

307.475

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az
Állam- és Jogtudományi Intézet
ÉRTESÍTŐJE

III. KÖTET 2—3. SZÁM

1960

2

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

<i>Beér János</i> : Népköztársasági alkotmányunk normatív jellegéhez.....	119
<i>Világhy Miklós</i> : A szellemi alkotások jogi védelmének elvi alapjai a szocialista jogrendszerben	138
<i>Peschka Vilmos</i> : Az egzisztencialista jogfilozófia.....	168
<i>Péteri Zoltán</i> : A Rule of Law fogalmának kérdéséhez.....	202
<i>Halász József</i> : A fontosabb államjogi intézmények az új francia alkotmányban	233
<i>Alapy Gyula</i> : Az azonosság és azonosítás néhány elméleti kérdése a kriminalisztikában	262
<i>Garancsy Mihályné</i> : A dolgozók fegyelmi és büntetőjogi felelőssége.....	295

Az orosz és francia nyelvű tartalmi kivonatok az egyes tanulmányok után következnek

Szemle

<i>Pap Tibor</i> : Szverdlov, G. M.: Szovjet családjog.....	313
<i>Kulcsár Kálmán</i> : Emberi haladás, totális állam és a szociológia. (Jegyzetek Salomon: A haladás zsarnoksága c. könyvének margójára).....	319
<i>Márkus Ferenc</i> : Manykovszkij, B. Sz.: A szocialista büntetőjog alapelvei és rendszere	329
— — : Az Acta Juridica, folyóiratirodalmunk fejlődésének újabb állomása	334

★

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkeszti

AZ ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI INTÉZET TUDOMÁNYOS TANÁCSA

Felclős szerkesztő: *Szabó Imre*

★

Folyóirat kiadványaink előfizethetők ésszámonként is vásárolhatók a következő helyeken

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V., Váci utca 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési osztály, Budapest V., Alkotmány utca 21.

Külföldön terjeszti a

KULTURA Könyv- és Hirlap Külkereskedelmi Vállalat

Budapest VI., Népköztársaság útja 21.

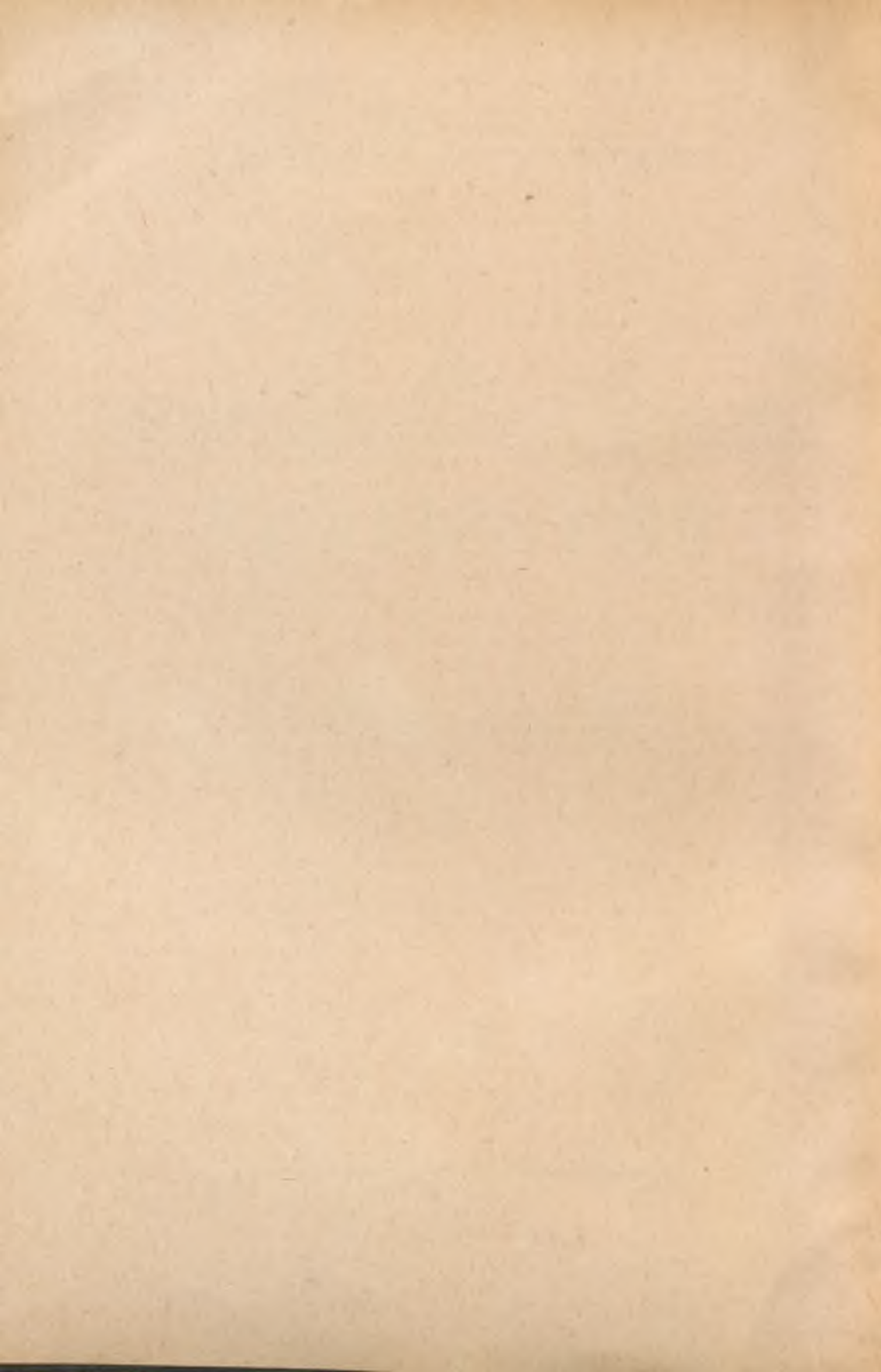
Telefon: 429—760.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az
Állam- és Jogtudományi Intézet
ÉRTESÍTŐJE

III. KÖTET 2—3. SZÁM

1960

TANULMÁNYOK

BEÉR JÁNOS

Népköztársasági alkotmányunk normatív jellegéhez¹

Népköztársasági alkotmányunk (az 1949. évi XX. tv.) mint *politikai okmány* elfoglalta méltó helyét a magyar társadalom gyakorlatában és tudományában is. Ilyen általános értelemben jogosan állapíthatjuk meg, hogy alkotmányunk társadalmi és állami életünk valóságos alaptörvénye. Az alkotmány hatályba lépésének 10. évfordulója felélénkítette az alkotmánytörvény iránti tudományos érdeklődést. Jogászaink sokrétűen foglalkoztak az alkotmánnyal összefüggő különböző problémákkal. A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Jogász Szövetség által 1959. augusztus hó folyamán közösen rendezett tudományos konferencia is ebben a gondolatkörben zajlott le. A konferencia során viszont — éppen az alkotmánnyal való többszörös foglalkozás következtében — az állam- és jogtudomány művelői kénytelenek voltak megállapítani, hogy az alkotmánytörvényt mint *jogi okmányt* eddig nem vizsgáltuk meg kellőképpen. Nem tisztáztuk elég mélyen, miképpen jelentkeztek, hogyan érvényesültek és milyen jogi eszközökkel biztosítottak az alkotmánytörvényben rögzített tételes rendelkezések. Annak a megállapításnak az elemzésében, hogy az alkotmány „alaptörvény”, eddig sokkal nagyobb figyelmet fordítottunk arra, hogy milyen módon jelentkeznek az „alapjelleg”, és kevesebbet arra, milyen konzekvenciákat kell levonni abból, hogy az alkotmány „törvény”. Az alkotmány politikai és jogi jellege, mint minden jogi intézményé (és különösen az alkotmány megalapozó jellegénél fogva), gyakorlatilag-elvileg elválaszthatatlan egységet képez. Ennek ellenére jogi elemeinek bizonyos mértékű háttérben tartása akadályozta egyrészt az elméleti tisztánlátást, másrészt azt is, hogy az alkotmány jogéletünknek (jogalkotásunknak és jogalkalmazásunknak egyaránt) az eddigénél még hatásosabb emelőjévé váljék, még mélyrehatóbban érvényesüljön az állami, társadalmi és jogi élet minden területén.

Ezúttal az alkotmányt elsősorban mint *jogforrást*, mint *normatív tényezőt*, tehát mint *jogi parancsot* kívánom vizsgálni (ezen hatását a jogalkotás területére is kiterjesztve), pontosabban: ehhez a témakörhöz kapcsolódó néhány gondolatot kívánok kifejteni.²

¹ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos ülésén, 1959. nov. 17-én elhangzott előadás anyaga.

² Ehhez a témakörhöz kapcsolódott Szabó Imre akadémikusnak az említett konferenciát bevezető (az alkotmány jelentőségével foglalkozó) előadása (Jogtudományi Közöny 1959. 10—11. sz.). Ebben különösen az idevágó általános állam- és jogelméleti tételeket fejtegette.

Jogos a kérdés: vannak-e valóban jogéletünkben olyan jelenségek, amelyek indokolják e témának a tudományos nyilvánosság előtti újbóli részletesebb felvetését és tárgyalását. Erre Szabó elvtárs már pozitív választ adott és álláspontját részletesen, meggyőzően megindokolta. Érvei — a meggyőzés síkján — aligha szorulnak kiegészítésre. Mégis érdemesnek tartom megállapításait azzal kiegészíteni, hogy az egyetemi jogi oktatás körében sem bontakozott ki elég határozottan és következetesen az alkotmány normatív jellege. Egyetemi oktatásunk és az egyetemi jegyzetek mindenkor kiemelik a jogforrások körében az alkotmány jelentőségét, alaptörvény-jellegét. Általában és egészében az alkotmányra támaszkodva fejtik ki az egyes jogágak alapvető tételeit. A részletes kifejtés során némelykor mégis háttérbe szorul az alkotmány közvetlen normatív hatása, és nem kap elég éles megfogalmazást az alkotmány szinte mindennapos szerepe: hatása, befolyása a jogalkotásra és a jogalkalmazás közvetlen gyakorlatára.

Nem szeretném, ha kritikai megjegyzéseimből bárki is arra próbálna következtetni, hogy az állam- és jogtudomány bármely ágában vagy az egyetemi oktatás bármely területén is az alkotmánytörvény nem kapna kellő megbecsülést. Azt azonban önkritikailag is megállapíthatónak tartom, hogy az alkotmány eddigi elméleti munkásságunkban kissé absztraháltan jelentkezett, *közvetlen, mindennapos* érvényesítésének fontosságát nem hangsúlyoztuk eléggé, közvetlen normatív jelentőségét nem elemeztük és nem emeltük ki kellőképpen. Pedig az alkotmány közvetlen normatív jellegének és erejének következetes előtérbe helyezése fontos eszköze az alkotmány megvalósításának és így a szocialista törvényesség biztosításának.

III

A mai burzsoá államok jelentős része (nyugodtan mondhatjuk többsége) formailag elismeri ugyan az alkotmány alaptörvényi jellegét, az alkotmányos gyakorlatban azonban nem törekszik érvényt szerezni az alkotmányban rögzített tételeknek. Annak ellenére sem, hogy gyakorta alkotmánybírássággal vagy más hasonló intézményekkel látszólag bírói védelmet biztosít azoknak még a jogalkotással szemben is. A burzsoá jogtudomány pedig — amely a kapitalizmus forradalmi korszakában a kartális alkotmányért küzdött és annak jogszabály-jellegét hangsúlyozta — az imperializmus kibontakozása óta éppen ennek a gyakorlatnak az előmozdítására is spiritualizálja az alkotmányt, a legkülönbözőbb módokon relativizálni törekszik az alkot-

³ Az „Állam- és Jogelmélet” 1957. évi jegyzete több vonatkozásban helyesen említi az alkotmányt, és rögzíti annak alaptörvényi voltát; az írott jogforrásokról szólva azonban egészen mellőzi az alkotmány értékelését (206. p.). A „Földjog” 1957. évi jegyzete az alkotmányt mint jogforrást, mint az alapelveket rögzítő normát egyáltalán nem említi. Ismerteti a jegyzet a Legfelsőbb Bíróságnak az állami tulajdon védelmét megszövegező XIV. sz. határozatát, de ezzel kapcsolatban sem említi ki, hogy ez lényegében éppen az alkotmányhoz mint közvetlen jogforráshoz visszanyúlva fejt ki a helyes tételt (53. p.). A „Polgári jog” 1957. évi jegyzete a polgári jog forrásaival összefüggésben megfelelő módon kifejti az alkotmányos rendelkezéseket (90. és köv. p.); a polgári jog alapelveinek elemzésével összefüggésben azonban már ez a jegyzet sem vizsgálja konkrétan az alapelveknek az alkotmányos tételekkel való közvetlen összefüggéseit (28—29. p.).

mány állami parancs jellegét, és közvetlenül vagy közvetve átvezeti az alkotmányos alapelveket a jogon túlmenő „természetjogi”, „erkölcsi” kategóriákba. Egyben arra törekszik — ugyanezen tendencia kifejeződéseként —, hogy szokásjogi elemekkel, szokásjogi indítékokkal és biztosítókkal feloldja az alkotmány írott jogszabály-jellegét — még akkor is, ha a burzsoá alkotmány tételes törvény formájában jelentkezik. Moór Gyula 1935-ben megjelent könyvében⁴ pl. arról ír, hogy egyes újabb jogi írók „jogi és jogon kívüli elemek összefonódását” látják az alkotmányban, hogy a jogi értelemben vett alkotmányok mellett *párhuzamosan* „tényleges erőviszonyokon vagy hajlékony konvenciókon, az állametikai elveken nyugvó alkotmányok” is vannak, amelyeknek „szabályai nem merevíthetők meg jogi formákban” stb.⁵ Ő maga — vitatkozva a szerinte „jogi pozitivizmusnak” nevezett azzal az állásponttal, mely az alkotmányt szociológiailag értékeli, és abban a társadalmi erőviszonyok eredőjét látja — arra a megállapításra jut, hogy „végső sorban minden állam alkotmánya szokásjogi alapokon nyugszik és így a jogrendszer maga is szokásjogon.”⁶

Az alkotmánynak a „törvényfeletti jogon” nyugvó bázisát, metajurisztikus elemekkel való összefonódottságát, a szokás döntő szerepét az alkotmány formálódásában és érvényesülésében hangsúlyozták a bonni jogtudósok azon az értekezleten is, amelyen az államjog oktatói 1951 októberében megvitatták a „nem írott alkotmányjog” problémáit.⁷ Ilyen értelemben írja Otto Bachof, hogy a törvényfeletti jogtételeknek az alkotmányba való felvétele nem konstitutív hatályú, hanem csak deklaratív jellegű, szerinte ilyen esetben az alkotmány „nem teremt jogot, hanem csak elismeri azt”.⁸

Kelsen végső fokon ugyancsak az alkotmány normatív erejét, írásba foglalt tételesjogi jellegét lazítja, amikor pl. az alkotmányba felvett szabadságjogokkal összefüggésben úgy nyilatkozik, hogy azokkal kapcsolatban „semmiképpen sem lehet jogokról beszélni, minthogy a jogtól mentes szférát jognak nem minősíthetjük s minthogy az a szabadság, mely a jogi rendtől való mentességet jelenti, a jog szempontjából csupán negatív határozható meg”.⁹ Ezek a nézetek azt tükrözik, hogy a burzsoázia számára — különösen a monopolkapitalizmus kialakulásával, a kapitalizmus egyre élesebbé váló belső és külső ellentmondásai közepette — elviselhetetlen az állampolgári jogok tényleges érvényesülése. Nem viseli el, hogy az állampolgári alapjogokat valóságos jogi biztosítékként ható alkotmányos tételek bástyázzák körül. Ha a burzsoá állam már arra kényszerül, hogy felvegye az alkotmányba az állampolgári jogok valamilyen körét, semmiképpen sem kívánja azokat tartalmi, szervezeti biztosítókkal megerősíteni, normatív jellegű, kikényszeríthető jogtételekké avatni.

Érdemes ebben a gondolatkörben emlékeztetni arra is, hogy a burzsoá jogtudomány „magánjogias” beállítottságánál fogva nem tekinti az alkotmányt a jogépület tartalmi alapjának.

⁴ Moór Gyula: Az alkotmány. Szeged, 1935.

⁵ Moór i. m. 12. p.

⁶ Moór i. m. 15. p.

⁷ Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatslehrer 10. füzet, Berlin, 1952.

⁸ Bachof, Otto Verfassungswidrige Verfassungsnormen. Tübingen, 1951. 30. p.

⁹ Kelsen, Hans: Az államélet alapvonalai. Szeged, 1927. 48. p.

Moór már említett tanulmányában — annak forma szerinti hangoztatása mellett, hogy „az alkotmányt a jogszabályok legmagasabbrendű foglalatának tartja” — kiemeli, hogy ez a magasabbrendűség nem jelent a többi jogágazatnál nagyobb állandóságot. Ellenkezőleg, szerinte: „az alkotmányok magasabbrendűsége... nem a tényleges érvényesülés okozatos faktumának nagyobb állandóságában, vagy nagyobb biztosságában és egyáltalában nem a tényleges érvényesülés területén keresendő, ... az erkölcsi értékesség nagyobb fokát sem jelenti”. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy „az alkotmánnyal a tételesjogi szemlélet határához értünk el.”¹⁰ Gondolatmenete végén szükségszerűen jut el tehát ahhoz, hogy sokszor kérdéses lesz az alkotmányos szabályokkal kapcsolatban, vajon nem „közjogi lex imperfectával állunk-e szemben”, melyhez az állandósági elemet és a kikényszeríthetőséget is nem a jogi jelleg, hanem a nemzetnek az alkotmányhoz való ragaszkodása jelenti. Vagyis más vonatkozásban megint az alkotmány kizárólagosan szokásjogi megalapozottságához tér vissza. Egyéb munkáiban is ugyanilyen: az államjog — és ezen belül az alkotmány — tényleges-tartalmi megalapozó szerepét tagadó nézetei tükröződnek. „A közjogi jellegű szabályok, melyek magának a jognak megalkotására, érvényesítésére és kikényszerítésére vonatkoznak, logikai értelemben megelőzik a magánjogi szabályokat, amely utóbbiak már feltételezik annak a jogalkotó és jogot érvényesítő hatalomnak a létét, amelyet a közjog szabályoz. Ebben, *de csakis ebben az értelemben*”¹¹ beszélhetünk a közjog primátusáról a magánjoggal szemben” írja 1937-ben.¹²

Ezeknek az — ezúttal szinte csak egész ötletszerűen felsorakoztatott és illusztrált, de a burzsoá tudomány általános nézetének lényegét mégis helyesen kifejező — tételeknek az alapvonásai jól megférnek és egybeesnek az imperialista jogtudomány körében uralkodónak nevezhető azzal az állásponttal, hogy ma már a „jogállam” követelmény sem az „alkotmány-állam” (Verfassungsstaat), hanem olyan „igazgatási állam” (Verwaltungsstaat), amelynek eszmei és gyakorlati középpontjában az állami apparátus által végzett „alkotó” igazgatási tevékenység áll. Olyan „igazgatási állam”, amelyben az apparátus tevékenységét a jogrend körébe szorították, amelyben az állampolgárok számára az állami apparátus önkényével szemben esetleg bírói jogsegélyt is biztosítanak, amelyben azonban a hatalom központja mégis a „stabil” kormány (államfő), és a képviselői szervek csak mellérendelt szerepet játszanak. Ez az újabb burzsoá felfogás a „jogállamnak” most már az ún. „szociális” értelemben felfogott új kereteit adja meg, amelyben az alkotmány is háttérbe szorul, és szinte csak „deklarációként” marad meg.

A szocialista jogtudomány számára fontos feladat ezeknek a burzsoá tételeknek a részletes elemzése — vizsgálata: marxista cáfolata. Mégis, ezen tanulmány keretében erre nem térhettünk ki, hanem szinte csak *ellenpótlusként* vázoltuk fel ezeknek a nézeteknek néhány összefoglaló, jellemző vonását. Mégpedig annak érdekében, hogy — a kontrasztot hangsúlyozva — annál élesebben, szemléletesebben fogalmazhassuk meg az írásba foglalt alkotmány szerepét, jelentőségét következetesen képviselő szocialista álláspontot.

Ennek a lényege pedig az, hogy a szocialista alkotmány a szocialista állam jogrendszerének szerves része: törvényi megalapozója, amely egyik

¹⁰ Moór i. m. 32—34. p.

¹¹ Kiemelés tőlem (BJ.)

¹² Moór Gyula: A jogrendszer tagozódásának problémája. Bp. 1937. 17. p.

oldalával sem megy túl az állami-jogi határokon. A szocialista alkotmány politikai, de egyben jogi okmány, a szocialista állam *alaptörvénye*, amely állami formában és állami eszközökkel fejezi ki a szocialista társadalomban uralkodó munkásosztály akaratát. A szocialista alkotmány egészében állami parancs; a marxista-leninista párt a társadalmi valóságra támaszkodó, az elért eredményeket rögzítő és a további utat kijelölő programjának legáltalánosabb normatív erejű jogszabályi megfogalmazása. A továbbiak során ebből az általános tételből kiindulva fogjuk részletesebben kibontani az alkotmány-törvény normatív vonásait, közvetlen hatását a jogalkotásra és a jogalkalmazásra.

IV

Az alkotmányba foglalt tételek mindegyike önmagában is kötelező erejű, normatív jellegű előírás. Mégpedig függetlenül attól, hogy kizárólag az államjog körébe tartozó jogviszonyra vonatkozik-e (ún. „tisztá államjogi” norma), vagy pedig olyan jogviszonyt fejez ki, amely csak az egyik oldalát: az alapját nézve államjogi jellegű és részletes megvalósulása más jogág körébe vezet (ún. „áttételes államjogi norma”, mint pl. a tulajdonviszonyokat szabályozó alkotmányos tétel).¹³ (Természetesen ez a különbözőségük más vonatkozásban igen jelentős adottság, ami a hatályosulás síkján is fontos következménnyel jár.)

Az alkotmányos tételekben jelentkező normatívák sajátosságait vizsgálva, többek között — a tudományos elemzés szempontjából fontos — az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A jogalkalmazás során való hatályosulásuk közvetettségét vagy közvetlenségét nézve azon sajátosságukat kell felismerni, hogy a címzetek szerint különbséget téve egyszerre és párhuzamosan kettős tartalmúak:

a) Általában elsősorban a *jogalkotókhoz* intézett parancsok.

Ilyen értelemben normatív hatásuk *közvetett*: a jogalkalmazás során elsősorban a bennük foglalt parancs végrehajtásaként alkotott újabb norma útján érvényesülnek.

b) Ugyanakkor, ugyanazok egyben közvetlen hatásúak is, közbenső jogalkotás nélkül is érvényesülniök kell:

— a jogalkalmazóknak közvetlenül is be kell tartaniok az alkotmányba foglalt előírásokat;

— az állampolgároknak, az állami és társadalmi szerveknek ugyancsak érvényesíteniök kell az alkotmányba foglalt tételeket, közbeeső előírások hiánya esetén is.

Ez a tartalmi kettősség, az alkotmányos tételeknek ez a két oldala mind a tisztá, mind az áttételes államjogi normákban jelentkezik, bár kétségtelen, hogy a tisztá államjogi normák egy részében formailag közvetlenebbül kifejeződik a tétel közvetlenül is normatív jellege. E megkülönböztetésből kiindulva fogjuk a későbbiekben az alkotmányos normatívákat részleteiben is elemezni.

2. Az alkotmányba foglalt normatívák szerkezeti felépítése és szankciói rendszere közismerten általában nagymértékben különbözik a törvények,

¹³ Ld. bővebben: BEÉR János: Az államjog tárgya és rendszere. Jogtudományi Közlöny, 1958. 11—12. sz. 413—423. p.

jogszabályok általános szerkezetétől. Az eltérés egyik lényege, eleme, hogy az alkotmányos tételek általában egyszerű kijelentő mondat konstrukciójába öltöztetik a parancsot mint már megvalósult állapotot, gyakorlatot fogalmazzák meg azt, amit a parancs értelmében meg kell valósítani, ami a cselekvést, a magatartást megszabja. Szinte kivétel nélkül mellőzik ugyanakkor a parancs nem teljesítése esetén érvényesülő jogi következményeknek, szankcióknak a törvénszövegbe való felvételét. Mindebből azonban semmi esetre sem lehet bármiféle olyan következtetést levonni, hogy az alkotmányos tételek normatív ereje csökkent értékű, vagy hiányos lenne. Annál kevésbé, mert a szocialista állam összes szerveinek éppen az az *elsőrendű* hivatása, hogy érvényt szerezzen az alkotmányos előírásoknak, és hivatali kötelezettségét szegi meg (fegyelmi vétséget követ el) az államapparátus bármely dolgozója, aki — tisztjének megfelelően — e feladatát nem teljesíti. Általában viszont valóban az a helyzet, hogy az alkotmányos tételek — különösen az áttételes jellegű államjogi normák — rendszerint több jogág eszközeivel, (szankciós rendszerével) *párhuzamos módon* kapnak biztosítékokat. Csak egy példát: a társadalmi tulajdonra vonatkozó alkotmányos tételek megvalósulását is együttesen, párhuzamosan biztosítják polgárjogi, büntetőjogi, államigazgatásjogi stb. szabályok és konzekvenciák (szankciók). Ez a körülmény azonban nem rontja le az alkotmányos rendelkezés normatív jellegét. Egyébként vannak más olyan törvényeink is, amelyeknek a tételek megfogalmazása, a szankció-rendszere (egészében vagy részben) az alkotmánytörvényhez hasonló megoldást mutat. Gondoljunk pl. a távlati terveket rögzítő vagy az évi költségvetéseket magukban foglaló törvényekre. Ezeknek szerkezete, szankció-rendszere ugyancsak élesen különbözik a többi jogszabály általános, kialakult szerkezetétől, szankció-rendszerétől.¹⁴ Mégis, nem igen merült fel eddig olyan nézet, amely ezeknek a törvényeknek a normatív erejét — formai megjelenésük sajátosságainál fogva — kétségbe vonta volna.

3. Ezzel a problémával összefüggésben felvetünk az alkotmány bevezetőjével, az ún. „*preambulum*”-mal kapcsolatos néhány elvi kérdést is.

Az alkotmány §-okra osztott fejezetei elé illesztett ez a bevezető törvény-szöveg az alkotmány megszületésének történelmi körülményeit vázolja. Összefoglalja az alkotmány történelmi előzményeit, az alkotmányt erősítő hagyományokat és rögzíti az alkotmány célját, rendeltetését. Hasonló megállapítások más törvényekkel kapcsolatban rendszerint a törvény indokolásába kerülnek, bár előfordul, hogy egyes más jogszabályokban is találunk ilyen igényű törvényi bevezetőt.¹⁵ Vajon helyes úton járunk-e, ha azt mondjuk, hogy a *preambulum* *pusztán* az alkotmánytörvény ünnepélyességét, történelmi jelentőségét van hivatva aláhúzni, és nincsen normatív funkciója,

¹⁴ Vö. továbbá: 1957. évi I. tv. az 1953. évi május hó 17. napján megválasztott országgyűlés megbízatásának meghosszabbításáról.

¹⁵ Ld. többek között: 1954. évi X. tv. a tanácsokról, az 1957. évi VII. tv. a népi ellenőrzésről, 1957. évi 13. sz. tvr. a munkásőrségről. Megjegyezzük, hogy a *preambulum* az alkotmányon kívüli alkalmazását csak igen kivételesen tartjuk indokoltnak (megengedhetőnek), és már csak azért is messzemenően helytelenítjük, ha részletjogszabályok elé ilyen jellegű bevezetőt iktatnak (amire volt néhány példa), mert ez a gyakorlat elhalványítja a *preambulum* kivételes ünnepi sajátosságát és rontja erejét. — Helyesnek tartjuk azt a gyakorlatot, amely az e körben jelentkező kérdéseket a jogszabály első részében, de §-okba foglalva fogalmazza meg. Ld. pl. az 1959. évi 9. sz. tvr.-t, a Magyar Népköztársaság ügyészségéről (1—2. §); az 1959. évi IV. tv.-t a Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről (1. §).

hatása, nem hordoz semmiféle normatív elemet. Meggyőződésünk szerint ez az álláspont nem lenne helyes. A preambulum az alkotmány szerves része, szoros egységet képez az alkotmány §-okba foglalt rendelkezéseivel; növeli a törvény ünnepélyességét, de ezen túlnövő funkcionális szerepe is van: normatív elemeket is hordoz. Mégpedig olyan módon, hogy összefoglalva az alkotmány eszmei alapjait, hozzájárul az alkotmányba foglalt tételek helyes és következetes értelmezéséhez. Ezen keresztül pedig erősíti szocialista államunk jogrendjét: mind a jogalkotónak, mind a jogalkalmazónak segítséget ad az értelmezés során felmerülő esetleges kétségek feloldásához.

A preambulomot éppen az különbözteti meg a törvényeket esetlegesen bevezető — inkább a szöveg formai szépségét szolgáló — néhány olyan mondatról, amelyeknek nincs többletmondanivalójuk a törvényszöveghez képest, hogy van olyan többlettartalma, amely a §-okba foglalt szöveget kiegészíti, teljesebbé teszi.

Rendszerint a törvények indokolásának is vannak ilyenfajta vonásai. Az indokolás ilyen jellegét és szerepét azonban legfeljebb csak egészen *átvitt értelemben* lehet felfogni, és igen nagy mértéktartással kell kezelni. Felhasználás esetén is fel kell dolgozni a törvényhozó szerv előtt lefolyt vita teljes anyagát. Elsősorban azért, mert az indokolás még képletesen is csak a törvény elfogadásáig képez bizonyos mértékű „egységet” a törvénnyel, és azután attól elválik. A jogalkotó szerv ugyanis csak a törvény szövegét fogadja el; az indokolás felett nem történik döntés a törvény elfogadása vagy el nem fogadása során. Előfordulhat, hogy a törvényhozó szerv a törvényszöveggel egyetért, de nem teszi magáévá az indokolást, ami azonban csak a tárgyalási anyagból derül ki.

Egészen más a preambulum helyzete. A preambulum a törvény elfogadása után is szerves egészet képez a tételes rendelkezésekkel. A törvényt elfogadó határozat a preambulumba is kiterjed. A törvényalkotás során a preambulomot is módosítani lehet és kell, amennyiben az abban foglalt megállapításokkal a törvényalkotó nem ért vagy nem egészen ért egyet.

4. Elvileg fel kell vetni azt a kérdést is, hogy az alkotmányba foglalt tételek érvényesülése szempontjából milyen viszonyban állanak egymással ezek a fogalmak: az alkotmány „hatálybalépése”, az alkotmány „végrehajtása”.

Az alkotmány 70. §-ának (1) bekezdése egyrészt megállapítja azt, hogy az alkotmány kihirdetése napján lép hatályba. Másrészt úgy rendelkezik, hogy végrehajtásáról a minisztertanács köteles gondoskodni. Ezek a rendelkezések nem hagyhatnak kétséget afelől, hogy az alkotmány kihirdetésének napján (konkrétan 1949. augusztus 20.) annak minden rendelkezése életbe lépett. Mégpedig tekintet nélkül arra, hogy a végrehajtáshoz szükséges további normatívák megalkotásáról (részben előkészítéséről) a minisztertanács miképpen és milyen időben gondoskodott, illetve gondoskodik.

A hatálybalépéskor az alkotmányos rendelkezésekhez nyomban igen lényeges következmények fűződnek. Így többek között az, hogy ezek ellenére nem lehet újabb jogszabályt alkotni: hogy a meglévő jogszabályokat az alkotmányba foglalt rendelkezéseknek megfelelően kell értelmezni (esetleg hatálytalannak tekinteni); hogy jogszabályok hiányában az alkotmányból közvetlenül kiindulva kell a jogalkalmazónak az eléje kerülő problémákat megoldani stb. Az alkotmányos rendelkezések nyomban hatálybalépésüket követően alapjául szolgálnak egész sor jog és kötelezettség keletkezésének,

változásának és megszűnésének. Az alkotmányos rendelkezések közvetlen érvényesülése általában csak a szervezeti kérdésekkel kapcsolatban halasztódik el az alkotmányra alapozódó további jogszabályok megszületéséig. És ott, ahol az alkotmányos tételek megvalósulásához eddig nem létező szervezeti előfeltételeket kell megteremteni, vagy már meglévő szervezeti adottságokat kell megváltoztatni, e vonatkozásban tehát *nyomban* felelőssé válnak az alkotmány szerint e körben eljárni jogosult és az alkotmány által a végrehajtással megbízott szervek azért, hogy idejében megtesznek-e minden szükséges intézkedést az alkotmányos rendelkezések megvalósulásához nélkülözhetetlen szervezeti és dologi feltételek biztosítása érdekében.

V

Megkísérlem kissé részletesebben megvizsgálni az alkotmányba foglalt tételeknek azt az oldalát, amellyel mint a *jogalkotókhöz intézett jogi parancsok* jelentkeznek.

1. Előljáróban szeretném kiemelni, hogy ezek a parancsok nemcsak a jogalkotás tartalmát és sürgősségi rendjét határozzák meg, hanem a kormányzati teendőket is, különös figyelemmel arra, hogy az alkotmány által meghatározott fejlődési tendenciák megvalósítása szempontjából a szocialista állam gazdasági-szervező és kulturális-nevelő funkciójának kibontakozása során a jogszabályalkotás mellett az egymást követő közvetlen kormányzati intézkedések ugyancsak jelentős szerepet játszanak.

2. A jogalkotókhöz intézett alkotmányos normatívák egyik alapvető következménye, hogy az azokkal szemben futó mindenféle fajta régebbi jogszabály hatálytalanná válik. Az alkotmányt követően létrejött ellentétes normák pedig tartalmilag érvénytelenek. Ennek az elvnek a gyakorlatban való érvényesítése a szocialista államban annál is inkább központi jelentőségű követelmény, mert a szocialista törvényesség megvalósításához és egyben az alkotmány alaptörvény-jellegének megóvásához ez a legérzékenyebb és elviekben is a legdöntőbb, első lépés. Ennek a tételnek a biztosítása érdekében kapott a szocialista ügyészség széles feladatkört és felhatalmazást egyes alkotmánysértő jogszabályok megtámadására; ezt szolgálják azok az intézkedések is, amelyek a felsőbb szervek jogává és kötelességévé teszik az alájuk rendelt alsóbb szervek által elkövetett alkotmánysértések orvoslását.

Az elvi tétel helyességét nem érintheti az a körülmény, hogy jogrendszerünkben még nincsen kellőképpen tisztázva, miképpen történjék a jogalkalmazás során az alkotmány-ellenes (tehát eredetileg érvénytelen), de formailag törvényes (megfelelő jogalkotó szerv által, megfelelő eljárási előírások mellett kibocsátott) normatívák hatálytalanságának megállapítása (pl. a bírói ítélkezés körében). Nem menthet fel bennünket a kívánt megoldás kimunkálása alól az sem, ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a szocialista állam tényleges gyakorlatában az ilyen összetüzközés nem lehet gyakori (*ennek alig van meg a társadalmi talaja*).

3. Az előzőekben már több vonatkozásban is utaltunk arra, hogy bár az alkotmány normatív erejénél fogva annak rendelkezései nyomban a hatálybalépéssel teljes egészükben kötelezőek, tényleges és *teljes* gyakorlati megvalósulásukhoz általában újabb jogszabályok szükségesek. Kiemeltük azt is, hogy egyes esetekben — amikor új szervezeti előfeltételeket kell megterem-

teni, vagy a fennállókat kell megváltoztatni — az alkotmány tételei újabb jogszabályok hiányában hatályosságuk ellenére nem lehetnek valósággá. Utaltunk arra is, hogy az alkotmány maga a minisztertanácsot tette felelőssé az alkotmány végrehajtásáért, a szükséges jogszabályok meghozatalának előkészítéséért, továbbá az elkészült tervezetnek időben történő előterjesztéséért, illetőleg (részben) a szóban forgó jogszabályok időben történő kiadásáért. Ezekből a tételekből folyik, hogy a minisztertanács feltétlenül felelős az alkotmányos tételek végrehajtásáért, ezen belül az ehhez szükséges további jogszabályok szorgalmazásáért; az alkotmány e vonatkozásban tehát elsősorban a minisztertanácshoz intézett jogi parancs.

Ebből a megállapításból folyik viszont az országgyűlés felelőssége is. A minisztertanács elsődleges felelőssége ugyanis az országgyűlést nem mentesíti a felelősség alól. Az országgyűlésnek többek között egyik elsődleges feladata öröködni azon, vajon a minisztertanács teljesíti-e ezt a kötelességét, idejében elvégzi-e az ezzel összefüggésben reá háruló teendőket. Az országgyűlésnek figyelemmel kell kísérnie az alkotmány végrehajtásának útját. Be kell számoltatnia a minisztertanácsot arról, hogy miként teljesíti ez irányú kötelezettségeit, ezek elmulasztása esetén konkrét intézkedéseket kell tennie a kötelezettségek megvalósításának irányában. Maga közvetlenül is felelős a végrehajtáshoz nélkülözhetetlen törvények megalkotásáért.

A legfőbb ügyésznek az alkotmányban körülírt hivatásából kiindulva azonban itt sem zárhatjuk le a felelősség körét: reá is fontos feladatok hárulnak ezen a téren. A legfőbb ügyésznek ugyancsak kötelezettségei közé kell sorolnunk azt, hogy figyelmeztesse a minisztertanácsot — szükség esetén közvetlenül az országgyűlést is — az e síkon esetleg elkövetett mulasztásokra; beszámolójában pl. a szocialista törvényesség értékelése körében ki kell térnie arra is, vajon nem észlelt-e olyan jelenségeket, amelyek azt mutatják, hogy az alkotmányos rendelkezések maradéktalan végrehajtása érdekében szükség van újabb jogalkotói intézkedésekre.

Legyen szabad e kérdés jelentőségével kapcsolatban példaként utalnunk az MSZMP Központi Bizottságának a párt VII. kongresszusával kapcsolatban kiadott téziseire. A tézisek I. fejezetének 4. pontja e vonatkozásban megállapítja, hogy a proletárdiktatúra kivívását követően az akkori pártvezetőség a törvényesség megsértésével eltorzította a párt irányvonalát és súlyos kárt okozott a szocializmus ügyének. Az ezzel kapcsolatos események nyilvánvalóan szoros összefüggésben vannak azzal a mulasztással is, hogy az alkotmány előírásai ellenére az alkotmány hatálybalépésétől számított majdnem négy évig nem született meg a szocialista ügyészség szervezetére vonatkozó jogszabály, holott az alkotmány azért rögzítette a szocialista ügyészségre vonatkozó szervezeti előírásokat, hogy ezzel újabb eszközt teremtsen a szocializmus építésében nélkülözhetetlen szocialista törvényesség biztosításához. Az új jogszabály hiányában az alkotmánynak a szocialista ügyészség munkájára vonatkozó tételei sem valósulhattak meg, hiszen hiányoztak a szervezeti előírások, és így nem szerveződhetett meg az ügyészi apparátus sem.

4. Az előbb — más vonatkozásban — már érintettük a kérdést: normatívának lehet-e tekinteni az olyan alkotmányos előírást, amelynek *címzettje az országgyűlés?* Legalábbis normatívának lehet-e tekinteni az országgyűlés irányában? Szinte axioma ma már, hogy a jog nélkülözhetetlen alkotóeleme a közvetlen kényszer alkalmazásának lehetősége. Az országgyűlés pedig a Magyar Népköztársaság legfőbb állami (államhatalmi) szerve, amellyel szem-

ben tehát ebben a vonatkozásban sem lehet általános (közönséges) értelemben vett jogi kényszerintézkedést alkalmazni. Nem lehet tehát általában érvényesülő jogi eszközökkel, jogilag szabályozott kényszer alkalmazásával reábirni az országgyűlést *sem arra*, hogy az alkotmányserető törvényt korrigálja, *sem arra*, hogy az alkotmányban előírt kötelezettséget (pl. új törvényalkotással) teljesítse.

E problémának a kifejtése önmagában is feltétlenül részletes kidolgozást igényel. A kérdés lényegét illetően mégis állást foglalhatunk már most. Ez az állásfoglalás pedig pozitív. Pozitív olyan értelemben, hogy az országgyűléshez címzett alkotmányos előírások jogi jellegűek: normatívák. El kell ismerni ilyen jellegüket még akkor is, ha az országgyűléssel szemben valóban *semmiféle állami szerv* nem alkalmazhat közvetlen kényszert, *látszólag* tehát hiányzik az a tényező, amely a „kényszermomentumot” megvalósítja.

Az alkotmányos rendelkezések *kötelező* ereje nyilvánvalóan az országgyűlésre nem testületre is kiterjed. Ennek a megállapításnak az erejét egyébként különös erővel húzza alá az, hogy az alkotmány módosítását is maga az alkotmány — a többi törvény létrehozásához mérten — sokkal szigorúbb alakiságokhoz köti.

Az alkotmányos tétel *kikényszeríthető* jellegét pedig ugyancsak megtaláljuk, ha ebben az összefüggésben *magasabb szinten* (államjogi és politikai jellegű szankeiókban) keressük a kényszert, figyelmet fordítva annak sajátos tartalmára és módszereire.

Azon a síkon fogjuk e területen a szankeiót, kényszert megtalálni, ahol a szocialista állam sajátosságának lényegéhez, a szocialista társadalommal való összeforrottságához érünk.

Az országgyűlést alkotó képviselők mandátumának sorsát törvényeink a választók kezébe teszik. Olyan értelemben is, hogy a képviselők a választók folyamatos ellenőrzése alatt végzik munkájukat; olyan értelemben is, hogy felelősséggel tartoznak a választóknak tevékenységükért és a választóknak joguk van a képviselőket bármikor visszahívni. Itt kapcsolódik tehát bele ebbe a konstrukcióba társadalmunk szélesen megalapozott szocialista demokratizmus, a dolgozók legkülönbözőbb rétegeit összefoglaló tömegszervezetek tevékenysége, ereje és végül, de nem utolsósorban, hanem elsődlegesen a munkásosztály pártjának irányító szerepe. Ezek a tényezők alkalmasak és képesek arra, hogy megfelelő (jogilag is körülbástyázott) garanciákon keresztül érvényesüljön a felelősségrevonás, levonják az ahhoz kapcsolódó jogi jelentőségű konzekvenciákat. A dolgozó tömegek, tudatos államvezető tevékenységük útján — ilyen módon és értelemben alkalmazott „kényszerrel” is: ha kell visszahívások gyakorlásával — biztosítják az alkotmányos előírások érvényesülését, az országgyűléshez intézett alkotmányos parancsok teljesítését.

Az államjog területén többször is találkozunk hasonló megoldással. Az alkotmány 32. § (2) bekezdése szerint „a helyi tanácsok kötelesek a választóknak évenként legalább két ízben működésükről beszámolni”. Az alkotmány 62. §-ának (2) bekezdése a képviselőket kötelezi a választók előtti beszámolásra. Az 1954. évi IX. tv. 1. §-ának (3) bekezdése, továbbá az 1954. évi X. tv. 28. § f) pontja részletesebben fejti ki a tanácstag beszámolási kötelezettségét. A tanácsok, képviselők, tanácstagok beszámolási *kötelezettségének* elmulasztásához hasonló módon fűződik szankeió, mint ahogy ezt a fentiekben kifejtettük.

Ez a megoldás jogilag nyilván erősebb garanciát nyújt az alkotmányos előírások érvényesítésére, mint bármiféle olyan alkotmánybíróság vagy más, ennek megfelelő szerv létrehozása, amely maga is a kormányzat befolyásának a súlya alatt áll, és elsősorban nem az alkotmány, hanem a kormány előírásait követi.

5. Ebben a témakörben kell foglalkoznom azzal a problémával: mi a viszony az országgyűlés jogalkotó munkája, általában az állami szervek jogalkotó munkája és az alkotmány előírásai között.¹⁶ Ehhez kapcsolódik az a kérdés is (amely látszólag formai jellegű, azonban kihatásaiban — ha csak távolabbi kihatásaiban is — a tartalmat szintén formálón érinti), hivatkozzanak-e az alkotmányt végrehajtó jogszabályok az alkotmányra, annak egyes rendelkezéseire? És ha igen: milyen módszerrel, milyen formában? Ezúttal rövidebbre fogva a választ, megint csak a legfontosabbnak tartott következtetéseket foglaljuk össze:

a) A jogszabályok és az alkotmány közötti viszony tartalmát illetően egyetértünk Szamel Lajossal, aki azt mondja, hogy az alsóbbrendű jogforrások érvényességének az alkotmányból való levezetését nem szabad úgy tekintenünk, mintha „minden jogszabálynak végső fokon vissza kellene tudni mutatni az alkotmány valamely rendelkezésére”.¹⁷ A közöttük levő összefüggés valóban sokkal bonyolultabb, nem ilyen sablonos, gyakran többszörös áttételek közbekapcsolásával érvényesül. Végső konzekvenciájában e kapcsolat kettős tartalmú: 1. a jogszabályok mindegyike az *alkotmány egészének* a végrehajtását célozza, 2. egyetlen jogszabály sem kerülhet *szembe az alkotmány* előírásaival. Az alkotmány rendelkezései alapelveként jelentkeznek minden más jogszabályhoz képest. Azokhoz a jogszabályokhoz viszonyítva, amelyek valamely jogág vagy jogintézmény alapelveit foglalják össze, az alkotmányos alapelvek és az utóbbi alapelvek az általános és a különös kapcsolatában állanak egymással.

b) Az előző tételből következik, hogy nem minden jogszabálynak kell az alkotmányra visszautalnia, hiszen az alkotmánytól legtöbbször a jogszabályok egész sorozata vezet el az éppen megszülető újabb jogszabályhoz. Ilyen esetben az alkotmányra való hivatkozás, utalás felesleges, sőt egyenesen hibás. Mindenesetre kiemelendőnek tartjuk viszont, hogy vannak az alkotmányra közvetlenül támaszkodó jogszabályok (ilyenek általában a kódexek, vagy valamelyik jogág, vagy jogintézmény alapelveit kifejtő más törvények stb.), amelyeknél elengedhetetlen, hogy kifejezetten megmutatkozzék az alkotmánnyal való közvetlen kapcsolatuk. Ez nélkülözhetetlen egyrészt annak biztosításához, hogy az alkotmány jelentősége, centrális helye a jogépületben ne kopjék meg, hanem éppen ellenkezőleg, erősödjék az alkotmány végrehajtását célzó további jogalkotás során. Nélkülözhetetlen másrészt annak érdekében is, hogy a jogalkalmazók előtt mindenkor előtérben álljon az alkotmány alaptörvényi ereje mint a jogalkalmazásban elkerülhetetlen jogértelmező tevékenység legszélesebb kiindulási alapja. Ilyen esetben tehát az alkotmányra való hivatkozás, utalás indokolt, sőt egyenesen kötelező.

c) A jogszabályok szövegében az alkotmányra való közvetlen hivatkozás módját illetően alapjában egyetértünk azokkal, akik rámutatva az e téren

¹⁶ E témát Szabó Imre is tárgyalja már említett munkájában.

¹⁷ SZAMEL Lajos: A jogforrások. Bp. 1958. 15. p.

jelentkező hibákra, kifejtik, hogy e vonatkozásban az eddiginél körültekintőbben és következetesebben kell eljárunk. Feltétlenül hiba a törvényekben és egyéb jogszabályokban az alkotmány egyes rendelkezéseit összefüggéseikből kiragadva, szükségtelenül megismételni. Különösen hiba az alkotmány szövegét megváltoztatva megoldani a hivatkozást — amire valóban szintén nem egy példát találunk. Egyet kell érteni abban is, hogy az alkotmányra rendszerint az általános részben, esetleg a preambulumban kell hivatkozni. Mindehhez azonban hozzá kel fűznünk — részben megismételve az előbb már kifejtett nézetet —: az indokolt mértéktartásnak semmi esetre sem szabad oda vezetnie, hogy az alkotmány rendelkezéseit végrehajtó törvények *egészében mellőzzék* az alkotmányra való utalást. Az alkotmányt végrehajtó törvényekből ki kell tűnni annak, hogy az alkotmányból indulnak ki; és lehetőleg annak is, hogy konkrétan az alkotmány melyik tételét viszik tovább és valószínűsítik meg. Különösen az alkotmányos alapelveket illetően kell ragaszkodnunk e követelmény érvényesüléséhez. Ez azonban megoldható az alkotmány szövegének megisméltése nélkül, pl. az alkotmány vonatkozó tételeit tartalmazó paragrafusokra történő utalással. Hadd jegyezzük meg ezzel összefüggésben, hogy a Magyar Népköztársaság polgári törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. tv. — amelyre jogosan lehetünk büszkéek tartalmi, törvényszerkesztési és törvényfogalmazási szempontból egyaránt (amely valóban példamutató módon elégíti ki a szocialista kodifikációval szemben támasztott legmagasabb igényeket) — e vonatkozásban — nézetünk szerint — éppen abba a hibába esett, hogy nem hivatkozik közvetlenül az alkotmányra ott, ahol ez indokolt lenne. Az 1. § (2) bekezdésében pl. azt rögzítve, hogy „a törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaság gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni”, helyes lett volna az alkotmány egészére utalni, mondjuk ilyen formában: „A törvény rendelkezéseit a Magyar Népköztársaságnak az alkotmányban rögzített gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni.” Ez — bár formai jellegű hiányosságnak látszik — mégis arra mutat, hogy ebben a vonatkozásban is van még tennivalónk.

d) A szocialista jogszabály-szerkesztéssel szemben támasztott egyik leglényegesebb követelmény a közérthetőség. Ennek megvalósítása érdekében a szocialista jogszabályokban lehetőleg kerülni kell a más jogszabályokra való utalást. Ez az általános tétel nem áll ellentétben azzal, amit az alkotmány és más jogszabályok kapcsolatáról a fentiekben kifejtettünk. Az alkotmány ugyanis az állam alaptörvénye, és joggal elvárható minden állampolgártól, sőt azoktól a nem állampolgároktól is, akik a magyar jogszabályok hatókörébe kerülnek, hogy az állam alaptörvényét ismerjék. Ezért az alkotmányra való utalást nem lehet olyannak tekinteni, mint ami nehezíti a jogszabály áttekinthetőségét, megértését. Ellenkezőleg, joggal igényelheti mindenki, hogy félreérthetetlenül felismerje, hogy az alkotmány végrehajtását szolgáló jogszabályok hogyan kapcsolódnak az alkotmányhoz.

VI.

Rátérünk annak felvázolására, miként jelentkeznek a jogéletben az alkotmányos tételek mint közvetlenül — más jogszabályok közvetítése nélkül — érvényesülő normák. A kiindulás az, hogy az alkotmányos előírások a jogalkalmazókra közvetlenül is kötelezők.

1. A legegyszerűbb a helyzet akkor, amikor tiszta államjogi normával van dolgunk. Nem lehet kétséges ugyanis, hogy ezeknek a gyakorlatban is nyomban és közvetlenül érvényt kell szerezniük. Az alkotmánynak az összeférhetetlenséget megalapozó 11. § (3) bekezdése folytán például nyilvánvalóan hatályukat veszítették az összeférhetlenségről szóló 1946: XXVI. és az 1948:II. törvények. A képviselők beszámolási kötelezettségéről és visszahívhatóságáról szóló alkotmányos előírásoknak (62. § (2) és (3) bek.) érvényt kellett szerezni, habár az 1953. évi II. tv. ezekről nem intézkedett. Az alkotmány hatálybalépésével — további intézkedés nélkül is — alapvetően megváltozott az országgyűlés, a minisztertanács jellege, szerepe stb.

2. Bonyolultabb a helyzet akkor, amikor a jogalkalmazó egyéb jogágak síkján kerül szembe olyan jogszabállyal, amely az alkotmánnyal való ütközéséből folyóan látszik érvénytelennek, amikor tehát áttételes államjogi norma közvetlen érvényesítéséről van szó. Ezzel a kérdéssel fentebb már találkoztunk, és akkor utaltunk arra, hogy e kérdés megoldása külön vizsgálatot igényel; hozzátehetnők: azokat mielőbb le kell folytatni. E vonatkozásban ennél meszezebbre ezúttal aligha mehetünk.

Ki kell emelnünk azonban már ez alkalommal a következőket: Tételes jogunk értelmében a jogalkalmazónak nincs módja a formailag érvényesen (alkotmányos módon) létrejött szabály érvényességét megtagadni. Ilyen esetben a jogalkalmazó kötelessége a döntést felfüggeszteni és nyomban a törvénynek megfelelő keretben kezdeményezni az alkotmány sértés orvoslását. A jogtudomány fontos feladata ehhez a szükséges további előmunkálatokat, elemzéseket mielőbb elvégezni.¹⁸

3. Megint másként áll a kérdés, ha a jogszabály értelmezése során vagy megfelelő jogszabály hiányában a jogalkalmazónak csak az alkotmányos tételek közvetlen alkalmazásával áll módjában az alkotmánynak megfelelő döntést meghozni. Ilyen körülmények között a jogalkalmazó *köteles* közvetlenül érvényesíteni az alkotmányt mint normatívát. A gyakorlatban erre igen sok példa adódik. A jogalkalmazók többségükben helyesen élnek is ezzel a lehetőséggel: közvetlenül alkalmazzák az alkotmányos tételeket döntéseikben. Hiba viszont, hogy ilyen döntéseik megindokolásánál nem mindig hivatkoznak is az alkotmányos tételekre, hanem ehelyett nem egyszer szükségtelenül más jogi konstrukciókat (analógia stb.) vesznek igénybe.

a) A leggyakrabban a polgári jog, a családjog és a munkajog területére eső jogeseteknél találkozunk a bírói döntésekben (elsősorban a Legfelsőbb Bíróság döntéseiben) az alkotmány közvetlen normatív alkalmazásával.¹⁹

¹⁸ Vö. Kovács István: Hozzászólás Világhy Miklós előadásához. MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, Bp. 1954. 266. p.; SZAMEL i. m. 168. o.

¹⁹ Néhány példa: a) 1949. szept. 22-én az akkor még tevékenykedő Kuria már hivatkozik az *alkotmány* 9. §-ára annak az ítéleti megállapításnak az alátámasztására, hogy a házastársi tartásdíj elbírálása szempontjából igen lényeges körülmény, vajon a tartásdíjat követelő feleség mennyiben tett eleget annak a *jogi kötelezettségnek*, hogy munkájával részt vegyen az ország újjáépítéséért és a szocializmus építéséért folyó tevékenységben (P. III. 2072/1949. sz. ítélet; közölve: az Igazságügyi Közlöny, 1949. 11. sz. 689. p.).

b) A Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsa az Igazságügyi Közlöny 1950. évi 4. számában közölt Pkt. 4585/1949/26 sz. döntése ugyancsak az alkotmánytörvény 9. §-ára hivatkozással utasítja el a házasságon kívüli viszony megszüntetésére vállalt kötelezettségre alapított keresetet, kiemelve, hogy munka nélküli jövedelem érvényesítéséhez a bíróság nem adhat jogsegélyt.

Kétségtelen, hogy az új Polgári Törvénykönyv — és reméljük a rövidesen megszülető új Munkatörvénykönyv is — jelentékenyen szűkíti majd azt a kört, amelyben szükséges lesz közvetlenül alkalmazni az alkotmány rendelkezéseit. Mégis ez a követelmény (ha szűkebb körben is) a továbbiakban is fenn fog állni. Különösen nélkülözhetetlen lesz az alkotmány közvetlen felhasználása a szükségszerűen jelentkező jogértelmezés körében, valamint az esetleg még mindig mutatkozó látszólagosan szabályozatlan kérdések megoldásánál is. Ezekben a területeken az alkotmány közvetlen normatív hatása változatlanul *elsőleges* jelentőségű.

c) Érdemes megemlíteni, hogy a kb. ugyanezen napokban született Pkt. 6949/1949/25. sz. elvi megállapítást is magában foglaló határozatban a Legfelsőbb Bíróság elvi tanácsa ugyancsak az alkotmányba foglalt jogtétel alapján hozott döntést („Népi demokráciánk alapvető jogelveinek megfelelően tehát a végzett munkáért az eset összes körülményeitől függő díjazást kell fizetni”), ezúttal azonban nem hivatkozott az alkotmány megfelelő szakaszára.

d) Az Igazságügyi Közlöny 1950. évi 5. száma közöl néhány olyan *felsőbíróági* döntést is, amelyek az alkotmány normatív rendelkezéseire támaszkodnak. Így a 237. oldalon 71. sz. alatt azt az ítéletet, amely az alkotmány 59. §-ára hivatkozással elutasítja a volt olajkereskedő felperesnek a MÁV alperes részére végzett átfertési munkálatokkal kapcsolatosan, a megállapított egységáraknál magasabb munkadíjra vonatkozó követelését, amelyet felperes arra alapított, hogy ezeket a munkákat „fokozottabb körülményekkel” eszközölte. Kiemeli ugyanis a felsőbíróság, hogy az alkotmány értelmében *mindenkinek* alapvető kötelessége a nép vagyonának megvédése, a társadalmi tulajdon megszilárdítása. A 239. oldalon 76. sz. alatt közölt felsőbíróági döntés pedig abban a kérdésben, hogy a felperesnek öröklési jogon támasztott igénye erősebb-e az alpereseknek az örökhatályú részére teljesített munkán alapuló igényénél, az alkotmány 45. §-ának (1) bekezdése alapján a munkán alapuló igényt részesítette előnyben, utalással arra, hogy az alkotmány 9. §-ának (1) bekezdése a munkát a társadalmi rend alapjaként emeli ki.

e) Ugyancsak az alkotmány 9. §-ára épül a Legfelsőbb Bíróság X. sz. polgári elvi döntése (közli a Bírósági Határozatok Tára 1954. 11. sz. 339. p.), arra az álláspontra helyezkedve, hogy a Munka Törvénykönyve 35. §-ának (1) és (2) bekezdése értelmében megtérítendő átlagkeresetből nemcsak azt a munkabért kell levonni, amelyet a dolgozó másutt keresett, hanem azt az összeget is, amelyet a tőle elvárható gondosság kifejtése mellett kereshetett volna.

f) Az alkotmányban a nemek közötti jogegyenlőséget rögzítő rendelkezésére hivatkozással terjesztette ki a haszonélvezeti jogot a férjre a Legfelsőbb Bíróság IV. sz. polgári elvi döntése (Bírósági Határozatok Tára, 1954. januári sz. 157. sorszám.).

g) A Bírósági Határozatok Tára 1956. évi 4. számában 238. sz. alatt közölt polgári kollégiumi döntés az alkotmányra hivatkozik annak a kérdésnek az elbírálásával kapcsolatban, hogy a dolgozó kárnyhítési kötelezettségének teljesítésével összefüggésben mit kell a dolgozóra nézve jelentősebb sérelomnak tekinteni (120. p.).

h) A Bírósági Határozatok Tára 1956. évi 6. számában 1337. sz. alatt közölt polgárjogi döntés az alkotmány 51. §-ára hivatkozva védelemben részesíti az élettársal szemben a házastársat, azt hangsúlyozva, hogy bár társadalmi rendszerünkben a házasságon kívül együttélők kapcsolatát nem lehet sem erkölestelennek, sem jogfosztónak tekinteni (és ezért a szocialista jog az élettársat védelemben részesíti), mégsem lehet a házasságban és a házasságon kívül együttélők között minden különbséget megszüntetni.

i) A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága az 1959. július hó 16. napján kelt P. törv. IV. 21131/1959/2 sz. határozatában az alkotmány 56. §-ának (1) bekezdésére utalással állapítja meg azt, hogy az 51/1955 (VIII. 19.) M. T. sz. rendelet 4. § (1) bekezdés b) pontja szerint említett társadalmi szervezeten kizárólag a „dolgozóknak azokat az átfogó, elsősorban politikai tömegszervezeteit kell érteni, amelyek létrejöttüket és működésüket, az államhoz való viszonyukat is tekintve, meghaladják az egyesületek kereteit”. Erre hivatkozással állapította meg a bíróság hatáskörét az Egercsehi Bányász Sportkör alperes elleni ügyben, figyelemmel arra, hogy a fentieknek megfelelően az ellene indított per nem tartozik döntőbizottsági hatáskörbe.

b) A büntetőjog körében is nélkülözhetetlen az alkotmányos rendelkezések közvetlen jogforrásként való alkalmazása. A Bírósági Határozatok 1953. évi 1. számában 1.) alatt közölt jogeset pl. az alkotmányra utalással állapította meg, hogy a kommunista párt ellen tett kijelentések támadó élükkel egyben a demokratikus államrend ellen is irányulnak, figyelemmel az alkotmányban is kifejezésre jutott arra a szoros összefüggésre, amely a kommunista párt — mint az ország vezető ereje — és az államrend között fennáll.²⁰

Érdemesnek tartjuk témánkkal kapcsolatban e szempontból felhívni a figyelmet az 1952. augusztus 31-én lezárt „Hivatalos Összeállítás”-ra, amely a hatályos anyagi-büntetőjogi szabályokat tartalmazza. Az összeállítás XII. fejezetének 257. pontja a munkafegyelem elleni büncselekmények között a következőképpen határozza meg a *közveszélyes munkakerülés* tényálladási elemeit: „Az a munkaképes egyén, aki munkakerülésből csavarog vagy egyébként munkakerülő életmódot folytat. . .” stb. E tényálladási elemek az 1913. évi XXI. tv. 1. §-ára épülnek. A szóban forgó eredeti törvényhely azonban a következőképpen kezdődik: „Az a keresetre utalt munkaképes egyén. . .” stb. Nyilvánvaló, hogy tartalmilag helyesen hagyta ki az összeállítás a „keresetre utalt” szavakat, minthogy azok ellentétben állanak az alkotmánynak a munkával kapcsolatosan rögzített tételeivel. Itt tehát ugyancsak közvetlen erővel érvényesül az alkotmány normatív jellege. Egyébként a „Hivatalos Összeállítás” előszava is kiemeli, hogy kerestülvezetettek azokat a módosításokat, amelyek „természetszerűen folynak alkotmányunkból”.

4. Az alkotmány közvetlen normatív ereje érvényesül azoknak a jogszabályoknak az alkalmazása során is, amelyek rendszerint „keretszerűen” hivatkoznak népi demokratikus állami és társadalmi rendszerünkre. Nyilvánvalónak látjuk, hogy akkor, amikor ezeket a jogszabályokat alkalmazzuk, kizárólag az alkotmányba foglalt és az alkotmányban rögzített alapelvekből lehet kiindulni. Gondolunk ezzel kapcsolatban többek között az előbb már említett BHÖ I. fejezetében foglalt (az állam belső biztonsága elleni) büncselekményekre, de gondolunk a Munkatörvénykönyv 112. §-ának 2. pontjába felvett rendelkezésre is, amelyek szerint fegyelmi vétséget követ el az a dolgozó, aki „olyan magatartást tanúsít, amelyből kitűnik, hogy szemben áll a népi demokrácia állami és társadalmi rendjével”.

E helyütt említjük meg az egyesületekről szóló 1955. évi 18. sz. tvr.-t is. Ennek 1. §-a (2) bekezdésében azt tartalmazza, hogy „az egyesület megalkotása és működése az alkotmánnyal, illetőleg a jogszabályokkal nem ellenkezhet”. A 13. § (2) bekezdése pedig megállapítja, hogy fel kell oszlatni az egyesületet, ha működése „sérti vagy veszélyezteti a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét”.

5. Ugyancsak a téma ezen részével kapcsolatban kell szólnunk az alkotmányra tett különböző *eskük* jellegéről, illetőleg jogi jelentőségéről. Felmerült

²⁰ A Bírósági Határozatok Tára 1954. évi 3. számában 213. sz. alatt közölt jogeset ugyancsak alkotmányos tételt érvényesített, amikor azt rögzítette, hogy „a munkakerülő életmód társadalmunkban sohasem kihágás, hanem erkölcsi romlással járó hatásánál fogva mindig büntetett”. Mint kifejti: „Népi demokráciánkban a szocializmus építése a munkanélküliséget teljesen megszüntette — minden munkaképes személy dolgozhat. Aki ezt nem teszi, kirekeszti magát a szocialista együttélés közösségéből s egyben megfosztja magát a megfelelő színvonalú megélhetés eszközétől. Ezzel pedig szükségképpen erkölcsi romlásnak teszi ki magát és családját.” Az alkotmányos tétel közvetlen alkalmazása ellenére ez a döntés mégsem hivatkozik az alkotmányra.

ugyanis a kérdés, hogy ezeknek az esküknek van-e jogi jelentőségük az alkotmányos rendelkezések megtartására irányuló kötelezettség tartalmát illetően, vagy pedig kizárólag ünnepélyes jellegűek.

Az állampolgárságról szóló 1957. évi V. tv. 11. § (1) bekezdése szerint a honosított, illetőleg visszahonosított személynek esküt kell tenni, és az állampolgárságot csak az eskü tétele napján, illetőleg annak alapján szerzi meg. Ez az eskü kiemelten tartalmazza az alkotmányhoz való hűséget. Jogosan helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az állampolgársági eskü az alkotmány megtartására vonatkozó kötelezettséget illetően nem hoz új elemeket, hanem valóban az állampolgárság elnyerésének jelentőségét, az állampolgárság megszerzésének ünnepélyességét hangsúlyozza. Elválaszthatatlanul összefügg az állampolgársági jogviszonyban jelentkező morális tartalommal is.

Másként kell viszont értékelni — meggyőződésünk szerint — azokat az esküket, amelyek az eskütevőkre — az adott jogviszonynak megfelelő terjedelemben és sajátosságuk szerint — külön kötelezettséget rónak az alkotmány érvényesítése síkján. Ilyen külön eskük pl. azok, amelyeket az állam közhatalmi szerveinek dolgozói tesznek (4288/1949 (X. 22) M. T. sz. rendelet), amelyet az egyházügyi kinevezésekkel kapcsolatban az 1000-I/1950 Eln. V. K. M. sz. rendelet írt elő stb. Ilyennek kell értékelnünk azt az esküt is, amelyet azoknak a végzett hallgatónak kell letenniük doktori avatásuk alkalmával, akik az orvosi vagy az állam- és jogtudományi doktori képesítést elnyerték.

Az alkotmány minden magyar állampolgárt kötelez, sőt azokat a nem magyar állampolgárokat is, akik az ország területén tartózkodnak. Az alkotmányra tett *külön eskü* általános vonása azonban, hogy ezen *túlmenő*, fokozottabb felelősséget és kötelezettségeket állapít meg. Az eskü letétele az eskütevőt az alkotmány érvényesítése érdekében széleskörű *aktív* tevékenységre kötelezi működési területén; megsérti esküjét, ha nem tesz meg mindent — az alkotmányba foglalt állampolgári kötelezettségeken túlmenően is — az alkotmányos előírások végrehajtása, az alkotmány tételeinek a megvalósítása érdekében. Nyilvánvaló, hogy tevékenységének elbírálásában e kötelezettség ilyen terjedelmű meghatározottságának jogi jelentősége van, az eskü ilyen értelmű megsértéséhez jogi konzekvenciák fűződnek. A közhivatali alkalmazott pl. ilyen mulasztással hivatali kötelezettségét sérti meg, tehát fegyelmi vétséget valósít meg stb.

VII.

Utolsó témaként néhány megjegyzést szeretnénk fűzni az alkotmány normatív jellege és a folyamatos alkotmánymódosítás szükségszerűsége között fennálló kapcsolat kérdéséhez.

A marxista jogtudomány elvi alapjaiból félreérthetetlenül következik, hogy a gazdasági alap változásával, fejlődésével a jogi felépítménynek is változni, fejlődni kell. Változni, fejlődni kell tehát az alaptörvénynek, az alkotmánynak is. Minden szocialista alkotmány nemcsak valamely adott szocialista állam alkotmánya, hanem ezen túlmenően az adott szocialista állam egy konkrét korszakának az alkotmánya is.

A szocialista forradalom győzelmének eredményeként megszülető szocialista állam új, szocialista alkotmány létrehozását teszi szükségessé. A szo-

cialista berendezkedés fejlődésének előrehaladásával — már a szocializmus alapjainak lerakása során is — megfelelő módon ki kell egészíteni, módosítani kell az alkotmányt ahhoz képest, ahogy a szocializmus alapjai kibővülnek, megszilárdulnak, teljessé válnak. Ez azt jelenti, hogy az adott korszak alkotmánya sem állhat meg minden részletében változatlanul a korszak ideje alatt, bár olyan módon hozták létre, hogy a fejlődés adott szakaszán túl is kijelöli a követendő utat. Amikor tehát a szocializmus építésének egyik vagy másik szakasza befejeződik, amikor a szocialista állam a szocializmus építésének új korszakába lép, különösen amikor rátér a kommunizmus építésére, szükségessé válik a szocialista alkotmány ennek megfelelő módosítása, esetleg új alkotmány létrehozása. Ez az új szocialista alkotmány — az alkotmány szocialista típusán belül maradván — az új viszonyoknak megfelelően rendezzi a már alkotmányba foglalt vagy az új helyzetben alkotmányba foglalandó tételeket.

A szocialista államok gyakorlata beszédesen bizonyítja ennek az álláspontnak az igazságát. Gondoljunk a szocialista Szovjetunió egymás után következő és egymást felváltó alkotmányaira: az 1918-ban, az 1924-ben és az 1936-ban született alkotmányokra. Gondoljunk arra, hogy éppen napjainkban — amikor a szocialista Szovjetunió már a kommunizmust építi — újból felvetette a Szovjetunió Kommunista Pártja új alkotmány előkészítésének a szükségességét. Igazolja ezt a tételt a népi demokráciák alkotmányainak a fejlődése is — napjainkban a Bolgár Népköztársaságban is felmerült új alkotmány előkészítésének a gondolata.

Az alkotmány normatív jellegének érvényesülése szempontjából különösen fontos ennek a követelménynek a felismerése és folyamatos érvényesítése. Csak ennek a tételnek az érvényesítésével biztosítható ugyanis, hogy az alkotmány rendelkezései részleteiben is mindenkor megfeleljenek az adott időszak gazdasági alapjainak, a változott (előrehaladott) társadalmi és politikai viszonyoknak. Ez pedig előfeltétele annak, hogy normatív erővel hassanak a jogalkotás és a jogalkalmazás minden területén.

VIII.

Befejezésül összegezve: levonhatjuk azt az általános következtetést, hogy az alkotmánynak mint jogi okmánynak, mint normatívának a vizsgálatát még nem tekinthetjük elvégzett feladatnak. Úgy gondoljuk, ha nem is tudtuk e tanulmányban a teljes problematikát feltárni és még kevésbé véglegesen megoldani, mégis előbbre jutott a megoldás azzal, hogy felhívtuk a figyelmet egyes eddig elhanyagolt kérdésekre és megkíséreltük megoldásuk általános irányát kijelölni.

Egyben újabb hangsúlyt kívántunk adni annak is, hogy szocialista fejlődésünk szempontjából milyen fontos az alkotmány ismertetése, népszerűsítése jogászok és nem jogászok között egyaránt. Előtérbe kívántuk állítani azt a követelményt, hogy az alkotmányt a dolgozók legszélesebb rétegei szocialista jogtudatának alapvető bázisává kell tennünk. Ennek a feladatnak a megoldása pedig újólág felveti azt a többször már elhangzott gondolatot is, hogy az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell nemcsak az egyetemeken állam- és jogtudományi karain, hanem általában is (alsó, közép- és felső fokon) az alkotmány tanítását bevonni az iskolai és az iskolán kívüli oktatásba. Legyen

szabad ezzel kapcsolatban példamutatásként utalni az 1918. évi szovjet alkotmány preambulumára, mely normatív erővel tette az oktatási szervek feladatává az alkotmánynak az összes iskolákban és tanintézetekben való részletes kifejtését és tanítását.

К НОРМАТИВНОМУ ХАРАКТЕРУ КОНСТИТУЦИИ ВЕНГЕРСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Я. Бер

Статья исходит из факта, что Конституция Венгерской Народной Республики (принятая законом № XX от 1949 г.) в качестве политического акта заняла уже достойное место в практике и науке социалистического общества Венгрии, будучи в таком общем смысле действительным основным законом общественной и государственной жизни Венгрии. Вместе с тем статья указывает, что Конституция в качестве правового (нормативного) акта не получила до сих пор соответствующего анализа. Наукой права не было надлежащим образом выяснено, какими правовыми средствами может быть обеспечено осуществление закрепленных в Конституции положений и распоряжений. Автор поставил себе целью проанализировать Конституцию с точки зрения применения права и законодательной деятельности прежде всего как источник права, как нормативный фактор (как правовое повеление). Статья показывает с многих сторон необходимость такого анализа как с теоретической так и с практической точки зрения. Основное положение статьи в целом: Конституция Венгерской Народной Республики, как и все социалистические конституции, представляет собой политический, а вместе с тем государственный акт — основной закон социалистического государства. Она представляет собой государственное повеление, выражающее наиболее общим образом, с нормативным действием принятую марксистско-ленинской партией программу, которая опирается на общественную действительность, закрепляет достижения и намечает пути будущего развития. Автор подробно анализирует на этом плане конституцию как совокупность повелений, направленных к законодателям. Автор останавливается также на вопросе о том, что в таком смысле нормативное действие конституции проявляется косвенным образом — она проявляется прежде всего посредством новых норм, созданных во исполнение содержащихся в конституции повелений. Статья освещает вместе с тем факт, что положения конституции оказывают в то же время непосредственное действие — они должны осуществляться в ходе применения права и без промежуточных законодательных актов. Статья подвергает исследованию структуру норм, включенных в конституцию, освещая особые признаки этой структуры, а в рамках этого характерные черты преамбулы конституции и теоретические различия между «вступлением в силу» конституции и ее исполнением. Все эти проблемы выяснены в статье теоретически, причем отдельные положения подкрепляются также практикой законодательства и применения права. Автор особо останавливается на вопросе о том, что предписания конституции, направленные к законодателям, также связываются с принудительными элементами (государственными санкциями высшей степени), и таким образом и это обстоятельство подкрепляет нормативный характер конституции. Автор рассматривает соотношение конституции и основанных на конституции иных правовых норм, подвергая анализу также задачи тех, кто применяет право, в случаях, когда перед ними стоит правовая норма низшей степени, не соответствующая по их мнению предписаниям конституции. Наконец, статья рассматривает правовое содержание присяги данной на конституцию. Подводя итоги, автор устанавливает: несмотря на то, что мы не можем считать еще законченным исследование конституции как нормативного акта, статья постаралась показать соответствующие основные проблемы, указывая вместе с тем пути и направление их разрешения.

LE CARACTERE NORMATIF DE LA CONSTITUTION DE NOTRE REPUBLIQUE POPULAIRE

János Beér

L'étude choisit comme point de départ la constatation que la Constitution de la République Populaire Hongroise (loi XX de 1949) en tant que charte politique occupe déjà dans la vie et dans la science de la société hongroise socialiste la place qui lui est due; en ce sens donc la Constitution est une véritable loi fondamentale de la vie sociale et politique hongroise. L'auteur constate en même temps que la loi sur la Constitution en tant que norme juridique n'a pas été analysée jusqu'ici d'une manière convenable. La science du droit n'a pas élucidé d'une manière suffisante les moyens légaux non plus, par lesquels on pourrait assurer la mise en valeur des thèses et des dispositions énoncées par la Constitution. L'article se propose d'examiner la Constitution avant tout comme une source de droit, comme un facteur normatif (un commandement juridique) et ceci tant sur le terrain de la législation que sur celui de l'application du droit. Il fait ressortir qu'un tel examen est nécessaire du point de vue de la doctrine et de la pratique également. La thèse fondamentale de l'auteur est celle que la Constitution de la République Populaire Hongroise — comme toutes les constitutions socialistes — est à la fois un document politique et un document d'Etat: la loi fondamentale de l'Etat socialiste. Elle est dans son intégralité un commandement de l'Etat approuvé par le parti marxiste-léniniste, s'appuyant sur la réalité sociale et résumant dans une forme normative d'ordre général les résultats obtenus et le programme à réaliser. Dans cet ordre d'idées l'étude entreprend une analyse détaillée de la Constitution en tant qu'un ensemble de commandements adressés aux organes de la législation. Elle explique que de ce point de vue l'effet normatif de la Constitution est indirect, en tant qu'elle se fait valoir seulement par voie d'autres normes créées en exécution de ces commandements. L'auteur expose cependant que les thèses énumérées par la Constitution produisent en même temps aussi un effet direct: en effet, dans l'application du droit elles doivent se faire valoir même sans la création de lois intermédiaires. L'étude examine la structure des normes contenues dans la Constitution ainsi que les traits spécifiques de cette structure, notamment la nature du préambule à la Constitution et les différences théoriques entre la «mise en vigueur» et la «mise en oeuvre» de la Constitution. L'auteur éclaircit tous ces problèmes théoriques et en même temps il invoque à l'appui de ses thèses théoriques la pratique suivie en matière de législation et d'application du droit. Il consacre une attention toute spéciale au fait que les prescriptions constitutionnelles adressées aux organes de législation comprennent certains éléments de contrainte (sanctions de droit public se présentant à une plus haute échelle) qui démontrent que la Constitution a le caractère d'une norme du droit positif. L'auteur examine les rapports entre la Constitution et les normes ultérieures basées sur elle et analyse le problème qui se pose devant le juge lorsqu'il se trouve en face d'une norme de degré inférieur qui à son avis est contraire à la Constitution. Il examine enfin le contenu du serment prêté sur la Constitution. En résumant, l'auteur constate que l'analyse de la Constitution en tant que norme juridique est loin d'être terminée; le but de l'étude était d'exposer les principaux problèmes y relatifs et d'indiquer les voies et les directions de leur solution.

A szellemi alkotások jogi védelmének elvi alapjai a szocialista jogrendszerben

I.

1. A szellemi alkotások jogi védelmének és a társadalom érdekében való felhasználásuk jogi formáinak tökéletesítése olyan feladat, amely napjainkban, amikor a szocializmus erői minden irányban egyre teljesebben bontakoznak ki, különösen időszerűvé vált. A Szovjetunió világgraszoló sikereket ért el a technikai haladásban. A többi szocialista országok termelésének gyors, helyenként ugrásszerű fejlődése sem képzelhető el másképp, mint a termelés technikájának gyors ütemű fejlesztése útján. Minden szocialista országban egyre szélesebb tömegeket fog át, s egyre mélyebbre hatol a kulturális forradalom, amely a volt uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megdöntése után ugrásszerűen emeli az egész nép kulturális színvonalát, különösen pedig azoknak a népi tömegeknek kultúráltságát, amelyek korábban magasabb művelődés lehetőségeiből, az irodalom, a tudomány, a művészet kincsének élvezetéből és elsajátításából gyakorlatilag ki voltak zárva. Lehetetlen fel nem ismerni, hogy a szocialista kulturális forradalom és a technikai haladás, a termelés minden irányú gyors növekedése s végső fokom a nép jólétének állandó emelkedése elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással. A termelés technikáját gyors ütemben, tömegméretekben tökéletesíteni csak az egész nép kultúráltságának állandó növelése útján lehet. Nem képzelhető el, hogy a termelést rohamosan fejleszteni lehetne olyan tömegekkel, amelyek ugyanakkor nem haladnak előre öles lépésekkel a kulturálódás útján. A termelés technikájának fejlesztése és a szocialista kulturális forradalom előbbrevitele elválaszthatatlan egység, a társadalom, a világ szocialista átalakításának egyetlen, egységes folyamata.

Ebben a folyamatban a szellemi alkotásnak, a társadalom érdekében felhasználható új gondolatoknak különleges szerep jut. A termelés technikáját fejleszteni — ez jórészt új, fejlettebb termelési módszerek alkalmazását követeli meg. Fejleszteni kell tehát azt a tevékenységet, amely az ilyen módszerek felfedezésére és a gyakorlatban való alkalmazására irányul. A szocialista államok minden eszközzel igyekeznek tömegméretűvé szélesíteni ezt a tevékenységet, elérni, hogy az új termelési módszerek felfedezése, a termelés tökéletesítése valóban a dolgozó tömegek mindennapi ügye legyen. Ehhez azonban biztosítani kell a termelésben felhasználható új gondolatok védelmét s tökéletesíteni kell azokat a jogi formákat is, amelyek útján ez a felhasználás végbemegy. A kulturális forradalom előbbrevitele — ez jórészt az irodalom, a tudomány, a művészet alkotásainak állandó fejlesztését és tömegméretű felhasználását követeli meg. Ehhez azonban védeni kell az irodalom, a tudomány, a művészet körébe eső szellemi alkotásokat, s tökéletesíteni kell azokat

a jogi formákat, amelyek útján a társadalom érdekében való felhasználásuk történik. Mindezek a megfontolások érthetővé tehetik azt a következtetést, hogy a szocialista államnak a megváltozott viszonyok között új módon kell megközelítenie a szellemi alkotások jogi védelmének kérdéseit. Ehhez azonban szükség van azoknak az elvi alapoknak lehető tisztázására, amelyeken az új szabályozásnak el kell alakulnia.

A második világháború után létrejött népi demokráciákban, köztük hazánkban is, az említett elvi alapoknak ezt a tisztázását külön is szükségessé teszi, hogy a népi demokratikus forradalom sajátosságainál fogva ezek az országok rendszerint készen találjanak olyan jogszabályokat, amelyeket a megdöntött korábbi társadalmi rendszer alakított ki. Ezek a jogszabályok átmenetileg, a népi demokratikus forradalom első éveiben esetleg használhatók lehetnek, de előbb-utóbb egyre nyomósabb szükséglet merül fel az új viszonyoknak megfelelő új szabályozásra. A szellemi alkotások szocialista védelme tehát közvetlenül kodifikációs probléma is, amellyel minden szocialista országnak előbb-utóbb szembe kell néznie. Nem véletlen, hogy valamennyi, a második világháború után létrejött népi demokratikus állam viszonylag igen korán megalkotta, s azóta többször is újjáalkotta, tökéletesítette az újításokról és a találmányokról szóló jogszabályait, s nem véletlen az sem, hogy a legtöbb európai népi demokrácia már új szerzői jogi törvényt is alkotott. Hazánkban ez a fejlődés kissé egyenetlenül, ellentmondásosan ment végbe. Viszonylag igen korán alkottuk meg első — azóta többször is újjáalkotott — jogszabályunkat az újításokról és a találmányokról —, ugyanakkor elvileg hatályában fenntartottuk vagy csak alig módosítottuk a múlt század végéről származó szabadalmi törvényt. Viszonylag elég korán új jogszabályt alkottunk a kiadói szerződések legfontosabb kérdéseiről, ugyanakkor hatályában fenntartottuk az 1921-ből származó szerzői jogi törvényt, sőt elvileg a Kereskedelmi Törvénynek a kiadói ügyeletről szóló szabályait is — annyiban, amennyiben az újabb szabályokkal nem ellenkeztek. Ez az ellentmondásosság, a szabályozásnak ez a csökevényes jellege elkerülhetetlenné teszi, hogy a közeljövőben egyre nagyobb nyomattal vetődjen fel az új szabadalmi és az új szerzői jogi törvény megalkotásának szükséglete. Most hatálybalépett Polgári Törvénykönyvünkben egyébként erre utalás is történik.

Az általános — a társadalmi rendszer és a jogtípus fejlődésének törvényszerűségeiből eredő — és a különös — az európai népi demokráciák, különösen a magyar jog fejlődésén alapuló — okok mellett igen időszerűvé teszi a felvetett kérdést a nemzetközi kapcsolatok ügye is. Hazánk a többi szocialista országokkal együtt arra törekszik, hogy a világot romba döntő háború helyett békés versenyt folytasson a kapitalista államokkal, ugyanakkor fejlessze a velük fennálló kereskedelmi, ipari és kulturális kapcsolatokat. Ezek a kapcsolatok egyebek között a szellemi alkotások cseréjét is feltételezik. Emellett az európai népi demokráciák egy része, különösen hazánk számára a szellemi alkotások jogi védelmének kérdéseit nemzetközi szempontból sajátos jellegűvé teszi az, hogy még az elmúlt idők nemzetközi kapcsolatainak alakulása folytán tagjai vagyunk olyan multilaterális nemzetközi egyezményeknek, illetőleg ezek alapján létrejött szervezeteknek, amelyek a szellemi alkotások jogi védelmét tűzték ki célul. Új szabályaink kialakításánál tehát ezekre a nemzetközi kötelezettségekre is tekintettel kell lennünk.

2. A szellemi alkotások polgári jogi védelmének megjelenése egybeesik a kapitalizmus fejlődésének kezdeteivel. Sem a rabszolgatársadalomban, sem

tiszta feudális viszonyok között nem ismerik a szellemi alkotásoknak valaminő különleges védelmét. Ezekben a társadalmi rendszerekben, amelyek a termelő-eszközök tulajdonosának többé vagy kevésbé tulajdonjogot biztosítanak a közvetlen termelő, a dolgozó ember felett is, szükségképp kifejlődik bizonyos megvetés a munkával szemben, s ezzel együtt az a nézet is, hogy a munka és annak jogi szabályozása a magasabbrendű (szabad vagy nemes) ember méltóságával összeegyeztethetetlen. Ezért van az, hogy pl. Görögországban, ahol az emberi gondolkodásnak olyan nagyjai éltek, mint Platon vagy Aristoteles, vagy Rómában, ahol — mondjuk — a történetírásnak olyan képviselői alkottak, mint Livius vagy Tacitus, a szellemi munka jogi szabályozása mindvégig rendkívül kezdetleges maradt. Méginkább így volt ez a feudalizmusban. A lovag-költők, a trubadurok és a trubérek egyenesen sértésnek tartották volna, ha úri passziójukat bárminemű összefüggésbe hozták volna a földhöz-kötött jobbágy munkájával. Fel sem merült és nem is merülhetett fel az a gondolat, hogy alkotásaik jogi védelmére szükség lenne.

Alapvetően megváltozott a helyzet a XV. század második és a XVI. század első felében, amikor a középkori, eredetileg teljesen természetes gazdaság keretein belül lassanként kifejlődött egyszerű áruviszonyok kapitalista viszonyokká kezdtek átalakulni. A társadalmi viszonyoknak ez a továbbfejlődése a termelőerők magasabb színvonalra fejlődésén alapult. Ezt a magasabb színvonalat az ipari termelés gépi technikájának elterjedése, az ún. *ipari forradalom* jelentette, amelynek egyik része, mozzanata volt a *könyvnyomtatás* feltalálása is. A termelőerők magasabb színvonalán alapján kezdtek átalakulni a már korábban kifejlődött áruviszonyok. Ennek az átalakulásnak legfontosabb jellemző vonása az volt, hogy társadalmi méretekben áruvá lett a munkaerő, mégpedig nemcsak a közvetlenül árut előállító munkaerő, hanem az ehhez közvetett módon kapcsolódó szellemi munkaerő is. A fizikai bérmunkás mellett, nem sokkal később, megjelenik a szellemi bérmunkás is. „A burzsoázia — állapítja meg a Kommunista Kiáltvány — minden eleddig tiszteletreméltó és borzongó áhitattal szemlélt tevékenységről leszedte a dicsfényt. Fizetett bérmunkásává változtatta az orvost, a jogászt, a papot, a költőt, a tudomány emberét.”¹ A szellemi munkaerőnek ez az áruvá változása, a szellemi munkának bérmunkásává való átalakulása tükröződik — az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően — azokban a jogi szabályokban, amelyek a szellemi alkotások „védelmére” a XV—XVI. századtól kezdve létrejöttek.

Marx az áruviszony társadalmi feltételeit elemezve rámutatott arra, hogy „az áruk őrzőinek egymáshoz, mint oly *személyekhez* kell viszonyulniok, akiknek *akarata* ama dolgokban lakozik, úgy hogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak mindkettőjükben közös akarat-aktussal tulajdoníthatja el az idegen árut, amennyiben a sajátját átengedi.”² A munkaerőre mint árura nézve ez annyit jelent, hogy a munkaerő csak olyan feltételek mellett lehet áruvá, ha a munkás egyfelől személyében szabad, másfelől viszont meg van fosztva attól, hogy munkaerejét saját termelő eszközei körében fejtsse ki. A munkaerő áruvá változása tehát elsősorban bizonyos elkülönítettséget, kizárólagosságot követel meg a munkaerő-áru „őrzője” számára. Ezzel az elkülönítettséggel, kizárólagossággal egyidőben azonban

¹ MARX—ENGELS: A Kommunista Párt kiáltványa. MARX—ENGELS: Válogatott művek. I. köt. Bp. 1949. 13. p.

² MARX: A tőke. I. köt. Bp. 1949. 95. p.

ki kell fejlődnie saját ellentétének, az összekapcsoltságnak is, azoknak az eszközöknek, amelyeknek segítségével a munkaeerő-áru „örzője” elidegeníti saját áruját, munkaerőjét, hogy annak fejében a tőkés árujához, a munkabérhez hozzájusson. Az áruviszony társadalmi feltételeinek természetesen a jogban is tükröződniök kell s valójában a *szellemi alkotások jogi védelmének kapitalista története nem más, mint kifejlődése egyfelől azoknak a szabályoknak, amelyek a szellemi munkaeerőnek, illetőleg a szellemi munkaeerő termékeinek: a szellemi alkotásnak elkülönítését (szerzői jog, szabadalom), másfelől a szellemi munkaeerő, illetőleg a szellemi alkotás megvásárlását (kiadói szerződés, licencia) biztosítják.* A szellemi alkotások jogának burzsoá elmélete rendszerint csak az első körbe tartozó jogi eszközök (szerzői jog, szabadalmi jog) kifejlődését veszi figyelembe, holott csak a kétféle jogi eszköz kifejlődésének egymásmellettevése mutatja világosan a jogi formák mögött meghúzódó társadalmi folyamatot: a szellemi munkaeerő áruvá válását.

A szellemi alkotások jogi védelme körében az elkülönítés első (még feudális) formái a királyi (uralkodói) *privilegiumok* voltak. Már a XV. század második felétől kezdve, méginkább a XVI. század első felében kezdenek szórva nyosan feltűnni a legfejlettebb kereskedelmi és ipari városokban olyan privilegiumok, amelyek egy-egy könyvnyomtató, kiadó javára (aki még sok esetben szerző is volt) biztosították azt a kizárólagos jogot, hogy művét nyomtathassa és terjeszthesse. Ugyanebben az időben tűnnek fel az első privilegiumok, amelyek új ipari eljárások, találmányok kizárólagos felhasználását biztosítják a vállalkozó (sok esetben egyúttal feltaláló) részére. Az újonnan kifejlődő intézménynek erős ellenállással kellett megküzdenie. Az ellenállás egyrészt a kisebb feudális földesurak részéről volt tapasztalható, akik érthető módon hűbéri jogaik sérelmét látták ezekben a jórészt polgárok számára adományozott jogokban, másrészt az igen erős céhszervezet részéről, amely évszázadokon át kialakult kicsinyes, aprólékos szabályokban rögzítette az ipari termelés formáit, és kivívott előjogainak sérelmét látta a privilegiumban. Abban a mértékben azonban, ahogy a kapitalista viszonyok kifejlődtek, s a feudális monarchia egyre inkább kezdett az abszolút monarchia állomásához közeledni, a privilegiumok egyre szélesedtek, egyre intézményesebbekké váltak. A XVI. század második felétől kezdve már egész Európában — Magyarországon is — megtaláljuk az uralkodói privilegiumok szélesen kifejlődött rendszerét. Érthető, hogy az első átfogó törvényalkotásra az akkori legfejlettebb ipari országban, Angliában került sor. A feltörekvő polgárság érdekeiért egyre élesebben küzdő parlament és a király között az ipari privilegiumok (akkori elnevezéssel „monopóliumok”) körül kifejlődött harc a parlament győzelmével ért véget s 1624-ben létrejött a „Statute of Monopolies”, a világ első szabadalmi törvénye. Ez a törvényalkotás még teljesen a privilegiumrendszer nyomait viseli magán, a király elvileg szabadon adományozza a monopóliumot, s a királyi jognak csupán korlátai a szabadalomra vonatkozó szabályok, így pl. hogy szabadalmat csak új eljárásokra, kizárólag a valódi és első feltaláló részére lehet adományozni, legfeljebb 14 évre. A jogfejlődésnek ez az állapota került át az Északamerikai Egyesült Államokba, amely 1790-ben alkotta meg lényegében angol mintára készült szabadalmi törvényét. Ez a törvény azonban már a polgárság fejlődésének új állomását kifejező francia forradalmi természetjogi gondolkodás hatását is mutatja.

A hatalom felé törő burzsoázia érdekeit a legkövetkezetesebben tükröző francia természetjog volt az a szellemi áramlat, amely a szellemi alkotások

jogi szabályozásának feudális, privilegialis formáit áttörte, s kialakította a következetesen burzsoá szabályozás intézményeit. A francia polgári forradalmi gondolkodók azt az eszmét fejtették ki, hogy a szellem alkotásaihoz való jog az ember „természetes és elidegeníthetetlen” jogai közé tartozik, s hogy valójában *a szellemi munka termékein az embernek éppen úgy tulajdonjoga van, mint minden másnemű dolgon.* A szellemi munka termékei ezzel a szentnek és sérthetetlennek minősített magántulajdon oltalma alá kerültek. Míg azonban a magántulajdon a tőkés számára a termelőeszközök birtoklásának védelmét jelentette a munkással szemben, addig az író, a tudós, a feltaláló „magántulajdona” szellemének alkotásain valójában teljes kiszolgáltatottságát jelentette a tőkés, a kiadó, az ipari vállalkozó irányában. Ahhoz ugyanis, hogy a műből jövedelemhez jusson, arra volt szükség, hogy a kiadóval, az ipari vállalkozóval szerződést kössön. Ebben a szerződésben pedig nyilvánvalóan a gazdaságilag erősebb tőkésnek volt uralkodó szerepe. A szellemi alkotások jogi szabályozásának ezt az első, következetesen burzsoá módját valósította meg a francia forradalmi törvényhozás két törvénye: az 1791. évi szabadalmi törvény és az 1794. évi szerzői jogi törvény.

Az európai kontinens államai a francia példát követve a XIX. század folyamán szinte valamennyien létrehozták a legfontosabb szellemi alkotások jogi védelmére vonatkozó törvényeiket. E törvényalkotásokban egyrészt a francia, másfelől — a XIX. század második felétől kezdve — egyre inkább a német szerzői és szabadalmi törvényalkotások szolgáltak mintául.

3. A magyar burzsoá jog fejlődése alapvonásaiban az általános fejlődési vonalat követi. A XVI. század második felétől kezdve jelennek meg nálunk is azok a privilégiumok, amelyek a szellemi alkotások jogi szabályozásának kifejlődését jelentik. A nagyszombati (a mai budapesti) tudományegyetem pl. 1584-ben királyi privilégium alapján adja ki a Corpus Juris-t. A nagyszombati egyetemi nyomdának ebben az időben már kizárólagos joga van iskolakönyvek kiadására. Az iparilag hasznos gondolatok védelme valamivel később, voltaképpen csak a francia forradalom vívmányainak hatása alatt kezdett kifejlődni. A magyar helytartótanács az 1820-ban kiadott első osztrák szabadalmi törvény hatályát terjesztette ki Magyarországra. Ez eljárás ellen az 1825. évi országgyűlés felszólalt ugyan, végül azonban az 1840. évi XVIII. törvény (66. §) kimondotta, hogy „... a találmányi kiváltság-levelet (Erfindungs-Patent) kívánó részvénytársaságok... a fennálló rendszabásokhoz alkalmaztatandják magokat”, tehát az 1820. évi osztrák patens változatlan maradt.

Az 1840—1848-ig tartó s a progresszív reformok megvalósításában egyébként oly termékeny korszak újabb kezdeményezéseket hozott a szellemi alkotások jogi védelme terén is, ezek azonban kivétel nélkül csak javaslatok maradtak. 1843-ban a pozsonyi kerületi választmány magyar törvényjavaslatot dolgoz ki „a találmányok kizáró gyakorlati biztosítványozásáról”, ez a javaslat azonban tárgyalás alá sem kerül. A szerzői jog területén a Kisfaludy-Társaság kezdeményezésére Szemere Bertalan készített javaslatot, ezt az 1844-ik évi országgyűlés elfogadta és szentesítés végett a király elé terjesztette. A törvényjavaslatot nem szentesítették, hanem módosítás végett visszaküldték az országgyűlésnek. 1847-ben újabb szerzői jogi törvényjavaslat készült, ezt azonban az országgyűlés a forradalom kitörése, majd leveretése miatt már nem tárgyalta.

1853. május 1-től érvénybe léptek Magyarországon az osztrák polgári törvénykönyv és az azt kiegészítő egyéb osztrák jogszabályok. Ezek sorában irányadó lett az 1846. évi császári nyíltparancsal kibocsátott osztrák szerzői jogi törvény, továbbá az 1852. évi osztrák szabadalmi törvény. Ezek a szabályok egészen az 1861. évi Országbírói Értekezletig maradtak hatályban. Az Országbírói Értekezleten létrehozott Ideiglenes Törvénykezési Szabályok a polgári magánjoggal foglalkozó I. rész 23. §-ában kimondták, hogy „... az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény ótalma alatt áll”. Az ITSZ-nek ez a rendelkezése világosan mutatja, hogy a francia forradalmi törvényhozás által 1791-ben, illetőleg 1794-ben elfogadott tulajdoni szemlélet, illetőleg a mögötte rejlő kapitalista viszonyok egy félévszázad alatt európaszerte elterjedtek s a magyar jogi tudatnak is alapjává váltak.

A kiegyezés után a gyorsan fejlődő kapitalista viszonyok között egyre világosabbá vált, hogy az ITSZ említett szűkszavú rendelkezése a szellemi alkotások jogi szabályozására nem elegendő. A törvényhozás — jellemző módon — elsőnek a burzsoá érdekek szempontjából fontosabb kiadói jogot szabályozta a Kereskedelmi Törvény (1875: XXXVII. tv.) második részének nyolcadik címében (515—533. §). Csak ezt követően került sor 1884-ben az első magyar szerzői jogi törvény (1884: XVI. tv.) megalkotására, amelyet már csak az első világháború után, a jelenleg is hatályban levő 1921. évi LIV. tv. váltott fel. A szabadalmi jog területén a fejlődés még vontatottabb volt, mert ezen a területen hazánknak Ausztriától való ipari függése különös erővel érvényesült. Az osztrák kormány több javaslatot is dolgoztatott ki az ipart érintő törvényhozás egységesítésére, ezek azonban nem váltak törvénné. Végül létrejött a találmányi szabadalmakról szóló 1895. évi XXXVII. tv., amely novelláris változtatásokkal a ma is hatályos magyar szabadalmi törvényt tartalmazza.

4. A kapitalista áruviszonyok fejlődésének menetében törvényszerű jelenség, hogy mihelyt a kapitalizmus meghódítja a belső piacot, nyomban túllép az országhatárokon és nemzetközi áruforgalmat alakít ki. A nemzetközi kapitalista piacnak ez a kialakulása a XIX. század folyamán válik teljessé s terjed ki egyebek között az immár teljes mértékben áruvá lett szellemi munkaerő termékeinek nemzetközi kereskedelmére is. Az objektív viszonyoknak ez a fejlődése szükségképp maga után vonta a törekvést a szellemi alkotások nemzetközi hatályú szabályozására. Ezek a törekvések a múlt század 80-as és 90-es éveiben különféle ún. nemzetközi uniók létrehozására vezettek, amelyek többé vagy kevésbé kölesönösen biztosították a nemzetközi forgalomba kerülő szellemi alkotások védelmét.

1889-ben létrejött az ún. *berni unió*, amely a szerzői alkotások nemzetközi védelmének biztosítására hivatott. Ennek az egyezménynek Magyarország az 1922. évi XIII. tv. alapján tagja s ezt a tagságot a második világháború befejezését követően is megtartotta. A szerzői alkotások e nemzetközi védelmének lényege az, hogy az egyezményben részes államok saját hatóságaik előtt általában a belföldiekkel egyenlő jogi védelmet nyújtanak az egyezményben részes külföldi országok szerzőinek, illetőleg az ott megjelent alkotásoknak. Ez a védelem általában nem függ semmiféle bejelentéstől vagy más nyilván tartástól. A berni unió mellett egyes országok — lényegében a berni unió szabályozási módszeréhez hasonló — külön egyezményekben biztosították egymás szerzői, illetőleg kiadói számára a kölesönös védelmet. A többi egyez-

jog” kategóriája alatt kívánják összefoglalni. Kohler még csak addig ment, hogy kapitalista körülmények között nem vagyoni javakra nézve vagyoni jogviszonyok létezését állította. A személyiségi jogok elméletének hirdetői ezzel szemben igyekeznek lehetőleg kiküszöbölni a szellemi alkotások elmélete köréből minden vagyoni, „anyagi” elemet és a szellemi alkotások jogi védelmét a jórészt irracionálisan felfogott „személyiség” védelmére visszavezetni. Ebben a körben igen gyakoriak azok a burzsoá jogi nézetek, amelyek a szellemi alkotást egészében, gyökerében irracionálisnak, felfoghatatlannak, „személyfölötti”-nek minősítik és a szellemi alkotás jogi védelmének természetét elsősorban a „személyfölötti” értékek védelmében látják. Mondanunk sem kell, hogy ez a történetileg legmodernebb burzsoá nézet, amely egész jellegében idomul az imperializmus korszakának azok tekintetben ködös, irracionális társadalomtudományi nézeteihez, s legtávolabb van a valóságtól. Miközben a szellemi munkaerő az imperializmus viszonyai között egyre inkább áruvá válik, a szellemi munkás egyre teljesebben rabja lesz az időközben monopóliumokká fejlődött kiadóvállalatoknak és más ipari vállalatoknak, addig az elmélet egyre erőteljesebben, egyre kizárólagosabban emeli ki a burzsoá kizsákmányolást szolgáló jogi szabályozás valamiféle nem anyagi, tisztán személyiségi, vagy éppen személyfeletti jellegét. Az ilyen nézeteknek nyilvánvalóan semmi más céljuk nem lehet, mint a jogi szabályozás valódi jellegének minél tökéletesebb elleplezése.

A szellemi alkotások jogának burzsoá elméletei közül még a viszonylag legőszintébb az a nézet (Elster), amely a szellemi alkotások jogi védelmében *versenyesszöközt* lát, a magánvállalkozók között folyó verseny eszközt. Valóban nehéz lenne tagadni, hogy a szerzői vagy szabadalmi jog, *miután* annak felhasználására az ipari vagy kereskedelmi tőkés jogot szerzett, versenyesszöközzé változik, a szellemi alkotás felhasználására vonatkozó kizárólagos jogot a tőkésék *egymás irányában* arra használják fel, hogy versenyt folytassanak a másikkal, s lehetőleg legyőzzék, tönkretegyék versenytársukat. Az Elster-féle elmélet annyiban mindenesetre tökéletesebb, a valósághoz hívebb a többiekénél, hogy a szellemi alkotások kapitalista jogi védelme mögött meghúzódó társadalmi viszonyok egyik, nagyon lényeges mozzanatát adekvát módon tükrözi. Fogyatékosága (s egyben burzsoá jellegének közvetlen bizonyítéka is) abban van, hogy az elemzett jogi szabályozásnak ezt a mozzanatát emeli ki, s ezt viszont abszolúttá teszi. Nyilvánvaló, hogy a szellemi alkotások védelmére vonatkozó jogi elméletnek alkalmasnak kell lennie arra, hogy e jogszabályok elemzését nyújtsa mintegy kezdettől fogva, tehát nemcsak akkor, amikor a szerzői vagy szabadalmi jog már a tőkés vállalkozó rendelkezése alá került. A tőkésék egymás közötti viszonyában a szellemi alkotásra vonatkozó jog kétségkívül versenyesszököz, ez azonban még nem magyarázza meg e jogintézmény funkcióját magához az alkotóhoz való viszonyában. Nem is magyarázhatná meg, mert akkor a „tulajdonjog”, az „immateriális vagyongog”, a „személyiségi jog” szépen hangzó jelszavai helyett rá kellene mutatnia arra, hogy a tőkés a neki kiszolgáltatót gondolkodó szellemi termékét, mint árut vásárolja meg. Emellett a most tárgyalt elmélet a verseny elemét mint a szellemi alkotások jogi szabályozásának mintegy időfeletti intézményét mutatja be, nem is gondol (s mert kapitalista elméletről van szó, nem is gondolhat) arra, hogy eljön majd az a korszak, amelyben a szellemi alkotás jogi védelmének szabályai alapján másféle társadalmi viszonyokat fognak tükrözni.

II.

6. A szocialista állam — létrejöttének időpontjában — azzal a helyzettel találja magát szemben, amelyet a szellemi alkotások létrejöttének és felhasználásának kapitalista viszonyai teremtettek. A tőkés vállalatok, amelyeket a szocialista állam kisajátít, maguknak szerezték meg a szellemi alkotások s az azokra vonatkozó kizárólagos jogok javát, a találmányokat, amelyek érdekeik szempontjából jelentősek voltak, a szerzői jogokat, amelyek alapjául szolgáló művek elterjesztése haszonnal kecsegtetett. A szellemi alkotásokra vonatkozó jogok tehát a szocialista állam létrejöttének időpontjában — éppen az alapjukul szolgáló társadalmi viszonyok természeténél fogva — általában *nem az alkotót, hanem a vállalkozót* illetik meg. A szellemi alkotások javarészt a tőkés tulajdonában vannak, ő rendelkezik velük. Ebből következik, hogy a szocialista állam, fejlődésének első szakaszában, a tőkés vállalatokkal együtt kisajátítja azokat a szellemi alkotásokat is, amelyek tulajdonukban vannak, amelyek valójában részei a tőkés vállalatnak. Ez a forradalmi lépés — éppen úgy, mint maga az államosítás is — a tőkés osztály ellen irányul, valójában a kisajátítók kisajátításának egyik, éspedig sajátos mozzanata. A tőkés, amikor megveszi a tanulmányt, az írói, a tudományos vagy a művészeti alkotást attól, aki azt létrehozta, ezzel valójában megteremti magának az értéktöbblet elsajátításának lehetőségét. A tőkés által elsajátított, tulajdonában tartott szellemi alkotás államosítása tehát tulajdonképpen az értéktöbblet elsajátításának lehetőségét veszi el a tőkéstől. A szellemi alkotás kisajátítása lényegére, jelentőségére nézve nem különbözik magának a tőkés vállalatnak a kisajátításától, a termelés eszközeinek állami tulajdonba vételétől.

A már tőkés tulajdonba került szellemi alkotás államosításával egyidejűleg azonban másik, az előbbitől lényegesen különböző természetű feladat is felmerül a szocialista állam előtt. A szellemi alkotások kapitalista joga voltaképpen nem volt más, mint eszköz arra, hogy a szellemi alkotás a tőkés kezébe, rendelkezése alá, tulajdonába jusson. Ennek érdekében „biztosít” a tőkés jogrendszer „kizárólagos” jogokat a szellemi alkotónak. A szocialista építés ezzel szemben azt a feladatot állítja a szocialista állam elé: teremtsen meg azokat a szervezeti formákat és jogi eszközöket, amelyek útján a szellemi alkotó, az újító, a feltaláló, az író, a tudós, a művész valóban megkapja a neki járó védelmet és megbecsülést, amelyek ösztönzik őt a nép érdekeit szolgáló egyre magasabb színvonalú alkotásra, amelyek biztosítják az alkotás felhasználását immár nem egyes tőkésnek, nem magánvállalkozóknak, hanem az egész társadalom érdekében.

Ebből a kétarcú, kettős jellegű feladatból folyik, hogy a szocialista államnak a szellemi alkotásokra vonatkozó jogszabályait is két csoportba kell osztani. Az egyik csoport azoknak a jogszabályoknak foglalata, amelyek a tőkés tulajdonba került szellemi alkotás kisajátítását valósítják meg. Az e csoportba tartozó szabályok, amelyek a tapasztalatok szerint főleg a tőkés vállalatok szabadalmaival, ipari mintáival, gyártási titkaival kapcsolatban válnak szükségessé, mintegy a múltba néznek, voltaképpen likvidálják jogi téren is azt a monopolhelyzetet, amelyet a tőkésosztály korábban élvezett. A jogszabályok másik csoportja mintegy a jövőbe néz, nem a kisajátított tőkés vállalkozó, hanem a szellemi alkotó irányába, aki immár szocialista viszonyok között a nép javára fog alkotni, aki nincs kiszolgáltatva a tőkés

vállalkozó haszonszerzési vágyának, hanem számíthat a nép érdekét szolgáló alkotó munkájának erköles és anyagi elismerésére.

A továbbiakban figyelmünket a szellemi alkotásokra vonatkozó jogszabályok e második csoportjára, a jövőbe mutató jogi rendezésre, ennek elvi alapjaira fordítjuk.

7. A szocialista jogtudományt a burzsoá jogtudománytól a szellemi alkotások jogi védelmére vonatkozó kutatásban is az alapvetően eltérő világnézeti kiindulópont s az eltérő tudományos módszer különbözteti meg. A burzsoá jogtudomány — mint láttuk — elsősorban a szellemi alkotásra vonatkozó kizárólagos jogok „jogi természetére” keresett feleletet. Ezzel tulajdonképpen elvonatkoztatott ezeknek az alanyi jogoknak konkrét lényegétől, e jogokat önmagukban vizsgálta, önmagukból kísérelte meg magyarázni. Így juthatott olyan következtetésekre, hogy ezek az alanyi jogok egybeesnek a tulajdonjoggal vagy legalábbis immateriális vagyoni jogok vagy a végső lényegét tekintve megfoghatatlan, irracionális „személyiség” védelmét jelentik. A szocialista jogtudomány kutatásainak mindenekelőtt a kiindulópontjuk alapvetően más. A szocialista jogtudomány a jogot, a szellemi alkotások jogát is az alapul fekvő társadalmi viszonyokból kívánja magyarázni, a jogi formákat, az alanyi jogokat úgy fogja fel, mint meghatározott, konkrét társadalmi viszonyok kifejezési formáit. Az első kérdés tehát, amelyet a szocialista jogtudománynak a most vizsgált témával kapcsolatban fel kell tennie: *milyen társadalmi viszonyokat szabályoz a szellemi alkotások joga*, melyek azok a reális kapcsolatok, amelyeknek jogi kifejezésformájáról, állami szabályozásáról adott esetben szó van. Ezt a kérdést továbbá nem elvontan, tértől és időtől függetlenül teszi fel, hanem konkrét társadalmi viszonyok között, jelen esetben olyan viszonyok között, amelyeket a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a munkásosztály-vezette dolgozó nép hatalma jellemez.

A szellemi alkotások joga — legszélesebb értelemben — azokat a társadalmi viszonyokat szabályozza, amelyek a szellemi alkotás létrehozásával és a társadalom érdekében való felhasználásával kapcsolatosak. Gyökerükben e viszonyok a *tág értelemben vett munka viszonyai*, amelyeknek sajátos jellegét a most vizsgált szempontból az adja meg, hogy a munka eredménye az irodalom, a tudomány vagy a művészet területére eső alkotás, illetőleg az iparban vagy a gazdaság más ágában hasznosítható új gondolat. Minden szellemi alkotásnak (mint tulajdonképpen minden emberi tevékenységnek is) két egymástól elválaszthatatlan oldala, mozzanata van. Az egyik az egyéni, individuális mozzanat, amely a szellemi alkotásban is elsőként ötlük szemünkbe. Minden szellemi alkotás közvetlenül valakinek vagy valakiknek az alkotása. A másik, a rejtettebb, a nehezebben felismerhető a szellemi alkotás társadalmi oldala. Abban az egyéni tevékenységben, amelyet a szellemi alkotó kifejt, végső soron benne van az egész társadalom tevékenysége, az egész társadalmi környezet, amely így vagy amúgy hatást gyakorol rá. De benne van nemesak az alkotással egy időben létező társadalom tevékenysége, hanem a társadalmi múlt is, amelyben az alkotó fejlődött, nevelődött, amelynek generációk sorozatában felgyülemlett ismeretanyagát elsajátította. A szellemi alkotásnak ez az egyéni és társadalmi oldala eltéphetetlen kapcsolatban van egymással, kölcsönösen feltételezik egymást és átmennek egymásba. A szellemi alkotó társadalmi oldalról úgy tűnik fel, mint a társadalom egyéniesülése, a dolgozó társadalom pedig mint dolgozó (tehát alkotó) emberek, köztük szellemi alkotók szerves egysége. A szellemi alkotás e két oldala mindamellett nem esik mechani-

kusan egybe. Hiba lenne akár az individuális mozzanat egyéni jellegét, az egyén szerepét tagadni, akár a társadalmi mozzanat jelentőségét elhomályosítani. A szocialista jognak a szellemi alkotással kapcsolatos viszonyokat úgy kell szabályoznia, hogy a szabályozásban a szellemi alkotás mindkét oldala kifejezésre jusson.

Visszatérve most a szellemi alkotással kapcsolatos társadalmi viszonyok elemzésére, kiindulópontunk az a szocialista jogtudományban ma általánosan elfogadottnak mondható megállapítás, hogy ezek a viszonyok *alapjukban* — az alkotás létrejöttét követően — *nem vagyoni természetűek*. Ez a megállapítás elsősorban azon alapszik, hogy a szellemi alkotás lényege az a sajátos, eredeti gondolat, amely benne kifejezésre jut. Elfogadva ezt a kiindulópontot, mindamellett hangsúlyoznunk kell, hogy a szellemi alkotással kapcsolatos társadalmi viszonyoknak ez a sajátos, nem vagyoni eleme, mozzanata *közvetlenül vagyoni viszonyokkal van összefüggésben*. E vagyoni viszonyok (sok egyéb vonatkozás mellett) főleg a szellemi alkotás társadalmi felhasználásával jönnek létre. E felhasználás során a szellemi alkotás valamilyen formában része lesz a társadalom rendelkezésére álló kulturális értékek összességének s — ha gazdaságilag hasznos új gondolatról van szó — kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárul a társadalmi termelőerők színvonalának emeléséhez, a termelőerők tökéletesítéséhez. Ez azonban csak a felhasználás egyik, mondhatni társadalmi oldala. A felhasználás folyamatának másik oldala, hogy az alkotó a javak elosztásának szocialista rendje szerint munkája mennyiségének és minőségének megfelelő díjazásban részesül. A szellemi alkotás társadalmi felhasználásával összefüggő viszonyok e második oldala eszerint az *elosztási viszonyok* közé tartozik, azoknak egyik, sajátos formája.

Akármi legyen is azonban a kapcsolat a szellemi alkotással kapcsolatos társadalmi viszonyok nem vagyoni és vagyoni oldala között, az bizonyos, hogy e vagyoni viszonyok tartalmukban *nem áruterminészetűek*. A munkaerő szocialista viszonyok között megszűnik áru lenni, nem adják-veszik többé a szellemi munkaerőt sem. Nem kétséges mindamellett, hogy ezek a nem árujellegű viszonyok közvetve áruviszonyokkal kapcsolatosak. A könyvet, amelyet az író megírt, végül is áru módjára adják el a boltban, a találmány tárgyául szolgáló új termelési eljárást olyan termék előállításánál használják fel, amely végül is áruként cserél gazdát. A nem árujellegű viszonyoknak az áruviszonyokkal való ez a szoros összefüggése sok mindent megmagyaráz például az előbb említett elosztási viszonyok megszervezésének egyes mozzanatait illetően (pl. példányszám szerint való díjazás stb.).

Összefoglalva a szellemi alkotások joga által szabályozott társadalmi viszonyokra vonatkozó megállapításainkat, azt mondhatjuk, hogy e viszonyok a tág értelemben vett munka viszonyai közé tartoznak, amelyek során az individuális és a társadalmi mozzanat egységét kifejező szellemi alkotás jön létre. Éppen emiatt e viszonyok erről az oldalról nem vagyoni természetűek, — amelyek azonban — a szellemi alkotás társadalmi felhasználásának oldaláról közvetlenül vagyoni viszonyokkal állanak összefüggésben. E vagyoni viszonyok egyik oldala, mozzanata az az elosztási viszony, amelynek útján az alkotó megfelelő díjazásban részesül. A szellemi alkotással kapcsolatos vagyoni viszonyok alapján nem áru-természetűek, de összefüggésben vannak az áru- és pénzviszonyokkal.

8. Mivel a szocialista jog a munkásosztály, a hatalmon levő dolgozó nép törvényerőre emelt akarata, amelyet a munkásosztály objektív helyzetéből

adódó érdekei határoznak meg, következő kérdésként nyilvánvalóan azt kell feltennünk, *miben állanak a munkásosztály érdekei a szellemi alkotásokkal kapcsolatos társadalmi viszonyokat illetően.* Bevezetőben rámutattunk arra, hogy a szellemi alkotások szocialista viszonyok között különlegesen fontos szerepet töltenek be. Közvetlenül elősegítik a termelőerők új, magasabb színvonalra emelését, közvetlen eszközei a kulturális forradalom végrehajtásának. Ebből az következik, hogy a szocializmus, majd a kommunizmus építését vezető munkásosztálynak alapvető érdeke az említett célokat szolgáló szellemi alkotások mennyiségének és minőségének állandó fokozása.

Ehhez — sok minden egyéb tárgyi és szervezeti feltétel mellett, amely mostani vizsgálódásunknak nem tárgya — olyan jogi szabályozás is kell, amely a dolgozó tömegeket alkotásra *ösztönözze*, amely mintegy emelő legyen a dolgozó tömegek alkotó energiáinak egyre teljesebb kibontakoztatására. A társadalmi tapasztalat azt mutatja, hogy a legjobb ilyen ösztönző az alkotó ember, a szellemi alkotó erkölcsi és anyagi megbecsülése. Ez egyébként teljes összhangban áll azzal az elvvel, hogy az egész szocialista társadalmi rend, benne a szocialista jogi rend is az embert védi, az emberért van.

A szellemi alkotó erkölcsi megbecsülése elsősorban az alkotás individuális oldalának rögzítésével, vagyis olyan jogi eszközök útján valósul meg, amely biztosítja az alkotó és az alkotás közötti személyi kapcsolat külső felismerhetőségét. Ide tartozik az is, hogy az alkotás tartalmilag és formailag ne legyen megváltoztatható az alkotó sérelmére, végül hogy általában magadönthessen afelől, nyilvánosságra kívánja-e hozni alkotását vagy sem. Az alkotónak járó erkölcsi megbecsülés eszköze eszerint személyhez kötött jogok engedélyezése, amelyek biztosítják az alkotói minőség elismerését, védik az alkotás integritását, s az alkotó részére lehetővé teszik, hogy művének nyilvánosság elé bocsátásáról dönthessen.

Az anyagi ösztönzés a szellemi alkotás társadalmi felhasználásával kapcsolatos. Olyan díjazást kell az alkotónak biztosítani, amely kívánatosá teszi számára alkotó erejének kifejtését s munkája eredményének a társadalom részére bocsátását. Ez szocialista viszonyok között a díjazás kötelező jellegének elismerésével s a díjazás mértékének a teljesítmény mennyisége és minősége arányában való megállapításával mehet végbe.

Az erkölcsi és az anyagi ösztönzésen felül végül bizonyos fokig önálló, külön érdekként kell kiemelni a szellemi alkotás *társadalmi felhasználásának* biztosítását. Míg az előbb kiemelt érdekek az alkotó emberre, annak erkölcsi és anyagi elismerésére irányultak, ez utóbbi a célra, a szocialista társadalom fejlesztésének céljára tekint. A társadalmi felhasználás biztosítása során az alkotó és a társadalom között nincs kizárva az érdekellentét lehetősége. Ezeket az érdekellentéteket szocialista viszonyok között az egyéni és a társadalmi érdek összhangjának elve alapján lehet és kell is feloldani.

9. Kérdés ezek után, milyennek kell lennie alapvonásaiban annak a *jogi formának*, amely a vázolt érdekek kifejezésére és szolgálatára a leginkább alkalmas. E jogi formának az általa szolgált érdekek természetének megfelelően ösztönöznie kell a szellemi alkotót az alkotás létrehozására, ennek érdekében biztosítani kell számára a szükséges erkölcsi és anyagi elismerést, a munkája mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást, végül biztosítani kell a szellemi alkotás felhasználását a társadalom érdekében.

Az ösztönzés egyik eleme, az erkölcsi megbecsülés, elismerés — mint kimutattuk — olyan személyhez kötött kizárólagos jogok engedélyezésével

jár, amelyek az alkotó és az alkotás közötti individuális kapcsolatot rögzítik, biztosítást szolgálnak. A szocialista jognak olyan parancsokat és tilalmakat kell kibocsátania, amelyek biztosítják az alkotói minőség elismerését és szolgálnak az alkotónak az alkotáshoz fűződő egyéb, nem vagyoni természetű érdekeit. Az így engedélyezett nem vagyoni jogok bizonyos értelemben elkülönítik az alkotót, mint alkotót a társadalom egyéb tagjaitól, kiemelik személyes szerepét az alkotás létrehozásával kapcsolatban, és biztosítják számára a jogot az alkotás nem vagyoni oldalai felett való rendelkezésre. Jogi szerkezetüket tekintve éppen ezért az erkölcsi ösztönzés célját szolgáló jogoknak abszolút szerkezetűeknek és negatív tartalmúaknak kell lenniük. Az alkotóval mint személy szerint kijelölt jogosulttal szemben mindenki mást el kell tiltani attól, hogy az alkotói minőséget kétségbevonja, saját magát alkotóként tüntesse fel, vagy egyébként megsértse az alkotáshoz fűződő nem vagyoni érdekeket.

Az ösztönzés másik elemét, az anyagi ösztönzést, a munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazás biztosítását elvileg kétféle módon lehet megoldani. Az egyik az a jogi megoldás, amelyet az erkölcsi elismeréssel kapcsolatban egyedül lehetségesnek látunk: bizonyos kizárólagos jogok biztosítása — ezúttal nem erkölcsi, hanem anyagi, vagyoni vonatkozásban. Ez lényegében véve annyit jelent, hogy a jog kizárólagos lehetőséget biztosít az alkotónak az alkotás társadalmi felhasználására, illetőleg a felhasználás engedélyezésére. A díjazás ilyenkor úgy jelentkezik, mint a felhasználásra adott engedély ellenértéke, tehát mintegy közvetett módon. A szellemi alkotások joga hagyományos, a kapitalizmustól öröklött szabályozásának egyedül ez a módszer felel meg. A kapitalista szabályozás, amely a szellemi munkacseré és a szellemi alkotás áru-jellegének viszonyait tükrözi, szükségképp ezt az utat választja. De nem lehetetlen ez a megoldás szocialista viszonyok között sem. Itt ugyan tartalmilag nem áru-természetű viszonyokról, hanem a szocialista elosztás rendjének egyik sajátos oldaláról van szó, ez azonban nem követel meg többet (természetesen kevesebbet sem), mint hogy az alkotó hozzájusson a munkája mennyiségével és minőségével arányos díjazáshoz. A díjazás biztosítása azonban történhet az említett közvetett módon is, tehát úgy, hogy a díjazás formailag a felhasználási engedély ellenértékévé tűnik fel. Ebben a formában tartalmilag ilyenkor is az húzódik meg, hogy az állam érvényesíti a szocialista elosztás rendjét, biztosítja az alkotó díjazását a munka mennyiségének és minőségének megfelelően. Történhet azonban mindez nemcsak az eddig tárgyalt közvetett (a kizárólagos vagyoni jogok által közvetített) formában, hanem közvetlenül is, vagyis úgy, hogy a díjazás közvetlenül a munka, az elért teljesítmény díjazásaként jelentkezik. Ilyen megoldás mellett az alkotónak kizárólagos vagyoni jogai nincsenek, csak kizárólagos erkölcsi jogai, a díjazás pedig közvetlenül a teljesítményhez kapcsolódik, és formailag sem a felhasználási engedély ellenértéke. A szocialista országok jogrendszerei az anyagi ösztönzés mindkét változatának alkalmazására mutatnak példákat. Míg a szerzői jog területén, tehát az irodalom, a tudomány, a művészet alkotásaival kapcsolatban rendszerint a közvetett díjazás, tehát a kizárólagos vagyoni jogok rendszerét alkalmazzák, az újításokkal és a találmányokkal kapcsolatban általában a közvetlen díjazás rendszere az uralkodó. Ennek legjellegzetesebb formája a Szovjetunióban az államnak felajánlott találmányokért járó szerzői tanúsítvány, amely kizárólagos jogokat csak az alkotói minőség elismerésére nézve biztosít, a kizárólagos vagyoni jogokat viszont elkerüli, és a teljesítményt ezek kikapcsolásával közvetlenül díjazza.

Ezt a rendszert több más szocialista országban — egy ideig hazánkban is — átvették. A mi tapasztalataink azonban azt mutatják, hogy a kizárólagos vagyoni jogok engedélyezésével járó közvetett díjazás bizonyos körülmények között ösztönzőbb lehet, a társadalmi felhasználást pedig — különösen a szolgálati találmány és az ún. munkáltatói elsőbbség intézményeivel párosítva — éppen olyan jól szolgálja. Arra nézve, hogy az anyagi ösztönzés két jogi formája közül melyiket célszerű választani, nehéz lenne általános irányelvet megállapítani. Végeredményét tekintve, az anyagi ösztönzés érdekét mindkét jogi forma útján sikeresen lehet szolgálni, ezért inkább az alkotók tudatának fejlettségétől függ, hogy a hagyományos, megszokott formákhoz inkább kapcsolódó közvetett díjazás vagy a szocialista társadalmi viszonyok, közelebbről az elosztási viszonyok jellegét világosabban tükröző közvetlen díjazás rendszerét kell-e alkalmazni. A szocialista országok tapasztalatai a szerzői jog területére eső alkotásokat illetően inkább az első, a felfedezői jog területére eső alkotások tekintetében pedig inkább a második megoldás felé mutatnak. Ez utóbbi alól azonban — mint ez hazánkban is látható — egyáltalában nem sikertelen kivételek vannak.

Hátra van még annak a kérdésnek a tanulmányozása, vajon milyen jogi forma szükséges a szellemi alkotás társadalmi felhasználásának biztosítására. Elvontan szemlélve, ez a felhasználás két úton biztosítható: az alkotóval való kifejezett megállapodás, szerződés útján és jogszabály vagy egyoldalú államigazgatási aktus útján. Az alkotót, akit a részére mindenképp biztosítani kell a vagyoni jogok, de esetleg (a közvetett díjazás rendszerének alkalmazása esetében) a részére biztosított vagyoni jogok is bizonyos értelemben elkülönítettek a társadalomtól, most ismét össze kell kapcsolni a társadalommal, érvényesíteni kell az alkotásban rejlő társadalmi mozzanatot, az alkotásban rejlő értéket az egész nép javára fel kell használni. Ennek az összekapcsolásnak a logikailag lehetséges két eszköze a szerződés és a jogszabály vagy államigazgatási aktus. A szocialista országok tapasztalatai arra mutatnak, hogy a két megoldás nem egyenlő értékű. A szellemi alkotás társadalmi felhasználásának alapvető, általános, túlnyomórészt alkalmazásra kerülő jogi formája a szerződés. A szerződés mellett jogszabályra vagy államigazgatási aktusra (a különféle kényszerengedélyek alakjában) csak kivételesen, szorosan meghatározott feltételek mellett kerülhet sor. Ezt az álláspontot számos körülmény támasztja alá. Mindenekelőtt az, hogy az alkotónak legalábbis nem vagyoni vonatkozásban, de esetleg vagyoni vonatkozásban is kizárólagos jogokat kell biztosítani. E jogok teljes következetességgel csak akkor érvényesülhetnek, ha az alkotás társadalmi felhasználásának biztosítása lényegét tekintve a szerződés jogi formájában, tehát az alkotó beleegyezésével, az ő akaratával megy végbe. Támogatja ezt a megfontolást az is, hogy a társadalmi felhasználással kapcsolatban — mint erre fentebb utaltunk — nem antagonisztikus érdekellentét merülhet fel az alkotó és a társadalom között, amelynek feloldása az egyéni és társadalmi érdek összhangjának elve alapján lehetséges és szükséges. Legkönnyebben ez is a szerződés jogi formájában valósulhat meg. Végül ki kell említeni azt is, hogy a társadalmi felhasználás folyamatának egyik oldala az az elosztási viszony, amelyet más vonatkozásban, az anyagi ösztönzés elemével összefüggésben már érintettünk. Az elosztást a szocialista rendben legtöbbször (pl. a munkaszerződés esetében) a szerződés jogi formája közvetíti. Célszerű lesz e forma alkalmazása a szellemi alkotás vonatkozásában is.

Összefoglalva az eddig vázolt vonásokat azt állapíthatjuk meg, hogy a szellemi alkotások védelmének és felhasználásának jogi formái sok tekintetben az *áruforma alkalmazásának elemeit mutatják*. Az ösztönzés, különösen pedig a nem vagyoni, erkölcsi elismerés érdeke váltja ki azokat a jogi formákat, amelyek az alkotót és az alkotást bizonyos értelemben elkülönítik a társadalomtól. Ez úgy megy végbe, hogy az alkotónak nem vagyoni, de esetleg vagyoni vonatkozásban is kizárólagos jogokat biztosítanak. A társadalmi felhasználás folyamatában azután az alkotót ismét összekapcsolják a társadalommal úgy, hogy művének felhasználására s egyben díjazásának megállapítására nézve is szerződést kötnek vele. Bár eszerint a szellemi alkotások jogi védelmének szocialista módszere az áruforma bizonyos elemeinek felhasználásával jár, fontos kiemelni, hogy ezekben a formákban *lényegileg nem árujuttatásról* beszélünk, hanem az alkotónak biztosított kizárólagos jogok nem az árucserre feltételeit tükrözik (mint a kapitalista jogban), hanem az erkölcsi és anyagi ösztönzés érdekeit szolgálják. A felhasználásra irányuló szerződésben sem egyenértékű csereje valósul meg, hanem a munka közvetlenül társadalmi jellege és a szocialista elosztás rendjének megvalósulása tükröződik.

A következőkben arra törekszünk, hogy a szellemi alkotások szocialista jogi szabályozásának néhány részletkérdését érintsük. E kérdések tárgyalása során az eddigi elemzés alapján nyert eredményekre támaszkodunk, s a kérdéseket továbbra is általánosságban, tehát a szellemi alkotás egyes fajtáinak eltérő sajátosságaitól lehetőleg elvonatkoztatva vizsgáljuk. Ez természetessé teszi, hogy következtetéseink gyakorlati alkalmazása során mindig figyelemmel kell lenni éppen ezekre az itt figyelmen kívül hagyott eltérésekre, amelyek egyfelől a szerzői jog, másfelől a feltalálói jog között, sőt mindkét körön belül is az alkotások eltérő típusai szerint mutatkoznak.

III

10. A részletkérdések közül az első, amely szembetűnik, a *szellemi alkotások körére* vonatkozik, amely a vizsgált jogi formák szempontjából számba jön.

Az elmúlt társadalmi rendszer, a kapitalizmus joga, ebben a tekintetben is bizonyos örökséget hagyott hátra, védelem alá vette a tudomány, az irodalom és a művészet alkotásait egyfelől, az iparilag hasznos új gondolatok közül a találmányokat és az ipari mintákat másfelől. Az irodalom, a tudomány és a művészet alkotásai körében már a kapitalista jogi szabályozás bizonyos fokú teljességet, általánosságot ért el. Bár a burzsoá törvényalkotások jelentős része (köztük az 1921-ben alkotott magyar törvény is) még az e körbe vágó szellemi alkotásokat nem általánosan, hanem típusonként elkülönítve részesíti védelemben, e típusok mégis önmagukban is olyan általánosak, hogy gyakorlatilag átfogják az irodalom, a tudomány és a művészet területére eső alkotások egészét. Már ilyen szabályozás mellett is a jogi kutatás számára csak az jelent problémát, vajon indokolt-e a szabályozást formailag is általánosítani, tehát kimondani azt az elvet, hogy az irodalom, a tudomány és a művészet területére eső *minden* szellemi alkotás védelemben részesül s legfeljebb az általános szabályokon belül megállapítani az eltéréseket az egyes alkotások típusai szerint. Emellett nyitva maradnak bizonyos határkérdések, amelyek főleg a technika újabb fejlődése (gramofon, magnetofon, rádió, televízió stb.) folytán vetődnek fel, amilyenek az előadóművészek

szerzői joga, a film, a rádió, a televízió által felvetett sajátos kérdések stb. Ezeket a határkérdéseket ezúttal nem érintjük. Más a helyzet az iparilag hasznos új gondolatok védelme területén. Itt a kapitalista múlt a találmányok és az ipari minták védelmét hagyta örökül, a védelem általánosodása korántsem akkora fokú, mint a szerzői alkotások területén, a védelem kiterjesztésének ezért bőséges tere van.

Abból a szempontból, hogy milyen alkotások esnek jogi védelem alá, a szellemi alkotások szocialista szabályozása határozottan *kiterjesztő, általánosító* tendenciát mutat. Ez a tendencia nem más, mint jogi tükröződése, kifejezése a munkásosztály ama érdekének, hogy minden erővel fejlessze, bővítse és tökéletesítse a szocialista kulturális forradalom, továbbá a termelő-erők fejlesztése szempontjából jelentős szellemi alkotásokat. Ennek az érdekeknek csak olyan jogi szabályozás felelhet meg, amely *általában* elismeri *minden* szellemi alkotás védelmét. Másképp van ez kapitalista viszonyok között. Itt — részben történeti okokból, de részben a kapitalista osztályérdek jellege folytán — csak azok az alkotások részesülnek védelemben, amelyek a tőkés számára haszonnal vagy a haszon fokozásával keesegtetnek. A tőkés osztályérdek ezért a szellemi alkotás jogi védelmét csak a haszonszerzés, illetőleg ennek lehetősége által indokolt körben kívánja meg, tendenciája ezért inkább *szűkítő és taxatív*, semmint kiterjesztő és általánosító. Innen van, hogy a burzsoá szerzői jogi törvények a védelem alá eső művek körét rendszerint kimerítő felsorolással határozzák meg, s innen van, hogy az iparilag hasznos új gondolatok közül csak a találmányok és az ipari minták részesülnek védelemben.

A szocialista jogalkotás nemzetközi tapasztalatai éppen ellenkező irányt mutatnak. Ez elsősorban az iparilag hasznos új gondolatokra áll, mert az öröklött szabályozás itt a legesőkevényesebb. Mivel a munkásosztály érdeke nemcsak kivételes tehetségű alkotók ösztönzését kívánja meg, hanem azt, hogy a tömegek kezdeményezése, alkotó ereje minden irányban érvényesüljön, át kell törni azokat a korlátokat, kivételeket, esőkevényes rendelkezéseket, amelyek nem ösztönöznek eléggé az emberi alkotó erő társadalmi-össznépi méretekben való kifejlesztésére. Ezért van, hogy minden szocialista jogrendszer a gazdaságilag hasznos gondolat abszolút újdonságát feltételező találmányok mellett elismeri és védelemben részesíti a csupán relatív újdonságot jelentő újításokat is. Ezért van továbbá, hogy a találmányok körében fokozatosan eltűnnek azok a kivételek, megszorítások, amelyeket a burzsoá jogrendszer a találmány *szabadalomképességének* kategóriájában foglalt össze. Ezért van, hogy nincs többé szükség (legalábbis belföldi viszonylatban) az ipari minták külön kategóriájának fenntartására, az ipari minták védelme a szocialista belföldön elveszti jelentőségét, mert az újítások jogának megjelenése, továbbá a találmányok oltalomképességének általánosodása ezt a kategóriát tulajdonképpen feleslegessé teszi.

A szocialista törvényalkotásnak ebből az általánosító tendenciájából igen fontos gyakorlati következtetések folynak a jogalkotás és a jogalkalmazás munkájára nézve is. Általában abból kell kiindulni, hogy a szocialista jogrendszer védelemben részesít minden szellemi alkotást. A szerzői jog területén ebből az következik, hogy szakítani kell a mi jelenlegi törvényünkben is ismert taxáló-típuszó módszerrel. Nincs szükség arra, hogy a szerzői jog szabályait cleve a művek egyes típusaira eltérő módon állapítsuk meg. Éppen ellenkezőleg: a szerzői jogalkotásnak elsősorban a szerzői jogi védelem általános szabályait kell tartalmaznia, s eltéréseket, kivételeket csak ott, ahol

a művek egyes típusainak sajátos jellege ezt szükségessé teszi. Az újításokról és találmányokról szóló jogszabályoknak is közös alapelveken kell nyugodniuk, bár természetesen nem indokolt elmosni a gazdaságilag hasznos gondolatok relatív és abszolút újdonsága között fennálló mennyiségi és egyben minőségi különbségeket. Törekedni kell azonban a hagyományos találmány-fogalom lehető tágítására, az oltalomképeség kategóriájának megszüntetésére, minden gazdaságilag hasznos és abszolút értelemben új gondolat szabadalomképességének elismerésére. Ez egyúttal annyit is jelent, hogy az ipari minták jogi szabályozása szocialista ország szempontjából csak nemzetközi vonatkozásban bírhat jelentőséggel.

II. Külön vizsgálatot igényel az alkotó részére biztosított *kizárólagos jogok* problémája.

Az alkotó kizárólagos jogait a szocialista jogtudatban bizonyos fokú, kimondott vagy ki nem mondott ellenszenv övezi. Ennek magyarázata az, hogy a kizárólagos jogokat sokan korlátlan jogokként fogják fel, s attól tartanak, hogy az ilyen kizárólagos jogokat önös magánérdekek érvényesítésére, kapitalista irányba mutató törekvések szolgálatára, spekulációs, kizsákmányoló célok érdekében is fel lehetne használni. Magyarázata továbbá ennek az ellenszenvnek a múlt, a kapitalista örökség önmagában is. Fentebb utaltunk arra, hogy kapitalista viszonyok között a szellemi alkotások jogi védelme voltaképpen azokat a feltételeket fejezi ki, amelyek a szellemi alkotások áruforgalmának biztosítására szükségesek. Ennek eredményeképp a szocialista forradalom győzelmekor a szellemi alkotásokra vonatkozó kizárólagos jogok általában nem az alkotót, hanem általában a tőkés vállalkozót illetik meg, ezért a jogok kisajátítása voltaképpen része a tőkésosztály kisajátításának.

Minden érthető magyarázat ellenére is az alkotó kizárólagos jogaival szemben érzett ellenszenv nem nyugszik reális alapon, s nem is helyeselhető annyiban, amennyiben újonnan, szocialista talajon keletkező vagy létező, tehát valóban az alkotót illető kizárólagos jogokról van szó. A most bírált nézet nem veszi észre azt a lényeges, tartalmi, jellegbeli különbséget, amely a kapitalista jog által biztosított kizárólagos jogok és a szocialista jog által biztosított kizárólagos jogok között van, hanem csak azt tartja szem előtt, hogy itt is, ott is „kizárólagos” jogokról van szó. Ez olyan látszatot kelt, mintha a kizárólagos jogok útján valahogyan kapitalista tendenciák nőhének bele a szocialista jog formáiba. Ez azonban merő látszat. Fentebb kimutattuk a kapitalista és a szocialista jog által biztosított kizárólagos jogok alapvető, társadalmi különbségét. Míg kapitalista viszonyok között a kizárólagos jogok a szellemi munkaerő áruvá válásának és áruforgalmának feltételeit fejezik ki, s egyáltalában nem az alkotó, hanem végső soron a tőkés vállalkozó érdekeit szolgálják, szocialista viszonyok között a kizárólagos jogok eszközei a szellemi alkotó ösztönzésének, tehát végső fokon a tömegek alkotó energiái kibontakoztatásának.

A legvilágosabb ez az ún. személyiségi jogok, a nem vagyoni kizárólagos jogok esetében. Ezek társadalmi funkciója az alkotónak nyújtott erkölcsi megbecsülés, annak elismerése, hogy az alkotás közvetlenül az ő tevékenységének eredménye. Nehéz lenne indokokat felhozni arra, hogy a szocialista jog, amely a szellemi alkotások minden irányú fejlesztésének célját szolgálja, miért tagadja meg ezt a kizárólagos jogok formájában nyújtott elismerést. Éppen ellenkezőleg: a szocialista jogalkotás minden tapasztalata arra mutat, hogy az ún. személyiségi jogok elismerése és körülbástyázása szocialista viszo-

nyok között válik igazán elengedhetetlenül szükségessé és következetesen kerestülvihetővé. A személyiségi jogok és a bennük kifejezésre jutó erkölcsi elismerés feltétlenül kijár annak, aki a nép érdekeit szolgáló alkotást hozott létre. A szerzői jog területén nem is igen merül fel ebben a kérdésben probléma, mert a személyiségi jogi védelmet már a kapitalista, főleg pedig a modern kapitalista jogalkotás is erősen kifejlesztette. Ennek egyszerűen az a magyarázata, hogy a személyiségi jogi védelem fokozása egyik eszköze a modern burzsoá jogra oly jellemző szociális demagógiának. A tőkés szívesen hozzájárul az ilyen szociális olajcsepp engedélyezéséhez, ha a számára lényeges érdek, a profitszerzés lehetősége biztosítva van. A szocialista jogalkotásnak tehát egyszerűen folytatnia kell és következetessé kell tennie az alkotó személyiségi jogainak elismerésére irányuló törekvést. Megint más kérdés, hogy ez a törekvés szocialista viszonyok között nem valaminő szociális olajcsepp, hanem az alkotó ember valódi megbecsülése. Más a helyzet a feltalálói jogban, ahol a kapitalista jog a személyiségi jogokat nem fejlesztette ki eléggé. Itt a szocialista jognak további, a nem vagyoni jogok kiterjesztése irányába mutató feladatai vannak.

Sokkal nehezebb a kérdés az alkotónak biztosított kizárólagos vagyoni jogok esetében. A fentebb érintett gyanakvás, ellenszenv főleg ebben a vonatkozásban érvényesül, de itt is indokolatlan. Kimutattuk ezeknek a vagyoni természetű kizárólagos jogoknak a szociális funkcióját is. Ezek egyfelől az anyagi ösztönzés eszközei, másfelől az elosztás szocialista rendjének megvalósulási formái. Kimutattuk azt is, hogy — szemben a nem vagyoni jogokkal — a vagyoni jogok nem szükségszerű elemei a szellemi alkotásokra vonatkozó szocialista viszonyok jogi kifejeződésének, hogy tehát az alkotó ösztönzését és díjazását nemcsak e kizárólagos jogok közvetítésével, hanem közvetlenül is biztosítani lehet. De akár így, akár úgy történik mindez, a kizárólagos jogok sem magyarázhatók önmagukból, hanem csak az alapul fekvő társadalmi viszonyokból. Nyilván ellene kell lennünk a kizárólagos jogoknak, ha azok a vállalkozót védik, ha azok voltaképpen a magántulajdon jogi megjelenésének sajátos formái. De nem szabad ellene lennünk a kizárólagos jogoknak, ha azok az alkotó ember anyagi megbecsülésének, munkája mennyiség és minőség szerint való díjazásának alapjai.

Megint más kérdés, hogy a vagyoni természetű kizárólagos jogokat *milyen körben és milyen irányban* ismerjük el. Nálunk különösen a szerzői jog már érintett határkérdéseivel kapcsolatban folyik vita, pl. arról, hogy elismerjük-e, s ha igen milyen terjedelemben, az előadóművész szerzői jogát. Ezekre a kérdésekre csak azt az általános irányelvet állapíthatjuk meg, hogy a döntés végső fokon a nemzeti jóvedelem alakulásától, a nemzeti jóvedelem elosztása kérdésében való állásfoglalástól függ. A vagyoni jogok köre és terjedelme kérdésében lehetetlen metafizikus érvek és megfontolások alapján dönteni. Nincsenek olyan — akár vagyoni, akár nem vagyoni — jogok, amelyek az alkotót tértől és időtől, társadalmi rendszertől függetlenül illetnék meg. E jogok értelme a mi viszonyaink között abban van, hogy ösztönözzék az alkotót — annyiban, amennyiben erre az ösztönzésre a társadalom adott fejlettségi állapotához képest mód és lehetőség van, hogy biztosítsák az alkotónak a szocialista elosztás elveinek megfelelő díjazást —, annyiban, amennyiben a fogyasztási alap növekedése és az annak felosztására vonatkozó elhatározások szükségessé és lehetővé teszik. Végső fokon tehát mindezekben a kérdésekben való állásfoglalás annak a kérdésnek eldöntésétől függ, hogy

a nemzeti jövedelem elosztásában mennyit tudunk juttatni a szellemi alkotás szerzőjének. Ez a mérték időről-időre változik, és pedig szocialista viszonyok között tendenciáját tekintve fokozatosan emelkedik. Már csak ezért is ellene kell lennünk olyan törekvéseknek, amelyek a szerző részére biztosított vagyoni jogokat s ezzel közvetve az alkotó anyagi megbeesülésének, díjazásának mértékét a múlthoz képest csökkenteni kívánják.

Lényegileg ugyanilyen megfontolások alapján kell felelni az *oltalmi idő* ugyancsak sokat vitatott problémáira is. Az oltalmi idő szocialista viszonyok között természetére nézve szorosan összefügg a vagyoni jogokkal. Funkciója ugyancsak az, hogy kilátásba helyezze és meghatározza az alkotónak biztosított díjazás mértékét. Ahogyan a vagyoni jogok körét és terjedelmét sem lehet metafizikus módon eldönteni, ugyanígy az oltalmi időt sem. Minden a nemzeti jövedelem alakulásától, illetőleg az ennek felosztására vonatkozó elhatározástól függ. Nem lehet metafizikus módon eldönteni, hogy pl. a szerzői jogi oltalom időtartama a szerző életére és a halálától számított ötven évre, ennél kevesebbre vagy többre terjedjen-e ki. Ugyanígy lehetetlen egyszersmindenkorra elhatározni, hogy a szabadalmi oltalom időtartama húsz év legyen-e, vagy ennél kevesebb vagy több. A kérdés, amelyet igazában el kell dönteni, s amelynek az előbbi kérdések csupán sajátos mozzanatai, az, mennyit akarunk juttatni a nemzeti jövedelemből annak, aki szerzői alkotást vagy találmányt hozott létre. Általános irányelvként mindenesetre azt kell megállapítanunk, hogy az oltalmi idő csökkentése, amely az alkotók díjazásának leszállítását jelentené, szocialista viszonyok között nem indokolt.

12. Felmerül néhány nem lényegtelen részletkérdés a szellemi alkotás társadalmi felhasználásának *jogviszonyaival* kapcsolatban is. Fentebb kimutattuk, hogy e jogviszonyoknak az alapul fekvő társadalmi viszonyok természetéből folyó szükségszerű általános kifejezésformája a szerződés. Ezúton lehet a legjobban összekapcsolni az ösztönzés érdekét a felhasználás érdekével, ezúton lehet a legcélravezetőbben megállapítani az alkotónak konkrét esetben járó díjazás mértékét is. Ennek az elvnek az alkalmazása azonban több megfontolásra váró további problémát vet fel.

Ilyen kérdés mindenekelőtt a szellemi alkotás felhasználására vonatkozó szerződés *típusálásának* problémája. A burzsoá jogra jellemző az a megoldás, hogy a felhasználás szerződésformáit általában nem típusálta, hanem rendszerint rábízta a felek „szabad” megállapodására, hogy miképp egyeznek meg, szocialista viszonyok között nem tartható fenn. Nem tartható az a megoldás sem, hogy a jogalkotás csupán a szoros értelemben vett szerzői, feltalálói jogot (pontosabban a kizárólagos jogokat és ennek határait) szabályozza, minden egyebet pedig rábíz a kötelmi jog általános szabályaira. A társadalmi viszonyok és a jogi szabályozás alapvető összefüggéseiből szükségképp folyó követelmény az, hogy a szellemi alkotásokat szabályozó törvény csak akkor lehet kielégítő, ha *nemcsak a szerző vagy a feltaláló kizárólagos jogait, hanem legalábbis a társadalmi felhasználás legfontosabb formáit is szabályozza*. Nem létezhet tehát külön „szerzői” és külön „kiadói” törvény, hanem csak a kettő együtt, s nem létezhet olyan szabadalmi törvény sem, amely a felhasználás jogviszonyait legfeljebb a licencia mint egyoldalú jognyilatkozat formájában érinti. A felhasználás jogviszonyainak szabályozása legcélszerűbben úgy történhet, hogy a törvény megállapít néhány általános elvet, amely minden szerződéstípusra kiterjed, s utána szabályoz ugyancsak néhány, leggyakrabban előforduló szerződésfajta. Nem indokolt viszont a

szerződési típuskényszer bevezetése, mert ez — különösen a ma oly rohamosan fejlődő technika mellett — a szabályozást merevvé tenné.

A szerződések tartalmára vonatkozó általános szabályokat illetően mindenekelőtt az a kérdés merül fel, hogy a szabályok *kogens vagy diszpozitív* természetűek legyenek-e. Alább külön is foglalkozunk azokkal az igen lényeges különbségekkel, amelyek a szellemi alkotások körébe eső szerződést a polgári jogi szerződéstől elválasztják. E különbségek lényege az, hogy míg a polgári jogi szerződés lényegileg árucsereszívonyt fejez ki, addig a szellemi alkotások felhasználására vonatkozó szerződések e felhasználás feltételeit, különösen pedig a díjazás mértékét állapítják meg, tehát nem áru-természetű viszonyokat szabályoznak. Ebből az következik, hogy a szerződésekre vonatkozó általános polgári jogi szabályok természetükre nézve lényegesen eltérnek azoktól az általános szabályoktól, amelyeket a szellemi alkotások felhasználására nézve meg kell állapítani. Míg a polgári jognak a szerződésekre vonatkozó szabályai elvileg diszpozitívek (tehát el lehet térni tőlük, kivéve ha a törvény az eltérést tiltja), *a szellemi alkotások felhasználására vonatkozó szerződések szabályainak általában kogenseknek kell lenniök* (tehát az eltérésre csak akkor kell lehetőséget adni, ha a törvény azt kifejezetten megengedi).

A szerződések tartalmának — az alapul fekvő társadalmi viszonyok jellegéből folyó — további általános elve az, amit *kötelező díjmegállapításnak* nevezhetnénk. Mivel a szerződés díjazási rendelkezései tulajdonképpen elosztási viszony kifejezői, ezt az elosztást pedig alapjában az állami népgazdasági terv s az annak végrehajtására kiadott állami aktusok határozzák meg, a díjazást itt éppen úgy nem lehet egyszerűen a felek megállapodására bízni, mint a munkaviszony alapján járó munkabér megállapítását. Az alkotónak járó díjazást tehát alapjában kogens jogszabályi rendelkezés állapítja meg, a szerződés pedig a díj kérdésében csak annyiban rendelkezhet önállóan, amennyiben a díjazást megállapító jogszabály lehetővé teszi (pl. alsó és felső díjtételek között).

A felhasználási szerződések tartalmára vonatkozó további általános elve a szerződések szükségszerű *időhöz kötöttsége*. Amint nem ismerünk örök időre szóló munkaviszonyt, ugyanúgy nem ismerhetünk örök időre szóló kiadói vagy más felhasználási szerződést sem. Valamennyi szocialista ország, köztük hazánk jogalkotási tapasztalatai is arra mutatnak, hogy a felhasználási szerződés hatályát abszolút felső időhatáron belül kell elismerni.

Természetes, hogy a felhasználási szerződések tartalmára vonatkozó szabályok még egész sereg részletkérdést vetnek fel, ezek egyenként való megvizsgálására itt nincs lehetőség. E kérdés lezárásául csupán arra kívánunk még utalni, hogy e részletszabályok között számos olyan van, amelyet nem lehet hosszabb időre szóló állandósággal megállapítani, hanem módot kell adni arra, hogy a fejlődés viszonylag gyorsan változó szükségleteihez képest rövidebb időközönként s könnyebben is változtatni lehessen rajtuk. Ezért a szellemi alkotások felhasználására vonatkozó jogszabályoknak szükségképp *differenciáltaknak* kell lenniök. Az alapvető, átfogó, hosszabb időre szánt szabályozás mellett teret kell engedni olyan alacsonyabb fokú jogforrásoknak is, amelyek a változásnak gyakrabban kitett szabályokat időről időre megállapítják. Ilyen alacsonyabb fokú jogforrás lehet a miniszteri rendelet, valamint az így megállapított típusszerződés is.

13. A részletkérdések közül utolsónak a *munkaviszony és a szellemi alkotás* egymással való kapcsolatának kérdéseit emeljük ki. E kérdések jelentőségét

— különösen szocialista viszonyok között — nehéz lenne túlbecsülni. Áll ez különösen az újításokra és a találmányokra, amelyek túlnyomórészt az alkotó munkaviszonyával összefüggésben jönnek létre. De felmerül a kérdés — bár viszonylag ritkábban — szerzői jogi védelem alá eső alkotásokkal kapcsolatban is. Ahhoz, hogy e közismerten igen bonyolult kérdésben legalább az alapvető tájékozódáshoz eljuthassunk, ismét vissza kell mennünk egy kissé a jogi kérdés mögött rejlő társadalmi viszonyokra.

Utaltunk arra, hogy általánosságban nézve minden szellemi alkotás egy egyéni és egy társadalmi mozzanat, az egyéni teljesítmény és a társadalmi tevékenység egysége. Hogy az adott alkotásban mennyi az egyik s mennyi a másik tényező szerepe, arra nézve általános megállapítást annál nehezebb tenni, mert az egyéni és a társadalmi mozzanat sokszorosan egybefonódik, az egyén maga is társadalmi produktum, a társadalom pedig egyének különféle viszonyok által meghatározott szerves egysége. Az azonban mindenképp bizonyos, hogy a szellemi alkotás és a munkaviszony összefüggésével kapcsolatos kérdések bonyolultságát elsősorban az okozza, hogy a *munkaviszonyban létrehozott szellemi alkotásban a társadalmi tényező, a társadalmi mozzanat szerepe az átlagosnál nagyobb*. Ennek eredményeképp bizonyos fokig másképp alakul azoknak az érdekeknek a súlya is, amelyek az ilyen szellemi alkotás jogi szabályozásával kapcsolatban figyelembe jönnek. Általános vizsgálódásaink során két ilyen érdeket különböztettünk meg: az egyik az alkotó ösztönzésére vonatkozik, s erkölcsi és anyagi eszközökkel nyer kielégítést, a másik az alkotás társadalmi felhasználásának biztosítását célozza. Egyenként sorra kell vennünk ezeket az érdekeket, s meg kell vizsgálnunk, miképp elégíthetők ki olyan esetben, ha a szellemi alkotás munkaviszonnyal kapcsolatos.

Vizonylag legkönnyebben elintézhető az erkölcsi ösztönzés problémája. A munkásosztálynak általános érdeke a szellemi alkotások minden irányú fejlesztése akkor is, ha az, akitől az alkotást várni lehet, adott esetben munkaviszonyban áll. Erkölcsi elismerésre s ezúton való ösztönzésre általában ilyenkor is szükség van. Mivel az erkölcsi ösztönzés érdekét elsősorban az alkotó részére biztosított nem vagyoni, személyiségi jogok elégítik ki, általános következtetést lehet levonni arra nézve, hogy a munkaviszony az alkotó nem vagyoni, személyiségi jogait nem érinti.

Más a helyzet az anyagi ösztönzés, az alkotó díjazása kérdésében. Itt szerintünk meg kell különböztetni azt az esetet, amikor az alkotás létrehozása az alkotónak munkaköréből folyó kötelessége volt, attól a másik esettől, amikor az alkotás csupán összefügg az alkotó munkakörével, de létrehozására a munkaköri kötelezettség nem terjedt ki. (Arról az esetről, amikor az alkotás nem is függ össze az alkotó munkakörével, nem kell külön beszélni, ilyenkor az alkotó jogai a munkaviszonytól függetlenek.) Ha az alkotó munkaköri kötelezettsége az alkotás létrehozására kiterjedt, az anyagi ösztönzésre nincs szükség, sőt a külön díjazás beleütköznék a szocialista elosztás általános elvébe, és lényegileg munka nélküli jövedelem biztosítását jelentené. Munkaköri kötelezettségen ebben a vonatkozásban kétfélel értünk. Egyrészt azt, ha az alkotás létrehozója munkaviszonya alapján utasítást, szolgálati parancsot kapott az alkotás létrehozására (pl. a tervezőintézetben dolgozó mérnök arra, hogy készítse el egy épület tervét, amelynek elkészítésére az intézet vállalkozott), másrészt azonban azt is, ha az alkotás létrehozója ilyen utasítást nem kapott ugyan, de munkakörének jellege olyan, hogy annak betöltésével az ilyen alkotás létrehozása együttjár. Külön díjazásra, anyagi elis-

merésre egyik esetben sincs szükség. Az ellenkező eljárás ugyanis oda vezetne, hogy az alkotó ugyanazon munkakör betöltéséért, ugyanazon teljesítményért kétszeres díjazásban részesülne, ami nyilvánvalóan sértené a szocialista elosztás rendjét. — Más az eset, ha az alkotó munkaköri kötelezettsége az alkotás létrehozására sem konkrét, sem általános értelemben nem terjedt ki, de az alkotás tartalmilag abba a körbe esik, amelyre munkaköri kötelezettsége is kiterjed. Ilyenkor az a helyzet, hogy az alkotó tevékenysége nincs ugyan díjazva a munkabérrel, de e tevékenységben — részben — az a munkakör is benne van, amelyet munkabér fejében ellát. Ilyenkor tehát a díjazásra való igényt el kell ismerni, de csökkentett mértékben, mert abból kell kiindulni, hogy az alkotónak járó díjazás részben benne van a munkabérében. E szabályok alól azonban szerintünk kivételt kell tenni a szellemi alkotások legmagasabb értékű fajtáira, a tudományos művekre és a találmányokra nézve. A tudományos mű és a találmány olyan szellemi tevékenységet fejeznek ki, amelyben az egyéni mozzanat jelentősége még akkor is nagyobb az átlagosnál, ha az munkaköri kötelezettség teljesítéseképp vagy munkaviszonnal összefüggésben jelentkezett. Az ilyen teljesítmények esetében ismét többletmunkával, többleteljesítménnyel állunk szemben, amelynek anyagi elismerése nem kétszeres díjazás.

Ismét másképp vetődik fel a kérdés az alkotás társadalmi felhasználásának módját illetően. Általában abból indultunk ki, hogy a felhasználás jogi formája az alkotóval kötött szerződés. A társadalmi tényező súlyának megnövekedése azonban a munkaviszonnal kapcsolatos alkotásoknál odavezethet, hogy az alkotó akaratának kikapcsolásával más, közvetlenebb úton indokolt a felhasználás lehetőségét megteremteni. Itt is két kategóriát látszik helyesnek megkülönböztetni. Az egyik az az eset, amikor az alkotás létrehozása (akár konkrét, akár általános értelemben) az alkotó munkaköri kötelezettsége volt, a másik az az eset, amikor az alkotás létrehozására nem állott ugyan fenn munkaköri kötelezettség, de az alkotás jellegénél fogva az alkotó munkakörével összefügg. Az első esetben nézetünk szerint törvénynek kellene kimondania, hogy a felhasználás joga a mű létrehozásától kezdve a munkáltatót illeti. A másik esetben a munkáltatót nem illethet meg ex lege a felhasználás joga, de ún. elsőbbségi jogot gyakorolhatna, tehát meghatározott időn belül módjában lenne a felhasználás jogát az alkotóhoz intézett egyoldalú nyilatkozattal megszerezni.

Meg kell még jegyezni, hogy az anyagi ösztönzésre, illetőleg a felhasználásra vonatkozó előnyök a munkáltatót csak rendeltetésszerű működési körén belül illetheték meg. E körön kívül az alkotást még a munkáltatóra nézve is idegennek kellene tekinteni, tehát az általános szabályokat kellene alkalmazni.

A kifejtetteket összefoglalva, a munkaviszonyban létrehozott szellemi alkotás szabályozásának fő elvei a következők lehetnének. A szerzői minőség elismerését s általában az alkotó nem vagyoni, személyiségi jogait nem érinti az, hogy munkaviszonyban áll, vagy hogy az alkotást munkaköréből folyó kötelezettségének teljesítéseképp hozta létre. Ha az alkotás munkaköri kötelezettség teljesítéseképp keletkezett, az alkotót díjazás nem illeti, ha pedig az alkotás — tárgyánál fogva — munkaterületével összefügg — mérsékelt díjazás jár. Ez a szabály a tudományos művek és a találmányok díjazását nem érinti. A munkaköri kötelezettség teljesítéseképp létrehozott alkotás felhasználásának joga törvénytől fogva a munkáltatót illeti. Ha az alkotás az

alkotó munkakörével egyébként összefügg, a munkáltató a felhasználás jogát egyoldalú nyilatkozattal szerzi meg.

Azok számára, akik a mai magyar újítói és feltalálói jog rendelkezéseit ismerik, nyilvánvaló lesz, hogy ez a vázlatos elgondolás annak a megoldásnak az általánosításaképp keletkezett, amelyet a munkaviszony és az újítás, illetőleg a találmány összefüggésére nézve jelenlegi jogunk már kialakított. Meggyőződésünk, hogy ennek a megoldásnak elvi alapjai tiszták, a szabályok pedig alkalmazhatók nemcsak jelenlegi körükre, hanem a szellemi alkotások minden fajtájára is.

IV.

14. Befejezésül szükségesnek látszik néhány szorosabban vett elméleti jogi kérdés megvizsgálása is, amelyekben való állásfoglalás a szellemi alkotások jogának szocialista szabályozására legalább is közvetve hatással lehet. Ide tartozik mindenekelőtt a szellemi alkotások jogviszonyai *fajtáinak és szerkezetének* kérdése.

Már az eddigiekben is abból indultunk ki, hogy a szellemi alkotások jogviszonyai tárgyuk szerint két nagy csoportba oszthatók, s ez a csoportosítás nagyjából megfelel a hagyományos beosztásnak is, természetesen azokkal a szükségszerű változtatásokkal (főleg a már érintett bővülésekkel), amelyeket a társadalom, az állam és a jog szocialista átalakulása szükségképp magával hoz. E két nagy csoport egyike az irodalom, a tudomány és a művészet alkotásainak védelmére és felhasználására vonatkozó *szervezői jogviszonyok*, másika pedig a gazdaságilag, különösen iparilag hasznos új gondolatok védelmére és felhasználására vonatkozó jogviszonyok, amelyeket bizonyos pontatlansággal *feltalálói jogviszonyoknak* lehetne nevezni. Némi pontatlansággal azért, mert ide soroljuk nemcsak a szoros értelemben vett találmányok védelmének és felhasználásának jogviszonyait, hanem az újítások, továbbá a hagyományos értelemben vett ipari minták jogviszonyait is. Ezzel szemben nem soroljuk ide, s nem is tartjuk a szellemi alkotások joga keretébe tartozónak a védjegyjog intézményeit, bár el kell ismerni, hogy számos formai (főleg szerkezeti) hasonlóság, továbbá nemzetközi szempontok szükségessé tehetik a védjegyjog intézményeinek a szellemi alkotások jogával való kapcsolatba hozatalát, didaktikai okok pedig indokolhatják együtt való tárgyalásukat. Ezek a praktikus megfontolások mindamellet nem homályosíthatják el azt, hogy a védjegyjog keretében más kérdésekről, másfajta társadalmi viszonyokról van szó, mint a szellemi alkotások jogviszonyaiban, s bár e társadalmi viszonyoknak vannak ugyan (alárendelt jelentőségű) közös mozzanataik s ennél fogva a kétféle jogi szabályozás is mutathat formai hasonlóságokat, tartalmilag mégis a jogviszonyok két elkülöníthető és elkülönítendő kategóriájáról van szó. A szellemi alkotások joga által szabályozott társadalmi viszonyok körében olyan szellemi termékről van szó, amelyet a jog egyfelől a kulturális forradalom továbbvitele, másfelől a termelőerők fejlesztése érdekében védelemben részesít, létrehozásukra ösztönöz, felhasználásukat biztosítja. A védjegynek és jogi védelmének társadalmi funkciója merőben más. Olyan javaslat, amely új, gazdaságilag hasznos védjegy bevezetésére irányul, a szocialista jog szabályai értelmében lehet újítás, s ilyenkor (de csak ilyenkor) a védjeggyel kapcsolatban is szellemi alkotásról, annak védelméről és felhasználásáról lehet szó. Ez azonban nem védjegyjogviszony,

nem védjegyjog, hanem újítási jogviszony, újítási jog. A szoros értelemben vett védjegyjog e viszonyokat nem szabályozza. A védjegy mint kapitalista intézmény tipikus versenyesszövevényként alakult ki, célja, társadalmi funkciója az, hogy a védjegybirtokos vállalatot védje, s jogi eszköz legyen a piacok megnyeréséért, a kapitalista versenyben való sikeres helytállásért vívott harcban. Szocialista viszonyok között a védjegy funkciója lényegesen megváltozik. Belföldön a védjegy elsősorban arra való, hogy fokozza a vállalatok és dolgozók felelősségérzetét gyártmányaikért, különösen pedig gyártmányaik minőségéért. A fogyasztók körében ismert, kedvelt védjegyek belföldön is nagy gazdasági jelentősége van ezenfelül azért is, mert közvetve kihat a vállalat gazdasági eredményére s éppen ezért gazdasági ösztönző szerepet is betölt. A nemzetközi (különösen pedig a kapitalista országokkal folytatott) kereskedelemben a védjegy a szocialista vállalat számára is versenyesszövevény. Akármelyik viszonylatban azonban a védjegyjog nem a szellemi alkotás létrehozásának és védelmének, felhasználása biztosításának viszonyait fejezi ki, ezt a célt más jogintézmények, különösen az újítói jog szolgáltatja. Ezért (tehát a védjegyjog alapjául szolgáló társadalmi viszonyok természetét vizsgálva) jutottunk arra a következtetésre, hogy a védjegyjog nem része a szorosabb értelemben vett szellemi alkotások jogának.

Visszatérve mármost ez utóbbihoz, azt állapítottuk meg, hogy a szellemi alkotás létrehozásának és felhasználásának viszonyait a szocialista jog az áruforma elemeit tükröző szabályozás útján rendezi. Ebből folyik, hogy a szellemi alkotások jogviszonyait szerkezeti szempontból két csoportra lehet osztani. Az egyik csoportba az ún. *alapjogviszonyok*, a másikba a *felhasználás jogviszonyai* tartoznak. Ez a megkülönböztetés valójában az áruforma két oldalát fejezi ki, tehát közvetlenül tükrözi a szellemi alkotás jogi szabályozásának formáját s ezúton azokat a társadalmi viszonyokat, amelyek benne kifejezésre jutnak.

Az alapjogviszonyok sorába tartozik a szoros értelemben vett szerzői, feltalálói és újítói jogviszony. Tartalmilag e jogviszonyok azokat a nem vagyoni és esetleg vagyoni természetű kizárólagos jogokat foglalják magukba, amelyek útján a szocialista jog a szellemi alkotás létrehozására ösztönöz. A felhasználás jogviszonyai az alapjogviszonyokhoz képest másodlagosak. A felhasználási jogviszony azt a folyamatot tükrözi, ahogyan és amilyen mértékben egyfelől az alkotó a szellemi alkotást a társadalom rendelkezésére bocsátja, másfelől ahogyan a társadalom az alkotó munkáját, illetőleg e munka eredményét — a munka mennyiségének és minőségének megfelelően — anyagilag elismeri. A felhasználás jogviszonyai körébe tartoznak a kiadói, színerozzati, filmesítési, rádió- és televíziósugárzási, újítási és licencia szerződések stb.

Az *alapjogviszonyok* szerkezeti sajátossága az, hogy az *abszolút jogviszonyok körébe tartoznak*, olyan jogviszonyok tehát, amelyekben személy szerint csak a jogosult van meghatározva, és vele szemben mindenki más arra kötelezett, hogy a jogosult részére biztosított eselekvési lehetőség megsértésétől tartózkodjék. Így pl. az írói mű szerzőjének kizárólagos joga, hogy művét közzétegye. Ebben a jogviszonyban csak az írói mű szerzője van személy szerint meghatározva, a törvény biztosítja részére a közzététel felől való döntés jogát. Mindenki másnak az a kötelessége, hogy e jog megsértésétől tartózkodjék. Az abszolút szerkezetet tekintve, a szellemi alkotások alapjogviszonyai valóban hasonlítanak az ún. dologi jogviszonyokhoz, amelyeknek

elsődleges formája a tulajdonjogi viszony. Mindamellett éles különbséget kell tenni egyfelől a tulajdonjog mint abszolút jogviszony, másfelől a szellemi alkotások körébe tartozó alapjogviszonyok abszolút szerkezete között. A tulajdonjog körében az abszolút szerkezet valamely dolog más által való elsajátításának kizárását célozza, míg a szellemi alkotások alapjogviszonyai végső fokon az ember mint szellemi alkotó védelmére szolgálnak.

A szellemi alkotások felhasználásának jogviszonyai az alapjogviszonytól függenek. A kiadó vállalat, a rádió vagy televízió vállalat, az ipari vállalat stb. csak attól a személytől szerezhet jogot a szellemi alkotás felhasználására, aki az alapjogviszony tartalma szerint alanyi jogosult. *A felhasználás jogviszonyainak sajátos kettős szerkezetük van. A felhasználó és az alkotó egymásközi viszonyában ezek a jogviszonyok relatív szerkezetűek,* s ebben a tekintetben — formailag — hasonlatosak a kötelmi, főleg a szerződési jogviszonyokhoz annál is inkább, mert a felhasználás jogviszonyai általában szerződésen alapulnak. Mindamellett — ahogyan az alapjogviszonyok különböznek a tulajdonjogtól, bár ez utóbbi is abszolút szerkezetű jogviszony — a felhasználás jogviszonyai is lényegesen különböznek a szerződésen alapuló egyéb polgári jogi viszonyoktól. Míg ez utóbbiak az árucseré viszonyait fejezik ki, addig a felhasználás jogviszonyai tartalmilag elosztási viszonyok, amelyek — mint fentebb kimutattuk — szocialista körülmények között nem áru-természetűek. A felhasználás jogviszonyainak azonban csak egyik oldala az, hogy azok útján a felhasználó az alkotótól jogot szerz az alkotás igénybevételére s ennek ellenében díjazásra vállal kötelezettséget. A felhasználás jogviszonyainak másik oldala abban áll, hogy *a felhasználó származékos úton az alkotó jogát, illetőleg annak egy részét szerezte meg s ennélfogva* — abban a körben, amelyben a jogot megszerezte — védelemben részesül nemcsak az alkotóval, hanem harmadik személyekkel szemben is. *A felhasználás jogviszonyai tehát az alkotó irányában relatív szerkezetűek, kifelé, harmadik személyek irányában azonban éppúgy abszolút szerkezetűek, mint az alapjogviszonyok.* A felhasználó — a relatív jogviszony tartalma által meghatározott keretek között és a relatív jogviszony fennállása alatt — védelemben részesül bárkivel szemben, aki az alkotótól megszerzett jogát sérti. A felhasználó jogi helyzete így bizonyos párhuzamosságot mutat az ún. másodlagos dologi jogviszonyokkal, amint az alapjogviszony jogosultjának jogi helyzete is párhuzamos a tulajdonos helyzetével. Mindamellett a kétféle jogi helyzet között *csak szerkezeti, illetve formai hasonlóság van,* tartalmukban lényegesen különböznek. A különbség alapja az, hogy míg az egyik esetben (a másodlagos dologi jogok körében) az árutulajdonban rejlő valamilyen használati vagy értékesítési lehetőség jogi kifejezéséről van szó, addig a másik esetben (a felhasználási jogviszony körében) a szellemi alkotásnak a társadalom érdekében való felhasználása s a szellemi alkotásban rejlő munka mennyiségének és minőségének társadalmi elismerése megy végbe. A felhasználási jogviszonyok továbbá a másodlagos dologi jogviszonyoktól nemcsak tartalmilag, hanem még formailag is különböznek abban, hogy míg a másodlagos dologi jogviszonyok körében az ún. típuskényszer elve érvényesül, tehát csak annyi és olyan másodlagos dologi jogviszonyt lehet, akár szerződési úton is, létrehozni, amennyit és amilyent a törvény kifejezetten elismer, addig a szellemi alkotások felhasználásának jogviszonyai körében a típuskényszer nem ismeretes, a szerző a törvény korlátai között bármilyen körben átruházhatja azt a jogot, amely az alapjogviszony értelmében őt megilleti. A szellemi alkotások felhasználásának jogvi-

szonyai végül sajátosak annyiban is, hogy az alapjogviszony bizonyos elemei (a szoros értelemben vett nem vagyoni jogok) egyáltalában nem ruházhatók át, e jogok tekintetében az alkotó megtartja jogait arra az alkotásra vonatkozólag is, amelyre nézve a felhasználást bizonyos körben másnak átengedte. Így pl. az írói mű szerzője szerzői minőségének feltüntetését követelheti abban az esetben is, ha a mű közzétételére, többszörözésére és forgalomba helyezésére másnak (a kiadónak) engedélyt adott.

15. A szellemi alkotások joga mögött meghúzódó társadalmi viszonyok s az azok szabályozására felhasznált jogi formák sajátosságai önkéntelenül felvetik azt a kérdést, vajon *a szellemi alkotások joga egyáltalában a szocialista polgári jogba tartozik-e vagy sem.*

A ma általánosnak mondható felfogás ezeket a jogviszonyokat (közülük is különösen a szerzői jogot) a polgári jogba sorolja. A polgári jogi viszonyokkal való rokonságot elsősorban e viszonyok vagyoni oldalával és az áruformának a jogi szabályozásban felhasznált elemeivel magyarázzák. Lehetetlen mégis észre nem venni azokat a lényeges különbségeket, amelyek a jogviszonyokat a polgári jog körébe tartozó egyéb viszonyoktól elválasztják. A szellemi alkotások joga a szellemi alkotások létrehozásával és társadalmi felhasználásával kapcsolatos viszonyokat szabályozza. Ezek a viszonyok alapjukban nem áru-jellegűek, bár meg kellett állapítani, hogy sokszoros kapcsolatban vannak az áruviszonyokkal. A nemáru-jelleg mégis élesen kiütkezik abban a kétségkívül helytálló megállapításban, hogy pl. a felhasználás jogviszonyaiban a felhasználás engedélyezése és a szellemi alkotó díjazása nem egyenértékként cserélnek gazdát. A szellemi alkotás létrehozásának és felhasználásának jogviszonyai a szélesebb értelemben vett társadalmi munka jogviszonyaiként tűnnek fel, s a velük való rokonságot mutatja az az elosztási viszony is, amely a szellemi alkotások jogviszonyainak egyik eleme, s amelyben az áruviszonyokra jellemző egyenértékűség helyett a munka mennyiség és minőség szerint való díjazásának elve érvényesül.

A munkaviszonyokkal fennálló ez a közeli rokonság vezet egyes szerzőket arra az álláspontra, hogy a szellemi alkotások jogát a munkajog körébe sorolják. Ez az álláspont feltűnik abban a kevésbé következetes formában is, hogy a szellemi alkotások jogát kettéválasztják, s a szerzői jogot a polgári jogba, a feltalálói jogot pedig a munkajogba utalják. Mondanunk sem kell, hogy ez a kettéválasztás nem látszik szerencsésnek. Nem kétséges ugyan, hogy a szerzői jog és a feltalálói jog között nem lényegtelen különbségek is vannak. Kettéválasztásuk mégis azzal jár, hogy szükségszerűen elfedi azt, ami e jogviszonyok két csoportjában közös. Márpedig — minden különbséget elismerve — a magunk részéről mégis azt a közöset látjuk alapvetőnek, ami ezeket a jogviszonyokat egymáshoz fűzi. Annak az álláspontnak a helytállósága egyébként, amely a szellemi alkotások jogát a munkajogba utalja, jórészt azon múlik, hogy milyen társadalmi viszonyokat sorolunk a munkajog körébe. Ha a munkajogot olyan jogágazatnak tartjuk, amelynek tárgya általában és egészében a társadalmi munka viszonyai, nem kétséges, hogy a szellemi alkotások joga is ide tartozik. Ebben az esetben azonban ki kellene tartanunk amellett, hogy a munkajog része voltaképpen az egész mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog is, vagy legalábbis annak a termelőszövetkezetek ún. belső jogviszonyaira vonatkozó része. Jelenlegi munkajogi elméletünk ezt a következtetést ilyen élességgel nem vonja le, hanem elismerve a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog önállóságát, a munkajog szabályozási körét elsősorban

a szoros értelemben vett munka jogviszonyra (a munkások és alkalmazottak munkaviszonyára), továbbá a kisipari termelőszövetkezetek tagjainak munkajogviszonyára terjeszti ki. Ez arra mutat, hogy a szabályozás tárgya mellett a munkajog mint jogágazat körének meghatározásánál sem lehet közömbös a szabályozás módszere, amely lényegesen eltérő egyfelől a munkások és alkalmazottak munkajogviszonya (és a vele sok tekintetben rokon kisipari termelőszövetkezeti munkajogviszony), másfelől a mezőgazdasági termelőszövetkezeti munkajogviszony keretében. Még nagyobb ez az eltérés a szellemi alkotások jogára nézve. A szellemi alkotó mint ilyen, általában nem munkajogviszony alapján hozza létre alkotását, s ha beletartozik is valamely vállalat vagy intézmény kollektívájába, jogi védelme és díjazása ettől általában független. Éppen ezért általában nem alkalmazhatók a szellemi alkotások jogára a munkajog általánosan elfogadott alapelvei sem.

Lehetséges végül egy olyan harmadik felfogás, amely a szellemi alkotások jogát — az alapul fekvő társadalmi viszonyok és a jogi szabályozás sajátosságainál fogva — a szocialista jogrendszer önálló ágának minősíti. E felfogás főleg arra támaszkodnék, hogy a szellemi alkotások joga körébe tartozó jogviszonyok, mint nem áruviszonyok különböznek a polgári jogi viszonyoktól, de mint nem szoros értelemben vett munkaviszonyok különböznek a munkajogi viszonyoktól is. Ilyen felfogás mellett a szellemi alkotások joga nagyjából ugyanolyan középhelyet foglalna el a polgári jog és a munkajog között, mint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog.

A vita jelenleg eldöntetlen, a három felfogás közül az utolsónak tudomásunk szerint nincsenek is képviselői. A jelenleg általánosan elfogadott ama nézetre, amely a szellemi alkotások jogát a polgári jogba utalja, meg kell jegyezni, hogy a szellemi alkotások jogviszonyai a polgári jogban mindenesetre viszonylag különálló helyet foglalnak el, s hogy e jogviszonyokat a többi polgári jogviszonyokkal csupán az áruforma bizonyos elemeinek felhasználásában mutatkozó közösség fűzi egybe.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ПРОДУКТОВ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ПРАВА

М. Виллаги

I. Появление правовой охраны продуктов творческой деятельности исторически совпадает с началом развития капитализма. Рабочая сила, в том числе и рабочая сила творческих работников, превращается в товар и в результате этого постепенно формируются нормы, выражающие две стороны товарного отношения: с одной стороны отношения, которые закрепляют исключительное право на продукт творческой деятельности, а с другой — отношения, которые обеспечивают куплю—продажу такого продукта. Этот процесс ясно виден из буржуазной истории правовой охраны продуктов творческой деятельности. Капиталистическая наука права подходит к этому процессу превращения рабочей силы творческих работников в товар характерным для нее формальным, идеалистическим методом, рассматривая не существо этого процесса, а т. н. правовую природу форм. Такое утверждение обосновано по отношению к формировавшейся исторически впервые т. н. теории собственности и следующей за ней теории нематериальных имущественных прав, равно как и по отношению к различным теориям т. н. личных прав. Общая характерная черта всех этих теорий заключается в том, что они стараются затушевать превращение рабочей силы творческих работников в товар и эксплуатацию человека — создателя продуктов творчества.

II. Задача социалистической науки права направлена и в этой области на рассмотрение правовых форм не в отрыве от общественного строя, а в их взаимосвязи, зна-

чит она должна анализировать прежде всего общественные отношения, составляющие при социалистических условиях основу для правовой охраны продуктов творческой деятельности. Исходным пунктом является великий поворот в обществе, повлекший за собой отмену товарного характера рабочей силы также в области умственного труда. Истинная охрана человека — создателя и самих продуктов творчества становится возможной, по сути дела, только в результате этого поворота. Общепринято в социалистической юридической науке, что правила, регулирующие правовую охрану продуктов творческой деятельности, затрагивают прежде всего отношения не имущественного, а личного характера, будучи связаны с охраной наиболее личных интересов человека. Однако к этим отношениям непосредственно примыкают отношения имущественного характера, отношения общественного использования продуктов творческой деятельности. Последние отношения отличаются опять двумя различными сторонами. С одной стороны наблюдаются отношения, посредством которых осуществляется передача продуктов творчества для общественного использования, а с другой — отношения, посредством которых создатели этих продуктов получают вознаграждение по количеству и качеству труда. Для защиты наиболее личных прав человека — создателя социалистическое право оставляет в силе запреты, формировавшиеся в связи с опубликованием продуктов творчества, охраной личных интересов авторов и правом на неприкосновенность произведений. Однако при социалистических условиях эти запреты направлены уже не на охрану товарного характера продуктов творческой деятельности, а действительно на охрану личности человека. Исходя из принципа сочетания интересов личности и общества, отношения общественного использования продуктов творческой деятельности получают форму договора. Однако эти договоры не являются уже товарными договорами. Это видно особенно из факта, что договоры, направленные на общественное использование продуктов творческой деятельности, являются вместе с тем также выражением отношений социалистического распределения: за труд создателей продуктов творчества предоставляется вознаграждение не в соответствии с действием закона стоимости, а по количеству и качеству затраченного труда. Такая сложная, многосторонняя связь отношений продуктов творческой деятельности выдвигает целый ряд правовых проблем. Дискуссионным является прежде всего вопрос о том, входит ли право регулирующие отношения, связанные с продуктами творческой деятельности, в гражданское право или в трудовое право или же составляет самостоятельную отрасль в системе социалистического права. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности, могут быть разделены по сути дела в две группы: в первую группу входят т. н. основные правоотношения, вторую же группу составляют т. н. правоотношения использования. Первые осуществляют, по существу, охрану человека-создателя в тесном смысле слова, проявляя притом абсолютные и отрицательные черты. Отношения использования имеют вторичный характер, показывая специфическую двойную структуру — во взаимоотношениях тех, кто создает продукты творчества, и тех, кто использует их, они проявляют релятивную структуру, а в отношении третьих лиц они имеют абсолютную структуру точно так, как и основные правоотношения.

LES PRINCIPES FONDAMENTAUX DE LA PROTECTION DES OEUVRES INTELLECTUELLES DANS LES SYSTEMES JURIDIQUES SOCIALISTES

Miklós Világhy

1. Historiquement, l'apparition de la protection légale des oeuvres intellectuelles coïncide avec les origines du développement du capitalisme. La capacité de travail — et aussi la capacité de travail intellectuel — se change en marchandise et, en conséquence, on est en présence du développement progressif des règles des rapports de marchandise: on voit d'un côté les règles assurant un droit exclusif sur les oeuvres intellectuelles, et d'autre côté celles qui autorisent l'achat de ces dernières. Dans l'histoire de la protection légale des oeuvres intellectuelles dans les pays bourgeois ce processus peut être très bien observé. La science bourgeoise du droit approche cette transformation en marchandise de la capacité de travail intellectuel moyennant une méthode caractérisée par son formalisme et son idéalisme; au lieu d'examiner ce qui est l'essentiel en cette matière, elle n'examine pas l'essence de ce processus mais elle se contente d'un examen de la soi-disant nature juridique des formes. On peut constater ce phénomène

relativement à la théorie prétendue de la propriété — la première entre les différentes doctrines en cette matière — comme aussi relativement à la théorie subséquente des droits patrimoniaux immatériels ainsi qu'aux différentes doctrines basées sur les droits de la personnalité. Le trait caractéristique commun de toutes ces doctrines consiste en ce qu'elles cherchent à camoufler le fait que la capacité de travail intellectuel devient une marchandise, elles essaient de dissimuler l'exploitation de l'homme créateur.

II. Dans ce domaine aussi, la science socialiste du droit a pour tâche d'examiner les formes juridiques non en elles-mêmes mais dans le cadre de l'ordre social qui est à leur base et, par conséquent, d'analyser en premier lieu les relations sociales, lesquelles dans les conditions du socialisme sont à la base de la protection légale des oeuvres intellectuelles. Le point de départ à ce sujet est représenté par le changement décisif ayant provoqué la cessation de la qualité de marchandise de la capacité de travail même dans le domaine du travail intellectuel. La vraie protection de l'homme créateur et des oeuvres intellectuelles ne devient possible qu'en conséquence de ce changement. Suivant l'opinion généralement admise par la science socialiste du droit, les règles de la protection légale des oeuvres intellectuelles sont au fond de nature personnelle et non patrimoniale et elles ont trait à la protection des intérêts les plus personnels de l'individu. Toutefois, à ces rapports personnels des rapports matériels s'attachent aussi, ceux afférents à l'utilisation des oeuvres intellectuelles. Ces rapports-là sont également d'une double nature. D'un côté ils réalisent la mise à la disposition de la société des oeuvres intellectuelles, d'autre part ils pourvoient à la récompense du travail intellectuel créateur conforme à la quantité et la qualité du travail. Pour protéger les intérêts les plus personnels de l'homme créateur, le droit socialiste fait siennes toute interdiction ayant trait à la publication des oeuvres intellectuelles, à la protection des intérêts personnels de l'auteur et à l'intégrité de l'oeuvre même. Toutefois, dans les conditions du socialisme ces interdictions protègent non pas l'oeuvre intellectuelle comme une marchandise, mais la personnalité humaine. Partant du principe de la coordination des intérêts de l'individu et de la société, les conditions de l'utilisation prennent la forme de contrats. Mais ces contrats-là ne sont non plus de contrats de marchandises. Ceci résulte notamment du fait que le contrat conclu en vue de l'utilisation sociale de l'oeuvre intellectuelle exprime en même temps les conditions socialistes de la répartition au sujet de cette oeuvre: le travail intellectuel de l'auteur est récompensé non sur la base de la loi de valeur, mais en tenant compte de la quantité et de la qualité du travail. Cette nature compliquée et multilatérale des rapports afférents aux oeuvres intellectuelles soulève de nombreux problèmes juridiques. En cette matière il apparaît comme douteux si le droit de la création intellectuelle relève du droit civil ou du droit du travail, ou bien s'il doit former une nouvelle branche du droit socialiste. Les rapports de droit relatifs à la création intellectuelle peuvent au fond être divisés en deux groupes, dont l'un est constitué par les rapports juridiques dits fondamentaux et l'autre par les rapports dits de l'utilisation. Les premiers pourvoient à la protection proprement dite de l'homme créateur et quant à leur structure ils revèlent des traits absolus et négatifs. Les rapports d'utilisation sont d'un caractère secondaire et sont d'une nature particulière double: en ce qui concerne les rapports entre l'auteur et la personne qui utilise l'oeuvre intellectuelle, ils ont une structure de relativité; en ce qui concerne cependant leurs effets extérieurs envers des tiers, ils ont le même caractère absolu que les rapports fondamentaux.

PESCHKA VILMOS

Az egzisztencialista jogfilozófia

A modern burzsoá jogbölelet jelenlegi helyzetének és alakulásának egyik jellemző vonása: az egzisztenciálfilozófia ismeretelméletére és ontológiájára épülő új jogfilozófiai irány megjelenése, egyre szélesebb elterjedtsége és befolyása a burzsoá jogfilozófiára és az egész burzsoá jogtudományra általában. Az egzisztenciálfilozófia behatolását a jelenkori burzsoá jogtudományba nemcsak az utóbbi években megjelent számos egzisztencialista jogfilozófiai tanulmány és monográfia,¹ hanem e művek és az egzisztencialista felfogás hatásának a burzsoá tételes jogtudomány egyes ágaiban (pl. a büntetőjogban²) kétségtelenül fellelhető nyomai is szemmel láthatóan tanúsítják. S hogy az egzisztencialista jogfilozófia nemcsak Nyugat-Európában, különösen Nyugat-Németországban hódított tért — bár kétségtelen, hogy itt a legelterjedtebb —, hanem hatása ez országok határain kívülre is eljutott s így a jelenkori burzsoá jogelmélet alakulására általában jellemzőnek látszik, azt a tengerentúli államok jogfilozófiájára gyakorolt befolyásának³ — egyelőre ugyan még szórványos és csekélyebb — jelei is jól mutatják.

Az egzisztencialista jogfilozófiának egyre növekvő jelentősége és elterjedtsége a burzsoá jogtudományban szükségessé teszi, hogy ezt az új jogböleleti irányzatot behatóbb elemzésnek vessük alá és a marxista—leninista

¹ Ld. MAIHOFFER, Werner: *Recht und Sein. Prolegomena zu einer Rechtsontologie.* Frankfurt a. M., Vittorio Klostermann, 1954.; *Die Natur der Sache.* Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1958. XLIV 2. sz.; HUSSERL, Gerhart: *Recht und Zeit.* Frankfurt a. M., Vittorio Klostermann, 1955.; FECHNER, Erich: *Rechtsphilosophie.* Tübingen, J. C. B. Mohr, 1956.; *Naturrecht und Existenzphilosophie.* Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1955. XLI 3. sz.; COHN, Georg: *Existenzialismus und Rechtswissenschaft.* Basel, Kommissionsverlag, 1955.; THYSSEN, Johannes: *Staat und Recht in der Existenzphilosophie.* Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1954. XLI/1. sz.; *Zur Rechtsphilosophie des Als-Seins.* Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1957. XLIII 1. sz.; QUADRI, G.: *Gius naturalismo o paradossia come problema per la filosofia dell'esistenza e per l'eudemonismo dei valori.* Rivista internazionale di filosofia del diritto, 1955. 327. p.; ROBILANT, G.: *Richiami all'esistenzialismo nella recente filosofia del diritto tedesco.* Rivista internazionale di filosofia del diritto, 1957. I. sz. stb.

² WÜRTEMBERGER, Thomas: *Défense sociale. Ziele und Wege einer neuen kriminalpolitischen Bewegung.* Monatschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. Sonderheft zum IV. Congrès international de Défense sociale vom 2—6. April, 1956. in Milano. 65. p.; SAWICKI, Jerzy: *Vom „irrenden Gewissen“ im Strafrecht.* Rechtswissenschaftlicher Informationsdienst, 1954. August, 395. p.

³ Ld. DALLMAYR, Winfried: *Integrierung und Differenzierung in der nord- und südamerikanischen Rechtslehre.* Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1957. XLIII 3. sz.

állam- és jogelmélet szemszögéből kritikailag megvizsgáljuk.⁴ Az existenciálista jogfilozófiával való foglalkozást mindenekelőtt a marxista—leninista állam- és jogelmélet előtt álló annak a fontos feladatnak a megoldásához való hozzájárulás indokolja, amely a burzsoá és a szocialista elméleti koncepciók küzdelmének szerves részeként, a burzsoá állam- és jogelméleti irányzatok valóban tudományos, marxista bírálatát követeli meg. A marxista leninista állam- és jogelméletnek fel kell tárnia ennek az utóbbi években megjelent, új burzsoá jogbölcseleti irányznak, az existenciálista jogfilozófiának társadalmi alapjait, szerepét és funkcióját, valamint konkrétan ki kell mutatnia ennek a jogfilozófiai anyagnak belső ellentmondásait, kérdésfeltevéseinek és megoldási kísérleteinek helytelenségét, hamisságát és tévedéseit. Az existenciálista jogfilozófia marxista bírálatra ugyanakkor lehetővé és szükségessé teszi, hogy polemizáljunk az existenciálista jogfilozófiának azokkal a megállapításaival, amelyek közvetlenül vagy közvetve a marxista—leninista állam- és jogelmélet ellen irányulnak. A marxista—leninista állam- és jogelmélet az existenciálista jogfilozófiai koncepció helytelen és téves állításait kimutatva is be kell hogy bizonyítsa az állam és a jog lényegét feltáró megállapításainak igazságát. A jelen tanulmány a marxista—leninista állam- és jogelmélet előtt álló ennek a feladatnak a megoldásához kíván hozzájárulni.

Az existencia és a jog

Az existenciálfilozófiának a burzsoá jogbölcseletbe való behatolását a burzsoá jogtudomány művelői bizonyos meglepődéssel fogadták.⁵ Ennek oka az volt — mint erre egyes szerzők rámutatnak⁶ —, hogy az existenciálistizmus központi, lényeges kategóriája „existenciál”-ja, az existencia és a jog, az orthodox existenciálista felfogás szerint, lényegüket tekintve annyira távol állóak és idegenek, hogy kizárják egymást. Az existenciálista jogfilozófia arra tesz kísérletet, hogy az existencia átértelmezésével és a jog újszerű felfogásával a kettőt összebékítve, megalapozza a jognak az existenciálistizmus ontológiájára és ismeretelméletére támaszkodó elméletét. A következőkben az existencia és a jog viszonyát és az existenciálista jogfilozófiának e kettő közötti távolság és ellentét áthidalására irányuló kísérletét vizsgáljuk meg közelebbről. Ennek az elemzésnek a során természetesen sem szándékunk, sem feladatunk, hogy az existenciálistizmus orthodoxiája felett örködjünk. Az existencia és a jog összefüggésével behatóbban azért foglalkozunk, hogy

⁴ A marxista—leninista állam- és jogelméletben történtek már erre irányuló kísérletek: ld. KLENNER, Hermann: — SCHÖNEBURG, Karl-Heinz: Vom ewigen zum beweglichen Naturrecht. Staat und Recht, 1956. 4. sz.; SARGORODSZKIJ, M. D.: Az existenciálista filozófia és a burzsoá jogelmélet. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1958. 6. sz.; PESCHKA Vilmos: Existenciálistizmus a jogfilozófiában. Jogtudományi Közlöny, 1958. 7—8. sz.

⁵ A meglepődést jól érzékelteti Kelsen az existenciálista jogfilozófiai irodalom egyik standard művével, Cohn „Existenciálistizmus és jogtudomány” c. könyvével foglalkozó tanulmányának szkeptikusán kérdő címe: „Existenciálistizmus a jogtudományban?” (Ld. KELSEN, Hans: Existenciálistizmus in der Rechtswissenschaft? Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1957. XLIII 2. sz. 161. p.)

⁶ WELZEL, Hans: Naturrecht und materiale Gerechtigkeit. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1951. 189. p.; MAIHOFER: Die Natur der Sache. 180. p.; COING, Helmut: Grundzüge der Rechtsphilosophie. Berlin, Walter de Gruyter, 1950. 53. p. stb.

egyrészt az egzisztenciálfilozófia és az egzisztencialista jogfilozófia közti ellentmondásokat, másrészt az egzisztencialista jogfilozófia belső ellentmondásait kimutatva, közelebb jussunk az egzisztencialista jogfilozófia tartalmának, társadalmi és jogfilozófiatörténeti helyének és szerepének megértéséhez, valamint azokhoz a társadalmi-politikai tényezőkhöz és okokhoz, amelyek ezt az izzadságos jogfilozófiai erőfeszítést a hanyatló imperialista társadalom és jogbölcselet szempontjából megindokolják. Mert, hogy az egzisztencialista jogfilozófia megjelenését sem lehet pusztán „szellemi”, „filozófiai”, vagy „ideológiai” okokra visszavezetni, azt a további fejtegetések megkísérlik meggyőzően bebizonyítani.

Az egzisztencia és a jog viszonyát tárgyaló és érintő egzisztencialista filozófiai, illetőleg jogfilozófiai fejtegetésekből két fő tendencia tűnik ki: *a)* az orthodox egzisztenciálfilozófia saját ontológiai és ismeretelméleti alapvetését illetően viszonylag következetes álláspontja, mely szerint a jog és az egzisztencia ellentétesek, távol állnak és idegenek egymástól; *b)* az egzisztenciálfilozófia alaptételeiből kiinduló jogfilozófusoknak az a törekvése, hogy az orthodox egzisztencializmusnak az egzisztenciát és a jogot eképpen elválasztó felfogását meghaladva, ezt a „látszólagos”⁷ ellentétet feloldják és az egzisztenciát a joggal, illetve a jogot az egzisztenciával összhangba hozzák.

Az orthodox egzisztenciálfilozófiának (Heidegger, Jaspers) a jog és az egzisztencia ellentéteségét állító tétele a bölcseletnek egész lényegét meghatározó és jelentő azon a megállapításán alapul, hogy az individuális emberi egzisztencia és a társadalmi viszonyok, a közélet kizárják egymást, pontosabban az egzisztencia éppen a társadalmi életből való kiszakadás folytán valósulhat meg. Az ember lényegére és sajátlagosságára irányuló egzisztencia — amely nem más, mint az embernek az a lehetősége, hogy az lesz-e ami, vagy nem — Heidegger szerint, a magányosságban, az egyedülletben valósul meg. Az egzisztenciához, az egzisztencialista Selbstsein-hez az egyes ember csak az egyedi lélek magányosságában jut el. Az emberi élet együtt-lét (Mitsein) és ugyanakkor a világban-való-lét (In-der-Welt-Sein). A világban-való-lét, az együtt-lét a maga mindennapiságában, az ember társadalmissága, az ember nem-sajátlagos-volta (Uneigentlichkeit), a létezés magaelvontsága (Verfallen-sein). A társadalmi egzisztencia „az ember” (das Man)⁸ névtelen uralmát jelenti. A társadalom, a társadalmi együttélés az embert eltereli önmagától, ellényegteleníti, eltávolítja saját egzisztenciájától. Ezért az egyénnek ki kell

⁷ „A jog és az egzisztencia közötti távolság azonban csak látszólagos.” (FECHNER: *Naturrecht und Existenzphilosophie*. 308. p.)

⁸ „A »Ki« nem ez és nem amaz, nem az ember maga, nem is egyebek és nem valamennyinek az összege. A »Ki« a semleges, az ember (das Man). E fel nem tűnő mivoltában és megállapíthatatlanságában bontja ki az ember a maga diktatúráját. Élvezünk és kielégülünk, ahogy az ember élvez; úgy olvasunk, látunk és ítélünk az irodalom és művészet dolgában, ahogy az ember lát és ítél; de a »nagy sokaságtól« is úgy húzódnunk vissza, ahogy az ember visszahúzódik; felháborítónak találjuk, amit az ember felháborítónak talál. Az ember, amely nem meghatározott és a mind, úmbár nem mint összeg, írja elő a mindennapiság létezési módját... Mindenki a másik és senki sem önmaga. Az ember (das Man), akivel feleletet kap az a kérdés, hogy *Ki* a mindennapi lét alanya, az a senki (das Niemand), akinek minden létezése az egymás-között-való-létben mindenkor már kiszolgáltatta magát.

A mindennapi egymás-között-való-lét megállapított létjellegzetességeiben — egymástól való távolság, átlagosság, nyilvánosság, létchermentesítés és egymásra utaltság — rejlik a létezés legközelebbi 'állandósága'... Az ember az önállótlan és nem sajátlagosság állapotában van.” (HEIDEGGER, Martin: *Sein und Zeit*. Halle, 1931. 127. p.)

szakadnia az együttléteből, az ember (das Man), a társadalmi lét világából és különállásában, magányosságában megvalósíthatja egzisztenciáját. A különállás „a Daseint (létezést) a (mindennapiságba) hanyatlásból visszahozza és a sajátlagosságot (Eigentlichkeit) és nem-sajátlagosságot (Uneigentlichkeit) mint létének (Sein) lehetőségeit számára nyilvánvalóvá teszi”.⁹ Minthogy a társadalmi élet az egzisztencia akadályozója, az egyén nem-sajátlagos voltát jelenti, így Heidegger a társadalmi viszonyokat szabályozó és az ember, az együttlét világában funkcionáló jogot is nem-sajátlagosnak, az emberi életet ellényegtelenítő jelenségnek tekinti.

Hasonló Jaspers álláspontja is. Az egzisztencia — szerinte is — csak a magányosságban, az abszolút egyedülletben, illetve a kommunikációban¹⁰ valósulhat meg; „saját léteimet az abszolút magányosságban hódítom meg”.¹¹ Jaspers ugyan ezen a téren kevésbé radikális, mint Heidegger, de a saját egzisztenciája irányában élő ember ő is a magánélet útjára tereli. A társadalmi létet és viszonyokat, amelyeket Jaspers az ember naív Daseinjének tekint s a közösségben és tömegvilágban (Massen-Welt) való létnek nevez, mint az egzisztencia megvalósítására alkalmatlanokat elutasítja. Ezért a társadalmi viszonyokat rendező jogot, amely a tömeget nem-sajátlagosságában létezik, mechanikusnak és halottnak, nem-sajátlagosnak jelenti ki: „A jogtételek mintegy mechanikusak és halottak; ezek mindig ugyanazt mondják és — ha betartják ezeket — a cselekvés kiszámíthatóságát jelentik.”¹² A jogtételek azért mechanikusak és halottak, mert az egyes egzisztenciát és az egyes szituációt nem veszik figyelembe, hanem azonos embereket és a cselekvés kiszámíthatóságát, valamint — minthogy mint tisztán objektívek az egzisztencia feltétlen Sollenjét nem igénylik — az állam kényszerítő jellegét feltételezik.

Az orthodox egzisztenciálfilozófia tehát az egzisztencia és a társadalmi lét közötti szakadékból vezeti le az egzisztencia és a jog idegenségét, a kettő közötti lényegre ható, áthidalhatatlan ellentétet. Ebben az alapvető egzisztencialista tételben az imperialista korszak filozófiájára általában jellemző tendencia nyer különös és kiélezett megfogalmazást: „átugrani a társadalmi viszonyokat, ezeket másodrangú, lényegtelen, az ember lényegét egyáltalán nem, vagy legfeljebb felületesen érintő adottságoknak tekinteni”.¹³ Az egzisztenciálfilozófia az ember lényegét a társadalmi viszonyokból kiszakított egyén egzisztenciájában látja; gondolatrendszerének középpontjába a magányos, elszigetelt, elvont, történelemfeletti embert helyezi. Az egzisztencializmus tehát kiküszöbölve minden gazdasági, társadalmi és történelmi mozzanatot, új „robinsonádot” hoz létre. Márpedig Marx kimutatta, hogy az elszigetelt, önmagában élő, képzelt Robinsonként élő ember „a XVIII. század képzelőerő nélküli kitalálásai közé tartozik”.¹⁴ Az egzisztenciálfilozófia az imperializmus korában kifejlődő monopolkapitalista társadalmi viszonyok belső ellent-

⁹ HEIDEGGER, Sein und Zeit. Tübingen, 1949. 191. p.

¹⁰ Az egzisztencialista kommunikáció, a „Te”-vel (Du) való viszony, amelyben az egzisztencia szintén megvalósulhat, nem társadalmi vonatkozás, hanem olyan reláció, amely „két Selbst között mindenkor egyszerűségükben” jön létre. JASPERS, Karl: Philosophie. Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1948. 470. p.

¹¹ JASPERS i. m. 345. p.

¹² Uo. 603. p.

¹³ LUKÁCS György: A polgári filozófia válsága. Bp. Hungária, 1949. 133. p.

¹⁴ MARX, Károly: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. Szikra, 1951. 7. p.

mondásaiból, a szocialista társadalom irányába mutató „következtetések levonását akként próbálja kikerülni, hogy az emberek minden közéleti tevékenységét »ontológiailag« diffamálja”.¹⁵ Az egzisztenciálfilozófia a jogot azért tartja távol az egzisztenciától, mert az imperialista korszak jogának vizsgálatából, lévén az társadalmi jelenség, akárcsak a monopolkapitalista társadalmi viszonyok elemzéséből, lehetetlen a fennálló kapitalista társadalmi rend belső ellentmondásosságát és válságjeleit eltüntetni. Az egzisztenciálfilozófia tehát a figyelmet a gazdaságtól, a társadalomtól és a közélet kérdéseitől elvonatkoztatott, elszigetelt emberre, annak magányosságában megvalósuló egzisztenciájára irányítja, a társadalmi viszonyok és jelenségek jelentőségét általában, következésképpen a jogét különösen jelentéktelenné, „nem-sajátlagossá” degradálja.

Míg az egzisztenciálfilozófia ezt könnyű szerrel megteheti, addig az egzisztencialista jogbölcselet számára, amelynek alapvető feladata éppen a jog vizsgálata, nem kis nehézséget jelent ennek az orthodox egzisztencialista megállapításnak olyan átértelmezése és felhasználása, amely egzisztencialista jogfilozófia létrehozását lehetővé teszi. Természetesen az egzisztencializmusnak a burzsoá jogbölcseletben való megjelenését — mint arról lesz szó — meghatározott társadalmi-politikai célok és érdekek indokolják. Ezért az egzisztencialista jogfilozófia megjelenése és az a törekvése, hogy az egzisztencia és a jog között, az orthodox egzisztencializmus által megállapított ellentétet áthidalja, nem az egzisztenciálfilozófia megreformálására, esetleg társadalmibbá tételére, az egzisztenciának a társadalmi viszonyokhoz közelítésére irányul, hanem a burzsoá jogfilozófia alapvető problémáinak, az imperialista jog lényegének és belső ellentmondásainak megmagyarázását és megoldását célozza. Az egzisztencia és a jog ellentétét feloldani megkísérlő jogfilozófiai próbálkozások lényeges és központi oka és problémája tehát nem általában filozófiai, hanem konkrétan jogfilozófiai természetű. Az egzisztencialista jogfilozófia nem az egzisztenciálfilozófia ontológiai vagy ismeretelméleti kérdésfeltevésére keresi a választ, hanem problematikáját a modern kapitalista társadalom konkrét jogi válságából meríti s csak ezek elméleti megfogalmazása és megoldási kísérlete során fordul az egzisztenciálfilozófia elméleti alapjaihoz.

Az egzisztencialista jogfilozófiának azokból a kísérleteiből, amelyek az egzisztencia és a jog között az orthodox egzisztencializmus szerint fennálló ellentét megoldására irányulnak, kitűnik, hogy a jognak és az egzisztenciának ez a közelítése és összhangba hozása lényegében kétféle módon történik; egyrészt az orthodox egzisztencializmus által felfogott egzisztencia olyan tendenciájú átértelmezésével, amely bizonyos társadalmi vonatkozásoknak az egzisztencia számára való jelentőségét feltételezi; másrészt a jognak olyan egzisztencialista magyarázatával, amely a jogot megfosztja minden társadalmi vonatkozásától, társadalmi lényegétől, azt egzisztenciális módon szubjektivizálja és így az egzisztencia számára elfogadhatóvá és jelentőssé teszi. Mindkét tendencia célja és feladata közös: az imperialista korszakban válságba jutott burzsoá jognak — mint a jognak általában — az új társadalmi-politikai helyzetnek és körülményeknek megfelelő magyarázata.

¹⁵ LUKÁCS: Az ész trónfosztása. Bp. Akadémiai Kiadó, 1954. 405. p. (Meg kell jegyezni, hogy Lukács György ebben a művében, a munka alapvető kérdésfeltevéséből következően, elsősorban az egzisztenciálfilozófia irracionálisát hangsúlyozza.)

E közös cél és feladat, amely a fennálló imperialista társadalmi-politikai viszonyokból ered, meghatározza, hogy e kétfajta tendencia együttesen és közösen lényegében a másodikként jelzett új egzisztenciális jog létrehozására irányul. Az egzisztenciális jog megteremtésének egyik útja az orthodox egzisztenciálfilozófia alapvető kategóriájának, az egzisztenciának társadalmi tendenciájú átértelmezése az egzisztencialista jogfilozófiában bizonyos társadalmi vonatkozások az egzisztencia számára fennálló jelentőségének hangsúlyozásával, valamint az ember *sajátlagos* társadalmi egzisztenciájának létrehozásával történik. A jog valósága és az egzisztencia megvalósulási tere között — mondja Fechner¹⁶ — nincs elválasztó szakadék; a kettő között elemi vonatkozások állnak fenn, ezek bensőleg áthatják egymást. Igaz, hogy az egzisztencia ellentétes az ember (das Man) társadalmi körével. De az egzisztencia a társadalmi életből való kiemelkedést jelenti, a társadalmi élet modifikációját és nem lehetséges tartósan a mindennapi létezésen kívül, mert abból emelkedik ki, hogy mindig oda visszatérjen és onnan ismét az egzisztenciához felemelkedjék. A létezés (Dasein) lehetséges egzisztencia. Tehát az egzisztencia és a társadalmi élet között bizonyos, nem jelentéktelen kapcsolat áll fenn. Ebből következik, hogy a jognak jelentősége van az egzisztencia számára. A jog ugyanis védi és rendezi azt a területet, amelyben a Dasein mint lehetséges egzisztencia kifejlődhet. A jognak tehát közvetett jelentősége van az egzisztencia vonatkozásában azáltal, hogy az egzisztencia kifejlődésének terében, az ember (das Man) világában rendezettséget biztosít.

Még tovább megy ennél Maihofer, aki a jog egzisztencialista ontológiai megalapozása során — minthogy Heidegger szerint a társadalmi lét, az ember (das Man) világa és így az ebben létező jog a nem sajátlagosság bélyegét viseli — arra kényszerül, hogy az egzisztenciát a magányosság, az egyedül-lét, a magánélet területére szorító heideggeri ontológia határain átlépve, az individuális világ Selbstseinje mellett a társadalmi élet sajátlagos Sein-jét, az Als-Seint hozza létre. A Selbstsein létezésem (Dasein) megragadott egyedülisége és páratlansága. Olyan Sein, amelybe mint egyszeribe, megismételhetetlenbe és összehasonlíthatatlanba vetve vagyunk. A Dasein (létezés) lét a világban mint az egzisztencia terében. A Dasein — Heidegger szerint — a világban-való-lét. Amikor a Dasein a világban külsőleg, a cselekvés útján manifesztálódik, akkor ezzel az objektivációval összehasonlíthatatlan és meghatározhatatlan Selbstseinhez jut, de ugyanakkor ezáltal mégis a világban másokkal hasonló helyzetbe kerül, amelyben egy új Sein, a Dasein léte a közösségi világban, az Als-Sein jön létre.¹⁷ Az egyén, amikor a heideggeri értelemben vett egzisztenciáját megvalósítja, cselekvésével, döntésével (objektivációjával), mint társadalmi személy (Sozialperson) egy másik létet is megvalósít, nevezetesen mint férj és feleség, mint gyermek és szülő, mint tulajdonos és birtokos, mint eladó és vevő, mint polgár és szomszéd stb. cselekszik, azaz társadalmi egzisztenciáját, Als-Seinjét teremti meg. „Az ember léte a világban nemcsak a lét mint az összehasonlíthatatlanul egyedülálló Selbst, hanem épp annyira hasonló eredetű lét annak a másokkal összehasonlítható és másokhoz hasonló létnek, az Als-Seinnek — a létnek mint férj és feleség, mint szülők és gyermekek, mint tulajdonos és birtokos, mint eladó és bérlő, mint polgár és szomszéd, mint

¹⁶ Ld. FECHNER: *Naturrecht und Existenzphilosophie*. 308. p.

¹⁷ Ld. MAIHOFFER: *Recht und Sein*. 7., 73., 83., 95., 104—105. stb. p.

bizonyos meghatározott hivatáshoz, nemzetiséghez, valláshoz »tartozó«, amely másokkal összehasonlítható és másoktól megkülönböztethető — a világból előtűnő vonatkozásaiban.»¹⁸

A társadalmi világ (Sozialwelt), ahol az egyén mint társadalmi személy Als-Seinjét, társadalmi egzisztenciáját megvalósítja, a jog tere (Rechtsraum), a jogi világ (Rechtswelt). Maihofer tehát Heidegger ontológiájából kiindulva, de annak lényegével és szellemével ellentétesen, az egyén tulajdonképpeni egzisztenciája mellett egy sajátlagos társadalmi egzisztenciát teremt, a Selbstsein mellett az Als-Seint mint az emberi lét struktúráját meghatározó másik egzisztenciát hoz létre, hogy ezáltal a jog egzisztenciális ontológiáját megalapozhassa. Hogy az Als-Seinnek ez a társadalmi világa azután a jognak milyen megalapozásához és felfogásához vezet, azt a továbbiakban még részletesebben tárgyaljuk.

Az egzisztenciának az egzisztenciális jog megteremtését célzó erre az átértelmezésére, az egzisztenciának bizonyos társadalmi relációkhoz való közeledésére (Fechner), illetve meghatározott, sajátlagos társadalmi egzisztencia (Maihofer: Als-Sein) megalapozására irányuló kísérletek azonban semmit sem változtatnak az egzisztenciálfilozófiának a gazdasági, társadalmi viszonyoktól, a közélettől elvonatkoztatató, az ember elszigetelt magányába, a magánélet útjaira terelő jellegén. Mert, ha az egzisztencialista jogfilozófia megalapozása során — hogy a jognak az egzisztenciálfilozófiában teret nyissanak — beszélnek is társadalmi viszonyokról és vonatkozásokról, amelyeknek állítólag egzisztenciális jelentőségük van, akkor is a társadalmi relációkat szubjektív idealista módon képzelt alanyok képzelt cselekvéseinek fogva fel,¹⁹ a szubjektum, a tudati jelenségek körén belül maradnak, nem tárják fel a társadalmi viszonyok lényegét, nem vonják az egzisztencia szférájába a valóságos társadalmi, gazdasági viszonyokat, hanem gondolatilag olyan absztrakt relációkat konstruálnak, amelyek szubjektív elvontságukban minden konkrét meghatározást nélkülöznek. Ezek az egzisztencialista jogfilozófiai kísérletek nem képesek és nem is akarják a társadalmi viszonyok lényegét, osztálytartalmát s a végső fokon meghatározó gazdasági viszonyok jelentőségét objektív valóságukban megragadni. Egészen nyilvánvaló ez még olyan törekvéseknél is, amelyek — az egzisztencialista jogfilozófiai irodalom megítélése szerint²⁰ — még a legmesszebb távolodnak az orthodox egzisztencialista felfogástól és az ember társadalmi egzisztenciáját, ún. Als-Seinjét feltételezik. Hiszen Maihofer is, amikor a heideggeri értelemben vett egzisztencia mellett létrehozza az ember sajátlagos társadalmi egzisztenciáját, az Als-Seint, nem tesz mást, mint hosszas izzadságos gondolati erőfeszítés eredményeként a Heidegger filozófiájában nem-sajátlagosnak meghatározott, az ember (das Man) körébe tartozó relációkat sajátlagosaknak nyilvánítja, hogy a jog számára egzisztenciális teret biztosítson. De mint Heideggernél, Maihofernél is a sajátlagos és nem-sajátlagos ugyanazon a szubjektumon belül jelentkezik. A sajátlagos és nem-sajátlagos nem a szubjektum és az objektum viszonya. A sajátlagos a szubjektivitásnak állítólag mélyebb rétegét jelenti. Így Maihofer az orthodox egzisztencializmus szempontjából lehet, hogy átlépi az individuális világ határait, a valóságban azonban nem; sőt, azáltal, hogy bizonyos relációkat — amelyek Heideggernél mint

¹⁸ Uo. 114. p.

¹⁹ MARX—ENGELS: A német ideológia. Bp. Szikra, 1952. 10. p.

²⁰ Ld. THYSEN: Zur Rechtsphilosophie des Als-Seins. 88—96. p.

nem sajátlagosak álobjektivitásként jelennek meg — sajátlagosnak jelent ki, ezeket még nyíltabban és fokozottabban szubjektivizálja.

Az egzisztencia és a jog összhangba hozásának másik útja, és az egzisztencialista jogfilozófia célja — mint arról szó volt — a jog egzisztencialista magyarázata. A jog egzisztenciális megalapozásának és magyarázatának folyamatában az első mozzanat a jogot normának tartó jogfilozófiai koncepciók bírálata útján²¹ a jogi normáknak a jogból való kirekesztése, a jog normatív jellegének tagadása.

A jogi normáknak a jogból való száműzése

Az egzisztencialista jogfilozófiának a jogi normák elleni támadása az egzisztenciálfilozófia szubjektív idealista, irracionális ismeretelmélete és szituáció-koncepciója alapján megy végbe. Az egzisztencializmus a racionális fogalmi megismerés megsemmisítésére irányuló érvelése során a diszkurzív, metafizikus gondolkodás és a dialektikus ellentmondásokkal telített, dinamikusan változó valóság ellentétéből indul ki. Minthogy a valóság dinamikusan változó, állandó, eleven mozgásban és fejlődésben van, míg a fogalmak által ezzel szemben nyugalom és rend jön gondolkodásunkba és életünkbe, hitünkbe, a tudományba és a jogba, ezért a fogalmak nem alkalmasak arra, hogy ezt az állandóan változó és fejlődő, eleven valóságot megragadják. „Általában a logikai gondolkodás statikus világlépet feltételez, ami a dinamikus valóságnak nem felel meg.”²² Abból a valóságos tényből és helyes megállapításból, hogy a fogalomban van bizonyos merevség, nyugalom, tartósság, állandóság a szakadatlanul változó és fejlődő dinamikus valósággal szemben, valamint hogy a diszkurzív, metafizikus gondolkodás nem képes ezt a nyugtalan, örökké mozgó valóságot megragadni, az egzisztencializmus nemhogy a dialektikus fogalomalkotáshoz jutna el, hanem ellenkezőleg, a dialektikus materialista ismeretelmélet előtt az ajtót becsapva, arra a következtetésre jut, hogy a dinamikus valóság a racionális fogalmi gondolkodás számára megismerhetetlen, ezt ésszerű gondolkodás útján egyáltalán nem ragadhatjuk meg, csak egzisztenciális módon átélhetjük. Az egzisztencialista filozófia és jogelmélet tehát tagadja a racionális megismerés lehetőségét, általában a valóság megismerhetetlenségét és előre nem láthatóságát állítja, kétségessé téve ezáltal minden tudomány, következésképpen a jogtudomány létét és az irracionális, intuitív megismerés talajára helyezkedik. Hogy itt is — mint az irracionális filozófiáknál általában — egy valódi dialektikus ellentmondásnak abszolúttá való felfújásáról, az értelemszerű megismerés korlátainak, a megismerésnek általában korlátaivá merevítéséről s ekként a probléma észfelettivé, irracionálissá mitizálásáról van szó, nyilvánvaló.²³

²¹ Cohn könyvének pl. nyíltan bevallott és hirdett célja az ún. Begriffsjurisprudenz megsemmisítése és felváltása az egzisztencialista jogtudománnyal. De Cohn a Begriffsjurisprudenz nem a burzsoi jogfilozófiának ezzel az elnevezéssel jelölt, meghatározott irányát érti, hanem minden eddigi olyan jogfilozófiát, beleértve a marxista jogelméletet is, amely a jog lényegét a racionális fogalmi gondolkodás útján próbálja megragadni s a jogot mint normát, magatartási szabályt fogja fel. Az ekképp felfogott Begriffsjurisprudenz bűne tehát a racionális fogalmi gondolkodás és a jognak normaként való felfogása. Cohn munkájának jelentős részében arra törekszik, hogy az eddigi jogfilozófia e két alapvető tételének téves voltát és tarthatatlanságát kimutassa.

²² COHN i. m. 21. p.

²³ Ld. LUKÁCS i. m. 75. p.

A logika fogalmai és az ésszerű gondolkodás elleni támadás másik módja az objektív idealizmus, különösen Platon és Hegel filozófiájának bírálata és meghaladása örvén történik. Az egzisztenciálfilozófia elutasítja az objektív idealista elméleteknek azt az alapvető tételét, amely szerint az a priori „fogalom” és „eszme” megelőzi a valóságot s nem a fogalmat vezetik le a valóságból, hanem fordítva, a valóság csak a fogalom megvalósulása. „A fogalmi gondolkodás a Dasein súlypontját, az igazít és valóságost a fogalomban, a „lényegben», a normában keresi, míg az egyes tárgyakat, a konkrét helyzeteket csak mint múltó, meglehetősen közömbös példákat fogja fel, amelyek az alapot képező elveket vagy fogalmakat mindig csak megközelítően valósítják meg.”²⁴ Az egzisztencializmus az objektív idealista filozófiának ezt a helytelen és a valóságos összefüggésekkel szemben álló megállapítását és alapvető gondolatát abszolutizálva, érvényességi körét jogtalanul és megengedhetetlenül a racionális fogalmi gondolkodásra általában kiterjesztve, minden racionális gondolkodást és megismerést elmarasztal és mindenféle fogalmat száműz a gondolkodásból.

De ezen túlmenően — az egzisztencialista ismeretelmélet szerint — a racionális fogalmi megismerés akkor is lehetetlen és tarthatatlan, ha mint a dialektikus materializmus teszi, azt feltételezzük, hogy „ismereteink ugyanazokat a törvényeket követik, mint a dolgok lefolyása”.²⁵ Cohn a megismerésnek ezt a módját szociológiai és etikai szempontok miatt kifogásolja és veti el. „Az elmélet lehetővé teszi, hogy uraljuk a valóságot. Ezért az egyén és a szabadság csekély értékelése. Előre tudjuk, hogy a fejlődés milyen irányban halad és ezért nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, amit az egyes polgárok akarnak vagy hiszik, hogy akarják.”²⁶ A marxista ismeretelméletnek ez a vulgarizálása és a dialektikus materializmus elméletével szembeni ez az ellenvetés nem újkeletű a burzsoá filozófiában. A marxizmus csaknem minden polgári bírálója, a dialektikus materializmus álláspontját vulgarizálva, azzal vádolja a marxizmust, hogy a szubjektumnak, az egyén szabadságának és az individuális eselekvésnek jelentőségét lebecsüli, nem értékeli kellőképpen. Cohn is e kritikusok sorában áll és elferdíti, meghamisítja a marxizmus felfogását, amely kezdettől fogva mindig hangsúlyozta, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket mind a magán-, mind a közéletben. Itt tehát Cohn a marxizmusnak tulajdonított hibás elméleti tétel bírálatával igyekszik általában a racionális megismerés elleni támadást megalapozni.

A racionális megismerés és gondolkodás megsemmisítésére irányuló okfejtések — mind a diszkurzív gondolkodás és a dinamikus valóság dialektikus ellentmondásának abszolutizálása, mind az objektív idealista „fogalom”-kultusz megengedhetetlen általánosítása — az objektív valóság megismerése egyetlen módjának, a dialektikus materializmus visszatükrözési elméletének elvetéséről tanúskodik. Ez az egzisztenciálfilozófia ismeretelméletének általános gyengesége. A dialektikus materializmus visszatükrözési elméletével szemben felhozott kifogások célt tévesztettek és hatástalanok. A dialektikus materialista visszatükrözési elmélet szerint ugyanis a dolgok objektív dialektikája a fogalmak dialektikájában adekvát módon visszatükröződik, azaz az ésszerű emberi gondolkodás képes az ellentmondásokkal telt, állandóan változó

²⁴ COHN i. m. 13. p.

²⁵ Uo. 18. p.

²⁶ Uo. 18. p.

és fejlődő, örökké mozgó valóságot megismerni és dialektikus fogalmakban kifejezni. Az eleven dialektikájú valóságnak a racionális fogalmi megismerésben való ez a tükröződése pedig materialista módon történik, a valóság megelőzi a fogalmat, a fogalom a valóság kifejezése és nincs feltételezve és megengedve semmiféle a priori, a valóságot teremtő „eszme” vagy „fogalom”.

Az egzisztencialista jogfilozófia az egzisztencializmus ismeretelméletének a racionális fogalmi gondolkodás megsemmisítésére irányuló kísérleteit — többek között arra használja fel, hogy a jogi normákat a jogból kirekessze és száműzze. Ennek érdekében — ebben is követve a modern irracionalista filozófusok, így az egzisztencialista gondolkodók jól bevált módszerét — nem riad vissza a formális logika alapvető tételeinek megsértésétől és a hamis azonosítás — a modern burzsoá gondolkodásban oly elterjedt fogásának — alkalmazásához folyamodik. E módszer segítségével a fogalmat és normát helytelenül és megengedhetetlenül azonosítják egymással. A norma és a fogalom hamis azonosítására azért van szükség, hogy ezáltal megteremtsek az alapot a normáknak a jogból való kirekesztése számára. Míg ugyanis az egzisztencialista filozófia és jogelmélet a racionális fogalmi gondolkodás elleni támadás során a fogalmat mint hasznavehetlent az egzisztencialista ismeretelméletből és jogfilozófiából felesleges ballasztként kivetik, addig a norma és a fogalom hamis azonosításával arra a következtetésre jutnak, hogy amint nincs szükség fogalomra, épp úgy az ezzel azonos norma is felesleges a jogfilozófiában. Hogy a norma és a fogalom hamis azonosítása segítségével a normát a jogból mint lényegtelen száműzzék, az ismeretelméleti megalapozásnál felhasznált érvekhez fordulnak.

Így jogosan bírálva azokat az idealista, elsősorban objektív idealista jogfilozófiákat, amelyek a jogot egy a priori, elképzelt eszméből, fogalomból vagy normából vezetik le, arra a következtetésre jutnak, hogy a normát általában nem lehet a jog forrásaként és lényegként felfogni. Az idealista módon felfogott, a priori normák elvetésével egyúttal a jogból mindenféle normát és jogszabályt kirekesztenek. A régi Begriffsjurisprudenz — mondja Cohn²⁷ — a normából, a fogalomból vezeti le a jogot, holott ez fordítva van. Cohn a tényállás és a norma viszonyát a valóság és a fogalom viszonyaként fogja fel. Miután ezt a hamis tételt felállította, hozzáfog annak a kimutatásához, hogy miként a fogalom nem tudja megragadni az állandóan változó és dinamikusan mozgó valóságot, ugyanúgy az absztrakt, általános magatartási szabály, a norma sem fejezheti ki és foghatja át az egyedi, individuális sajátosságokkal rendelkező, mindig új és aktuális, egyszeri és meg nem ismétlődő egyes eseteket, az ún. „valóságos” jogot. Cohn a normát a fogalommal azonosítva, azt állítja, hogy a norma mellett vagy pontosabban a normát megelőzve, létezik az igazi, „valóságos” jog, amelyet a normának, mint a fogalomnak a valóságot, kellene kifejeznie, de erre a norma általános, absztrakt jellegénél fogva nem képes, mert a valóságos jog mindig új, egyedi, esetleges, individuális, egyszeri. Miután a tényállás és a norma viszonyát hamis analógiával mint a valóság és a fogalom relációját feltételezi, a normát azért rekeszti ki a jog köréből, mert az épp úgy, mint a fogalom absztrakt és általános jellegénél fogva nem tudja a konkrét, egyedi, esetleges, individuális sajátosságokkal rendelkező, dinamikus mozgásban levő jogi valóságot megragadni.

²⁷ Ld. uo. 10., 12., 18—19., 35. p. stb.

Ezzel Cohnnak a jogi normák elleni küzdelme az egzisztencialista jogfilozófiában található azokba a felfogásokba torkollik, amelyek a normát főleg a szituáció egzisztencialista elmélete szempontjából és alapján számúzik a jogból. Cohn az egzisztencialista szituáció-elméletet arra használja fel, hogy a jogi normáknak a jogalkalmazás szempontjából való vizsgálata során az absztrakt, általános normáknak és a konkrét, egyedi esetnek — szerinte — antimónikus ellentmondását még jobban kimutassa és ezáltal a normák jogi jelentőségét teljesen megsemmisítse. A norma általános, a jogi konfliktus konkrét, egyedi. „... nincs két teljesen azonos szituáció, e körülmények mellett teljesen lehetetlen, hogy általános normákat vagy szabályokat alkalmazzanak, a »helyese« megoldás kétségkívül más kell hogy legyen, mint a törvényben előírt.”²⁸ Ezért a jogalkalmazásnál a normából sohasem vonható le a konkrét jogesetet megoldó döntés. Az általános, absztrakt normák sohasem foghatják át az előre nem látható, mindig új és állandóan változó esetek individuális sajátosságait. Így konfliktus támad az általános norma és a konkrét jogeset között, amit a Begriffsjurisprudenz erőszakolt interpretációs tevékenységgel igyekszik áthidalni. „A törvény, a konstrukció, a fikció általánosított konkrét szituációk, és ezért a jogi metódus egészen egyszerűen abból áll, hogy az új esetet minden zavaró különösség és konkrét sajátosság megszüntetésével úgy készítik el, hogy az valamely »érdektelen«, felületes szemlélet számára ugyanannak az esetnek tűnhet, mint amelyet a törvény tartalmaz.”²⁹ A jogalkalmazásnál eltekintenek a konkrét eset sajátosságaitól, holott a konkrét szituációk különböznek egymástól és ezért azonos módon nem oldhatók meg.³⁰ A normáknak a jogalkalmazás folyamatában való vizsgálata tehát azt mutatja, hogy az általános, absztrakt normák alapján nem lehet a konkrét, egyedi jogeseteket eldönteni. A jogalkalmazás elemzése is igazolja az általános norma és az individuális, egyedi eset között fennálló megoldhatatlanság ellentétét, ami egyben újabb érvelés és alapul szolgál Cohn számára, hogy a normát a jogból kirekessze és a Begriffsjurisprudenz jogfelfogásának tarthatatlanságát kimutassa.

Míg Cohn és Fechner a normákat nyíltan számúzik a jogból és a jogi normák létezésének jogosultságát határozottan tagadják, addig Thyssen és Maihofer — szintén az egzisztencialista ismeretelméletre és szituáció-konceptióra támaszkodva — ezt kevésbé radikálisan, burkoltabb és leplezettebb formában hajtják végre. Thyssen Jaspersnak állítólag a szubjektum és objektum ellentéte fölé emelkedő filozófiai koncepcióját használja fel a jogi normák elleni támadása során.³¹ Thyssen szerint az állam és jogrend objektivitása olyan jelenségvilág, amelyben az egzisztencia megvalósul és amelyben annak élnie kell. Ebből következik, hogy a normák világának az egzisztencia számára jelentősége van. A kérdés csak az, hogy az egyes szubjektumot mennyiben

²⁸ Uo. 101. p.

²⁹ Uo. 103. p.

³⁰ Lényegében ezt vallja Fechner is: „Az egzisztenciálfilozófia — ehhez ragaszkodni kell — tagadja zsinórmérték létezését és ezáltal a döntést teljesen az ember szabadságába helyezi, amelynek Daseinje magából kell hogy alakuljon, mert ezen kívül és felül semmiféle irányító eszmék nincsenek.” (FECHNER: Rechtsphilosophie. 253. p.) „A mértéket nem lehet minden jövőbeni döntés számára biztosan és egyértelműen elkészíteni. Mindig újra szituációk jönnek létre, amelyek új, az előző döntéshez hozzá nem igazítható döntéseket igényelnek.” (FECHNER i. m. 257. p.)

³¹ Ld. THYSSEN: Staat und Recht in der Existenzphilosophie. 6—13. p.

kötik ezek a normák? Az alternatíva a következő: vagy az egzisztenciát kell alávetni az általános normának, de akkor az egzisztenciát többé nem lehet végsőnek és feltétlennek tekinteni, vagy pedig a normák nem kötelezőek, hanem az egzisztencia szubjektivitásának vannak alárendelve. Jaspers szerint az egzisztencia sem a csak-szubjektívben, azaz a tárgy nélküli érzelésben és átélésben, sem a csak-objektívben, azaz a tárgyi világban, az érzelésben megjelenő valóságban, nem valósulhat meg. Az egzisztencia a szubjektív és objektív feszültségében, a kettőben együtt él: itt a szubjektivitás és objektivitás pólusai között feloldhatatlan feszültség áll fenn. A normák vonatkozásában — mondja Jaspers — ez a két pólus közötti feszültség úgy jelentkezik, hogy egyrészt a pusztán szubjektív magatartást keres az objektív érvényesben, mert enélkül esetleges hangulatokba és indulatokba hullana szét; másrészt az objektív, a normatív világ halott lenne, ha a szubjektív megragadással és állásfoglalással keresztül nem válna élővé. Mindkét oldal egymásba játszó egésze akkor nyeri el teljes mélységét, ha egzisztenciálisan, a végső kezdetből a normák objektivitásához tartom magam, ha a szabadságban magamat választom, amely nem egyéni önkényt jelent, hanem azt, hogy a normák objektivitását az egzisztenciális döntésben figyelembe veszem és feldolgozom.

A normák csak az egzisztenciális elsajátításban válnak feltétlen Sollené. Lényegében tehát Jaspersnál az objektivitás és szubjektivitás közötti feszültség a normák vonatkozásában az említett alternatíva második változata szerint „mélyül el”, nevezetesen a normákat az egzisztencia szubjektivitásának veti alá.³²

Thyssen a szubjektum és objektum között — Jaspers szerint — fennálló feszültséget a jogi normák és az egyén közötti viszonyra is átviszi; az objektív jogi normák — szerinte — akkor nyernek sajátlagos egzisztenciális létet, ha azokat a konkrét szituációban egzisztenciális módon megragadjuk, ami annyit jelent, hogy a jogi normákat az egzisztencia abszolút döntésébe vonva, annak feltétlensége alá helyezzük. Thyssen tehát a jogi normákat azáltal semmisíti meg, hogy érvényességüket az egzisztencia, az egyén döntésétől teszi függővé. Thyssen a jogi normákra is kiterjeszti azt az egzisztenciális tételt, hogy „... a normák csak azáltal válnak feltétlenül érvényessé, ha a személyiség végső döntésében elismeri azokat”.³³ Thyssen a jogi normák létezését és jelentőségüket ugyan nyíltan nem tagadja, de közvetve, azáltal, hogy az objektív jogi normák érvényességét a konkrét szituációba kerülő egyén dönti el, a jogi normákat megengedhetetlenül olyan mértékben szubjektivizálja, hogy a jogi norma tulajdonképpen jelentőségét és érvényét veszti.³⁴

Az egzisztencialista jogfilozófiának a jogi normákkal szemben felhozott érvei egyáltalán nem meggyőzőek és csak a felületes szemléltőt tévesztik meg

³² Ld. uo. 8. p.

³³ Uo. 10. p.

³⁴ Hasonló nézeteket vall a jogi normákat illetően Maihofer is. Maihofer szerint a törvény minden absztrakt jogtétele nem más, mint megoldási javaslat a konkrét jogi tényállás ténybelileg helyes és emberileg igazságos megítélése számára. A törvény és a jog csak abban az esetben kötik a bírót, ha az absztrakt jogtétel szerint előírt Sollen a konkrét tényállásban a „dolog természetéből” (a társadalmi szerepről és helyzetéből) követelt Sollennal megegyezik. Ahol a „dolog természetéből” előálló Sollen ellentmond a fennálló jogi normának, ott az előbbit kell alkalmazni. (Ld. MAIHOFFER: Die Natur der Sache. 172—174. p.)

az igazság látszatával. Közelebbről megvizsgálva kitűnik, hogy a jogi normáknak az egzisztencialista jogfilozófia által való elvetését az objektív tények és viszonyok egyáltalán nem igazolják. Az egyik kifogás, hogy nincsenek a priori, elképzelt normák, amelyekből a jog levezethető, helyénvaló és jogosult azokat az idealista, elsősorban objektív idealista jogfilozófusokat illetően, akik valóban feltételeznek ilyen ideális, a priori normát vagy eszmét, amely a jognak alapját jelenti. De az objektív idealizmus hibás szemléletéből fakadó jogfelfogás találó bírálata arra felhasználni, hogy ezáltal a jogban mindenféle norma létét tagadjuk, megengedhetetlen és helytelen. Márpedig Cohn ezt a módszert követi; az a priori, elképzelt jogi normák tarthatatlanságából azt a következtetést vonja le, hogy a normát általában nem lehet a jog forrásaként felfogni, és az idealista módon felfogott jogi normák elvetésével egyúttal a jogból mindenféle normát és magatartási szabályt kirekeszt. Itt egy meghatározott, valóban hibás idealista normafelfogás elleni jogosult kifogását megengedhetetlenül érvényességi körén túlfeszíti, olyképpen abszolutizálja, hogy ezáltal arra a helytelen következtetésre jut, hogy a jogi normának általában nincs helye és szerepe a jogban.

Cohn az objektív idealista normafelfogással szembeni bírálataiból még egy helytelen elméleti következtetést von le. A régi Begriffsjurisprudenz — mondja Cohn — a normából, a fogalomból vezeti le a jogot, tehát a fogalom, a norma megelőzi a tényeket, a valóságot, holott ez a valóságban másképpen van. A norma és a valóság viszonyát illetően Cohn felfogása és ellenvetése két szempontból is hibás. Helytelen annyiban, hogy az objektív idealista normafelfogás hibás szemléletét, amely szerint a norma megelőzi a valóságot, megengedhetetlenül úgy általánosítja, hogy a norma és a valóság kapcsolatában mindig ilyen idealista módon felfogott relációt feltételez. Kifogása pozitív részében viszont azt állítja, hogy a norma s a tények viszonyának olyannak kell lennie, mint a fogalom és a valóság kapcsolatának, azaz a normának, mint a fogalomnak a jogi valóságot kell kifejeznie. S bár itt egy valóságos összefüggésről van szó, arról, hogy a valóság, a tények valóban megelőzik a fogalmat, ezt a jogra, pontosabban a jogi normára vonatkoztatva ismeretelméleti és ontológiai kérdéseket zavar össze, mert a tény és a norma viszonyát is a tény és a fogalom viszonyának fogja fel. A jogi norma és a jogi konfliktus, a jogszabályok és a tényállás viszonya ugyanis nem a fogalom és a valóság relációja. Igaz, hogy a priori, idealista módon felfogott normák nincsenek, de az is igaz, hogy a jogi normák, a termelési viszonyok által való meghatározottságukban nem a valóságnak a fogalomban való logikai visszatükröződését jelentik. Az állam a tényleges társadalmi viszonyoknak és szükségleteknek, az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően, az objektív társadalmi törvényszerűségek ismerete alapján és ezek figyelembevételével szabályozza az emberek magatartását a társadalmi viszonyokban azáltal, hogy állami kényszerrel biztosított parancsokat, normákat, jogszabályokat bocsát ki, amelyek az állam által megkövetelt magatartás körülírását tartalmazzák. A társadalom tagjai önként vagy állami kényszer hatására követik a normák előírásait, jogszerű eselekedeteket végeznek s az esetleg előálló konfliktusokat, melyek valamely konkrét magatartás és a fennálló normák között keletkeznek, e normák előírásainak megfelelően rendezik. A konkrét társadalmi viszonyok mindenekelőtt a termelési viszonyok, valóban bizonyos vonatkozásban elsődlegesek, meghatározóak a jogi normák szempontjából, s ez a meghatározottság logikai, fogalmi, racionális gondolkodás és megismerés útján fejeződik ki, de

ez mégsem jelenti a jogi normának a fogalommal való azonosítását, mert a jogi norma, jóllehet racionális úton jön létre, nem tisztán fogalmi, logikai visszatükröződés, hanem sajátos jogi visszatükröződés, kifejeződés, amelynek specifikus lényeges vonását éppen a normativitás jelenti. A valóságos társadalmi viszonyok meghatározó jellege és tartalma a jogalkotás folyamatában magatartási szabály formájában, normaként fejeződik ki. A jogszabály — eltérően pl. a tudományos meghatározásoktól és kategóriáktól, amelyek az adott társadalmi reláció lényeges vonásait logikai formákban tükrözik — a szóban forgó társadalmi viszonyok tipikus vonásai alapján azt mondja meg, hogy az állam ezekben a relációkban milyen magatartást követel és vár el az állampolgároktól. Itt tehát egy ismeretelméleti tétel helytelen alkalmazásáról, egy ontológiai kérdésre való önkényes vonatkoztatásáról van szó; nevezetesen, a jog megismerése valóban fogalmi, logikai úton a jognak (a jogi normáknak) a tudatban való visszatükröződése útján történik — ez az ismeretelméleti kérdés; a másik probléma, amelyre Cohn az előbb említett ismeretelméleti tételt alkalmazza az, hogy miképpen jön létre és mit fejez ki a jog — ez a folyamat pedig más, mint ahogy azt az egzisztencialista jogfilozófia kifejti, azaz nem a fogalmi visszatükröződésnek említett folyamata.

Az egzisztencialista jogfilozófiának a jogi norma és általában a normák elleni támadása során gyakran használt érve az, hogy az absztrakt norma általánossága és a konkrét jogeset egyedisége között olyan megoldhatatlan ellentét van, amely a normának a jogesetre való alkalmazását lehetetlenné teszi, miért is a normát a jog fogalmából ki kell rekeszteni. Az egzisztencialista jogfilozófiának ezt az ellentétét azonban az objektív tények nem támogatják. Az egzisztencialista jogfilozófia, mint általában, ezúttal is egy dialektikus ellentmondásba ütközik, ezt abszolutizálja, antinómiaként, megoldhatatlan ellentmondásként állítja be és ebből helytelen megállapításokra következtet. A norma és a jogeset viszonyának a jogalkalmazás folyamatában való vizsgálata során az egyes és az általános dialektikus ellentmondásossága válik Cohn számára megoldhatatlan, antinómikus ellentétté. Cohn nem tudja belátni, hogy az egyes és az általános, az általános jogi norma és az egyedi, individuális jogeset ellentmondásossága nem olyan ellentét, amely kizárja az általánosnak az egyesre vonatkoztatását. Az általános jogi normát és az egyedi esetet mereven elválasztva, a konkrét jogeset egyedi, az általános körén kívül eső, esetleges, véletlen sajátosságainak lényeges jelentőséget tulajdonítva, nem tudja megérteni, hogy az egyes, a különös és az általános átmennek egymásba, hogy „az általános csak az egyesben, az egyes által létezik”, hogy „minden egyes (így vagy amúgy) általános”, hogy „minden általános az egyesnek (részecskéje vagy oldala vagy lényege)”.³⁵ Ezért Cohn az általános normának a konkrét egyedi jogesetre való alkalmazását lehetetlenné tartja, s ebből azt a helytelen következtetést vonja le, hogy a jogalkalmazás folyamata is azt bizonyítja, hogy a jogban normára semmi szükség nincsen.

Az egyes, különös és általános, az absztrakt és konkrét a jogalkotás és jogalkalmazás folyamatában megnyilvánuló bonyolult dialektikájának tagadása e dialektikus összefüggések, e jelenségek dialektikus egységének és ellentétességének metafizikus megmerevítése, illetve fel nem ismerése, valamint e relációk egyes mozzanatainak abszolutizálása jellemzi azt az egzisztencialista jogfilozófiai koncepciót is, amely a jogi normák megsemmisítésére irányuló

³⁵ LENIN, V. I.: Filozófiai füzetek. Bp. Szikra, 1954. 341. p.

támadását kevésbé nyíltan, burkoltabb és leplezettebb módon hajtja végre. Thyssen, Jaspers filozófiájára támaszkodva, a jogi normákat lényegében megfosztja értelmüktől, szerepüket és jelentőségüket alapjában jelentéktelenné degradálja, amikor érvényességüket az egzisztenciális átéléstől, a személyiség konkrét egyedi döntésétől teszi függővé. Ezzel a jogszabályt lényeges vonásától, fogalmi elemétől, absztrakt általánosságától fosztja meg, megengedhetetlenül individualizálja, egyediesíti és irracionális módon szubjektivizálja.

A marxista jogelmélet arra törekszik, hogy feltárja a jogi normák vonatkozásában a jogalkotás és a jogalkalmazás folyamatát illetően az egyes, a különös és az általános, az absztrakt és a konkrét dialektikus egységét és ellentmondásosságát. A jogi normák keletkezésében és alkalmazásában az egyes és az általános, az absztrakt és a konkrét a legkülönbözőbb bonyolult relációkban jelentkeznek. Az összefüggéseknek ezt a komplikáltságát használja fel az egzisztencialista jogfilozófia arra, hogy az egzisztenciálfilozófia alapfel-fogására támaszkodva, a valóságos viszonyokat helytelenül tükröző, olyan torz tételeket állítson fel, amelyek a jogi normák szerepét és jelentőségét a jogban csaknem a nullára redukálják. Az egzisztencialista jogelmélet az egyesnek, az egyedinek a jogalkotás és a jogalkalmazás folyamatában betöltött helyét és szerepét a jogi normák vonatkozásában ezek absztrakt általánossága rovására eltúlozza és abszolutizálja. A jogalkotás folyamatában, többek között, mind a szabályozandó meghatározott társadalmi viszonyfajta, mind a jogszabályban kifejeződő osztályakat biztosító egyes társadalmi esetek, relációk és helyzetek, valamint az uralkodó osztály egyes tagjai individuális akaratának általánosítása útján jönnek létre. Az így kialakult jogi norma a társadalom tagjainak széles körére vagy mindenkire nézve érvényes a maga általános megfogalmazásában, absztrakt általánosságában. A jogszabályok absztrakt általánossága a jogalkalmazás folyamatában az egyes esetek eldöntésénél konkretizálódik és individualizálódik. A jogalkotás és a jogalkalmazás menetében tehát több vonatkozásban is kimutathatóan az egyestől, a konkrétól az absztrakthoz, az általánoshoz és onnan ismét vissza az egyedihez, a konkrétéhoz vezető társadalmi mozgás játszódik le. De ezekben az összefüggésekben mind az egyesnek és általánosnak, mind a konkrétnek és absztraktnak jól meghatározott helyük és jelentőségük van. Az egzisztencialista jogfilozófia az egyesnek, különösnek és általánosnak, a konkrétnek és absztraktnak a jogalkotás folyamatában megmutatkozó dialektikáját figyelmen kívül hagyva, ezeket a relációkat csak a jogalkalmazásban vizsgálja, azaz csak az absztrakt általános jogi normának a jogalkalmazásban végbemenő konkretizálódását és individualizálódását. Nemcsak azáltal zárja el azonban a jogi normák helyes megértéséhez vezető utat, hogy a jogalkotási folyamat dialektikájának vizsgálatát mellőzi, hanem ezt még azzal tetézi, hogy az általánosnak és egyesnek, az absztraktnak és konkrétnek a jogalkalmazásban megnyilvánuló dialektikus kapcsolatát és mozgását eltorzítja.

Az egzisztencialista jogfilozófia az egyesnek, az egyedinek, az individuális sajátosságoknak a jogalkalmazás során jelentkező szerepét és jelentőségét ugyanis eltúlozza és az absztrakt általános norma rovására abszolutizálja. Nem az előforduló egyes, egyedi, konkrét esetet rendeli alá az általános jogi normának, hanem fordítva, az absztrakt általános norma érvényességét az egyedi, konkrét döntéstől teszi függővé. Ezáltal a jogszabály absztrakt általánosságát és értelmét megszünteti és a konkrét egyedi döntést jelenti ki az egzisztenciálisan élővé tett jogi normának. S bár igaz, hogy a jogalkalmazás

során az absztrakt általános jogi norma konkretizálódása és individualizálódása megy végbe, ez azonban a már létrejött és érvényes jogszabály konkretizálódását jelenti, s így annak érvényessége egyáltalán nem függ a konkrét egyedi döntéstől. Itt a jogalkalmazás folyamatában jelentkező, meghatározott jelentőséget és szerepet betöltő egyediségnek és konkrétitásnak a jogalkotásban, a jogi norma keletkezésében tulajdonítanak helytelenül és megengedhetetlenül a jogi norma létét és érvényességét meghatározó szerepet és jelentőséget. Egyrészt tehát a jogalkalmazásban megnyilvánuló egyediségnek és konkrétitásnak az összefüggésekben elfoglalt valóságos helyzetét és szerepét eltorzítják és abszolutizálják, másrészt a jogalkalmazás menetében jelentkező mozzanatoknak jogalkotási, a jogi norma érvényességét meghatározó jelleget kölcsönöznek, hogy ezáltal a jogi normákat megsemmisítsék, a jogból kirekesszék, szerepüket és jelentőségüket a minimálisra csökkentsék.

*A jog egzisztencialista felfogása:
az egzisztenciális természetjog*

Az egzisztencialista jogfilozófia tehát a jogi normák létét, szerepét és jelentőségét tagadja vagy legalábbis jelentéktelennek tünteti fel. Ezzel az egzisztencialista jogelmélet a jogszabályokat a jog fogalmából éppúgy kirekeszti, mint a jogtudományi vizsgálódás köréből. A burzsoá jogbölcselet egzisztencialista irányzata szerint mind a jogi normákhoz való ragaszkodás, mind az olyan jogfilozófia, amely a jog lényegét a jogszabályokban látja, képtelenség. A jogi normák elvetése azonban — mint arról szó volt — nem jelenti azt, hogy az egzisztencialista jogfilozófia nyíltan jogi nihilizmust hirdet, a jog létét általában tagadja. A jog létének egzisztenciálfilozófiai megalapozása s a jogi normáknak a jogból való száműzése után felmerül a kérdés: mi a jog az egzisztencialista jogfilozófia szerint? Mi a burzsoá jogfilozófia egzisztencialista irányzatának jogfelfogása?

Az egzisztencialista jogelmélet a jog lényegének feltárása és kifejtése során — az egzisztenciálfilozófia alapvető megállapításaira támaszkodva — a szituáció egzisztencialista koncepciójából indul ki. Az egzisztencialista jogfilozófia szerint minden valóságos jog a pillanathoz kötött és a konkrét helyzet, a jogi konfliktus vagy szituáció eldöntéséből ered. „A jogi valóság... a konkrét, egyes esetben, a jogi konfliktusban és annak megoldásában él.”³⁶ Azok az elemek, amelyek segítségével egy konfliktus megoldható, nem a törvényből vagy általános érvényű előírásaiból, hanem végső fokon magából a jogi konfliktusból fakadnak, a konkrét szituáció és nem a törvény tartalmazza ezeket, mert „a valóságos jog” forrásai nem a törvényben, hanem magában a konkrét, egyes esetben találhatók. Mind Fechnernél, mind Thyssennél éppen az olyan jogi szituációk, amelyekben a hagyományos jogrend kétségessé válik és az ember feltétlen, határozott döntésre kényszerül, azok a határhelyzetek, amelyekben az egzisztenciális jog megvalósul.³⁷ A határhelyzetek feltétlenségükkel válnak ki a szituációk közül. Ilyen határhelyzetek: a harc, a szenvedés, a bűn, a halál. Ezeket nem tudjuk uralni és meghatározni; a határhelyzetek a merészség veszélyében állnak. A határhelyzetek, szemben a

³⁶ COHN i. m. 35. p.

³⁷ Ld. FECHNER: Rechtsphilosophie. 244—246. p.

harmonikusan zárt világképben való megnyugvással, azt a nyugtalanságot tartják ébren, amely az embereket előre hajtja. „Határhelyzetet tapasztalni és egzisztálni, ez ugyanaz.”³⁸ A határhelyzet bizonytalansága döntésre és feltétlen cselekvésre kényszerít, amelyben a bizonyosság egyedül megszerzhető.

A jogi bizonytalanság szituációjában is merni kell önmagának lenni azáltal, hogy megragadok és döntök. Ezáltal a joggal való találkozás is kettős lehetőséget, a sajátlagos lét és a hanyatlás (Verfallen) lehetőségét jelenti. „Egyedül a hagyományos jogrend biztonságából — amennyiben ez funkcionál — az egzisztencia természetesen nem valósul meg. A jogrendek azonban biztonságot és bizonyosságot csak meghatározott fokig nyújtanak. A jog lényegéhez tartozik, hogy mindig újból mint kétséges, mint alkalmazhatatlan elkerülhetetlenül megmutatkozzék és széttörjék. Ezáltal létrejön a sorsszerű szükség-szerűség, hogy az ürességet kitöltsék és a formát a káosz helyére tegyék. Ez azonban igazi határhelyzethez és igazi egzisztencialista cselekvéshez vezet-
het.”³⁹

A valóságos jog tehát a konkrét szituációban van. A szituáció „konkrét, egyszeri, előreláthatatlan, ezért szabad és kiszámíthatatlan”.⁴⁰ A jog ebben a konkrét szituációban mint az élő valóság alkotórésze valósul meg. Miként az orthodox egzisztencialista felfogás szerint minden szituációban úgyszólván a semmiből tökéletesen új döntés jön létre, ugyanúgy az egzisztencialista jogfelfogás is a konkrét jogi konfliktus, a szituáció önkényes, kötetlen, mindig új és aktuális eldöntését tartja a jog autoritatív súlypontjának: „a jogi konfliktus, a jogilag jelentős szituáció magától jön létre. Ez az eredeti és elsődleges. Provokációként hat, amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, megoldást igényel akár akarják, akár nem. »Tolakodó« jellege sem a törvényből, sem a szokásjogról nem ered, hanem magából az életből, amely az ilyen szituációkat létrehozza...” „A döntő kiindulási pont számunkra az a jog, amelyet a konkrét szituáció maga alkot.”⁴¹

A konkrét szituáció eldöntésében létrejövő jog kötetlenül — mint arról szó volt —, minden normától vagy zsinórmértéktől függetlenül, az ember szabadságában jön létre.⁴² Az egzisztencialista jogfilozófia agnosztikus módon arra az álláspontra helyezkedik, hogy nem lehet előre tudni, egy adott esetben mi lesz a jog, mi lesz a helyes megoldás. Az ember nem tudja, hogy mi a jog, mégis ítélkezik és jogot szolgáltat, mert a határozó személynek ezt nem tudni kell, hanem élni, az erőket kihasználni és a jogot cselekedni.⁴³ „Ehhez nincs semmiféle definíciónk vagy mértékünk. Hogy mi a jog valamely konkrét szituációban, azt nem lehet előre látni. Ez egyáltalában nincs meghatározva.”⁴⁴ A konkrét szituáció kötetlen bírói eldöntése, egzisztenciális megragadása vagy átélése jelenti a jogot: „a konkrét szituáció részesének kell lenni, hogy a tényt, amelyet jognak nevezünk, megérthessük.” „Hogy megtudjuk mi a jog, azt

³⁸ JASPERS i. m. 469. p.

³⁹ FECHNER i. m. 311. p. — Meg kell jegyezni, hogy a szituáció és a döntés egzisztencialista koncepciójára építi jogfelfogását Cohn is (ld. COHN i. m. 38., 39., 48., 74—75. stb. p.). Cohn elméletével a továbbiakban még behatóan foglalkozunk.

⁴⁰ COHN i. m. 38. p.

⁴¹ Uo. 48., 50. p.

⁴² Ld. FECHNER i. m. 257. p.; COHN i. m. 101., 103. stb. p.

⁴³ Ld. FECHNER i. m. 258. p.

⁴⁴ COHN i. m. 150. p.

magát kell vagy kellett átélni. Csak aki jogtalanságot szenved vagy szenvedett, tudja, hogy mi a jog és csak a konkrét körülmények és emlékek által magyarázhatja meg.”⁴⁵ A jogi szituáció átélésénél a meglévő szituációban való beható és minden oldalú elmélyülésről van szó. A széles gyakorlati tapasztalattal és emberismerettel rendelkező egyénnek a jogi szituációban való elmélyülése szükséges ahhoz, hogy a helyes és ésszerű döntés, ami a jogot jelenti, létrejöjjön. A helyes jogi döntés megtalálása a konkrét esetben a következőképpen történik: a nagy emberi tapasztalattal és szakértelemmel rendelkező, a legkülönbélebb specialistákból és szakértőkből (jogász, gyermekpszichológus, ideggyógyász) álló társasbíróság a konkrét szituáció existenciális átélése s a szituációban való elmélyülés során fantáziájában végig gondolja az egymásnak ellentmondó lehetséges megoldásokat, míg végül olyan eredményhez nem jut, amelynek csak kis mértékben vagy egyáltalán nem lehet ellentmondani, s amelyet így mint helyes megoldást lehet kihirdetni. A konkrét szituáció ilyen existenciális átélése hozza létre a helyes döntést, s e helyes döntés, nem pedig a norma, a parancs, a jogszabály jelenti a jogot. A „valóságos jog” független mindenféle parancstól és állami kényszertől. „A jog, a parancs és a hatalom három különböző dolog, amelyek ugyan külsőleg össze lehetnek kapcsolva, de a valóságban semmit sem tudnak kezdeni egymással. A jog parancs és hatalom nélkül keletkezik és az utóbbi kettő a jogtalanságot is szolgálhatja.”⁴⁶ Ezért „nyilvánvaló, hogy nem a parancs, hanem amire a parancs irányul, tartalmazza a tulajdonképpeni jogot.”⁴⁷ Végso fokon tehát a jog a bíróság jogi normáktól és alapelvektől kötetlen, szabad, individuális ítéletében, döntésében van.

Ez azonban — az existencialista jogfilozófia szerint — egyáltalán nem jelenti azt, hogy a konkrét jogi szituáció existenciális megragadásában vagy átélésében létrejövő döntés, az existenciális értelemben vett jog pusztán önkény, amely a szituációban határozó személy vonatkozásában semmi felelősséggel nem jár. Az existencialista jogfilozófia szerint erről szó sem lehet; az existenciális jog nem önkényes, az esetlegesből, a mindenkori helyzet véletlenségéből táplálkozó, felelőtlen döntés. Cohn az existenciális jogi döntést olyan megoldásnak tartja, amely „személyes helyettesítést, rizikót és felelősséget követel, amely az illetőt örökre köti, hasonlóan, mint azt Kierkegaard a vallási választás vonatkozásában megállapítja.”⁴⁸ A jogi döntés vonatkozásában fennálló felelősséget hangsúlyozza Fechner is. Szerinte a semmiféle mértékhez nem igazodó döntés olyan merészség, amely sikerülhet is és nem is. Az ismeretlent, de ugyanakkor a legsajátlagosabbat választani, ez a tulajdonképpeni feladat. „A jognak minden újjáalkotása lendület e lehetőség irányában, amely sikerülhet vagy utat téveszthet. Ebben van az a súlyos felelősség, amely minden jogalkotási aktussal — legyen az törvényhozás, jogmagyarázat vagy az egyén jogi akarati döntése — együttjár.”⁴⁹

De mi dönti el — minthogy az existencialista jogelmélet minden norma vagy zsinórmérték létezését tagadja —, hogy a jogi szituáció megoldása helyes vagy téves? Mind Thyssen, mind Fechner — a jogi normáknak és alapelvek-

⁴⁵ Uo. 150., 151. p.

⁴⁶ Uo. 75. p.

⁴⁷ Uo. 76—77. p.

⁴⁸ Uo. 39. p.

⁴⁹ FECHNER i. m. 260. p.

nek a jogból való kirekesztése ellenére — hangsúlyozzák, hogy a jogi döntésben van valami objektív.⁵⁰ Thyssen — mint arról szó volt — a jogi döntésnek ezt az objektivitását abban látja, hogy a személyiség a szituáció existenciális átélése és megragadása során a jogi normák objektivitását is figyelembe veszi és mint anyagot feldolgozza. A jogi normák éppen az existenciális elsajátítás és megragadás folytán válnak élővé.⁵¹ Fechner a normáknak és alapelveknek még ezt a minimális jelentőségét is vitatja. Elismeri ugyan, hogy van olyan jogi döntés, ahol egy előzőre vagy több előző döntésben kialakult normára támaszkodunk, ez azonban — szerinte — nem jelent jogot existenciális értelemben. Az existenciális döntés ugyanis csak olyan jogi szituációban jöhet létre, amely új, az előző döntésekhez hozzá nem igazítható döntést igényel.⁵² A jogi szituáció megoldása a megvalósulásban, a cselekvésben bizonyul helyesnek vagy tévesnek. Csak a jövőben fog megmutatkozni, hogy a jogi szituáció eldöntése sikerült-e vagy sem. „A jogi döntés az existenciálfilozófia értelmében sem önkény. Ha ez a döntés nem is igazítható adott normákhoz, és így visszafelé kötetlenül, mint creatio ex nihilo jelenik meg, mégis a végrehajtás során már bizonyos mértékig a jövő tekintetében kötve van.”⁵³ Ezzel a megvalósulásban, a cselekvésben, a jövőben igazolódó jogi döntéssel új, existenciális természetjog jön létre.

Az existenciálfilozófiai vizsgálódás fényében — mint Fechner mondja — a természetjog kérdése új, különleges aspektusban merül fel.⁵⁴ Az existencialista jogfilozófia eleve adott, örök és változhatatlan természetjogot ugyan nem ismer el, de a természetjog gondolatát sem adja fel teljesen. Minden alkotó döntéssel, amely újat tartalmaz és így kötelezővé válik, egy darab természetjog jön létre. Ezzel az adott statikus természetjog fogalmát a keletkező természetjog váltja fel, amelynek teljessége a jövőben van. „Itt sem adott tartalmú természetjogról, sem változó tartalmú természetjogról nincs szó, hanem olyan keletkező tartalmú természetjogról (Naturrecht mit werdendem Inhalt), amelyben az embernek döntő része van, olyan természetjogról, amelyben az ember az új tartósságát azon a területen *meri* kipróbálni, amelynek struktúráját és törvényeit csak kis részben ismeri, olyan természetjogról, amely az emberi lét (Sein) és az emberi boldogság állandó kockáztatásával mindig megújuló lendületekből jön létre, olyan természetjogról, amely mint kockáztató és keletkező csak a *cselekvésben és a cselekvés nyomán* bizonyul helyesnek, és amit merni kell, hogy egyáltalán legyen, olyan természetjogról, amely eredetében szubjektív, céljában objektív.”⁵⁵

Más úton jut hasonló eredményre Werner Maihofer, aki az existenciális természetjogot a „dolog természetéből” vezeti le. A „dolog természete” a jogfilozófia történetében az ókortól kezdve állandóan újra és újra felmerülő gondolat: a „dolog természetét” a görög, a római jogtudományban, a középkori skolasztikus természetjogi érvelésben épp úgy felfedezhetjük, mint a klasszikus természetjogi és a történeti jogi iskolák nézeteiben, vagy a XX. századi jogfilozófia relativista, fenomenológiai és új természetjogi koncepciói-

⁵⁰ Ld. THYSSEN i. m. 7—8., 13. stb. p.; FECHNER i. m. 257. p.

⁵¹ Ld. THYSSEN i. m. 7—8., 13. stb. p.

⁵² Ld. FECHNER i. m. 257. p.

⁵³ FECHNER: *Naturrecht und Existenzphilosophie*. 321. p.

⁵⁴ Ld. FECHNER: *Rechtsphilosophie*. 261. p.

⁵⁵ FECHNER i. m. 261. p.

ban.⁵⁶ Természetesen ezek a jogfilozófiai iskolák és irányzatok a „dolog természetét” a legkülönbözőbb módon magyarázzák és ennek a fogalomnak egymástól lényegesen eltérő értelmet tulajdonítanak. Maihofer „a dolog természetének” egzisztenciálfilozófiai értelmezésével kísérli meg az egzisztenciális természetjog jogelméleti megalapozását.⁵⁷

Maihofer szerint a „dolog”, amelynek természetét kutatjuk, a jogi tényállás. Ez azonban nem a jog által létrehozott szituáció, hanem élettényállás, tényállás a külső világban. „Az élettényállás a, történés »komplexus« a külső világban. Nem a dolgok, az izolált dolgok vagy tárgyak értelmében, hanem a szubjektivitás (ember), és objektivitás (világ) közötti emberi élet komplex tényállása. Más szóval, a világgal szembeni emberi magatartás, a világban való lét módjai, amelynek előírása, ezzel biztosítása és szükség esetén végrehajtása körül — felfogásunk szerint — a jog és az erkölcs minden rendje forog.”⁵⁸ Ilyen élettényállások: az eladás, a bérlet, a lopás, a család stb. Ezek az élettényállások lényegében nem természeti tények, hanem kultúrtényállások, azaz a kultúra, a morális lét világában végbemenő történés-komplexusok.

Az élettényállások mint kultúrtényállások léte abban van, ami a történés két pólusa (az objektivitás és a szubjektivitás) között végbemegy. A szubjektivitás az objektivitásban és fordítva való megszüntetésének (Aufheben) menetében, „a valaminek (ember) a valamiben (világ) való egzisztenciájában”.⁵⁹ Az élettényállás mint kultúrtényállás léte tehát az egzisztenciában van. Az egzisztenciális tényállásként és nem reális dologként felfogott élettényállásban, kultúrtényállásban az embereket meghatározott sajátosságokban, mint eladót és vevőt, bérbeadót és bérlőt, orvost és páciens, tanárt és tanuló, tulajdonost, birtokost, atyát, anyát, parasztot és polgárt stb. találjuk. Ezeket a sajátosságokat állapotnak nevezzük. A kultúrtényállások az ember egzisztenciájának módjai. Léte és értelme meghatározott életformákban: szociális pozíciókban (eladó, atya, polgár stb.) és az erre vonatkozó élethelyzetekben: szociális szituációkban (végszükség, önvédelem) van. Ezek az életformák és helyzetek jelentik azt a személyes és reális teret, amelyben az egyén individuális kibontakozása a mások világában mint az „azonos örök visszatérése” végbemegy.⁶⁰

Az életformák létstruktúrájának alapja a létezők meghatározott egymásra utaltsága (Verweisung) (eladó — vevő, orvos — páciens). Ez az egymásra utaltság a létező megfelelését (Entsprechung) hozza létre, amely a létezők egymás számára való állapotát eredményezi. Ennek az állapotnak az alapja

⁵⁶ A „dolog természetének” a jogelmélet történetében található különféle koncepcióival és magyarázataival a marxista jogelmélet szemszögéből részletesen foglalkozik PÉTERI Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése (Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 2. köt. 3—4. sz. 1959. 192—196. p.) c. tanulmányában. A probléma egyes vonatkozásait érinti a marxista jogelméleti irodalomban: KLENNER—SCHÖNEBURG i. m. 487—491. p.; SARGORODSZKIJ i. m. 130—131. p.

A „dolog természetével” foglalkozó jelenkori burzsoá jogtudományi irodalomból ld. PITAMIC, Leonidas: Naturrecht und Natur des Rechts. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. Bd. VII, Heft 2. 1956. 196—207. p.; BOBBIO, Norberto: Über den Begriff „der Natur der Sache”. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1958. XLIV/3. 305—321. p. stb.

⁵⁷ Ld. MAIHOFFER: Die Natur der Sache. 145—147. p.; Recht und Sein 121. stb. p.

⁵⁸ MAIHOFFER: Die Natur der Sache. 157. p.

⁵⁹ Uo. 160—161. p.

⁶⁰ Uo. 162. p.

nem a létező Selbstseinjében, hanem Als-Seinjében van. Az állapot a létezőknek egymás számára meghatározott jelentését alapozza meg. Az egymás számára jelentéssel bíró létezők érdeküknek megfelelően egymástól meghatározott magatartást várnak. Az életformákban, helyzetekben és szerepekben levő személyek viszonya olyan, hogy egyik a másik nélkül nem existálhat. A vizsgált életviszonyok mint egzisztenciális tényállások léte az egymásrautaltságból és ennek megfelelőeséből áll, értelme pedig az állapotokban és jelenségekben van.

A szociális élethelyzetben és életszerepben megnyilvánuló egymásra utaltságból és megfelelőeséből követelés jön létre a másikkal mint ilyenek megfelelő és hozzátartozó magatartásra. Ezek a követelések pedig ontológiai alapul szolgálnak ama kötelezettségek számára, amelyek minket a másik személyhez fűznek. Mindig a másik helyzetébe és szerepébe kell helyeznünk magunkat és így kell kérdeznünk aziránt, hogy mint ilyenek a másiktól mit várunk és mint jogosultak mit követelhetünk. „Minden jog a másik szerepéből és helyzetéből van elgondolva.”⁶¹ Gyakorlatilag tehát nem a pozitív jog Sollen tételei szerint élünk, hanem „ama pozitív jogon kívüli, természetjogként tagadott Sollen-törvények szerint, amelyek a »dolog természetén« alapulnak: a jogosult elvárások és érdekek, az igazságos követelések és kötelezettségek szerint, amelyeknek számunkra mint ilyenek számára, ilyen helyzetben és ilyen szerepben érvényük és érvényességük van.”⁶² Ez a jog történeti feltétlenséggel rendelkezik, konkrét érvényessége most és itt, ebben a szerepben és helyzetben van. Történetisége nem a Selbstsein szubjektivitásának történetisége világban-való-létének sajátlagosságában, hanem „az Als-Sein objektivitásának, a lét (Sein) mint atya vagy fivér, mint vendég vagy fiú, mint bíró vagy orvos sajátlagosságának történetisége, nem valamikor és valahol, hanem ma és itt”⁶³ A természetjog történetisége tehát „a dolog természetének” mint az Als-Sein sajátlagosságának történetében van. Ezzel Maihofer a kivétel, a Selbstsein — előbb vázolt — egzisztenciális természetjoga mellett a szabály (Als-Sein) institucionális természetjogát teremti meg. Ezt a természetjogot objektív természetjognak tartja, szemben a Selbstsein szubjektív természetjogával.⁶⁴

Maihofer az Als-Sein institucionális természetjogának a dolog természetéből való levezetése után a következő jogfilozófiai megállapításokhoz jut el. A „dolog természete” a pozitív jogon kívüli jogforrás. A pozitív tételes jog csak annyiban köti alkalmazóját, amennyiben a „dolog természetéből” következő Sollennal megegyezik. A „dolog természete” tehát a jogforrások hierarchiájában megelőzi a törvényeket és jogszabályokat, sőt ezek érvényessége a „dolog természetétől” függ. A „dolog természete” mind a törvényhozó, mind a bíró számára minden anyagi pozitív jog tárgyi helyességének és emberi igazságosságának mértéke. A „dolog természetéből” nyert konkrét természetjog az élet joga, a laikusok joga; ha a törvényből táplálkozó jogászjog szembe kerül ezzel a laikus joggal, akkor a jogász jogtudása helyére az ésszerű személyek egészséges közvéleményét kell helyezni.⁶⁵

⁶¹ Uo. 167. p.

⁶² Uo. 171. p.

⁶³ Uo. 171. p.

⁶⁴ Ld. MAIHOFFER: *Recht und Sein*. 121., 125. p.

⁶⁵ Ld. MAIHOFFER: *Die Natur der Sache* 172—174. p.

Az egzisztencialista jogfilozófia jogfelfogásának végső konklúziója tehát a jogi normáktól független, a konkrét szituáció eldöntésében megnyilvánuló egzisztenciális természetjog. A marxista—leninista állam- és jogelmélet nem ismeri el semmiféle természetjog létezését, az egzisztenciális természetjogét sem. A jog — a marxista—leninista jogfelfogás szerint — az állam által alkotott vagy szankcionált, az uralkodó osztály akaratát kifejező magatartási szabályok (normák) összessége. A marxista jogelméleti irodalomban ismételtlen kimutatták, hogy a pozitív, tételes joron kívül vagy felül álló természetjog nem létezik. Mind az „örök”, mind a „változó tartalmú” természetjog elvont, idealista spekuláció, olyan mesterséges konstrukció, amelynek a társadalmi valósághoz, az objektív tényekhez nem sok köze van. A természetjogot általában elvető marxista megítélés az egzisztenciális természetjogra is vonatkozik. Ez azonban még konkrét megvilágításra szorul.

Az egzisztencialista jogfilozófia az egzisztenciális természetjog filozófiai megalapozásánál a szituáció egzisztencialista koncepcióját használja fel. A szituáció nem valamely konkrét társadalmi viszony vagy helyzet a maga összefüggéseivel és vonatkozásaival, hanem olyan elvont, mesterséges konstrukció, amely tárgyat kiemeli létének, funkciójának, kapcsolatainak, kölcsönhatásának bonyolult és eleven szövedékéből, a valóságos, élő és mozgó totalitáshból. A szituáció ontológiailag megtisztított, a konkrét társadalmi meghatározásoktól megszabadított olyan helyzet, reláció, amelynek az egzisztencialista jogfilozófia konkrétságát, egyszerűségét, egyediségét, előreláthatatlanságát és kiszámíthatatlanságát hangsúlyozza. A szituációnak ez az egzisztencialista koncepciója az egzisztenciálfilozófia lényeges vonásait sűrítve tartalmazza: a társadalmi viszonyoktól való szubjektív elvonatkoztatást, az egyes, a különös és az általános dialektikus mozgásának és összefüggésének meg nem értését, illetve e jelenségek viszonyából az egyik oldalnak és mozzanatoknak abszolutizálását és metafizikus kiemelését épp úgy, mint a szituáció megismerhetőségét tagadó agnoszticizmust.⁶⁶ Mindezek a filozófiai jellegzetességek a továbbiakban még fokozottabban jelentkeznek a szituációban hozott döntés vonatkozásában. Az egzisztenciálfilozófia ugyanis azt állítja, hogy minden szituációban, úgyszólván a semmiből, tökéletesen új döntés jön létre. Az egzisztenciálfilozófiának ez az abszurd és torz megállapítása azonban nem felel meg a valóságos tényeknek. Az emberek — mint arról szó volt — nem mint elszigetelt, a társadalmi viszonyokból és környezetből kiragadott egyének, hanem mint konkrét társadalmi viszonyok hordozói és résztvevői döntenek és határoznak életük valamely kérdésében. Ez a döntés a legkülönbözőbb természeti és társadalmi okok, tényezők és körülmények által motivált és meghatározott, és nem a semmiből áll elő. Az egzisztenciálfilozófia azért, hogy az elszigetelt, elvont embert a konkrét társadalmi meghatározásoktól megtisztított „szituációba” helyezze, az emberi döntést és cselekvést meghatározó társadalmi okokat és motívumokat tagadja, eltorzítja az emberi cselekvés egész szerkezetét, arányait és a valóságos viszonyokkal ellen-

⁶⁶ A szituációra elmondottak lényegében a „dologra”, az „élettényállásra”, amelyből Maihofer az egzisztenciális természetjogot levezeti, is érvényesek. Az „élettényállás” ugyanis épp annyira mesterséges, a valóságos társadalmi viszonyokból és összefüggésekből kiemelt konstrukció, mint a „szituáció”. Az „élettényállásban” viszonyba állított személyek elvontságukban minden társadalmi vonatkozástól, jelentőségtől és funkciótól meg vannak fosztva s így az „élettényállás” koncepciója épp úgy alkalmatlan a valóságos társadalmi helyzet és viszonyok kifejezésére, mint a „szituáció”.

kező, helytelen következtetésekre jut. Marx „A német ideológia-”ban Stirner hasonló tendenciájú, az embert „egyetlennek” beállító filozófiájának bírálata során több helyütt kimutatja, hogy Stirner ezáltal arra törekszik, hogy a társadalmi meghatározásokat gondolatilag eltávolítsa az emberek életéből és ily módon eltüntesse a kapitalista társadalom osztályjellegét.⁶⁷ Az egzisztenciálfilozófia szituáció-konceptiójára és a feltétlen döntésről szóló elméletére ezek a marxi megállapítások még fokozottabb mértékben érvényesek.

Az egzisztenciálfilozófia szituáció-konceptiójának helytelensége és tartahatalatlansága még nyilvánvalóbbá válik ennek az egzisztencialista jogfilozófia által a jog területére való alkalmazása során. Az egzisztencialista jogfilozófia ugyanis — mint arról szó volt — a szituációnak ezt az egzisztencialista elméletét kritikátlanul átveszi és az egzisztenciális természet jog létrehozásánál alkalmazza. Az egzisztencialista jogfilozófia nemcsak, hogy nem veszi figyelembe azokat a torzításokat, amelyeket ez a szituáció-konceptió az emberi döntés és eselekvés szerkezetében és arányaiban létrehoz, hanem ezeket az egzisztenciális természet jog filozófiai indokolásánál tudatosan felhasználja. A szituációról és annak feltétlen eldöntéséről szóló egzisztencialista koncepciónak a jog területére való alkalmazását vizsgálva kitűnik, hogy ezeknek a kategóriáknak a jogi jelenségek magyarázatánál történő felhasználása csak arra alkalmas, hogy a jogot megfossza társadalmi tartalmától és a jogalkotás és jogalkalmazás folyamatának dialektikus összefüggéseit eltorzítsa és meghamisítsa. Sem a jogalkotás, sem a jogalkalmazás folyamatában nem találkozunk egzisztencialista értelemben felfogott szituációval és annak egzisztenciális eldöntésével. A jogalkotó, meghatározott társadalmi viszonyok szabályozásakor, a jogszabályok létrehozásánál az adott társadalmi, politikai viszonyokból indul ki, figyelembe veszi a konkrét társadalmi helyzetet és gyakorlatot, tekintettel van a fennálló jogrendszerre stb. és e tényezők által meghatározva, e körülményeket mérlegelve hozza meg társadalmi úton társadalmi jelentőségű döntését, jogi normát alkot. A jogalkotónak ez a társadalmi helyzete és a jogalkotás során végbemenő számos tényezőtől és körülménytől meghatározott társadalmi mozgás, a jogalkotás folyamata és aktusa azonban nem azonos az ontológiailag minden társadalmi mozzanattól és motivációtól megtisztított szituációval és annak egzisztenciális eldöntésével. Hasonló a helyzet a jogalkalmazás vonatkozásában is. A jogalkalmazó a konkrét társadalmi körülményeket és összefüggéseket figyelembe véve, a hatályos jogszabályok alapján dönti el az eléje kerülő jogesetet, az állampolgár a jogilag szabályozott relációkban eselekvését illetően a hatályos jogi normáknak megfelelően vagy azokkal ellentétben határoz: a jogi döntés ezekben és esetekben tehát a már létező jogi normák alapján, a legkülönbébb társadalmi mozzanatok által meghatározottan, s nem mint azt az egzisztencialista jogfilozófia állítja, szabadon és kötetlenül, jóformán a semmiből jön létre.

Az egzisztencialista jogfilozófia a szituációnak és egzisztenciális eldöntésének terét a jogi jelenségek világában a tulajdonképpeni jogalkalmazás körében jelöli meg. Az egzisztencialista jogelmélet ugyanis elmosza a jogalkotási és a jogalkalmazási tevékenység közti különbséget s a konkrét jogesetek, jogi szituációk eldöntését, tehát a tulajdonképpeni jogalkalmazást egyúttal jogalkotásnak fogja fel. Ennek az elméleti konstrukciónak a kimunkálásánál az egzisztencialista jogfilozófia különösen a szituáció egyediségét és egyszeri-

⁶⁷ Ld. MARX—ENGELS: A német ideológia. 141—142. p.

ségét hangsúlyozza. Miután — mint arról szó volt — azzal, hogy a jogi normák általánosságára állítólag a konkrét jogesetek egyediségét, egyszerűségét és páratlanságát nem tudja átfogni, a jogi normákat a jogból száműzte, most a jogi szituációnak ugyanezen sajátosságaira, egyszerűségére és egyediségére hivatkozva, a tulajdonképpeni jogalkalmazást jogalkotásnak tünteti fel. A konkrét jogesetek — az egzisztencialista jogfilozófia szerint — ugyanis annyira különböznek egymástól, minden egyes jogi szituáció olyan sajátos, egyedi, individuális vonásokkal rendelkezik, hogy ezek eldöntése csak abban a konkrét esetben, „most” és „itt” jelenti a jogot. Ezzel az egzisztencialista jogfilozófia mind a társadalmi viszonyokban, mind a jogban levő általánosságot tagadja, az egyszeri, egyedi és esetleges vonásoknak lényeges és meghatározó jelleget tulajdonít, ezeket abszolút jelentőségűekké fűjja fel és kizárja az egyes, a különös és az általános között levő dialektikus kapcsolatot, átmenetet és összefüggést.

Ennek következménye az a mélységes szubjektív idealizmus és irracionálisizmus, amely a jogi szituációk egzisztenciális eldöntését jellemzi. A jogesetek konkrétitását, egyediségét, egyszerűségét és páratlanságát ugyanis csak az intuitív egzisztenciális döntésben lehet megragadni. A jogi döntés — az egzisztencialista felfogás szerint — úgyszólván a semmiből, minden jogi norma és alapelv mellőzésével, a konkrét jogi szituáció egzisztenciális „megragadása”, „átélése” útján jön létre. A jogi szituációnak ez az egzisztenciális „átélése” és intuitív „megragadása” a legteltesebb szubjektivista önkény és irracionálisizmus. Az egzisztencialista jogfilozófia képviselői hangoztatják ugyan, hogy a jogi döntésben van valami objektív, amely a döntés önkényes jellegét megszünteti, ez azonban a legkevésbé sem változtat a dolog lényegén. A jogi döntésben található objektív Thyssennél a jogszabály, de ez a jogszabály élővé és egzisztenciálisan jelentőssé a szubjektív, irracionális, intuitív átélésben válik. Fechner ezt az objektívet a jövőben bekövetkező eselekvésben látja, de ugyanakkor agnosztikus módon arra az álláspontra helyezkedik, hogy ez a jövő kiszámíthatatlan és megismerhetetlen. A szubjektív jogi döntés objektivitását tehát az éppoly szubjektív és beláthatatlan jövőbeni eselekvés adja meg.

Látszólagos objektivitással operál az egzisztenciális természetjog vonatkozásában Werner Maihofer is. Maihofer az orthodox egzisztenciálfilozófia alapján létrehozott egzisztenciális természetjogot szubjektívnek tartja és ezzel az Als-Sein, a „dolog természetéből” fakadó institucionális természetjogát mint objektív természetjogot állítja szembe. Ez az objektivitás azonban csak látszólagos; az Als-Sein, azaz a társadalmi egzisztencia kifejtése során ugyanis a társadalmi viszonyokat és életet azáltal menti meg az egzisztenciálfilozófia számára, hogy a szubjektumon belül az eddigi nem-sajátlagosból, a még mélyebb szubjektivitás, a sajátlagos lét felé tolja. A jognak a „dolog természetéből” való levezetésekor pedig a „dolog”, amelynek természetét kutatja az élettényállás, amely viszont — az állítólagos filozófiai harmadik út egzisztencialista koncepciója szerint — az objektivitás és szubjektivitás egymásban feloldódó egysége. Ezáltal az institucionális természetjog objektivitása is csupán látszólagos, mert a szubjektív Als-Sein viszonyait a lényegében szubjektív idealista módon megmagyarázott élettényállásból fakadó természetjog rendezi.

Az új egzisztencialista természetjogi felfogást tehát mélységesen szubjektív idealista, agnosztikus, irracionális ismeretelmélet, a valóságos társadalmi gazdasági viszonyok figyelmen kívül hagyása, a jog társadalmi tartalmának,

jelentőségének és funkciójának félreismerése, illetve tagadása, ezáltal a jog lényegének az objektív tényeknek ellentmondó magyarázata, a jogalkotási és jogalkalmazási tevékenység közötti különbség elmosása, a tulajdonképpeni jogalkalmazásnak jogalkotásként való feltüntetése, a jognak az intuitív átélés önkényévé degradálása jellemzi. Mindezek a tényezők arra mutatnak, hogy az egzisztencialista természetjogi koncepció tudományos értéke és jelentősége több mint kétséges; az egzisztencialista természetjogi elmélet épp úgy nem állhat meg a tudományos kritika ítélőszéke előtt, mint a klasszikus vagy a skolasztikus természetjog az objektív valóságnak ellentmondó koncepciója.

Az egzisztencialista jogfilozófia helye és szerepe a jelenkori burzsoá társadalomban és jogfilozófiában

Az egzisztencialista jogfilozófia megértéséhez nem elég alapvető tételeinek és megállapításainak részletes elemzése, belső ellentmondásainak, tévedéseinek, hamisságának és torzításainak kritikai felmutatása és meghaladása, a tudományos vizsgálódásnak ennél tovább kell jutnia és fel kell tárnia azokat a tényezőket és körülményeket, amelyek ennek az új jogfilozófiai koncepciónak megjelenését szükségessé tették, valamint azt a szerepet és funkciót, amit ez a jogfilozófiai irányzat a burzsoá társadalomban és jogtudományban betölt. Az egzisztencializmusnak a burzsoá jogfilozófiába való behatolását nem lehet — mint egyetlen jogelmélet létrejövetelét sem — „szellemtörténeti” okokkal, vagy — mint Kelsen teszi⁶⁸ — a túlélt filozófiai divatnak a jogfilozófiára való hatásával magyarázni. Az egzisztencialfilozófia jogelméleti térhódításának első jeleivel az 1930-as években találkozunk,⁶⁹ de ezek az egzisztencialista jogbölcselet megalapozására irányuló kísérletek még szórványosak és jelentéktelenek. Az egzisztencialista jogfilozófia tulajdonképpeni kialakulása és egyre szélesebb elterjedése a burzsoá jogtudományban az utolsó tíz évben ment végbe. Mindez arra mutat, hogy az egzisztencialista jogbölcselet a monopolkapitalista társadalom a második világháború után egyre fokozódó általános válsága jogi ideológiájának terméke.

Azoknak a társadalmi, politikai és ideológiai okoknak és tényezőknek a kutatása során, amelyek az egzisztencialista jogfilozófia létrejöttét előidéztek, mindenekelőtt két körülményt kell figyelembe venni: az egyik, hogy ez a burzsoá jogbölcseleti irányzat — mondhatni — napjainkban, a második világháború befejeződése után, az 1950-es években bontakozott ki; a másik, hogy kifejlődése és terjedése főleg Nyugat-Németországban ment végbe. Az egzisztencialista jogfilozófiát tehát a nyugat-német monopolkapitalista társadalmi, gazdasági viszonyok hozták létre. Ennek a gazdasági alapnak az egzisztencialista jogfilozófia keletkezését és tartalmát meghatározó jellege azonban — mint a jogelméleti koncepciókat illetően általában — csak közvetve, áttételeken és közvetítéseken keresztül, végső fokon érvényesül. Az egzisztencialista jogfilozófia megjelenését közvetlenül azok a változások idézték elő, amelyek e monopolkapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok politikai-jogi felépítményében az utóbbi két évtizedben végbementek. A monopolka-

⁶⁸ Ld. KELSEN i. m. 161. p.

⁶⁹ Ld. LARENZ, Karl: Rechts- und Staatsphilosophie der Gegenwart. Berlin, 1935. 59. stb. p.; POLAK, Carl: Studien zu einer existenzialen Rechtslehre. Freiburg, 1933.

pitalista jogi felépítményben végbemenő, különféle jelenségekben megnyilvánuló változás és alakulás lényegét röviden abban foglalhatjuk össze, hogy a jogi jelenségek, a jogélet súlypontja a jogi normáról, a pozitív tételes jogról, a jogalkotásról egyre fokozottabban a konkrét jogesetek bírói eldöntésére, a jogalkalmazásra tolódott át. Ez a monopolkapitalista jogi felépítményre nézve általában jellemző fejlődési tendencia az egzisztencialista jogfilozófia tulajdonképpen hazájában, Nyugat-Németországban is megfigyelhető. A burzsoá társadalom jogi felépítményében lejátszódó ez a folyamat nem más, mint a burzsoá törvényesség válságának és bomlásának egyik sajátos megnyilvánulási formája.

Az imperializmus időszakában a polgári demokráciától a politikai reakció felé forduló burzsoázia szabadulni igyekszik attól a törvényességtől, „amely útját állja azoknak, akik bevezették”.⁷⁰ A törvényesség ugyanis korlátozza és akadályozza a burzsoáziát gazdasági és politikai uralmának fenntartásában és szembe kerül érdekeivel. Ezért a burzsoázia arra törekszik, hogy félretegye azokat a jogszabályokat, amelyek érdekeinek ellentmondanak s alkalmat adnak a munkásosztálynak a tőkés rend elleni harcra: „Az aggodó haszonlesés a legpontosabban kifürkészi, kiszámítja, kikombinálja, hogyan aknázhatja ki az ellenfél a maga számára azt a jogi terepet, amelyen mint szükséges rossz, ellene fel kell lépni, és a legkörültekintőbb ellenmőveerekkel elébe vágnak ennek. Mint akadályba magába a jogba is beleütköznek magánérdekük zabolátlan érvényesítésében, és a jogot akadályként kezelik. . . A jog érdeke szólhat, amennyiben az érdek joga, de hallgatni kell, mihelyt összeütközésbe kerül ezzel a szentséggel”.⁷¹ A jogszabályok félretételének, jelentőségük és szerepük háttérbe szorításának egyik kifejeződési formája a monopolkapitalista jogéletben és jogrendben megfigyelhető az a tendencia, hogy a hangsúlyt és súlypontot a jogi normákról, a jogalkotásról a konkrét jogesetek bírói eldöntésére, a jogalkalmazásra helyezték át. Az egzisztencialista jogfilozófia megjelenését és tartalmát, társadalmi, ideológiai szerepét és funkcióját elsősorban a burzsoá törvényesség az imperializmus időszakában végbemenő bomlásának ez a megnyilvánulási formája határozza meg.

Az egzisztencialista jogelmélet ugyanis a monopolkapitalista társadalomnak ebből a jogi valóságából indul ki, ezt az egzisztencialista ontológia segítségével filozófiailag megfogalmazza és helytelenül s megengedhetetlenül általánosítja. Egészen röviden arról van szó, hogy az egzisztencialista jogfilozófusok, látva a monopolkapitalizmus időszakában bizonytalanná és ingadozóvá váló burzsoá jogrendet, a jogrendszerrel szemben álló bírói és államigazgatási döntések jogerőre emelkedését és jogi igazolását, ebből azt a következtetést vonják le, hogy a jog lényege nem a jogi normákban, hanem a konkrét jogeset kötetlen bírói eldöntésében van. Mint arra az egzisztencia és a jog összefüggésének vizsgálatánál utaltunk, az egzisztencialista jogfilozófia kérdésfeltevése jogfilozófiai természetű. Ez itt egészen világosan megmutatkozik. Az egzisztencialista jogfilozófusoknak azért van szükségük az egzisztenciálfilozófiára, hogy az imperialista jogi valóságnak ezt a jellemző sajátosságát, azt, hogy a jogi jelenségek súlypontja a jogi normáról a szabad bírói döntésre tolódott át, elméletileg megalapozzák. Ez — mint arról szó volt — az egzisz-

⁷⁰ LENIN: Művei. 16. kötet. Bp. Szikra, 1955. 321. p.

⁷¹ MARX—ENGELS: Művei. I. kötet. Bp. Szikra, 1957. 144. p.

tenciálfilozófia szituációkonceptiójának és a konkrét szituáció szabad, kötetlen, önkényes, intuitív, egzisztenciális eldöntéséről szóló elméletének a jogi jelenségekre alkalmazásával történik. Az egzisztencialista jogfilozófia azonban az imperialista jogi valóság talajában gyökerező felfogását túlzó és megengedhetetlen módon olyan általánosoként fogalmazza meg, mely szerint minden jognak — a jognak általában, tehát nemcsak a monopolkapitalizmus jogának — lényegét nem a jogi normák, hanem az önkényes bírói döntés jelenti.

A konkrét jogesetek bírói eldöntésének, a tulajdonképpeni jogalkalmazásnak az egzisztencialista jogfilozófia problematikájának központi kérdésévé válását kétségkívül az is befolyásolta, hogy a náci fasizmus szétzúzása után a nyugat-német jogi ideológiában a pozitív jogszabályoktól, a formálpozitivisták jogelméleti koncepcióktól — minthogy ezek a náciizmus barbárságaival szemben tehetetleneknek bizonyultak, sőt azokat elméletileg és gyakorlatilag alátámasztották és igazolták — elforduló elméleti tendencia alakult ki.⁷² A burzsoá német jogfilozófusok jelentős része az így felvetett kérdés megoldását a természetjog irányában kereste. Ezek a koncepciók tehát szubjektív szándékukban és célkitűzéseikben a fasiszta jogtíprás és törvénytelenségek elkerülésének és megakadályozásának elméleti alapjait és módszereit keresik. Más kérdés, hogy ezeknek a gondolkodóknak szubjektív becsületessége és szándéka ugyanakkor olyan jogfilozófiai koncepciókban nyer kifejezést, amelyek nemhogy a kitűzött cél és feladat megoldására nem alkalmasak, hanem ezeknek egyenesen ellentmondanak. Pregnáns példája ennek Radbruch jogfilozófiájának fejlődése.⁷³ Az egzisztencialista jogfilozófia egyes képviselőinél megfigyelhetők olyan mozzanatok, amelyekből a nyugat-német jogfilozófiának ehhez az ideológiai tendenciájához való kapcsolódás szándéka tűnik ki. Ezt a jelenséget azonban akár a gondolkodók szubjektív becsületességéként, akár elméletük lényegét e tendenciához esatlakozás hangsúlyozásával leplezőként fogjuk fel,⁷⁴ ez mit sem változtat az egzisztencialista jogfilozófia konkrét, objektív tartalmán, jelentésén és funkcióján.

Az egzisztencialista jogfilozófia objektív értelme és hatása pedig nem a burzsoá törvényesség és jogrend szilárdítására, hanem ellenkezőleg, ennek további bomlasztására és feloldására irányul. Az egzisztencialista jogfilozófia azzal, hogy a jogi normákat és általános jogi alapelveket a jogból teljesen kirekeszti és a jog lényegét a konkrét jogi szituáció szabad és kötetlen, intuitív egzisztenciális megragadásában, átélésében látja, a burzsoá törvényességnek az államigazgatási és bírói szervek önkényes eselekedeteiben megnyilvánuló bomlását alapozza meg elméletileg és igazolja. Hangsúlyozni kell, hogy az egzisztencialista jogfilozófia nem az egyetlen burzsoá jogelméleti koncepció, amely erre vállalkozik: a XX. század burzsoá jogbőlesletének jelentősebb irányzatait vizsgálva kitűnik, hogy ezeknek csaknem mindegyike tudva vagy tudattalanul, nyíltan vagy leplezetten a burzsoá törvényesség problematikuságával van összefüggésben. Az egzisztencialista jogfilozófia azonban több vonatkozásban is lényegesen eltér a burzsoá törvényesség válságát igazoló és indokló jelenkori burzsoá jogfilozófiai koncepcióktól, pontosabban több ezekben az elméleti koncepciókban is megtalálható mozzanatot és jellegzetes-

⁷² Ld. Zivsz, Sz. L.: A burzsoá törvényesség válsága a jelenkori imperialista államokban. Moszkva, Izdatelstvo Akademii Nauk SzSzSzR, 1958. 39. p.

⁷³ Gustav Radbruch jogfilozófiájának marxista értékelésére nézve ld. PÉTERI i. m.

⁷⁴ A nyugat-német jogfilozófiában fellépő ilyen jelenségekre utal Zivsz i. m. 96. p.

séget eddig legszélsőséesebb, legkifejlettebb formájában és módon fogalmaz meg. Ezért aligha tévedünk, ha az egzisztencialista jogfilozófiában a burzsoá törvényesség válságát elméletileg igazoló és alátámasztó jogfilozófiai koncepciók eddig legszélsőséesebb, legkifejlettebb, a burzsoá jogrendet leginkább bomlasztó formáját látjuk.

Az egzisztencialista jogfilozófiát a többi jelenkori burzsoá jogfilozófiai koncepciótól mindenekelőtt a jogi normáknak és az általános jogi alapelveknek radikális, nyílt és szélsőséges elvetése különbözteti meg. Míg a burzsoá törvényesség válságának problematikáját érintő jogfilozófiai koncepciók túlnyomó része — bár a jogi normák szerepét csökkenti, általánosságukat szűkíti s az általános természetjogi alapelveket ezek „változó tartalmának” hangsúlyozásával feloldja — jogfelfogását általános jogi alapelvek és jogi normák létezésére építi, addig az egzisztencialista jogfilozófia a realista jogelmélet (Frank, Arnold stb.) mellett — amelynek állítása szerint a bíró eseti ítéletén kívül nincsen semmiféle jog⁷⁵ — a jogi normákat legradikálisabban és legszélsőséesebben tagadó elmélet a modern burzsoá jogbölcséletben.

Az egzisztencialista jogfilozófiát e téren jellemző nyíltság és radikalizmus jól látható Cohnnak azokból a fejtegetéseiből, amelyekben az egzisztencialista jogfilozófiát a szabadjogi felfogástól elhatárolja. Cohn azért tiltakozik egzisztencialista jogelméletének a szabadjogi iskola felfogásával való azonosítása ellen, mert a szabadjogi iskola „a normát még mindig mint külső, autoritativ jogforrást fogja fel, amelynek a döntés alapjául kell szolgálnia”.⁷⁶ A szabadjogi iskola a bírót arra akarja felhatalmazni, hogy új, a régi jogszabálytól eltérő normát állítson fel, új jogszabályt találjon ki. Itt különösen a svájci Ptk. híres 1. §-ára hivatkozik, amely úgy rendelkezik, hogy a bíró, mintha jogalkotó volna, szabályt állítson fel. De ez — Cohn szerint — tisztán formális feltétel, amely a legkülönbözőbb módokon teljesíthető és a döntés helyességét illetően semmi biztosítékot nem nyújt. „Az itt képviselt felfogás ettől a következménytől eltekint. A helyes döntéshez nincs szüksége semmiféle normára, sem régre, sem újra. Az önmagán nyugszik és minden feltétele és éppúgy végeélja önmagában van.”⁷⁷ Cohn tehát a szabadjogi felfogást azért veti el, mert nem elég szabad, mert még bizonyos jelentőséget tulajdonít a normának, a jogszabálynak, míg az egzisztencialista felfogás a jogi döntésnél a normának még ennyi szerepet sem engedhet meg.

Mindebből nyilvánvaló, hogy a konkrét szituáció egzisztencialista módon történő eldöntéséből fakadó „igazi”, „valóságos” jog a legszélsőséesebb szabadjog, amely szabad teret nyit a bírói önkénynek és lehetetlenné tesz minden jogbiztonságot és törvényességet. Az egzisztencialista jogfilozófia azzal utasítja vissza ezt az ellenvetést, hogy „a normák és a fogalmak többet ártanak, mint használnak, amikor a jogbiztonságról és az önkény elleni védelemlről van szó. Ma már nagyon is jól tudjuk, hogy a törvény írott rögzítése egyáltalán nem véd az önkényes magyarázat és az osztályérdekek egyoldalú figyelembevételét ellen”.⁷⁸ A jogbiztonságot ezért sokkal biztosabb és célszerűbb mód-

⁷⁵ A realista jogelmélet ezen alapvető tételének beható marxista bírálata nézve ld. KULCSÁR Kálmán: A jogszociológia problémái. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1960. 72., 213—217. stb. p.

⁷⁶ COHN i. m. 156. p.

⁷⁷ Uo. 156. p.

⁷⁸ Uo. 140. p.

szerekben kell keresni. Olyan biztonság azonban nincs, amely változatlanból és következetességből áll, vagy amelyben az újonnan előálló eseteket ugyanolyan módon döntenek el, mint a korábbiakat. „De van olyan biztonság, amely abból áll, hogy — jobban, mint általában lehetséges — a döntés számára mértéket találnak, amely minden pártosságot, illetéktelen magán- vagy politikai érdekek vagy intrikák behatását, a napi sajtó szenzációhajhászatával, a bíró hivatali előléptetésével, közvetlen vagy közvetett vesztegetéssel való kacérkodást kizár. Ehhez jönnek még garanciaként a bíró élettapasztalata, szabadgondolkodása, és a konkrét eset helyes megoldásának megtalására irányuló jóakarata és mindenekelőtt az ügyismeret átfogó képviselése azon a különös területen, amely megítélésre vár.”⁷⁹ Az azonos döntést, következetességet és stabilitást kizáró „jogbiztonság” garanciái tehát a bíró bizonytalan és kétesértékű szabadgondolkodása, élettapasztalata és jóakarata, amelyek az önkényes jogi döntésnek semmilyen határozott és biztos korlátot nem állítanak. Az egyetlen szervezeti garancia a társasbíráskodás, amely önmagában még nem biztosítja a jogesetek mindig helyes és jogszerű eldöntését, szilárd és tartós jogbiztonság megteremtését.

Míg az egzisztencialista jogfilozófia a leghatározottabban tiltakozik a „szabadjog” vádjá ellen, addig a tőkés társadalom történelmi alkonyán felmerülő s az egzisztencialista jogfilozófia által nyíltan hirdetett jogpolitikai követelményeket — a jogszabályok féltetelét, a jognak a konkrét esetben keresését, azt, hogy a bírói jogalkotás szabadságát nem szabad a törvény által korlátozni s ezért a jogrendszer súlypontját a törvényhozásról a jogszolgáltatásra kell áthelyezni — jogfilozófiailag indokló elméletét új, egzisztencialista természetjogi felfogásnak tekinti. Ez a természetjogi koncepció azonban lényegesen eltér minden eddigi természetjogi irányzattól. Az egzisztencialista természetjogi felfogás nem ismer el sem eleve adott, örök és változhatatlan, sem „változó tartalmú” természetjogot; az egzisztenciális természetjog keletkező tartalmú természetjog. Az egzisztencialista jogelmélet új természetjogi koncepciójával tehát nemcsak a jogi normákat tagadja, hanem az általános természetjogi elveket, sőt a változó tartalmú természetjogot is. Ezáltal az egzisztencialista jogfilozófia minden tartalmat száműz a jogból; az egzisztenciális természetjog a legteljesebb szubjektív önkény, amely a konkrét jogi szituáció intuitív átélésével jön létre. Ezzel az egzisztencialista jogfilozófia tovább halad burzsoá jogfilozófia szubjektív idealista útján a legteljesebb irracionális felé.

Különösen jól megfigyelhető ez a tendencia az egzisztenciális természetjognak a „dolog természetéből” való levezetésénél. Maihofer a „dolog természetének” egzisztencialista értelmezésével tovább folytatja a „dolog természetének” Scheler és Husserl fenomenológiája alapján a jogfilozófiában végbe ment szubjektívizálását. Míg Coing a „dolog természetének” vizsgálatánál ugyan objektív adottságokból, „az életviszonyok belső rendjéből” indult ki, de azt szubjektív idealista módon „az ember természetéből” a fenomenológiai megérző szemlélettel magyarázza,⁸⁰ addig Welzel már magát az adott valóságot az ember bensőjébe helyezi.⁸¹ Maihofer pedig a „dolog természetét” még raffináltabb módon szubjektívizálja; a dolgot élettényállásnak, tehát lát-

⁷⁹ Uo. 141. p.

⁸⁰ COING i. m. 121. p.

⁸¹ WELZEL i. m. 178—198. p.

szólag objektívnek tekinti, a dolog, az élettényállás belső természete azonban — az egzisztencializmus állítólagos, filozófiai harmadik útjának megfelelően — a szubjektivitás és objektivitás egymásban feloldódó egysége. Így Maihofer a „dolog természetének” szubjektív idealista felfogását álobjektivitás látszatával leplezi. Lenin, bírálva a machistáknak azt a törekvését, hogy az idealizmus és materializmus ellentéte fölé emelkedve harmadik utat hozzanak létre a filozófiában, kimutatta, hogy ilyen harmadik út nem létezik, mert az objektum és szubjektum közti olyan korreláció feltételezése, mely szerint objektum nincs szubjektum, szubjektum pedig objektum nélkül, nem más, mint szubjektív idealizmus, hiszen eszerint az objektum létezése feltételezi a szubjektum létét s így nem érvényes többé az objektum olyan meghatározása, hogy az független a szubjektumtól.⁸² Az egzisztencialista jogfilozófia a jog magyarázatánál használja fel az imperialista korszakra azt az általános filozófiai törekvését, hogy a szubjektivitás és objektivitás közötti ide-oda lengéssel, álobjektivitás létrehozásával, az idealizmus és a materializmus állítólag hamis dilemmáján felülemelkedjenek.⁸³ De — mint az eddigiekből kitűnik — az egzisztencialista jogfilozófiának ez éppúgy nem sikerülhet, mint a hasonló tendenciájú burzsoá filozófiáknak: az egzisztencialista jogfilozófia, amikor koncepcióját ilyen állítólagos filozófiai „harmadik útként” próbálja feltüntetni, ugyanakkor a burzsoá jogfilozófiának egyik legszélsősége-sebb, az abszurditásig feszített, szubjektív idealista, irracionalista elmélete.

A burzsoá jogbölcselet természetjogi gondolatának a XVII. századtól napjainkig végighúzó fejlődése annak a változásnak új jogelméleti kifejeződése — hiszen a felépítményi, ideológiai jelenségek és viszonyok történeti alakulását mindig a materiális, társadalmi-gazdasági viszonyok határozzák meg —, amely ebben az időszakban a kapitalista társadalmi-termelési rendszerben végbement. A XVII—XVIII. század klasszikus természetjogi irányzata a feltörekvő, forradalmi polgárság akarátát és érdekeit fejezte ki, fenn hirdette a demokratikus szabadságjogok és burzsoá törvényesség eszméjét. A kapitalista társadalom további fejlődése során ezek a forradalmi célkitűzések, az ezeket tartalmazó természetjogi koncepcióval együtt egyre inkább háttérbe szorultak, majd a tőkés társadalom gazdasági és politikai alakulásának megfelelően a természetjogi gondolat is új tartalmat és megfogalmazást kapott. Így állt elő az a paradox helyzet, hogy a törvényesség eszméjét hirdető természetjogi irányzat az imperializmus időszakában ellentétébe csapott át, egyre inkább a burzsoá törvényesség lazulását és homlását igyekezett igazolni. Az újonnan kialakult állapotot és a fejlődés tendenciáját legpregnansabban talán a természetjogi gondolatban beállott az a változás jelzi, amely az örök és változhatatlan természetjog helyébe a „változó tartalmú” természetjogot helyezte. Ennek a fejlődési tendenciának napjainkban legjobban kiélezett s szinte a végsőig feszített megnyilvánulása az egzisztencialista természetjogi koncepció, amely — hogy a burzsoá törvényesség egyre fokozódó homlását elméletileg alátámassza — a természetjogból minden tartalmi elemet száműzve, a természetjogi gondolatot a felismerhetetlenségig deformálja. A természetjogi koncepció a klasszikus természetjogi iskolától napjaink egzisztencialista természetjogi felfogásáig terjedő fejlődésének ez

⁸² LENIN: Művei. 14. köt. Bp. Szikra, 1954. 3., 32., 45—47., 49., 57., 61., 149. stb. p.

⁸³ Ld. LUKÁCS: Az ész trónfosztása. 330. p.

a jelzése⁸⁴ is Engels a természetjog osztálylényegét feltáró megállapításának igazságáról tanúskodik: „Annak mértéke azonban, hogy mi a természetjog és mi nem az, éppen a jog legelvontabb kifejezése: az *igazságosság*. . . Ez az igazságosság pedig mindig csak ideologizált, eszményített kifejezése a fennálló gazdasági viszonyoknak, majd konzervatív, majd forradalmi oldalukról nézve.”⁸⁵

Az egzisztencialista jogfilozófia létrejöttét és tartalmát elsősorban meghatározó közvetlen tényezőt a burzsoá törvényességnek a monopolkapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok kialakulása nyomán végbemenő lazulásában és egyre fokozódó bomlásában jelöltük meg. Az egzisztencialista természetjogi koncepció — mint arról szó volt — alkalmasnak látszik arra, hogy a burzsoá törvényességnek az imperializmus korszakában felmerülő válságát jogfilozófiailag magyarázza. E természetjogi elmélet megkonstruálása során az egzisztencialista jogfilozófia kihasználja azokat az alkalmakat, amelyek a kapitalista társadalmi, állami berendezkedés és jogrendszer direkt vagy indirekt apológiájának teret nyújtanak. (Gondoljunk csak a társadalmi viszonyoknak a vizsgálódás köréből való kirekesztésére, vagy olyan szubjektív idealista felfogására, amely azok konkrét meghatározásait és vonásait megsemmisíti; ennek folytán a konkrét társadalmi jelenségek, jog, állam stb. osztálylényegének elleplezésére stb.) Az egzisztencialista jogfilozófia megjelenése azonban arra a történelmi időszakra esik, amikor már megtörtént a két társadalmi világrendszer (kapitalista és szocialista) kialakulása s így a tőkés ideológia egyik legfontosabb feladatává vált a marxizmus—leninizmus elmélete és a szocialista rendszer elleni küzdelem. Az egzisztencialista jogfilozófia a jogelmélet területén igyekszik eleget tenni ennek az imperialista korszak ideológiája előtt álló feladatnak és hol közvetlenül, hol közvetve polemizál a marxista-leninista jogfelfogással.

Az egzisztencialista jogfilozófia azoknak a burzsoá filozófiáknak és jogelméleteknek a sorába lépve, amelyek éles polémiát folytatnak a materializmus és a dialektika ellen, egzisztencialista természetjogi koncepciója kiépítése során — mint arra a megfelelő helyeken rámutattunk — közvetlen vagy közvetett módon vitatja a materialista és dialektikus megállapítások igazságát, illetve a konkrét kérdések tárgyalásánál és kifejtésénél a materialista dialektika mellőzésével, sőt ennek ellenére jár el. Elég itt csak azokra a momentumokra utalni, ahol az egzisztencialista jogelmélet éppen a dialektikus összefüggések (egyes-különös-általános; ellentmondások egysége és ellentéte, a jelenségek konkrétsága stb.) vagy a társadalmi tényezők materiális meghatározottságának tagadásával alapozza meg hamis és ferde jogfelfogását. A marxista—leninista állam- és jogelmélet dialektikus materialista szemléletének és módszerének ez a kritikátlan elvetése az egzisztencialista jogfilozófiát a szélsőséges szubjektív idealizmus, az álobjektívizmus és irracionalizmus tudománytalan, kétes értékű és veszélyes ösvényére sodorja.

⁸⁴ Hangsúlyozni kell, hogy a burzsoá természetjogi gondolatnak ez a vázlatos bemutatása a természetjogi koncepció fejlődésének csupán egyetlen tendenciáját érinti s így szükségszerűen egyoldalú. A burzsoá társadalom fejlődésének csaknem minden periódusában a természetjogi gondolatok és árnyalatok gazdag változatosságával találkozunk. Ezeknek s ezek összefüggéseinek és kapcsolatainak bemutatása e tanulmány kereteit meghaladja és monografikus feldolgozást igényel.

⁸⁵ MARX—ENGELS: Válogatott művek. I. köt. Bp. Szikra, 1949. 606. p.

Az egzisztencialista jogfilozófia azonban nem elégszik meg azzal, hogy a marxista—leninista állam-és jogelmélet tételeit vitatja s azokat mint állítólag tudománytalanokat és helyteleneket elveti, hanem a szocialista jog ellen is támad s kétségbe vonja azt, hogy a szocialista jog egyáltalán jog. Teszi ezt mindenekelőtt azért, hogy a jogszabályok jogi jellegét — mint arról szó volt — tagadja, s az imperialista jogi élet jelenségeit helytelenül és megengedhetetlenül általánosítva, jognak csak azt a jelenséget tartja, amely ennek az absztrakciónak megfelel. Az egzisztencialista jogfilozófiának ez a tendenciája egészen világosan kitűnik például Fechnernek abból a fejtegetéséből, amelyben az emberi szabadságjogokat az egzisztencialista jogfelfogás szempontjából tárgyalja.⁸⁶ Fechner az emberi szabadságjogokat a nyugati ember nagy és eredeti alkotásainak tartja. Mivel az egzisztencialista felfogás szerint a jog csak az, amit a konkrét szituáció eldöntésében az ember maga alkot, ezért az emberi szabadságjogok is csak azokat kötik, akik létrehozták. Ezek a szabadságjogok nem a jogi normákon nyugszanak, hanem a konkrét, eredeti döntésen. E fejtegetés végső konklúziója világos: a jog azt köti, aki létrehozta, az emberi szabadságjogok a nyugati ember alkotásai és így a nyugati jogrendszerek szerves része. A szocialista államok hiába rögzítik jogi normákba ezeket a jogokat, ez sohasem lesz igazi jog, mert ez a jogi normákon s nem az eredeti döntésen alapul. Nincs szükség arra, hogy ennek az okfejtésnek tarthatatlanságát kimutassuk, hiszen az egzisztencialista jogfelfogás részletes elemzése során elmondottak erre is vonatkoznak. Ugyancsak nem kell hangsúlyozni azt sem — hisz korunk történelmi gyakorlata ezt mindenki számára napról napra nyilvánvalóvá teszi —, hogy az egzisztencialista jogfilozófiának ez a beállítása mennyire eltorzítja és meghamisítja a valóságos tényeket. Mert jóllehet igaz az, hogy a polgári tartalmú szabadságjogokat mint általános emberi jogokat először a nyugati ember hirdette meg a polgári forradalmak idején, de az is tény, hogy ezeket a jogokat éppen a nyugati államok jelenlegi gyakorlata sorozatosan megsérti. Ugyanakkor a szocialista államok az emberi jogoknak a történelem során eddig még soha nem tapasztalt teljességét rögzítik s anyagi és jogi eszközökkel biztosítják állampolgáraik számára. Az egzisztencialista jogfilozófiának az emberi jogokra vonatkozó fejtegetéseivel az a célja, hogy a legmagasabb típusú jogrendszert, a szocialista jogot diffamálja és kompromittálja s a burzsoá jogrendszert meg nem érdemelt dicsfényvel övezze.

Végső konklúzióként tehát megállapíthatjuk, hogy az egzisztencialista jogfilozófia, amely elvonatkoztat a társadalmi viszonyoktól, tagadja a jogi normák létezését s a burzsoá törvényesség az imperializmus időszakában végbemenő homlási folyamatának elméleti indoklására új egzisztencialis természetjogot hoz létre, mélységes szubjektív idealizmusával és irracionálisával nem egyéb, mint egyik tünete annak a válságnak, amelybe a burzsoá társadalmi-politikai berendezkedés, jogrendszer és jogtudomány a monopolkapitalizmus időszakában eljutott.

⁸⁶ Ld. FECHNER: Rechtsphilosophie, 260—261. p.

В. Пешка

Статья является попыткой марксистско-ленинской критики экзистенциалистской теории права, представляющей собой новое направление буржуазной философии права, появившееся в последнее десятилетие. В связи с тем автор останавливается прежде всего на вопросе о соотношении центральной категории философии экзистенциализма, т. е. экзистенции и права. Автор приходит к заключению, что если по ортодоксальной философии экзистенциализма (Хейдеггер, Ясперс) экзистенция и право далеко друг от друга, они чужды друг другу и исключают друг друга, то экзистенциалистская философия права (Фехнер, Майхофер и др.) совершает попытку устранить это противоречие и сделать право допустимым и приемлемым для экзистенции, и наоборот. Первая часть статьи подвергает анализу внутреннее противоречие этой попытки философии права вместе с ее общественным и идеологическим содержанием.

Далее, автор анализирует нападки экзистенциалистской философии права против норм права, обращая при этом внимание на те философские и теоретические приемы, используя которые экзистенциалисты — философы права отрицают наличие норм права, исключают нормы из области права. При этом статья показывает характерные для философии права экзистенциалистов иррациональные, идеалистические и метафизические элементы.

Следующая часть статьи разбирает экзистенциалистскую концепцию права, естественное право экзистенциалистов. Автор критически оценивает конструкцию экзистенциалистской теории права, построенную на концепции ситуации, и исходящую из того, что право заключается в единичном, индивидуальном, независимом ни от каких норм и руководств, конкретном, интуитивном переживании и решении правовой ситуации, причем это рассматривается в качестве естественного права «с будущим содержанием», получающего свое оправдание в будущем. Автор подробно анализирует вывод естественного права экзистенциалистов из экзистенциалистского толкования «природы вещи».

Наконец, статья останавливается на вопросе о месте и роли философии права экзистенциалистов в современном буржуазном обществе и философии права. Автор констатирует, что философия права экзистенциалистов, которая отвлекается от общественных отношений, отрицает наличие правовых норм и создает новое естественное право для теоретического обоснования процесса разложения буржуазной законности в эпоху империализма, со своим глубоким субъективизмом и иррационализмом не что иное, как одно из явлений кризиса буржуазного общественно-политического устройства, системы и науки буржуазного права в период монополистического капитализма.

LA PHILOSOPHIE EXISTENTIALISTE DU DROIT

Vilmos Peschka

L'étude fait la tentative d'apporter une critique marxiste-léniniste à la théorie existentialiste du droit, ayant pris l'essor dans les dernières dix années dans la philosophie bourgeoise du droit. L'auteur s'occupe tout d'abord du rapport existant entre la catégorie centrale de la philosophie existentialiste, c'est à dire l'existence d'une part et le droit d'autre part. L'auteur constate que tandis que suivant la philosophie existentialiste orthodoxe (Heidegger, Jaspers) l'existence et le droit sont étrangers l'une à l'autre et ils s'excluent réciproquement, la philosophie existentialiste du droit (Fechner, Maihofer etc.) essaie de faire cesser cet antagonisme et de rendre le droit accessible et acceptable pour l'existence et, inversement, l'existence accessible et acceptable pour le droit. Dans sa première partie, l'étude analyse les contradictions intrinsèques de cette tentative dans le domaine de la philosophie du droit ainsi que son contenu social et idéologique.

Dans la suite, l'auteur s'occupe de l'attaque dirigée contre les normes juridiques par la philosophie existentialiste du droit; il analyse le procédé de philosophie et de philosophie du droit moyennant lequel les auteurs existentialistes de la philosophie du droit arrivent à la négation de l'existence des normes juridiques en les bannissant du domaine du droit. Au cours de cet examen l'auteur fait ressortir les éléments irrationnels, idéalistes et métaphysiques qui caractérisent la philosophie existentialiste du droit.

Dans sa partie suivante l'étude traite de la conception existentialiste du droit, à savoir du droit naturel existentialiste. Elle porte un jugement de valeur critique sur la construction de philosophie de droit basée sur la conception de la situation qui est propre à la philosophie existentialiste, construction qui voit dans le droit l'intuition et la décision unique et individuelles d'une situation juridique, indépendantes de toute norme ou règle de conduite, ce droit étant d'un «contenu en naissance», un droit naturel qui sera justifié dans l'avenir. L'auteur examine d'une manière détaillée le procédé par lequel on voudrait déduire le droit naturel existentialiste de l'explication existentialiste de «la nature des choses».

La partie finale de l'étude est consacrée à la place occupée et au rôle joué par la philosophie existentialiste du droit dans la société et dans la philosophie du droit bourgeoises. L'auteur constate que la philosophie existentialiste du droit en faisant abstraction des conditions sociales, aboutit à nier l'existence de normes juridiques et à créer un nouveau droit naturel existentialiste propre à motiver aussi en théorie le procès de décomposition de la légalité bourgeoise dans la période de l'impérialisme. Vu son profond subjectivisme et son irrationalisme, la philosophie existentialiste du droit est un des symptômes de la crise, dans laquelle le régime politique et social ainsi que le système et la science du droit bourgeois se trouvent dans la période du capitalisme de monopoles.

PÉTERI ZOLTÁN

A Rule of Law fogalmának kérdéséhez

1. Azok a most kibontakozó kezdeményezések, amelyek elsősorban az UNESCO égisze alatt a szocialista és a kapitalista állami és jogi berendezkedés kölcsönös megismertetésére és ennek útján a jobb megértés előmozdítására irányulnak, a szocialista, illetve a burzsoá törvényesség eszméjéből, mint e szemben álló állam- és jogrendszerek alapelvéből, egyben megkülönböztető ismérvéből indulnak ki.¹ Ez nem véletlen jelenség. Napjainkban, amikor a szocialista tábor országainak állami és társadalmi szervei mindinkább a szocialista törvényesség további szilárdításának követelményét állítják munkájuk középpontjába, a tőkés társadalmakban pedig a burzsoá törvényesség általános válságának vagyunk tanúi, különös figyelmet érdemel e két, egymással ellentétes irányú folyamat, illetve azok a törekvések, amelyek e kétfajta típusú törvényesség legfontosabb elméleti és gyakorlati problémáinak megvilágítását tűzik ki célul. E problémák között — a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat egész története folyamán játszott szerepük tanúsága szerint — különleges hely illeti meg a Rule of Law lényegével és jelentőségével kapcsolatos kérdéseket. A szocialista állam- és jogtudomány azonban — elsősorban a szocialista törvényesség lényegének és megvalósulási formáinak kidolgozását tartva szem előtt — kevés figyelmet szentelt a burzsoá törvényesség e kulcskérdésének vizsgálatára. A következőkben ennek részbeni pótlására teszünk kísérletet.

A Rule of Law problémája — ez a „klasszikus”, tehát liberális-kapitalista követeléseket tükröző probléma — ma újra a burzsoá jogászvilág érdeklődésének középpontjában áll. A körülötte kibontakozó viták fő mozgatója kétségtelenül a tőkés országok jogászainak 1952-ben alakult nemzetközi szervezete, az International Commission of Jurists (ICJ), amely legfőbb cél-

¹ Az UNESCO 1956. évi tervében szerepelt első ízben az a célkitűzés, hogy intellektuális köztedést segít elő a kommunista és a nem kommunista rendszerekben működő jogászok között. E célkitűzés szolgálatában hívták össze 1957 szeptemberében az Association Internationale des Sciences Juridiques chicagai kollokviumát, amely behatóan foglalkozott a Rule of Law kérdéscível, de vizsgálódásait cleve a nyugati országokban érvényesülő törvényesség (la légalité dans les pays occidentaux) lényegének és szervezeti biztosítékainak összehasonlító clemzésére korlátozta. E kollokvium folytatását 1958 szeptemberében a Lengyel Tudományos Akadémia jogi szekciójának meghívására Varsóban tartották, s az a szocialista törvényesség problémáival foglalkozott. Az UNESCO további tervei között szerepel egy harmadik konferencia összehívása, amely a chicagai és a varsói megbeszélések eredményeit foglalná össze. (Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 1. p.)

ját éppen a Rule of Law eszméjének az egész világon való elterjesztésében jelöli meg.² E gyakran hangoztatott célkitűzés szolgálatában mozgósítja az ICJ egész kiterjedt szervezetét és bizonyára nem jelentéktelen anyagi eszközöket.³ Időszakos kiadványainak,⁴ valamint egymást követően megrendezett nagyszabású kongresszusai⁵ anyagának tanulmányozása révén egy tervszerűen felépített és céltudatosan végrehajtásra kerülő programmal ismerkedik meg az olvasó. E program, illetve annak fő célkitűzései — már csak a terjesztésükre fordított hatalmas erőfeszítések láttán is — akkor is figyelmet érdemelnének a szocialista jogtudomány részéről, ha a Rule of Law-eszme széleskörű propagálása csupán a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat belső ügye volna. A valóságban azonban nem így áll a helyzet. A klasszikus kapitalizmus értékrendjében gyökerező Rule of Law-eszme napjainkban végbenemő felmagasztalása messzeemenő politikai célokat takar s e célok elsősorban a szocialista jogfelfogás és általában a szocializmus országai ellen irányulnak.

A Rule of Law-probléma gazdag anyagának teljes feltárását tanulmányunk természetesen nem tekinti feladatának. Célkitűzése csupán annyi, hogy a Rule of Law mai értelmezésének főbb kérdéseit — elsősorban az ICJ munkájának eddigi eredményei alapján — megvizsgálja, illetve azokat a szocialista állam- és jogelmélet álláspontjával összevetve, levonja a szükségesnek látszó következtetéseket.

2. A Rule of Law-probléma mai állásának megértéséhez röviden át kell tekintenünk kialakulásának körülményeit, valamint eddigi fejlődését.

A Rule of Law a kapitalizmus első szakaszának, a klasszikus kapitalizmusnak jellegzetes jogi alapelve, noha a jogtörténet tanúsága szerint egyes elemei, így a törvényekhez való ragaszkodás követelése, a hatalmat gyakorlók önkénye elleni védelem igénye — természetesen kezdetleges, inkább csak ösztönös jelleggel, megfelelő biztosítékok nélkül — már az ősi rabszolgatartó társadalmak jogrendszereiben fellelhetők.⁶ Ennek okát az idealista alapokon

² L. l. Bulletin of the International Commission of Jurists, 1958. 8. sz. 1. p.

³ Az ICJ a jog elméleti és gyakorlati művelőinek önkéntes szervezete, amelynek az UNESCO mellett „B” kategóriájú konzultatív státusa van. Kb. 30 ezer tagja van, több mint 50 országból. A tagság nemzeti csoportokba, illetve szekciókba tömörül.

⁴ Az ICJ szerkesztésében négyfajta kiadvány jelenik meg:

a) Különleges kiadványok (Special Studies): olyan komoly és sürgős ügyek anyagát tartalmazzák, amelyek — az ICJ megítélése szerint — a Rule of Law megsértését jelentik. Ilyenek voltak pl.: The Hungarian Situation and the Rule of Law (1957. ápr.), The Continuing Challenge of the Hungarian Situation to the Rule of Law (1957. jún.), Justice in Hungary Today (1958.), The Question of Tibet and the Rule of Law (1959.).

b) Newsletter: szabálytalan időközönként megjelenő kiadvány, amely az ICJ szervezetéről, tevékenységéről, valamint az egyes nemzeti szekciók munkájáról szóló beszámolókat tartalmaz.

c) Journal: elsősorban a világ országainak igazságszolgáltatási rendszerével foglalkozó kiadvány, amely főleg tudományos színvonalon összeállított összehasonlító jogi anyagokat tartalmaz.

d) Bulletin: az ICJ célkitűzéseit közvetlenül propagáló kiadvány, amely a jogi élet napi eseményeit kíséri figyelemmel, különös tekintettel az olyan esetekre, amelyek — az ICJ megállapítása szerint — a Rule of Law megsértését jelentik.

⁵ Az ICJ eddig két nagyszabású kongresszust rendezett; az első Athénben (1955. jún.), a másodikat Új-Delhiben (1959. jan.).

⁶ A szicíliai Diodorus tanúsága szerint pl. az egyiptomi bírának esküvel kellett megfogadniok, hogy semmisként fogják kezelni a joggal ellentétes királyi parancsokat. Hammurabi törvénykönyvének utószava figyelmezteti a királyokat, hogy az igazságosság alapelveit tiszteletben kell tartaniok, s az ország törvényeit nem szabad önké-

nyugvó történelemszemlélet rendszerint az igazságosság utáni ősi emberi vágyakozásban szokta keresni.⁷ Nem nehéz azonban felfedezni az ideológiai tényezők mögött rejlő gazdasági és társadalmi szükségszerűséget. A társadalmi munkamegosztás kialakulása folytán az egyes emberek, illetve embercsoportok mindinkább függő viszonyba jutnak egymástól, létkérdéssé válik számukra társadalmi s elsősorban gazdasági kapcsolataiknak bizonyos tervszerűsége, előre kiszámítható volta. Kialakul az igény a forgalom biztonsága iránt, ez viszont csak a társadalom belső rendjének mind átfogóbb jogi szabályozása útján lehetséges. Ahol jog van, ott szükségszerűen érvényesülnie kell valamiféle törvényességnek is. Az a követelmény, hogy a társadalmi viszonyoknak a jog által szabályozott rendje bizonyos állandóságot, szilárdságot mutasson, a rendszeres termelőmunka, valamint a gazdasági forgalom egyik nélkülözhetetlen előfeltétele. Nyilvánvalóan szó sem lehet az ipar és kereskedelem semmiféle fejlődéséről, a politikailag uralkodó osztály gazdasági túlsúlyának semmiféle biztosításáról, ha ennek az osztálynak egyes tagjai nem számíthatnak arra, hogy érdekösszeütközéseik s ezekből fakadó vitáik eldöntésénél az államhatalom szervei bizonyos általánosan ismert és elismert szabályok alapján fognak eljárni. Aligha tévedünk tehát, ha a Rule of Law-problémának — illetve korán felmerülő egyes elemeinek — a szabad gazdasági forgalom követelményével való szoros összefüggését hangsúlyozzuk.

Van azonban a Rule of Law-problémának egy másik oldala is.

A hatalmat gyakorlók szűk köre részéről — a történelem tanúsága szerint — sűrűn érvényesült az a törekvés, hogy ne ismerjék el magukra nézve kötelezőnek a jog szabályait, s a jogot alárendeljék a hatalom pillanatnyi érdekeinek. Szükségszerű összeütközések jönnek tehát létre az uralkodó osztály egyes tagjai és az osztály egészének érdekeit kifejező államhatalom között, s ezek az összeütközések végigkísérik a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rendszerek egész történetét. Énnyiben tehát a Rule of Law problémája jellegzetesen politikai probléma is.

Helytelen volna azonban mindebből a Rule of Law-eszme ókori eredetére következtetni. A mai állami és jogi fogalmak visszavetítése a rabszolgatartó vagy a hűbéri társadalomra mindig azzal a veszéllyel jár, hogy azokban olyan nézetek vagy intézmények létezését tételezzük fel, amelyek csupán a gazdasági és társadalmi fejlődés magasabb fokán alakulhattak ki. Azok a — részben erkölcsi, részben jogi természetű — ideálok, valamint szervezeti és eljárási formák, amelyekből a Rule of Law eszméje összetevődik, csak a kapitalizmus kifejlődésével párhuzamosan nyertek elméleti megfogalmazást, illetve öltöttek jogi formát.

A Rule of Law-eszme kiteljesedése, jogi formába öntése is csak a feudalizmus alkonyán következett be, ami elsősorban az egyén jelentőségének megváltozott értékelésével függött össze. A Rule of Law eszméje akkor vált harci jelszóvá, amikor a kereskedelem és az ipar szabadságában elsősorban érdekelt osztály, a polgárság készült megragadni a hatalmat s ennek érdekében harcba indult a jogi partikularizmus és a privilégiumok uralmát megtestesítő feudális

nyesen megváltoztatniok. A Deuteronomium szerint a királynak le kell írnia a törvényeket egy könyvbe, hogy egész életében olvashasson abból. Ld. SEAGLE, William: *Weltgeschichte des Rechts*. München und Berlin, 1958. 329—330 .p.

⁷Ld. pl. SEAGLE uo., valamint FRIEDMANN, Wolfgang: *Legal Theory*. Third edition, London, 1953. 415. p.

társadalom, illetve annak államformája, az abszolút monarchia ellen. A polgárság gazdasági és politikai erejének s ennek folytán társadalmi súlyának növekedése, az önálló nemzeti piac s ennek előfeltétele: a nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvései kibékíthetetlen ellentétbe kerültek a feudális társadalommal és annak intézményeivel, ami az egyes polgár és a közösség érdekeinek elhatárolását eszmeileg alátámasztó, sajátos jogi ideológia megteremtéséhez vezetett.

Marx úgy jellemzi a polgári forradalom előtt fennálló régi társadalmat, hogy annak közvetlenül volt politikai jellege, amennyiben az egyes ember életének összetevőit, a birtokot, a családot vagy a munka módját közvetlenül az állami élet elemeivé — földesúrsággá, renddé és korporációvá — emelte. Ezek meghatározták az egyénnek az államegészhez való viszonyát, egyben a társadalmon belül „különös társadalmakat” hoztak létre: „elzárták az egyént az államegészről, korporációjának az államegészhez való *különös* viszonyát az egyénnek a népelethez való általános viszonyává, az egyén meghatározott polgári tevékenységét és helyzetét pedig az egyén általános tevékenységévé és helyzetévé változtatták. Ennek az organizációnak következményeképp az államegység, valamint az államegység tudata, akarata és tevékenysége, az általános államhatalom szükségképpen szintén a néptől levált uralkodónak és szolgálóinak *különös* ügyeként jelenik meg”.⁸

A polgári forradalom eredményeként az állam *általános* üggyé vált, az állami élet elemei mint a nép *általános* ügyei különváltak a polgári élet *különös* elemeitől. Az egyéni tevékenység közjogi jellege megszűnt, nem alkotta többé az egyénnek az államegészhez való általános viszonyát. „A hűbéri társadalom feloldódott arra, ami az alapja volt, az *emberre*.”⁹ Kialakult a polgárság sajátos jogi ideológiája, a természetjogi elmélet, amely az egyént az állammal szemben megillető „természetes” jogok hangsúlyozásával az államérdek és a magánérdek megkülönböztetését és szervezeti elhatárolását mozdította elő. A feudális társadalom és az állam kereteit szétfeszítő polgárság jogi ideológiája az emberi személy természetéből, illetve a „társadalmi szerződés”-ből vezette le a „természetes” emberi jogok, az élethez, a szabadsághoz, a magántulajdonhoz fűződő individuális jogok eszméjét. A kiindulópontot tulajdonképpen Locke tanítása képezi, aki a társadalmi szerződés hobbesi gondolatának gyökeresen eltérő értelmezésével bizonyos természetes jogoknak az állammal szemben is biztosított fenntartására következtetett. Az „emberi” jogok hirdetői azonban általában általában Rousseaura hivatkoznak mint szellemi elődjükre és vezérükre.¹⁰

Az államot megelőzően létezett „természetes” emberi jogok elismerése a győzelmes polgári forradalom eredményeként kialakult burzsoá állam egyik alapelve lett, s a francia felvilágosodás eszméinek hatását tükröző korabeli alkotmányokban is kifejezésre jutott.¹¹ E jogok — mint a fiatal Marx találoán állapítja meg — „nem egyebek, mint a *polgári társadalom tagjának*, azaz az

⁸ MARX, Karl: A zsidó kérdéshez. Marx—Engels Művei. 1. köt. Bp. 1957. 369. p.

⁹ Uo. 370. p.

¹⁰ Ez a hivatkozás azonban nem teljesen jogosult. Ld. SZABÓ Imre: Az emberi jogok mai értelme. Hungária kiadó, 1948. 14—17. p.

¹¹ Elsőnek az amerikai államok alkotmányai tartalmazzák az emberi jogok deklarációját. Ennek alapján szokták egyes burzsoá szerzők az emberi jogok angolszász eredetét hangsúlyozni. Ld. pl. JELLINEK, Georg: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. 4. Aufl. 1927.

önző embernek, az embertől és a közösségtől elvált embernek a jogai... Az ún. emberi jogok egyike meggy túl tehát az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagába, magánérdekébe és magánönkényébe visszahúzódtott, s a közösségtől elkülönült egyéne. Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg, az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint az egyének számára külsőleges keret, mint eredeti önállóságuk korlátozása... Az egyéni szabadság minden embert arra készíti, hogy a másik emberben szabadságának ne *megvalósulását*, hanem éppen *korlátját* lássa.”¹² E magántulajdonosi szemléletben — mely az egyén és a közösség érdekei között a tőkés termelés viszonyai közt és éppen azok következtében létrejött kiegyenlíthetetlen ellentmondást tükrözi — kell keresnünk a Rule of Law problémájának gyökerét.

A Rule of Law eszméje lényegében úgy jött létre, mint a feudális társadalom bomlásával és a tőkés gazdasági és társadalmi rend létrejöttével párhuzamosan kialakuló liberális-individualista ideológia szerves része, mint az egyén és az államhatalom szembenállásának terméke, s az egyén védekezését jelentette az államhatalom abszolutisztikus törekvései ellen.¹³ A fejlődés az egyes országokban természetesen nem egyformán, hanem az illető ország gazdasági és társadalmi viszonyaitól, politikai és jogi hagyományaitól függően ment végbe, ami rányomta bélyegét a Rule of Law eszméjében tetet öltött polgári törekvések megjelenési formáira is. Angliában, ahol a burzsoázia Európában először vált a társadalom vezető erejévé, az abszolút monarchiával való összeütközése is korábban következett be, mint a kontinensen. A XVI—XVII. században, a Tudor-, majd a Stuart-ház abszolutizmusa ellen kirobbant alkotmányos harcokban az angol polgárság a természetjognak egy sajátos angol formája segítségével diadalmaskodott, amely nem annyira a természetre vagy az emberi értelemre hivatkozott, hanem inkább az ország ősi szokásainak visszaállítását sürgette. Nem szabad természetesen szem elől téveszteni, hogy az „ősi szokások”-ra való hivatkozás a burzsoázia számára csak az egész társadalmat az abszolút monarchiával szemben mozgósító hatásos harci jelszó, hanem pedig a feudális intézmények megőrzésének követelménye volt: mögötte éppen a régi, feudális jogi formák megdöntésének, illetve új, polgári tartalommal való megtöltésének igénye rejlett. E sajátos „természetjog” lényege tehát különböző elemekből tevődik össze, s talán éppen ennek köszönhető általános elfogadottsága és évszázados uralma Angliában.¹⁴

Az angol abszolút monarchia elleni harcban a Common Law bíróságoknak nagy szerep jutott, hiszen e harcokat elsősorban éppen az e bíróságok létét és működését veszélyeztető királyi túlkapások (a magántulajdon korlátozása királyi pátensek útján, különböző bíróságok létrehozása stb.) robbantották ki. Amikor az angol burzsoázia az uralkodó ellen harcot kezdett, ezzel lényegében a Common Law érvényesüléséért, a jog uralmáért (Rule of Law) szállt

¹² MARX i. m. 366. p.

¹³ Erdemes megjegyezni, hogy a jog eszméjének alárendelt állam gondolatának első megjelenését Nicolaus Cusanus azon megállapításában szokták felfedezni, hogy „csak akkor szabad az ember, ha már nem embereknek, hanem csak törvényeknek kell engedelmessé válnia”. Ld. MENGER, Christian-Friedrich: Der Begriff des sozialen Rechtsstaates im Bonner Grundgesetz. Tübingen, 1953. 7. p.

¹⁴ Ld. SEAGLE i. m. 310. p.

síkra. A harc a parlament vezérlete alatt folyt, amikor tehát az alkotmányos harcok az 1688-as győztes burzsoá forradalommal lezárultak, az az eszme diadalmaskodott, hogy a királyi hatalom felett a népképviselőnek kell az ellenőrzést gyakorolnia. A forradalom — ha kisebb kompromisszumokkal is — lényegében teljes mértékben biztosította a parlament elsőbbségét a koronával szemben. Az uralkodó lemondott az ország jogába való minden beavatkozásról; a jogalkotás a parlament, a jogszolgáltatás a bíróságok hatáskörébe került.

Az alkotmányos harcok eredményeként biztosított „régí szabadságok” (az ún. polgári szabadságok) a következők voltak: véleménynyilvánítási és sajtószabadság, vallásszabadság, személyi szabadság (védelem az önkényes letartóztatás ellen), gyülekezési jog, petíciók benyújtásának joga és a rögtönítélő bírászkodás bizonyos korlátozásai.¹⁵ Alkotmányos jogokká váltak ezenkívül bizonyos eljárásjogi garanciák is (pl. jog a kezesség ellenében való szabadlábra helyezéshez, jog az esküdtbíró előtt való meghallgatáshoz stb.), amelyek a Magna Charta egyes rendelkezéseiből voltak levezethetők, természetesen új, polgári tartalommal. E polgári szabadságjogok, amelyekből az amerikai szabadságharcban, majd a francia forradalomban „emberi” jogok lettek, világosan tükrözik a burzsoázia alapvető érdekeit: a személyi szabadságot és a kereskedelmi forgalom szabadságát. A Rule of Law eszméje tehát keletkezése idején a legszorosabban összefüggött a klasszikus kapitalizmus „laissez faire, laissez passer” jelszavával.¹⁶

Franciaországban a polgárság megerősödése csak jóval később következett be; a XVII. század francia történelmét az uralkodónak a főnemességel vívott harcai, s ezek eredményeképpen az abszolút monarchia jelentős megerősödése jellemezte (XIII. és XIV. Lajos uralkodása). Az egyén és a közhatalom szembenállása, az egyes állampolgár jogai biztosításának igénye Franciaországban az emberi jogok gondolatában jutott kifejezésre.

Németországban a jog eszméjének alárendelt állam gondolata először Kant filozófiai rendszerében jelentkezett. Kant az államot az állampolgároknak abból a szükségletéből vezeti le, hogy „részeséivé legyenek annak, ami jogi” (dessen teilhaftig zu werden, was Rechtens ist). Szigorúan elhatárolja egymástól az állam jogi, illetve hatalmi elemét, s hogy a jog győzelmét a hatalom felett biztosítsa, az államhatalomnak szervezeti úton történő korlátozását ajánlja.¹⁷ A jog eszméjéhez kötött állam, a „jogállam” (Rechtsstaat) fogalma mintegy félévszázaddal később jelenik meg a német jogtudományban.¹⁸ Középpontjában az állam célja, pontosabban: az állami célok szigorú körülhatárolásának követelménye áll. Az állam hatalmi monopóliuma — e felfogás szerint — csak a társadalmi viszonyoknak ama területére terjed ki, amely az egyes állampolgároknak a közhatalommal szembeni alárendeltségét juttatja kifejezésre. Nem terjed viszont ki az állam hatalma az egyén magánérdekeinek körére, amelyeknek — a kapitalizmus szabadverseny-gondolatának megfelelően — minden állami beavatkozástól mentesnek kell maradniuk.

¹⁵ Az angol polgári szabadságjogokat jórészt az 1628-i Petition of Right-ban és az 1688-i Bill of Rights-ban rögzítették.

¹⁶ Ezt a polgári jogtudomány számos képviselője is elismeri. Ld. pl. SEAGLE i. m. 325. p. vagy FRIEDMANN, Wolfgang: Law and Social Change in Contemporary Britain. London, 1951. 285—288. p.

¹⁷ KANT, Immanuel: Metaphysik der Sitten. 2. Aufl. 1907. 133. és köv. p.

¹⁸ MOHL, Robert von: Das Staatsrecht des Königreichs Württemberg. I. Bd. 1829. 8. p.

Ez a Rechtsstaat-elmélet a XIX. század dereka körül háttérbe szorult a Szent Szövetség reakciós politikai uralmának következtében teret hódító ún. keresztény-konzervatív államfilozófia mögött. A német és osztrák állam- és jogtudomány elveti a francia „éjjeliőr-állam” gondolatát, s az abszolútista politikai uralom szegletében az államnak megnövekedett jelentőséget tulajdonít. A Rechtsstaat fogalma megmarad, de már nem az állami tevékenység célját, tehát tartalmát kifejező fogalom, hanem e tevékenység megvalósulásának jogilag meghatározott és biztosított *formáját* jelenti.¹⁹ Eszerint, ha egy jogszabály megfelel a létrejöttét szabályozó formális jogi követelményeknek, úgy az — éppen a Rechtsstaat eszméje értelmében — tartalmától függetlenül feltétlenül kötelez. A Rechtsstaat gondolatának e formális szemléleten alapuló értelmezése a német nyelvterületen lényegében a faszizmus uralomrajutásáig fennmaradt.

E rövid történeti áttekintés is elegendő annak a következtetésnek a levonásához, hogy a kapitalista fejlődés útja — ha eltérő indokolással is — Európa vezető országaiban azonos irányban, az abszolútizmus korlátozása irányában haladt, s a jog érvényesülésén alapuló állami és társadalmi berendezkedés (Rule of Law, Rechtsstaat) lett a haladás jelszava.²⁰ A polgárság az államon belül úgy igyekezett megszervezni a maga hatalmát, hogy az — alapvető érdekei tekintetében — magával az állammal szemben is védelmet biztosítson számára. Minthogy az állam fölött nem áll olyan társadalmi vagy nemzetközi hatalom, amely a polgári (emberi) jogok érvényesülését biztosítaná, a burzsoázia a biztosítékot magán az államon belül, annak felépítésében érvényesülő különböző szervezeti és eljárási formákban kereste. Ezek a szervezeti és eljárási biztosítékok, amelyekkel az Európa-szerte hatalomra került polgárság a maga hatalmát mindenkivel, még tulajdon államával szemben is megvédeni igyekezett, nagy változatosságot mutatnak. A „klaszszikus” eszközök elsősorban az államhatalmi ágak szétválasztása jelentette, vagyis az az elv, hogy a törvényhozás, a végrehajtó hatalom és a bíróság kölcsönösen ellenőrzi egymás tevékenységét, míg az egyéni jogok különös védelme vagy a rendes bíróság vagy speciális bírói szerv feladata. Nagy szerepet játszott a szervezeti biztosítékok sorában az állampolgári (emberi) jogok alkotmányba foglalása, esetleg önálló alkotmánybíróság szervezése. Ez a megoldás érvényesült pl. Franciaországban, ahol az Emberi Jogok Deklarációja az alkotmány szerves része lett, vagy az Egyesült Államokban, ahol az alkotmányba foglalt individuális jogok érvényesülése fölött a Legfelsőbb Bíróság őröködik.

¹⁹ STAHL, Friedrich Julius: Rechts- und Staatslehre. 3. Aufl. 1856. 137. p.

²⁰ Megemlítjük, hogy a Rule of Law, illetve a Rechtsstaat fogalmának francia megfelelője eddig nem tekinthető véglegesen kialakultnak. Az Association Internationale des Sciences Juridiques chicagói kongresszusán a francia résztvevők általában a „le principe de la légalité” kifejezést használták, Letourneur és Drago francia delegátusok azonban referátumukban a „la suprématie de la règle de droit” kifejezés mellett foglaltak állást. Hauriou a „le règne souverain de la loi” kifejezést használja, mások (Boulier, Cicchetti) viszont a „règle de droit” fogalmát fogadják el a Rule of Law (Rechtsstaat) francia megfelelőjeként. Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 2. p.; továbbá BOULIER, Jean: Le droit au-dessus de la règle de droit. Bruxelles, 1958.; CICCHETTI, Armando: La notion de „règle de droit” comme fondement d’un système juridique universel. Revue de Droit Contemporain, 1958. No. 2. 136—148. p.

Angliában, ahol a polgári forradalom a parlament vezetése alatt győzedelmeskedett, sem szüksége, sem komoly igénye nem merült fel annak, hogy a parlament akaratát a Common Law-bíróságok ellenőrzése alá helyezték.²¹ Írott alkotmány nincs, nincs tehát szükség alkotmánybíróságra sem. (A Rule of Law elvben úgy valósul meg, hogy a kormányzók és a kormányzottak egyaránt alá vannak vetve a bíróságok által alkalmazott Common Law szabályainak. A bíróságok döntő szerepe azonban csupán látszólagos, mert a parlament elvileg bármely jogszabályt, még a legsarkalatosabbnak tekintett jogi alapelvet is bármikor megváltoztathatja. Ezért — mint Seagle mondja — „a Rule of Law Angliában nem annyira jogi fogalom, mint inkább a közvélemény része, s állítólagos alkotmányos garanciái valójában csak a polgári morál elvei”²²

A Rule of Law „klasszikus” polgári fogalmának kidolgozója, Dicey angol közjogász, szembeállította azt „minden olyan kormányzati rendszerrel, amelyben a vezetők széleskörű, önkényes és diszkrecionális hatalmat gyakorolnak”. A szilárd és mindenkivel szemben érvényesülő törvények követelményét kifejező Rule of Law-eszme szervezeti és eljárásjogi biztosítékait Dicey három tényezőben jelölte meg:

a) Az angol polgárt csak az előzetesen, megfelelő eljárás során alkotott jogszabályok megsértéséért, az ország rendes bíróságai előtt lehet felelősségre vonni.

b) Mindenki egyaránt alá van vetve az ország jogának, amelyet a bíróságok alkalmaznak.

c) Az angol jogban az egyéni jogok nem alkotmányos kódexekből, hanem bírói precedensekből származnak.²³

Dicey elméletének — mint Stone kifejti — kettős alap gondolata van. A társadalmi alap gondolat annak elismerése, hogy a hatalmon levők nem mentesek a jogban tetést öltött társadalmi-erkölcsi meggyőződés korlátai alól. Az elmélet jogi alap gondolata — az a követelmény, hogy az állami funkcionáriusok és maguk az állami szervek éppen úgy felelősségre vonhatók a bíróság által, mint bármely más személy vagy testület — a társadalmi alap gondolat konkrét alkalmazását jelenti.²⁴

Németországban az állammal szemben is fennálló és érvényesíthető egyéni jogok gondolata a közjogban épült ki. Jhering az államhatalmat szorosan összekapcsolta a joggal, amennyiben a jogot úgy határozta meg, mint a társadalmi élet feltételeinek az államhatalom segítségével történő biztosítását. A XIX. század német közjogászai Jhering nyomán dolgozták ki — a német nemzeti állam kialakulásával párhuzamosan — az abszolút állami

²¹ Érdekes megemlíteni, hogy 1606-ban lord Coke, a King's Bench elnöke részéről felmerült az a nézet, amely szerint „könyveinkből kiténik, hogy a common law-nak sok esetben a parlament határozatait is ellenőriznie kell s azokat néha semmisnek kell nyilvánítania; ha ugyanis a parlament határozata közös jogok vagy az értelem ellen irányul, vagy ha önellentmondó, vagy ha végrehajtása lehetetlen, úgy a common law vizsgálja azt felül és nyilvánítsa semmisnek”. (Ld. PLUCKNETT, F. T.: Bonham's Case and Judicial Review. Harvard Law Review, XL—1926. 30—70. p.) Mindenesetre nem fordult elő Anglia történelme során olyan eset, hogy egy Common Law-bíróság egy parlamenti aktust semmisnek nyilvánított volna, így valószínű, hogy lord Coke álláspontja elszigetelt magánvéleményt fejez ki. (Ld. SEAGLE i. m. 320. p.)

²² SEAGLE i. m. 328. p.

²³ Ld. DICEY, William: Law of the Constitution. 9th ed. 1939. chap. 4.

²⁴ STONE, Julius: The Province and Function of Law. Sydney, 1950. 724. p.

szuverenitás tanát, de megpróbálták leplezni azt a Rechtsstaat fogalmával, amely — állítólag — az egyéni jogok védelmezőjeként lép fel. A német Rechtsstaat-fogalom történeti fejlődésének vázlatos ismertetése során már utaltunk arra, hogy abban mindinkább a formai elemek kerültek túlsúlyra. Ennek megfelelően a Rechtsstaat-fogalom mindinkább áttolódott az Allgemeine Staatslehre területéről a közigazgatási jog vizsgálódási körébe. „Rechtsstaat ist, in dem die Befugnisse der Verwaltung fest umgrenzt sind und nur in Übereinstimmung mit den Gesetzen ausgeübt werden können” — állapítja meg a német államjog egyik múlt századbeli művelője.²⁵ E formális Rechtsstaat-fogalom alapelvei — az igazgatás törvényszerűsége és a törvények tiszteletbentartása — később a bírói ellenőrzés követelményével egészültek ki.²⁶

A Rule of Law-fogalom kialakulásának és fejlődése első szakaszának áttekintése arról tanúskodik, hogy a Rule of Law érvényesítésére való törekvés jellemző jelszava a klasszikus kapitalizmus jogfejlődésének.²⁷ E fejlődésnek természetesen csak fő vonala azonos, jogi formái azonban nagy változatoságot mutatnak, ami az egyes tőkés államok társadalmi viszonyainak és történelmi hagyományainak eltérő voltában leli magyarázatát.

3. Az imperializmus kialakulása a tőkés társadalmak jogában olyan új problémákat vetett fel, amelyek a Rule of Law értelmezésében is gyökeresnek látszó változásokat idéztek elő. Maga Dicey úgy jelölte meg a XX. század kapitalista társadalmának fejlődési irányát, hogy annak lényege a haladás az individualizmustól a kollektívizmus felé.²⁸ Valójában, ha kollektívizmusnak nevezzük bizonyos szociális igényeknek — elsősorban a munkásmozgalom megerősödése folytán bekövetkezett — állami elismerését, illetőleg kielégítésüknek közösségi oélkítűzéseként való feltüntetését, akkor kétségtelen, hogy Dicey megállapítása — legalábbis látszólag — beigazolódott. A politikai individualizmus elmélete — amely szerint az állam java polgárainak jólétében és szabad kezdeményezésében áll, s ezt a jólétet az biztosítja a legjobban, ha mindenki a maga módján, a lehető legkisebb mérvű állami beavatkozás mellett igyekszik boldogulását elérni²⁹ — a kapitalizmus fejlődésének imperialista szakaszában valóban egyre inkább háttérbe szorult. Helyére azonban a közösség, a társadalom tagjai többségének érdekeit csak látszólag tükröző elmélet, a jóléti állam (welfare State) elmélete lépett.

²⁵ MEYER, Georg: Lehrbuch des Deutschen Staatsrechts. 1878. 22. p. Ugyanilyen értelemben használják a Rechtsstaat fogalmát más német alkotmányjogászok is; pl. BÄHR, Otto: Der Rechtsstaat, eine publizistische Skizze (1864), vagy GNEIST, Rudolf von: Der Rechtsstaat (1872).

²⁶ Ld. pl. THOMA, Richard: Der Vorbehalt der Legislative und das Prinzip der Gesetzmässigkeit von Verwaltung und Rechtsprechung. Handbuch des Deutschen Staatsrechts. II. 1932. 221. és köv. p.

²⁷ E tanulmánynak nem feladata annak a kérdésnek vizsgálata, hogy a Rule of Law követelményei a valóságban hogyan érvényesültek. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy a polgári társadalmon belül az egyéni szabadság és az azt korlátozó állami beavatkozás közti ellentétek nem oldhatók meg, mert az uralkodó osztály általánosított akaratának az egyes polgár szükségyszerűen áldozatul esik. A probléma lényege végső soron a burzsoázián belüli erőviszonyok problémája, a polgárságnak mint osztálynak az egyes polgárhoz való viszonya.

²⁸ DICEY, William: Law and Public Opinion in England. 2nd ed. 1914. 146. p.

²⁹ GINSBERG, Morris: The Growth of Social Responsibility. Ld. Law and Opinion in England in the 20th Century. London, Editor Morris Ginsberg, 1959. 3. p.

A „jóléti” állam tevékenységének lényegét és igazi jelentőségét a szocialista állam- és jogtudomány már részletesen feltárta.³⁰ Tanulmányunkban csupán a jóléti állam eszméjének és gyakorlati hatásainak a Rule of Law-problémával való összefüggését vizsgáljuk.

A monopolkapitalizmus előretörésének szükségszerű velejárója az államhatalom és a monopóliumok érdekeinek összefonódása, az államnak a monopóliumok eszközévé válása. Mint Lenin rámutatott, a monopolkapitalizmus nem más, mint a kapitalizmus óriási erőinek egyesítése az állam óriási erejével, amely az emberek tízmillióit állítja be az államkapitalizmus egységes szervezetébe.³¹ A társadalom egyes tagjai irányában az állam hatalma óriási mértékben megnövekedett, s fokozatosan átvette olyan funkciók lebonyolítását, amelyeket korábban az egyén, a család vagy más testületek oldottak meg. Mindez — állítólag — a gazdasági egyenlőtlenség mérséklésének, a társadalmi egyensúly biztosításának érdekében történik. Az államhatalom a szabadság ténylegesen egyenlővé tételének jelszavával lép fel, beavatkozik az egyéni szabadságjogok szférájába, s a mindenkire kiterjedő szabadság megvalósításának leple alatt valójában a monopóliumok érdekében korlátozza az egyes állampolgárok jogait.³²

Az állami beavatkozás mértékének ilyen kiterjedése, a klasszikus eredetű „laissez faire...”-alapelv áttörése a Rule of Law eszméjét is válságba döntötte. A fő problémát, amellyel a burzsoá jogászoknak szembe kellett nézniük, a burzsoá jogelmélet mai problémáinak egyik legalaposabb elemzője, Wolfgang Friedmann így fogalmazta meg: lehetséges-e egy terv-államban (planned State) megőrizni a szabad, demokratikus társadalom (azaz a liberálkapitalista társadalom — P. Z.) jogának lényeges alapelveit?³³

A tőkés államok jogfejlődésének — s nem utolsósorban: joggyakorlatának — vizsgálata megdönthetetlen bizonyítékot szolgáltat arra vonatkozólag, hogy az élet ezt a kérdést már régen eldöntötte. Az imperialista állam egyre szűkíti az egyén jogait; a jog által végzett „társadalmi ellenőrzés” funkciója — ami elméleti kifejeződése e folyamatnak — egyre több olyan területen érezteti hatását, ahol eddig az egyéni jogok korlátlanul érvényesültek. Az a mindjobban teret hódító irányzat, amelyet Pound a jog társadalmiasulásának (socialisation of law) nevezett, magában foglalja a ius utendi, ius abutendi és ius disponendi korlátozását, az objektív felelősség kiterjesztését, a szerződési szabadság korlátozását, a kötelező biztosítás bevezetését stb. Ez állítólag a közösség érdekében történik. „Az egyénnek az állammal szemben történő megvédését, mint ősrégi és állandó követelményt most különösen a jóléti állam-típusú közösségekben össze kell kapcsolni az államnak vagy a közérdeknek olyan szervezett csoportok törekvései ellen való védelmével, amelyek

³⁰ Újabbán ld. LEPIOSKIN, A. I.: Az államra és jogra vonatkozó reformista és revizionista „elméletek” kritikája. Jogtudományi Közlöny, 1959. 17—24. p.; TULPANOV, Sz. I.: Az állam kérdéseivel kapcsolatos jelenkori revizionizmus bírálata. Jogtudományi Közlöny, 1959. 309—314. p.; TUMANOV, V. A.: Burzsuazno-reformiszttszkaja teorija „goszudarsztva vszeobszego blagodensztvija”. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1959. 11. sz. 79—91. p.

³¹ Ld. LENIN: Művei 24. köt. Bp. 1952. 240., 419. p.

³² Ld. pl. ROMASKIN, P.: O formah i metodah podcsinenija monopolijam goszudarsztvennogo apparata kapitaliszticeszkih sztran. Kommuniszt, 1958. 9. sz. 130—140. p.; továbbá SABAD, B. A.: Imperialiszticeszkoe goszudarsztvo v pszovdonarodnom oblasenii. Kommuniszt, 1958. 6. sz. 108—121. p.

³³ FRIEDMANN: Law and Social Change in Contemporary Britain. 277. p.

a jogon alapuló hatáskörüket kizárólag önző érdekeik szolgálatában használják fel... Egy apatikus vagy kevésbé éber társadalomban az ilyen csoportok tevékenysége a Rule of Law intézményeinek szétzúzásához vezethet.”³⁴

Vannak hangok a polgári jogtudományon belül is, amelyek a „social control” kiterjesztését az igazságosság és a demokratikus értékek lerombolásának, a Rule of Law megsértésének tekintik.³⁵ E felfogás hirdetői különösen két oldalról látják veszélyeztetettnek a Rule of Law érvényesülését. Az egyik a diszkrecionalitás terjedése az államigazgatásban, a másik az újabb joggyakorlatban mutatkozó az a tendencia, amely a szabadverseny korlátozását foglalja magában. Más burzsoá jogtudósok azt hangoztatják, hogy a tőkés államnak jóléti állammá való átalakulása nem nyithat kaput a magántulajdon bármiféle korlátozásának.³⁶ A Rule of Law klasszikus értelmezésének hívei az imperialista jogfejlődés ellen annak a jelszónak az alapján veszik fel a harcot, hogy „fontosabb, hogy egy jogszabályt mindig egyformán alkalmazzanak, minthogy az illető jogszabály egyáltalán létezzék”. Az igazi jog (true law) egyetlen funkciója azoknak a játékszabályoknak a leszögezése, amelyek lehetővé teszik az egyén számára, hogy előre lássa azt, amit az állam kényszerítő apparátusa adott esetekben tenni fog, illetve amit az állampolgároknak megenged.³⁷

E felfogás okait kutatva, Tumanov helyesen jegyzi meg, hogy az állami beavatkozáshoz különbözőképpen viszonyulnak a burzsoázia egyes rétegei. A nagytőke, amely alárendelte magának az államapparátust, nem hajlandó arra, hogy korlátozza érdekeit az államgépezet kihasználásában. A közép- és kishurzoázia helyzete más. Egyrészt az államban látja védelmezőjét a nagytőkével szemben, s ezt az illúziót csak táplálja az épp oly hatástalan, mint széles körben reklámozott kartell- és trösztellenes törvényhozás. Másrészt viszont a közép- és kishurzoázia mindjobban meggyőződik arról, hogy a kiterjedt államapparátus fő célja a monopóliumtőke érdekeinek a szolgálata. Ennek következtében e körök képviselői arról beszélnek, hogy a jóléti állam tevékenységét meghatározott keretek közé kell szorítani.³⁸

Az egyéni jogok további — a social control jelszava alatt történő — korlátozásának hívei nem ismerik el, hogy felfogásuk ellentétben van a Rule of Law igazi értelmével.³⁹ Azt bizonygatják, hogy a jóléti állam tevékenysége teljesen összeegyeztethető a Rule of Law eszméjével, sőt az ilyen „összeegyeztetés” segítségével mindazokat a veszélyeket el lehet kerülni, amelyek az állam jelentőségének növekedésével, s ennek során a bürokrácia fejlődésével, az államapparátus visszaélésével stb. kapcsolatosak.⁴⁰ Azzal érvelnek, hogy a személyes szabadság érvényesülése és az állami ellenőrzés nem szükségszerűen jelent kibékíthetetlen ellentétet. Az államnak a „közjó” megvalósítására irányuló funkciója olyan vívmánya a tőkés társadalomnak, amelyet esztelenység

³⁴ Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 8. p.

³⁵ Pl. HAYEK, F. S.: The Road to Serfdom. London, 1944.

³⁶ Ld. pl. KIPPERT, K.: Der Staat, sein Wesen und seine Aufgaben. Düsseldorf, 1957.

³⁷ HAYEK i. m. 59. p.

³⁸ Ld. TUMANOV i. m. 86. p.

³⁹ Hayek felfogásának, s a Rule of Law klasszikus értelmezésének részletes bírálatát ld. FINER, H.: The Road to Reaction. London, 1945.

⁴⁰ JONES, H.: The Rule of Law and the Welfare State. Columbia Law Review, 1958. 2. sz.

volna feláldozni. Az állami beavatkozás mértékét különben is mindenkor a gyakorlati tapasztalatok, illetve a következmények helyes felmérése határozzák meg, ami nem mond ellent a helyesen értelmezett egyéni érdekeknek. Mindennek alapján azt a végkövetkeztetést vonják le, hogy az a jogi elemzés, amely Diceynak a liberális, lényegében „negatív” (be nem avatkozó) államról szóló tételein alapulna, szükségszerűen a tényeknek ellentmondó, tehát rossz, hasznavelhetetlen elemzés volna.⁴¹ A „laissez-faire . . .”-elv mai értelmé szerint valahogy így volna megfogalmazható: „hagyjatok mindenkit teljes erejével dolgozni, s mindenki hagyja, hogy a kormány elvégezze azt, ami életbevágóan fontos és amit senki más, csak a kormány tud hatékonyan elvégezni”.⁴²

Nem feladatunk azoknak a gyakorlati következményeknek mélyreható elemzése, amelyek a Rule of Law új, az imperialista jogfejlődés célkitűzéseit támogató értelmezéséből erednek, az azonban aligha lehet kétséges, hogy a „klasszikus” polgári szabadságjogok áttörésének elméleti indokolása szervesen illeszkedik be a burzsoá törvényesség bomlásának folyamatába. A „klasszikus” szabadságjogok védelme ma, az ellenük kibontakozó általános támadás körülményei között a monopoltőke törekvéseit keresztezi, e törekvések támogatása viszont veszélyes útra, mindennemű állami önkény igazolásának útjára vezetheti a tudományt.

4. A Rule of Law-eszme történeti fejlődésének rövid áttekintése után annak mai értelmét kell megvizsgálnunk. Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy a Rule of Law értelmezése már kialakulása idején, a klasszikus kapitalizmus jogi ideológiájában sem volt egységes, mert az adott ország sajátos viszonyaival, politikai és jogi hagyományaival való szoros összefüggése a problémának majd ezt, majd azt az oldalát állította előtérbe. Az imperializmus korának társadalmi és jogfejlődése ezt a képet még bonyolultabbá tette, mert abban most az ún. klasszikus, individualista felfogás elemei keverednek az imperialista fejlődés által megkövetelt, egyre fokozódó állami beavatkozás eszmei alátámasztásával.

A Rule of Law fogalmának a burzsoá jogtudomány ma lényegében három fő értelmet tulajdonít:

a) Még ma is előfordul — habár nagyon elszórtan — a Rule of Law fogalmának olyan értelmezése, hogy az a közrend létezését, egy szervezett, a jog útján működő kormányzat fennállását jelenti.⁴³ Ez az értelmezés azonban annyira általános, hogy kereteit bármilyen tartalommal meg lehet tölteni, így ebben az értelemben szinte minden emberi társadalom a Rule of Law keretei között él. Nyilvánvaló, hogy ez a következtetés semmiképpen sem felelhet meg azoknak a „modern” törekvéseknek, amelyek a Rule of Law eszméjének — elsősorban politikai okokból — konkrét tartalmat kívánnak tulajdonítani.

A Rule of Law ilyen értelmezése azonban a tőkés országok munkásosztálya számára mégsincs jelentőség híján, mert a törvények megtartásának általános követelménye napjainkban, a burzsoá törvényesség bomlásának körülményei között haladó jelszó lehet.

b) A Rule of Law eszméjének másik értelmezése az, hogy összekapcsolják valamilyen értékrendszerrel, illetve egy sajátos igazságosság-eszmével, amely az egyenlőség, a szabadság és a kormányzatnak a nép által való ellenőrzése

⁴¹ Ld. FRIEDMANN i. m. 278. p.

⁴² Memorials of Alfred Marshall. Ed. A. C. Pigou. 336. p. Idézi: GINSBERG i. m. 10. p.

⁴³ Ld. JENNINGS, L.: Law and the Constitution. 3rd ed. 42. p.

alapelveiből tevődik össze. E felfogás szerint a Rule of Law jogi oldalát, vagyis a létrejöttét és fennállását biztosító intézményeket és eljárásokat — mint másodlagos jellegű tényezőket — ezekre a végső értékekre mint elsődleges elemre kell visszavezetni.

Amilyen közel áll egymáshoz a Rule of Law ilyen „természetjogias” értelmezését valló jogászok felfogása a végső értékek létezésének elismerése és előtérbe állítása tekintetében, annyira eltérnek nézeteik ezen értékek eredetét illetően. Vannak, akik az emberi jogokból vagy az általános jogelvekből származtatják őket, megfélemlkedve arról, hogy sem az emberi jogok, sem az általános jogelvek nem elsődleges, hanem csupán ex post facto konstrukciók. Széles körben terjedt el az a felfogás, amely az ún. „profán”, vagyis a klaszszikus természetjogban keresi és találja meg a végső ideálok és értékek forrását, végül vannak olyanok is, akik a hatályos jogrendszerek előtt létező és azokat döntően befolyásoló filozófiai, politikai vagy vallási eszmékben — tehát nem jogi tényezőben — látják a Rule of Law eszméjének alapvető tartalmi elemét. E felfogások közös jellemzője, hogy másodlagos jelentőséget tulajdonítanak az alapvető értékek biztosítását célzó szervezeti és eljárási megoldásoknak.

A Rule of Law ilyen értelmezése ellen nem egy nyomós érvet lehet felhozni:

Maga az egész konstrukció, amely bizonyos a priori létező értékeket, emberi jogokat stb. kíván a Rule of Law-fogalom középpontjába állítani, egyáltalán nem tekinthető általánosnak, így semmiképpen sem felel meg annak a követelménynek, amely a Rule of Law eszméjét minden polgári jogrendszer alapelveként tekinti. Az a priori létező emberi jogok gondolata nemcsak a szocialista jogtól mélységesen idegen, hanem még egyes burzsoá jogrendszerek — például a természetjogtól mindig idegenkedő angol jogi gondolkodás — számára is aligha fogadható el. Angliában nincs írott alkotmány, nincs alkotmánybíróság, sőt az angol jogászok nagy része bizonyos gyanakvással fogad minden deklarációt az ún. emberi jogokról, mert ezek a maguk abszolút és ennél fogva irreális megfogalmazásban érthetetlenek számára.⁴⁴ Különösen nehéz volna tehát elképzelni azt, hogy a Rule of Law ilyen értelmezése a Dicey-féle klasszikus fogalommal szemben, annak szülőhazájában diadalmaskodhatnék.

További ellenvetés, hogy a Rule of Law ilyen értelmezése politikai szempontból veszélyes, gyakorlati szempontból pedig kevéssé használható. A gyakorlati tapasztalatok elhanyagolásával a priori úton keletkezett Rule of Law fogalma — elfogadása esetén — ugyanis oda vezetne, hogy a fogalom *conditio sine qua non*-jaként szereplő „alapvető” értékek vagy azok valamelyikének hiánya esetén egyaránt el kellene utasítani azt a jogrendszert, amelyből a joghoz kötöttség teljesen hiányzik (pl. a fasizmus jogrendszerét), illetve azt, amely a törvényesség érvényesítését — habár más eszközökkel — egyik legfőbb feladatának tekinti.

Ha végül az a priori Rule of Law-fogalom alapján vizsgálnók az egyes konkrét jogrendszereket és jogintézményeket, előfordulhatna az a legalábbis különös helyzet, hogy — a Rule of Law-fogalom és a hatályos jogszabályok

⁴⁴ Ld. HAMSON, C. J.: La notion de légalité dans les pays occidentaux. *Revue Internationale de Droit Comparé*, 1958. 1. sz. 8. p.

eltérése esetén — éppen a tételesjog elutasítását kellene Rule of Law-nak neveznünk.⁴⁵

c) Mint látható, a „természetjogi” Rule of Law-fogalom mind elméleti, mind gyakorlati szempontból éppen elég buktatót rejt magában, s ez a felismerés a burzsoá jogászok előtt sem maradhatott rejtve. Valószínűleg ez az oka annak, hogy napjainkban mindinkább előtérbe kerül a Rule of Law-nak az az értelmezése, amely pozitivista módon, a hatályos jogból kiindulva keresi a Rule of Law tartalmi elemeit. Úgy tűnik, hogy — bár szó sincs a végső értékek és ideálok nyílt elutasításáról — a hangsúly mégis egyre jobban a szervezeti elemekre, a Rule of Law érvényesülését biztosító intézményekre és eljárásokra tolódik.

A Rule of Law fogalmának ez az értelmezése tehát ugyancsak elismeri bizonyos alapvető értékek létezését, de a Rule of Law lényegét nem ezekben, hanem az érvényesülését biztosító szervezeti formákban és intézményekben látja. Az államok egyik csoportjában az írott alkotmányt, az állampolgári jogok alkotmányba foglalását és önálló alkotmánybíróság létezését tekintik alapvetőnek a Rule of Law érvényesülése szempontjából. E szervezeti megoldás felé ma különösen azok az országok hajlanak (Német Szövetségi Köztársaság és Olaszország), amelyek a fasizmus szomorú tapasztalatai alapján annak megismétlődése ellen igyekeznek hatékony védelmet találni.⁴⁶ Angliában a történeti hagyományoknak megfelelően nem a konkrét szabályoknak vagy jogintézményeknek, hanem a hagyományos politikai formák megőrzésének tulajdonítanak döntő jelentőséget a Rule of Law értelmezése terén, s nem annyira jogi, mint inkább politikai módszerekkel biztosítják az alapvetőnek tekintett értékeket. Az angolszász jogászok rendszerint azokból az alkotmányos elvekből indulnak ki, amelyeket a XIX. századbeli Angliára vonatkozóan Dicey fogalmazott meg. Számára a bírói hatalom összpontosítása az e hatalmat gyakorlók viszonylag szűk körének kezében, alapvető szervezeti biztosítéka a Rule of Law érvényesülésének. Ez a — ma már klasszikusnak tekinthető — felfogás ma is vezető szerepet játszik az angolszász országokban. Mind az angol, mind az amerikai jogászok többsége az eljárásban és elsősorban a bírói eljárásban látja a Rule of Law legfontosabb intézményét, olyannyira, hogy a hagyományos szóhasználathoz kevésbé ragaszkodó amerikaiak hajlamosak volnának azt a „due process” fogalmával helyettesíteni. Újabban pedig angol részről olyan törekvés kezd megnyilvánulni, amely más országok hatályos jogrendszerében, illetve egyes jogintézményeiben is felfedezni véli a Rule of Law angolszász értelmezésének elemeit. Hamson angol professzor például azt bizonygatja, hogy a Dicey által megkívánt feltételek a francia Conseil d'Etat tevékenységében maradéktalanul fellelhetők. E bíróság fő munkamódszere ugyanis, amely autonómiáját — s ebből következően a Rule of Law érvényesülését — igazolja, az ún. általános jogelvek (principes généraux du droit) alkalmazása. Az általános jogelveket a Conseil d'Etat a hatályos

⁴⁵ Ld. OPALEK, Kazimierz: Spór o pojecie praworzadności. Państwo i Prawo, 1959. 10. sz. 519—536. p.

⁴⁶ Érdekes ezzel kapcsolatban Hamson angol professzor megjegyzése: „Ami a német felfogást illeti, az angol jogász hajlandó elfogadni, hogy az alkotmánybíróság Németország jelenlegi körülményei között szükséges eszköz, s ugyancsak szükséges az alkotmány mostani formája is — de ez a szükségesség nem előny; eszköz, sőt szükséges eszköz, de az angol jogász számára gyanús eszköz, pót-eszköz egy olyan mulasztás pótlására, amelynek nem kellett volna előfordulnia.” L. HAMSON i. m. 9. pd.

jogszabályokból bányássza ki. A törvényhozó által alkotott jogszabályok szellemében jár el tehát, ha — kifejezetten ellentétes értelmű jogszabály értelmében — ezeket alkalmazza, mint a törvényhozónak a jogszabályokban bennfoglalt és állandó intencióját. Az általános jogelvek teremtik meg a légkört a francia jogintézmények összességének fennállásához és biztosítják a közigazgatás területén a Rule of Law érvényesülését.⁴⁷

Az Association Internationale des Sciences Juridiques 1957-ben tartott chicagói kongresszusa is elsősorban szervezeti elemeket, éspedig egyrészt különböző jogi alapelveket (az államhatalmi ágak elválasztása, bírói függetlenség stb.), másrészt a bírósági eljárást jelölte meg a Rule of Law alapvető tartalmi jegyeiként.⁴⁸ Leszögezte azonban, hogy a Rule of Law nem csupán jogi fogalom, hanem egy sor más intézménytől is függ. Így például az egész burzsoá szemlélet hajlamos arra, hogy elsődlegesnek tekintse a Rule of Law alapvető feltételei között az államhatalmi ágak szétválasztását, pedig ez az intézmény csupán egyik láncszemét képezi annak az intézmény-sorozatnak, amely — bármily különböző formákban jelentkezzék is az egyes országokban — együttesen, a maga egészében biztosítja a társadalom életének azt a rendjét, amelynek a Rule of Law csupán jogi vetületét alkotja. Ezek az intézmények — éppen nem jogi jellegüknél fogva — a jogászvilág előtt csak kevésbé ismeretek, a Rule of Law lényegéhez viszont éppen úgy hozzátartoznak, mint az elsődlegesnek tekintett jogi elemek.

A Rule of Law-nak e „pozitivistá” értelmezése ellen azt szokták felhozni, hogy az egyes országok ugyanazon célok elérésére gyakran nagyon is különböző eszközöket alkalmaznak, amelyek nagymértékben függnek az illető ország sajátos viszonyaitól. Az önkény elleni védekezést, a törvényekhez való ragaszkodást is különféle jogi eszközök biztosítják, ami a Rule of Law egységes értelmezésének útjába aligha elhárítható akadályokat gördít. A fasiszmus tapasztalata alapján az az ellenvetés is teljességgel indokolt, hogy a pozitivistá Rule of Law-fogalom nem nyújt védelmet az olyan önkényeskedések ellen, amelyek a jog köntösét öltik magukra.⁴⁹ Egy olyan országban, ahol a jogszabályok tartalma igazságtalan vagy embertelen, kevés vigaszt nyújt az áldozatok számára az ilyen jognak — bár kitűnő, a Rule of Law szervezeti követelményeinek teljesen megfelelő intézmények és eljárások útján való — érvényesülése.⁵⁰ Ez viszont arra mutat, hogy a Rule of Law-fogalom értelmezésénél az értékelő szempontot aligha lehet teljesen kikapcsolni.⁵¹

⁴⁷ Ld. HAMSON i. m. 12. p.

⁴⁸ Ld. a chicagói értekezlet anyagát, valamint HAMSON i. m. 13—14. p.

⁴⁹ Németországban pl. a fasiszmus hatalomrajutása után is megmaradtak a formálisan értelmezett Rechtsstaat alkotmányban biztosított alapintézményei. Az államigazgatás továbbra is a törvényekhez volt kötve, formailag érvényes igazgatási aktusokkal végezte munkáját, s a bíróságok függetlensége is formailag megmaradt. Ld. MENGER i. m. 16. p.

⁵⁰ MARSH, Norman S.: The background to the New Delhi Congress. Journal of the I.C.J. 1959. 2. köt. 1. sz. 51. p. Érdemes megemlíteni, hogy a második világháború után a német jogászok egy része, pl. Radbruch is, a fasiszta jogszabályok jogi jellegének tagadásával igyekezett a jogi pozitívizmus ingadozó hadállásait megvédelmezni. Radbruch háború utáni felfogásának kettősségét mutatja azonban, hogy a fasiszta jogszabályok jogi jellegének tagadása nála a természetjog alapján történik. Ld. PÉTERI Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1959. 2. köt. 3—4. sz. 183—221. p.

⁵¹ A Német Szövetségi Köztársaság ezt a felismerést a „sozialer Rechtsstaat” fogalmának alkotmányba foglalásával igyekszik hasznosítani.

A Rule of Law fogalmának mai értelmezése tehát korántsem egységes a burzsoá jogászok körében, sőt erősen szerteágazó, gyakran egymással ellentétes felfogások jelentkeznek a problémával kapcsolatban. Ha ezeknek az eltéréseknek a mélyére hatolunk, a modern Rule of Law-probléma lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

A Rule of Law-eszme középpontjában az egyéni érdekek védelmének, az állami önkény korlátozásának igénye áll, ami a megfelelő szervezeti biztosítékok létrehozásának követelményéhez kapcsolódik. A Rule of Law érvényesülésének követelése a burzsoázia harc jelszava volt a feudális örökség, az abszolút monarchia elleni küzdelemben, s a harc győzelmes befejezése után biztosítékot kívánt teremteni az önkényuralom megismétlődése ellen. A Rule of Law tehát klasszikus értelmében elsősorban nem a társadalom elnyomott osztályainak harc jelszava, hanem az uralkodó osztály egyes tagjai részéről mindenki mással szemben s elsősorban az állammal szemben érvényesített követelmény. A jogállam gondolata — állapítja meg Tumanov —, vagyis az államnak szorosan a joghoz való kapcsolása jogi nyelvre való lefordítását jelentette a tőkés vállalkozó gazdasági követeléseinek. A burzsoázia semmiféle beavatkozást nem tűrt gazdasági ügyeibe, ezért az államnak az „éjjeliőr” szerepét szánta, s a tőke gazdasági hatalmát rögzítő jog megtartására igyekezett rászorítani.⁵²

[Az imperializmus időszakában a Rule of Law-eszme teljes átértékelésére került sor a hatalmát veszélyben érző burzsoázia részéről. Az egyre erősödő proletariátussal szemben a burzsoázia a törvényesség sorozatos áttörését a Rule of Law teljesen új értelmezésével próbálja leplezni, s annak új tartalmi elemére, az állampolgárok bizonyos minimális jólétének az állam részéről való biztosítására — mint a Rule of Law „helyes” értelmezésével tökéletesen összhangban álló követelményre — helyezi a fő súlyt.⁵³ A Rule of Law segítségével biztosított „alapvető értékek” sorába belépnek a szociális értékek is, noha ez csak az erősödő munkásmozgalom nyomására történik és semmiképpen sem leplezheti a „jóléti” állam igazi arculatát.

A Rule of Law értelmezése tehát az imperializmus korában alapvetően megváltozik, a fogalom azonossága gyökeresen más társadalmi törekvéseket takar. Nem nehéz észrevenni — amit egyébként a burzsoá jogtudomány egyik cinikusabb képviselője nyíltan be is vall —, hogy a Rule of Law ma nem egyéb, mint a jogi misztikában járatosak arra irányuló kísérlete, hogy a nagy nyilvánosság előtt a jogszabályok szükségszerű változékonyságának sajnálatos tényét leplezzék.⁵⁴ Azok a véleményeltérések, amelyek a mai burzsoá jogtudományban a Rule of Law „klasszikus” és „modern” értelmezésének hívei között mutatkoznak, aligha értékelhetők másképpen, mint a különböző tőkés érdekeltségek gazdasági és politikai küzdelmének eszmei kísérő jelenségét, különösen pedig a monopóliumok uralmával — a szabadverseny biztosítása érdekében — szembefordulni kívánó, illetve azokat maradéktalanul kiszolgáló jogi ideológiák összeütközését. Romaskin találóan mutat rá arra, hogy a fejlődés mai szakaszán hiba volna leegyszerűsített formában ábrázolni a burzsoá állam és a monopóliumok viszonyát. A mai tőkés társadalomban ellentétek lehetnek az állam mint az uralkodó osztály egészének politikai szervezete

⁵² Ld. TUMANOV i. m. 87. p.

⁵³ Ld. FRIEDMANN: Law and Social Change in Contemporary Britain. 288. p.

⁵⁴ Ld. SEAGLE i. m. 328. p.

és egyes tőkés vállalkozók vagy tőkés egyesülések érdekei között, ellentétesek lehetnek továbbá az államapparátus tevékenységét közvetlenül meghatározó nagymonopóliumok és a kisebb tőkések érdekei. Ellentétek lehetnek a kormány-pártot vagy pártokat, illetve az ellenzékét támogató monopóliumok között, végül lehetnek olyan — a munkásmozgalom által kivívott — részletintézkedések is, amelyek valóban korlátozzák egyes tőkések érdekeit, noha végső soron ezeknek célja is a burzsoá osztályuralom fenntartása.⁵⁵

Nem kis feladatot vállalt tehát magára az International Commission of Jurists, amikor az egész világ jogászaival által elfogadható, közös Rule of Law-eszme kidolgozását és terjesztését tűzte ki céljául. Ha e téren még nem is lehet nagyobb eredményekről beszélni, az letagadhatatlan tény, hogy az ICJ-nek viszonylag rövid idő alatt sikerült a Rule of Law-problémát a nemzetközi érdeklődés homlokterébe állítania. Ennek okait kísérleljük meg felvázolni a továbbiakban.

5. Az International Commission of Jurists fő céljának tekinti egy olyan állami berendezkedés és jogrendszer propagálását, amelynek eszméi az egész világ jogászaival helyesléssel találkoznak, s amely így mintaként szolgálhat valamennyi ország, különösen pedig a közelmúltban függetlenné vált és jogrendszerét most kiépítő volt gyarmati népek számára.⁵⁶ Ez a minta-jogrendszer szerepel Rule of Law néven az ICJ kiadványaiban, ennek megvalósítása érdekében igyekszik az ICJ tömöríteni a világ jogászeit. Tevékenysége lényegében kétirányú: a) a Rule of Law eszméjének propagálása, és b) a világ közvéleményének mozgósítása minden olyan esetben, amikor az ICJ a Rule of Law megsértését észleli valamely állam részéről. Hogy ez a célkitűzés a gyakorlatban hogyan valósul meg, az a tárgyilagos szemlélő előtt aligha lehet kétséges. Az ICJ eddigi tevékenysége világosan felfedte e szervezet valószínű célját: a szocialista jog, jogtudomány és általában a szocializmus ügye ellen folytatott elvi harcot. Ma már a burzsoá országok jogászaik körében is egyre többen ismerik fel az ICJ tevékenységének igazi arculatát s ellene nem marxista jogászok részéről is nem egy éles hangú állásfoglalás hangzott el, illetve látott napvilágot.⁵⁷

Az ICJ időről-időre kongresszusokat rendez tagjai számára. E kongresszusok feladata az, hogy állást foglaljanak a szervezet tevékenységével kapcsolatban, és megszabják annak jövőbeli irányát. Tekintettel arra, hogy az ICJ működésének középpontjában a Rule of Law-eszme világméretű elterjesztése áll, teljesen érthető, hogy a szervezet kongresszusainak tanácskozásai is e kérdés körül összpontosultak. Az ICJ-nek nyilván fennállása óta megvolt a maga álláspontja a Rule of Law lényegére vonatkozólag, ezt azonban — a fennálló véleményeltérések böles figyelembevételével — rendkívül óvatosan, csupán általános formában határozta körül. Ez a „hivatalos” álláspont a Rule of Law lényegét „a polgári társadalmakban általánosan ismert és elfogadott, de különböző formákban jelentkező” igazságosság-elvekhez kapcsolja, s megállapítja, hogy „ezeknek az elveknek egy része megfelel azoknak az emberi jogoknak és szabadságoknak, amelyek minden polgári

⁵⁵ Ld. ROMASKIN i. m. 133. p.

⁵⁶ Ld. Newsletter of the ICJ, 1958. 3. sz.

⁵⁷ Ld. pl. BOULIER, Jean: Le droit au-dessus de la règle de droit. Bruxelles, 1958. 24. és köv. p.; CICCHETTI, Armando: La notion de la „règle de droit” comme fondement d'un système juridique universel. Revue de Droit Contemporain, 1958. 2. sz. 136—148. p

társadalom közös örökségének részét képezik, s amelyeket az ENSZ által 1948-ban elfogadott „Emberi Jogok Általános Deklarációja”, valamint az Európa Tanács 1950. évi római ülésén elfogadott Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Európai Egyezmény ünnepélyesen kinyilvánított.⁵⁸

A Rule of Law lényegének az ún. emberi jogokkal való összekapcsolása az ICJ részéről annál érdekesebb, mert hiszen — mint előzőleg rámutattunk — az angol jogi felfogás nem mutat túlzott hajlandóságot e jogok elismerésére. Az ICJ vezetőit ennél az állásfoglalásnál feltehetően az vezette, hogy tevékenységüket valamilyen, széles körben elfogadott nemzetközi egyezmény tekintélyével fedezzék, s csak lassanként, a részletek megfogalmazása során engedjenek némi betekintést már korántsem oly általánosan elfogadható valóságos szándékaikba és célkitűzéseikbe.

Ezt a törekvést látszik tükrözni az ICJ kongresszusainak munkája is. Az első kongresszust 1955 júniusában Athénben tartották 48 ország jogászaiknak részvételével; munkájának középpontjában a Rule of Law problémája, illetve e fogalom közelebbi meghatározása állott. A tanácskozások eredményeként elfogadott Athéni Akta (Act of Athens) azonban lényegében csupán általános megállapításokra szorítkozott, amennyiben ünnepélyes formában leszögezte, hogy az állam a jognak van alávetve, ennél fogva tiszteletben kell tartania az egyének jogait s gondoskodnia kell azok gyakorlati érvényesüléséről. Ennek legfontosabb eszköze — az Act of Athens szerint — a bíróság és az ügyvédi kamara függetlensége. A Rule of Law fogalmát az athéni kongresszus a következőképpen határozta meg: „A Rule of Law azokból az egyéni jogokból származik, amelyek az emberiségnek a történelem folyamán a szabadságukért vívott évszázados harcában alakultak ki. E jogok magukban foglalják a szólás-, sajtó-, vallás-, gyülekezési és társulási szabadságot, valamint a szabad választások jogát, amelynek célja az, hogy a törvényeket a nép szabályosan megválasztott képviselői alkossák és azok mindenki számára egyenlő védelmet nyújtsanak.”⁵⁹

Mint látható, az ICJ athéni kongresszusának munkája — legalábbis eredményeit tekintve — nem hatolt a Rule of Law-probléma mélyére, hanem néhány, a klasszikus kapitalizmus jelszavaira emlékeztető általános megállapításra szorítkozott. Érthető, ha a kongresszus szervezőit ez nem elégitette ki, s a továbbiakban a Rule of Law olyan, teljesebb értelmezésére törekedtek, amely hatékonyabban szolgálja az ICJ politikai célkitűzéseit. A szervezet következő kongresszusát ennek megfelelően alapos előkészítő munka előzte meg, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a tanácskozásokat előre meghatározott irányba tereljék, s a meghozandó határozatokra vonatkozólag lényegében már a kongresszus munkájának megkezdése előtt állást foglaljanak. E feladatot az ICJ úgy kívánta megoldani, hogy főtitkára, Norman S. Marsh, az oxfordi egyetem tanárának vezetésével bizottságot küldött ki egy, a Rule of Law problematikáját felölelő kérdőív megszerkesztésére, amelyet azután 1957 áprilisában 75 ezer példányban szétküldtek a világ jogi intézményeinek,

⁵⁸ Ld. Bulletin of the ICJ, 1958. 8. sz.

⁵⁹ Ld. az Indian Commission of Jurists szerkesztésében az új-delhii kongresszus alkalmából megjelent kiadványt: „Act of Athens, Declaration of Delhi and Reports of Committees of the Congress of the International Commission of Jurists. New Delhi, Jan. 5—10. 1959.” 7. p.

szervezeteinck, illetve egyes jogászoknak. A beérkezett válaszok alapján készült el az ICJ második kongresszusának előkészítő anyaga (Working Paper), amelyet 1958 szeptemberében Oxfordban szűkkörű értekezleten megvitattak, majd — most már végleges formában — szétküldték a kongresszus résztvevőinek.⁶⁰

Az előkészítő anyag összegegyeztetni látszik a Rule of Law értelmezésére vonatkozó — korábban ismertetett — felfogásokat, amennyiben a fennálló különbségeket úgy állítja be, mint ugyanazon probléma két oldalát. Észterint a Rule of Law az ideálok és a gyakorlatban kialakult jogi tapasztalat összekapcsolását tükröző fogalom, amely minden jogász communis opinio-ját fejezi ki, habár embrionális és bizonyos fokig határozatlan formában. *Filozófiai és politikai oldala* két alapvető felismerésből tevődik össze:

a) az állam egész hatalma a jogból ered, tehát a joggal teljes összhangban kell gyakorolni;

b) maga a jog az emberi személyiség mint legfőbb érték tiszteletben tartásán alapul.

A probléma *szervezeti oldala* a Rule of Law eszme megvalósításának szervezeti biztosítékait foglalja össze.⁶¹ Az előkészítő anyag hangsúlyozza, hogy — az azonos célra irányuló jogi eszközök különbözősége alapján — a legteljesebb dogmamentességet kívánja érvényesíteni, sőt a Rule of Law érvényesülését nemcsak jogi eszközökkel véli elérhetőnek. Ennek azonban ellentmond az a körülmény, hogy a Rule of Law alapjául szolgáló ideálok megvitatásához az ICJ bizonyos elveket, intézményeket és eljárásokat elengedhetetlennek tekint. Az előkészítő anyag leszögezi, hogy bár a Rule of Law megvalósítását biztosító szervezeti formák országonként nagy változatosságot mutatnak, „de közülük néhány mintegy kulcspozíciót foglal el, így hiányuk esetén aligha lehet beszélni a Rule of Law érvényesüléséről”.⁶² (Kiemelés tőlem — P. Z.) Mindezek alapján az előkészítő anyag a Rule of Law fogalmát a következőképpen határozta meg: „Azok a nem mindig azonos, de nagyjából hasonló elvek, intézmények és eljárások, amelyek a gyakran eltérő politikai és gazdasági rendszerű országok jogászainak tapasztalata és hagyományai alapján fontosnak bizonyultak arra, hogy megvédjék az egyént az önkényes kormányzástól és képessé tegyék az emberi méltóság élvezésére.”⁶³

Világos tehát, hogy az ICJ-nek az új-delhii kongresszus résztvevői elé terjesztett előkészítő anyaga lényegében az eddig követett óvatos, általánosságokba burkolózó módszert alkalmazta a Rule of Law-fogalom meghatározásánál. Nagyon jelentős azonban — s erre a kiemeléssel utaltunk is — az előkészítő anyagnak az a mondata, amely egyes elvek, intézmények és eljárások „kulcspozíciójának” leszögezésével ezeknek meglétéhez kívánja kötni annak megállapítását, hogy valamely országban a Rule of Law érvényesül. Az ICJ ezzel a megállapítással végeredményben utat nyitott a probléma kiélézése, politikai célkitűzéseinek napfényre hozása előtt. Mi akadály van ugyanis ezek után annak, hogy a „kulcspozíciót” betöltő elvek, intézmények és eljárások üres blankettáját tetszés szerint tölthessük ki egy megfelelően összeválogatott

⁶⁰ Az új-delhii kongresszus szervezési előkészületeiről ld. MARSH i. m.

⁶¹ Ld. A Summary of the Working Paper on the Rule of Law. Journal of the ICJ, 1959. 2. köt. 1. sz. 23—24. p.

⁶² Uo. 24. p.

⁶³ Uo. 24. p.

döntő fórum többségi határozata alapján s ezzel ipso facto ítéletet hozunk bármely jogrendszer értékéről vagy értéktelenségéről?

Az ICJ második kongresszusa élt is a számára adódó lehetőséggel. Ezt a kongresszust 1959. január 5—10. között az ICJ indiai szekciójának ajánlközására Új-Delhiben rendezték; védnökei, szervezői sorában magasrangú indiai közéleti személyiségek foglaltak helyet.⁶⁴ A kongresszuson 53 ország képviselőjében 185 jogász vett részt, s köztük mind az elmélet művelői, mind a gyakorlati szakemberek nagy számban képviseltették magukat. Kiválasztásuknál, illetve meghívásuknál állítólag négy szempont érvényesült:

- a) jelen legyenek a különböző jogrendszerek képviselői;
- b) a résztvevők alkalmasak legyenek a kongresszus valamelyik bizottságában végzendő eredményes munkára;
- c) a jogi hivatás minden fő ága képviselve legyen;
- d) a résztvevők akarjanak és tudjanak is hatást gyakorolni hazájuk közvéleményének alakulására.⁶⁵

E szempontok érvényesítésére azonban a valóságban nem került sor. A kongresszus munkájában nem vettek részt a szocialista országok képviselői, a tanácskozások így eleve a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat problémáira korlátozódtak. Valószínűleg ezt kívánták kifejezésre juttatni a kongresszus szervezői azzal, hogy a kongresszus tevékenységét „a szabad társadalomban érvényesülő Rule of Law” (the Rule of Law in a Free Society) jelszava alá foglalták. Ez természetesen már eleve jogos kétségeket ébreszt az új-delhii határozatok általánosan elfogadható volta iránt.

A kongresszus munkája négy bizottság keretében folyt; ezek a Rule of Law-nak a törvényhozással, a végrehajtó hatalommal, a büntető eljárással, végül a bírói és ügyészi szervezettel való kapcsolatát vizsgálták, s tanácskozásaik eredményét Következtetések (Conclusions) formájában terjesztették a kongresszus elé. E Következtetések mintegy illusztrációját képezik a kongresszus által elfogadott ún. új-delhii Nyilatkozat-nak (Declaration of Delhi), amely egyrészt megerősíti az Act of Athensben kifejezésre juttatott elveket, másrészt egy jelentős vonatkozásban tovább is fejleszti azokat. A Declaration of Delhi három fő elemet foglal magában:

a) Azt a felismerést, hogy léteznek bizonyos alapvető jogok és szabadságok; az állam feladata az, hogy az embert szolgálja és támogassa legfőbb célkitűzéseinek megvalósításában;

b) Független bíróság és ügyvédi testület, valamint az egyéni jogok és szabadságok védelmére szolgáló hatékony gépezet követelményét;

c) Olyan társadalmi, gazdasági és kulturális feltételek megvalósítására való törekvést, amelyek biztosítják az ember számára az emberi méltóság élvezésének és jogos igényei megvalósításának lehetőségét.⁶⁶

A Rule of Law új értelmezésének harmadik összetevője — mely főleg az ázsiai és afrikai delegátusok kívánságára került az új-delhii kongresszuson elfogadott Nyilatkozatba⁶⁷ — jelentős új elemet képez a Rule of Law „klaszszikus” értelmezéséhez viszonyítva. A Declaration of Delhi-ben nyert első

⁶⁴ Ld. az Indian Commission of Jurists idézett kiadványát.

⁶⁵ Ld. MARSH i. m. 46. p.

⁶⁶ LALIVE, Jean-Flavien: The Rule of Law in a Changing World. Journal of the ICJ, 1959. 2. köt. 1. sz. 3—4. p.

⁶⁷ Uo. 4. p.

ízen konkrét megfogalmazást az a korábban is jelentkező gondolat, hogy a Rule of Law fogalmát nem lehet csak a jogi elemekre korlátozni. A nemrég függetlenné vált országok jogászai joggal hivatkoztak a kongresszuson arra, hogy bizonyos gazdasági és társadalmi előfeltételek hiányában a jogi szabályozásnak aligha van értelme. Egy olyan országban például, ahol a lakosság túlnyomó többsége analfabéta, kevés a jelentősége a sajtószabadság törvénybeiktatásának, s a gyülekezési szabadság kinyilvánítása is sokat veszít értékéből, ha hiányzanak a gyűlések megtartásához szükséges épületek, termek, felszerelés stb.⁶⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a nemrég még gyarmati sorban élő, gazdaságilag elmaradott országok jogászai elsődleges feladatukat nem annyira bizonyos kész jogintézmények vagy szervezeti formák átvételében látják, hanem inkább az ezek megvalósításához nélkülözhetetlen gazdasági előfeltételek megteremtéséhez kívánnak munkájukkal hozzájárulni. Túlzás volna természetesen e célkitűzések mögött a gazdasági tényezők elsődleges és a szervezeti elvek és intézmények másodlagos, leszármaztatott jellegét hangsúlyozó marxista—leninista elmélet hatását keresni. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a gazdaságilag elmaradott népek jogi célkitűzéseinek s ezek keretében a Rule of Law-eszme új elemének elfogadása feltehetően azért sem ütközött jelentős ellenállásba a kongresszuson, mert benne a „jóléti állam”-mal szemben emelt azt az igényt is fel lehet fedezni, hogy gondoskodjék a társadalom tagjainak bizonyos minimális jólétéről.

Az új-delhi kongresszus munkája főleg arra irányult, hogy a Rule of Law általános fogalmát megfelelő tartalommal töltse ki. E tekintetben sikerült is kihasználnia azokat a lehetőségeket, amelyeket az előkészítő anyag biztosított. A munkabizottságok Következtetései lényegében olyan minimális standardot kívántak megállapítani a Rule of Law fennállásának előfeltételeit képező intézmények és eljárások tekintetében, amelyek „alapvetőek egy emberi és emberies közösség igényei szempontjából” (are fundamental to the requirements of a human and humanized community).⁶⁹ A Következtetések áttanulmányozása azonban mindenki számára meggyőző bizonyítékot szolgáltat arról, hogy az említett „emberi és emberies közösség” semmiképpen sem azonosítható a szocialista országok társadalmával. Azok az intézmények és eljárások ugyanis, amelyeket a Következtetések a Rule of Law érvényesülésének nélkülözhetetlen feltételeiként tüntetnek fel, a burzsoá állam jellegzetes intézményei és eljárásai.⁷⁰ Az ICJ új-delhi kongresszusa tehát lényegében leleplezte a szervezet politikai célkitűzéseit: állást foglalt a Rule of Law olyan értelmezése mellett, amely nemesak elfogadhatatlan a szocialista országok jogászai számára, hanem egyenesen a szocialista állami berendezkedés és jogrendszer elvetését és megbélyegzését célozza.

6. Nem feladata e tanulmánynak, hogy az új-delhi kongresszus munkáját vagy az egyes bizottságok Következtetéseit részletesen elemezze. Csupán arra szorítkozunk, hogy a probléma elméleti vonatkozásait és ezen keresztül az ICJ Rule of Law-fogalmának elfogadhatatlanságát megvilágítsuk. Ellenvetéseinket a következő fő kérdések köré csoportosítjuk:

a) a Rule of Law nak az ICJ által elfogadott értelmezése természet-jogi jellegű és történeti visszalépést jelent;

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Ld. Journal of the ICJ, 1959. 2. köt. 1. sz. 8—18 p.

b) ellentmondás van egyrészt a Rule of Law eszme általános érvényűségének igénye, másrészt annak térben és időben körülhatárolt valósága között;

c) közös Rule of Law-fogalom elképzelhetetlen eltérő típusú államok jogrendszerei között;

d) az ICJ-nek a Rule of Law eszméje mögött meghúzódó politikai célkitűzései elfogadhatatlanok a szocialista jogtudomány művelői számára.

ad a) A Rule of Law fogalmának az az értelmezése, amelyet az ICJ előkészítő anyaga az új-delhi kongresszus munkájának középpontjába állított, lényegében mindazokat az elemeket egybefoglalja, amelyeket a Rule of Law mibenlétere vonatkozólag a polgári jogtudomány eddig felvetett. Az új-delhi kongresszus munkáját általában úgy lehet jellemezni, mint nagyszabású összebékítési kísérletet a burzsoá jogászvilág keretein belül fellépő irányzatok között, a közös ellenség, a szocialista jog és jogtudomány ellen minél nagyobb erők felvonultatásának célzatával.

Az új-delhi kongresszuson elfogadott Rule of Law-fogalom egyik fő eleme — mint arra a kongresszus előkészítő anyagának vizsgálata során rámutattunk — az alapvető emberi jogok, illetve értékek elfogadása. Szabad társadalomnak — az előkészítő anyag szerint — az tekinthető, „amely legfőbb értéként ismeri el az emberi személyiséget, s minden társadalmi intézményt, különösen az államot inkább az egyén szolgájaként, mint uraként tekinti. A szabad társadalom így elsősorban az egyéni jogokkal függ össze.”⁷¹ Az ICJ elutasítja azt a felfogást, amely az egyéni jogokat és az egyéni szabadságot összeegyeztethetetlennek tartja a szociális igazságosság követelményeivel, arra hivatkozva, hogy a néptömegek jólétének emelésére irányuló társadalmi és technikai folyamat csak az egyéni szabadság fokozatos feláldozása árán valósítható meg. Az ICJ álláspontja szerint a szabadság és az igazságosság emberi értékei a legszorosabban összefüggnek egymással, hiszen mindkettő az ember elidegeníthetetlen, természetes jogaihoz kapcsolódik.

Az egyén és a társadalom érdekei között a tőkés társadalomban szükség-szerűen fennálló ellentét ilyen „kibékítése” tudományos szempontból nem túlságosan meggyőző ugyan, de mindenesetre jellemző, hogy az ICJ milyen eszközökkel próbálja a szocialista jog ellen felsorakozó egységfrontba összefogni a „social control” híveit és ellenfeleit. Ugyanez az összebékítő jelleg mutatkozik meg abban is, ahogy az ICJ az örökérvényű emberi jogok szer-vezeti biztosítékainak kérdésében igyekszik a szemben álló felfogásokat közös nevezőre hozni. A kongresszus I. munkabizottságának (amely a törvényhozás és a Rule of Law kérdéseivel foglalkozott) a közgyűlés által elfogadott Követ-keztetéseiből kiderül, hogy az ICJ az e tekintetben fennálló különbségeket csupán másodlagos jelentőségűnek kívánja beállítani, s döntőnek az alapvető egyéni jogok elismerését nyilvánítja, amely „közös vagy közösnek kell lennie minden ún. szabad társadalom számára”.⁷² Az ICJ sem az írott alkotmányt, sem az emberi jogok alkotmányba foglalását, sem önálló alkotmánybíróság létezését nem tekinti a Rule of Law lényeges ismérvének. Lényeges csupán az alapvető emberi értékek elfogadása a kormányzat és a jogrendszer fel-építésében, akár alkotmányba vannak ezek foglalva, akár nem. Felvetődik a kérdés: ha nincsenek alkotmányba vagy más jogforrásba foglalva ezek az

⁷¹ Uo. 23. p.

⁷² Journal of the ICJ, 1957. I. köt. I. sz. 6 p.

„alapvető” emberi értékek, akkor tulajdonképpen hogyan léteznek? A tételes-jogon kívül? Azon felülemelkedve? Az ilyen a priori jellegű, a tételesjogtól független „jogok” gondolata közös jellemzője minden természetjogi elméletnek, aligha tévedünk tehát, ha a Rule of Law ilyen értelmezésének természetjogi jellegét hangsúlyozzuk. Ezt egyébként a burzsoá jogtudomány is felismerte. Boulier helyesen állapítja meg, hogy a Rule of Law nem más, mint visszatérés az ember „természetes” jogairól szóló elmélethez és ennyiben a XVIII. század társadalmának sajátos szükségleteit fejezi ki.⁷³ Ez az elmélet az állam fő feladatát az egyéni jogok szabad gyakorlásának biztosításában látja, mert ezek — állítólag — az államot megelőzve léteznek, s az állam létrehozásának, illetve létezésének értelmét éppen e jogok védelme képezi. Az ICJ tehát egy olyan időszakban, amikor maguknak a természetjogászoknak a körében is megrendült az örökérvényű, változatlan természetjogba vetett hit, visszatérnek ehhez a fikcióhoz, és általános érvényűséget igényelnek egy korántsem örökérvényű, hanem csupán meghatározott történeti feltételek között érvényesülő eszme-rendszer és az ezen felépülő jogrendszer számára.

Rozmaryn helyesen állapítja meg, hogy azok az intézmények, amelyekből a Rule of Law fogalma összetevődik, elválaszthatatlanok az értékektől, de ezeket nem szabad egy meghatározott filozófiai rendszer transzcendens eszméivel, illetve értékeivel azonosítani. A transzcendens értékek létezése nem bizonyított, értelmezésük — éppen szubjektív jellegük folytán — nagyon eltérő. A jogász csak azokat az értékeket veheti figyelembe, amelyek bennefoglaltnak a Rule of Law összetevőiként szereplő intézményekben. Ezek az értékek — a béke, a rend, a jogbiztonság stb. értékei — így nem egyebek, mint azok a hatások és következmények, amelyeket, egy, a Rule of Law alapján funkcionáló jogrendszer intézményei — működésük során — eredményeznek.⁷⁴

ad b) Az ICJ-t a Rule of Law fogalmának kidolgozására irányuló munkájában nyilván az a Duguittól származó figyelmeztetés vezette, hogy „meg kell találnunk a Rule of Law alapelvét és fogalmát, mert minden ebből származik”.⁷⁵ Kétségtelen azonban, hogy e fogalom pontosabb meghatározása szükségszerűen véleményeltéréseket idéz elő még azok között is, akik általánosságban esetleg hajlandók volnának azt elfogadni. Cicchetti helyesen állapítja meg, hogy ha a Rule of Law fogalmát (illetve ennek francia megfelelőjét, a règle de droit fogalmát) általánosságban használnánk, vagyis csupán bizonyos alapelvek összegezésére szolgáló fogalmat értenénk alatta, úgy a körülötte folyó vitáknak nem volna semmi értelme s nem volna szükség az ICJ kongresszusaira sem.⁷⁶ Valójában azonban úgy áll a dolog, hogy e fogalmat konkrét tartalommal igyekezzenek megtölteni, s mögötte most egy történetileg és ideológiailag meghatározott valóság, egy meghatározott jogrendszer s az ehhez kapcsolódó politikai célkitűzés húzódik meg. A Rule of Law állítólag mind azokat az intézményeket, eszméket és jogi tapasztalatokat foglalja egységbe,

⁷³ Ld. BOULIER i. m. 24. és köv. p.

⁷⁴ Ld. ROZMARYN, Stefan: A propos des colloques de l'Association Internationale des Sciences Juridiques sur la règle de la légalité. Revue Internationale de Droit Comparé, 1958. 1. sz. 75. p.

⁷⁵ Meg kell azonban jegyezni, hogy Duguitt a „Rule of Law” (règle de droit) kifejezést eltérő értelemben használta. Nála a „règle de droit” a társadalmi szolidaritás legfőbb törvénye. A társadalmi szolidaritás feltételezett parancsai alkotják a „règle de droit” tartalmát.

⁷⁶ Ld. CICCETTI i. m. 140. p.

amelyek évszázadokon át váltogatták egymást a különböző országokban, de amelyek a maguk bonyolultságában és szerteágazó voltában megfelelnek az általánosan elfogadott alapelveknek és kielégítik az ezekből fakadó közös igényeket.⁷⁷

Az ICJ-nek ez a következtetése aligha menekülhetne a hamis szillogizmus vádjá alól, hiszen egyik premisszája — az „általánosan elfogadott” alapelvekre való hivatkozás — szembetűnően nem állja meg a helyét. Az ICJ minden jogrendszer mintájaként, minden ország számára elfogadhatóként ajánl egy olyan rendszert, amely maga is egy időben és térben körülhatárolt, meghatározott történelmi feltételekhez kötött gazdasági és politikai rend terméke. A Rule of Law eszméje mögött nem áll egységes jogi közvélemény, csupán egy meghatározott gazdasági és politikai rendszer ideológiája. Az egyén szabadsága, a tulajdonjog abszolút volta stb., tehát a Rule of Law-fogalom középpontjába állított „alapvető” jogok a liberális burzsoázia vívmányai voltak. Az általános érvényű, egységes szabályozás követelménye mögött tehát az rejlik, hogy egyetlen elvet, a „laissez faire...” elvét tennénk meg általános érvénnyel a hatalom gyakorlásának alapjául, noha ez az elv csak egy meghatározott korszak vívmánya volt. Erre a visszásságra egyébként a burzsoá jogirodalom is rámutat. Stone például megjegyzi, hogy ez mesterségesen elválasztaná a hatalom gyakorlásának alapjául szolgáló elveket azoktól, amelyek az emberek mai megváltozott erkölcsi és jogi felfogását fejezik ki. Az ellentmondás feloldása csak úgy volna lehetséges, ha a hatalom gyakorlása az új felfogáshoz alkalmazkodnék, tehát végeredményben lemondana a Rule of Law egyik legfőbb elemét képező „laissez faire...” elv alkalmazásáról.⁷⁸

A Rule of Law eszméjének s az egész liberális jogfelfogásnak megvan a maga történeti jelentősége: szakított a feudális önkénnyel, az isteni jog helyére az emberi jogot állította, az embert megillető természetes jogok hirdetésével elősegítette a feudalizmus maradványainak kiküszöbölését. Ma azonban, amikor a tőkés társadalom fejlődése, és egyrészt a monopóliumok hatalmának növekedéséből, másrészt a munkásmozgalom erősödéséből eredően az osztályharc élesedése a tőkés országokban egyre újabb és újabb problémákat vet fel, amelyeknek megoldására a régi, klasszikus polgári jogfelfogás képtelennek bizonyult, a sérthetetlen emberi jogok gondolata is válságba került. Erre — mint a probléma történeti alakulásának felvázolása során rámutattunk — a burzsoá államok jogfejlődése elegendő bizonyítékot nyújt, a burzsoá állam- és jogtudomány pedig egyik legfontosabb feladatának tekintti a korábban szentnek és sérthetetlennek nyilvánított alapelvek áttörésének elméleti megindokolását. Természetesen nem vonható kétségbe, hogy a tőkés országokban ma is vannak hívei az alapelvek hagyományos, „klasszikus” értelmezésének, ez azonban mindinkább háttérbe szorul a tőkés gazdasági és társadalmi fejlődés mai követelményei mögött. Aligha tévedünk tehát, ha megállapítjuk, hogy a Rule of Law eszméjének az ICJ által elfogadott értelmezése, vagyis az „alapvető emberi jogok” és „értékek” hangsúlyozása ma már korántsem olyan uralkodó és vitathatatlan eszméje a burzsoá jogfelfogásnak és joggyakorlatnak, mint azt az ICJ állítja. Az elmondottak alapján túlzásnak tűnik az az állítás is, hogy a Rule of Law-nak az ICJ

⁷⁷ Ld. Journal of the ICJ, 1957. I. köt. I. sz. 6. és köv. p.

⁷⁸ STONE i. m. 725. p.

új-delhi kongresszusán elfogadott értelmezése „az egész világ jogászainak helyeslésével találkoznék”. Ha a szocialista országok jogászainak eltérő véleményét — amely a szocialista állam és jog teljesen új jellegéből szükségszerűen következik — nem vennénk is figyelembe, az eddigiekből kitűnik, hogy a Rule of Law értelmezésére vonatkozólag egységes álláspontot a tőkés országok jogászai körében sem találunk.

ad c) Felvetődik a kérdés: létezik-e egyáltalán egységes, általánosan elfogadható Rule of Law-eszme. Az eddigiekből kitűnik, hogy a Rule of Law mai értelmezése annyira összefonódik bizonyos „örökérvényű”, az államot megelőzően létező emberi „jogok” gondolatával, hogy azt a szocialista jogtudomány — mely az állam által alkotott tételes jogon kívül semmiféle más jog létezését nem ismeri el — nem teheti a magáévá. Felvetődik azonban a kérdés, hogy ha a Rule of Law fogalmát megtisztítanánk ettől az a priori elemtől és azt szigorúan pozitivistá alapon, a tételes jogrendszerek figyelembevételével próbálnánk felépíteni, lehetséges volna-e egy általánosan elfogadható, valóban közös Rule of Law-fogalom kidolgozása. Problémánk más megfogalmazásban tehát úgy hangzik, hogy léteznek-e valóban olyan jogi alapelvek, eljárások és intézmények, amelyek közösek az egész világ jogászai számára.

Lényegében ezt a problémát állította vizsgálódásai középpontjába az Association Internationale des Sciences Juridiques 1957 szeptemberében tartott chicagói kongresszusa. A kongresszus elsősorban összehasonlító jogi szempontból vizsgálta meg a Rule of Law kérdését, ami természetesen lehetővé teszi a tételes jogrendszerek alaposabb figyelembevételét, illetve a természetjogias vonatkozások elkerülését. Az összehasonlító jogtudomány vizsgálati módszereiből következően valamely jogrendszer vagy jogintézmény tanulmányozásánál nem annyira az értékelő, mint inkább a leíró elemek állnak az előtérben. Az összehasonlító jogtudomány művelői nem egy többé-kevésbé önkényesen megválasztott a priori értékmérő alapján vizsgálják az egyes országok állami és jogi intézményeit, hanem éppen megfordítva: magából a tételes jogból, magukból az egyes jogi jelenségekből igyekeznek a közös elemeket leszűrni, mindennemű értékelés kiküszöbölésével.⁷⁹ Ha tehát az általános érvényű, minden ország számára elfogadható Rule of Law-fogalom kidolgozását tűzik ki célul, akkor többnyire a valamennyi jogrendszerben fellelhető közös elemeket kutatják. Azok a jogintézmények, amelyek csak egyes országokra, vagy az országok bizonyos csoportjára jellemzőek, az összehasonlító jogtudomány így kiépített Rule of Law-fogalmának akkor sem összetevői, ha egyesek hajlamosak lennének ezeknek az intézményeknek a meglétéhez kötni a Rule of Law érvényesülését. Ami tehát „lényeges” elem egy-egy ország állami berendezkedésében és jogrendszerében, az a közös ismérven alapuló általános fogalom szempontjából lényegtelen lehet. Helyesen állapítja meg Rozmaryn, hogy a „lényeges” nagyon relatív ismérv, így az összehasonlító jogtudomány és az egyes nemzeti jogrendszerek Rule of Law-fogalma is nagy eltéréseket mutat.⁸⁰

A közös elemek felkutatásán alapuló, gyakran alkalmazott összehasonlító jogi módszer ellen az összehasonlító jogtudomány burzsoá művelői részéről is számos kifogás merült már fel. Gyakori ellenvetés pl., hogy a „csak az

⁷⁹ Ld. ROZMARYN i. m. 70—71. p.

⁸⁰ Uo.

tekinthető lényegesnek, ami közös" jelszó alapján kiépített Rule of Law-fogalom csak látszólag objektív jellegű, mert a közös elemek kiválasztásánál, a többé-kevésbé azonos vagy csupán látszólag hasonló intézmények különválasztásánál nehezen lehet elkerülni az önkényes szempontok érvényesülését. Az egyes jogintézmények vagy jogrendszerek közvetlen és mechanikus összehasonlítása is aligha képzelhető el, ami pedig az összehasonlító jogi Rule of Law-fogalom egyik gondolati előfeltétele. Fel szokták vetni azt is, hogy a Rule of Law eszméje az összehasonlító jogtudományban túlságosan leegyszerűsödik, s lényegében csupán az állami szervek rendszeres működésének követelményét foglalja magában. Végül — s ez az egyik legnyomósabb ellenvetés — az összehasonlító jogi Rule of Law-fogalom nem számol azzal a ténnyel, hogy minden jogrendszer emberi alkotás valamely cél elérésére, s azonos célokat különböző eszközökkel is meg lehet valósítani, viszont azonos vagy hasonló eszközök gyökeresen eltérő célkitűzések megvalósítására használhatók fel. Helyesebb tehát az összehasonlító jogi Rule of Law-fogalom körülhatárolásánál azokból a célokból kiindulni, amelyeket az adott jogrendszerek megvalósítani kívánnak, s e célok azonosságának vagy különbözőségeinek megállapítása után vizsgálni és összehasonlítani a célok megvalósítására szolgáló intézményeket. Az összehasonlító jogtudomány feladata eszerint annak megállapítása lenne, hogy az egyes jogintézmények milyen mértékben alkalmasak bizonyos célok megvalósítására.⁸¹

Az itt ismertetett ellenvetések — nézetünk szerint — kiindulópontul szolgálhatnak a szocialista jogelmélet idevonatkozó álláspontjának kialakításánál is. Hiba volna az összehasonlító jogi kutatások fontosságát kétségbe vonni vagy eleve visszautasítani azt a kísérletet, amely az egyes nemzeti jogrendszerekből leszűrt közös elemek felkutatására irányul. A kapitalista, illetve a szocialista állam és jog közti alapvető különbség folytán azonban legalábbis kételkednünk kell e tevékenység teljes sikerében. A szocialista és kapitalista országok állama és joga alapvetően más érdekek szolgálatában áll, alapvetően más célok megvalósítására törekszik, természetes tehát, hogy alapvetően különböznek szervezeti és felépítési elvei, vezető eszméi is. Az egymástól eltérő típusú állam- és jogrendszerek vezető elveinek szükségszerű különbözősége mellett az egyes részletmegoldások hasonlósága is gyakran csak látszólagos, mert a hasonlónak tűnő jogi rendezés mögött gyökerében más gazdasági és társadalmi viszonyok s az ezeknek megfelelő jogi meggyőződés húzódik meg. S ha vannak is valóban közös elvek, intézmények és eljárások, ezek csupán egyes, egymástól elszigetelt elemek, amelyek semmiképpen sem alkalmasak egy jogrendszer lényegének a kifejezésére, ami pedig — mint az előzőek során láttuk — a Rule of Law „klasszikus” és modern értelmezésének egyaránt alapvető igénye. Vannak azután más közös elemek is; ezek jó része azonban az állam és a jog legáltalánosabb elveit fejezi ki, s csak ebben az általános, minden tartalmi elemet nélkülöző formában tekinthető közösnek.⁸² Nem látszik tehát túlzónak az a következtetés, hogy egységes, egyértelmű Rule of Law elképzelhetetlen a szocialista és a kapitalista jogrendszerre.

⁸¹ Ld. International Association of Legal Science Chicago Colloquium on the Rule of Law as Understood in the West. September 1957. General Report 4. p.

⁸² Hazard pl. olyan általánosan elfogadott jogi formákban jelöli meg a közös elemet, mint a megfelelő bírói eljárás (due process), a független bíróság létezése stb. Ld. HAZARD, John: Sur la règle de la legalité dans les pays d'Orient. Revue Internationale de Droit Comparé, 1958. 1. sz. 80. p.

ad d) Azok a — főleg elméleti természetű — nehézségek és ellenvetések, amelyek a Rule of Law-fogalom mai értelmezésével kapcsolatban felvethetők, természetesen nem lehetnek ismeretlenek az ICJ vezetői előtt sem. Ha tehát a fennálló — s a polgári jogtudományon belül is jelentkező — nézeteltérések ellenére is ragaszkodnak a Rule of Law általánosan elfogadott voltának fikciójához, ennek nyilvánvalóan távolabbi okai vannak. Valóban, az ICJ eddigi tevékenységének vizsgálata minden tárgyilagos szemlélőt meggyőzhet e szervezet valóságos célkitűzéseiről. Az ICJ mindenütt ott volt, ahol a szocialista állam és jog elleni támadás bontakozott ki, határozatai, állásfoglalásai világosan tükrözik vezetőinek a szocializmus ügyével szemben táplált érzelmeit.⁸³ Ha tehát az ICJ a Rule of Law eszméjét állítja tevékenységének középpontjába, s nyilvánítja azt olyan értékmérőnek, amelyhez minden jogrendszernek alkalmazkodnia kell, akkor ebben elsősorban nem tudományos szempontok, hanem politikai célkitűzések játszzák a főszerepet. Az ICJ a Rule of Law jel-szavát konkrét politikai jelszóként veti fel, amelynek éle — nem is túlságosan lepezetten — a szocialista állam és jog ellen irányul. Az ICJ célja a Rule of Law eszméjének előtérbe állításával — ha nyíltan ki nem mondott formában is — az, hogy a kapitalista országok egységesnek vett állami berendezését és jogrendszerét az állami berendezéssel és a jogrendszerrel azonosítsa, s minden konkrét államot és jogot ennek mércéjével bírálja el. Nyilvánvaló, hogy az a felfogás, amely a jogrendszer fogalmának *conditio sine qua non*-jaként fogadja el a Rule of Law eszméjének érvényesítését, a szocialista jogrendszert nem tekintheti „valóságos” jognak. Az ICJ, amelynek egész tevékenységét a szocialista állami és jogi berendezkedés merev elutasítása jellemzi, a Rule of Law eszméjének harcbavetésével végső soron a szocialista országok ellen akarja létrehozni az angolszász és a kontinentális jogi felfogás valmiféle közelítését, s az így kialakított, általános érvényűséget igénylő mércével akarja lemérni és könnyűnek találni a szocialista álláspontot.

A Rule of Law eszméje, mint egy általános, minden országra kiterjedő, egységes jogrendszer gondolata nehezen tagadható hasonlóságot mutat az újabban erősen hangoztatott „világjog” eszméjével, amely látszólag a békés együttélés, a különböző társadalmi rendszerű államok közeledésének szolgálatában áll.⁸⁴ Ez a közeledés azonban nem valósulhat meg a szocialista jogi felfogás részéről tett elvi engedmény alapján, márpedig a Rule of Law elfogadása ezt jelentené. Tárgyilagos szemlélő előtt — s ilyenek egyre nagyobb számban akadnak a polgári jogtudomány és joggyakorlat elfogulatlan, s a különböző társadalmi berendezésű államok közeledését őszintén óhajtó képviselői között is — teljesen világos, hogy az ICJ igazi célja a szocialista jognak a Rule of Law nevében történő elutasítása, a szocialista jogrendszernek nem jogrendszerként való megbélyegzése, ami semmiképpen sem mozdítja elő az

⁸³ Az ICJ eddigi határozatainak áttekintése azt mutatja, hogy bár szerepeltek közöttük az imperialista országok törvénysértéseivel kapcsolatos anyagok is, túlnyomó többségükben azonban a szocialista országok megbélyegzésére irányultak.

⁸⁴ A Rule of Law-eszmének már klasszikus értelmezésében megvolt az a színezete, amely ma alkalmassá teszi az imperializmus nemzetközi célkitűzéseinek (világjog) szolgálatára. A nacionalizmus ugyanis az állam erősítésére törekszik s alárendeli az állam érdekeinek az egyén szükségleteit és igényeit. (Ld. FRIEDMANN: Legal Theory. 423. p.) Nagyon érdekes, hogy Krabbe, holland jogász, már 1922-ben kifejti azt az álláspontját (The Modern Idea of the State), hogy a jog személytelen hatalma egyrészt korlátozza az állam abszolút hatalmát polgárai fölött, másrészt átvezeti az emberiséget az állami szuverenitás korszakából a jog uralmához a nemzetközi kapcsolatok terén.

ICJ programjában is szereplő „compréhension et coopération internationale” célkitűzésnek — a szocialista országok által is támogatott — megvalósítását.

Az ICJ hangzatos célkitűzései, látszólag elvi síkon mozgó deklarációi mögött tehát elsősorban politikai jellegű megfontolások és célok húzódnak meg. Ezeket a politikai koncepciókat, amelyek veszedelmesen hasonlítanak egyes tőkés államok célkitűzéseihöz, a szocialista jogi felfogás természetesen nem fogadhatja el. A szocialista jog valóban az emberiség haladását, a népek közti béke és megértés ügyét szolgálja, ennek eszközéül azonban nem a Rule of Law eszméjét választja.

7. Végezetül egy kérdésre kívánunk még kitérni, s ez a szocialista törvényességnek a Rule of Law nevében történő elvetésével, megbélyegzésével függ össze. A Rule of Law hívei — elsősorban az ICJ-be tartozó jogászok — részéről gyakran hangzik el az a vád, hogy a szocialista törvényesség szakítást jelent azokkal a hagyományos és általánosan elfogadott alapelvekkel és intézményekkel, amelyekből a Rule of Law összetevődik, ezért igazi törvényességről a szocialista tábor országaiban nem lehet beszélni.⁸⁵ Ami ennek a vádnak a Rule of Law „hagyományos” és „általánosan elfogadott” értelmezésére vonatkozó részét illeti, ennek tarthatatlanságát az eddigiek során igyekeztünk igazolni. A következőkben a Rule of Law és a szocialista törvényesség egybevetésével kapcsolatban a vád második részét kívánjuk röviden megvizsgálni. Nem a szocialista törvényesség lényegét, intézményeit, érvényesülésének biztosítékait kívánjuk tehát ismertetni — ezt a feladatot a szocialista állam- és jogelmélet már lényegében elvégezte —, hanem a szocialista és burzsoá jogrendszernek közös értékmérővel történő lemérését mint elméletileg nem helytálló, politikailag pedig ellenséges kísérletet utasítjuk el.

A szocialista jogi felfogástól a Rule of Law eszméjében kifejezésre jutó egész szemlélet idegen. A szocialista állam nem ismer el semmiféle „természetes” jogokat, a szocialista társadalom tagjait megillető állampolgári jogokat tehát nem a priori jellegűnek tekinti. Az alapvető állampolgári jogokat a szocialista államok alkotmányukba vagy más jogszabályokba foglalják; e jogok csak az állami szankcionálás folytán nyernek jogi jelleget, s ezáltal válnak kötelezővé minden állami és társadalmi szerv, illetve a társadalom minden tagja számára.

Mindez szükségszerűen következik a szocialista állam és jog alapvetően új, a kizsákmányoló típusú állam- és jogrendszerektől gyökeresen eltérő jellegéből. A szocialista állam nem áll szemben a társadalom tagjaival, illetve a társadalom tagjainak döntő többségével. Az állam — éppen ellenkezőleg — ennek a többségnek az állama, ennek érdekeit képviseli, s ezen érdekek maradéktalan megvalósítására törekszik. Nincs és nem is lehet tehát elvi ellentét a többség érdekeit kifejező állam, s az e többséget alkotó osztályok egyes tagjainak érdekei között. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szocializmus építésének időszakában, amikor a társadalomban még nagy erővel jelentkeznek és hatnak a régi, a kizsákmányoló társadalom visszahúzó hagyományai, nemcsak a megdöntött kizsákmányoló osztályok tagjainak érdekei, hanem a szocialista átalakulást támogató osztályok egyes

⁸⁵ Ld. pl. LOEBER, Dietrich: *The Soviet Procuracy and the Rights of the Individual against the State*. *Journal of the ICJ*, 1957. 1. köt. 1. sz. 60—105. p.; Gsovski, Vladimir — GRZYBOWSKI, Kazimierz: *Judicial Procedure in the Soviet Union and in Eastern Europe*. *Journal of the ICJ*, 1958. 1. köt. 2. sz. 269—318. p.

tagjainak vélt érdekei is szembe kerülhetnek a közösség, a társadalom nagy többségének érdekeit kifejező államhatalommal. A szocializmus felépítése után azonban létrejönnek a szükséges előfeltételek az érdekösszeütközések teljes felszámolásához s az ezzel szorosan összefüggő jelenségek — pl. a bűnözés — megszűnéséhez is.⁸⁶

Az egyén és a közösség, az egyes állampolgár és a szocialista állam alapvető érdekeinek azonosságából következik a Rule of Law-probléma, vagyis a törvényesség problémájának teljesen új értelmezése is. A termelési eszközök magántulajdona és az ebből fakadó magántulajdonosi szemlélet felszámolásának folyamányaként megszűnik az az igény is — amely a Rule of Law egész koncepciójának alapját alkotja —, hogy az állampolgárt meg kell védeni saját államával szemben. A jogszabályok — köztük az állampolgári jogokat rögzítő jogszabályok — szigorú megtartásának, a szocialista törvényesség érvényesülésének követelménye nem az állam és az egyén érdekeinek különbözőségében, hanem azok alapvető azonosságában gyökerezik. A jogszabályok érvényesülésének legfőbb biztosítéka magában a társadalmi rendszerben keresendő, mert ennek fejlődése az állampolgárok jogainak mind teljesebb kibontakozása irányába mutat.

Nem nélkülözheti azonban a szocialista állam a szocialista törvényesség érvényesülésének szervezeti biztosítékait sem. Bár a jogszabályok gyakorlati érvényesülése a szocialista társadalom lényegéből szükségszerűen következik, a szocialista állam mégis hathatós eszközökkel rendelkezik, amelyekkel a törvények követését ellenőrizni, szükség esetén pedig kikényszeríteni tudja. E szervezeti biztosítékok azonban — a szocialista állam és jog új típusának megfelelően — eltérnek a burzsoá államok hasonló célt szolgáló intézményeitől. A szocialista jogszabályok érvényesüléséhez nem elengedhetetlenek azok a szervezeti formák, amelyeket a burzsoá jogtudomány és joggyakorlat szükségesnek tart a Rule of Law megvalósulásához. Így a szocialista állam — az államhatalom egységének elvét vallva — elveti az államhatalmi ágak szétválasztásáról szóló klasszikus elméletet, nem létesít semmiféle külön bírói szervet — alkotmánybíróságot, közigazgatási bíróságot stb. — az egyéni jogok fokozott védelmére, a burzsoá felfogástól eltérően értelmezi a bírói függetlenség elvét, s a példák sorát még folytatni lehetne.

A szocialista törvényesség, a szocialista — ha szabad ezt mondani — „Rule of Law” tehát nem mérhető a burzsoá értelemben vett Rule of Law mértékével. Ha ennek a különbségnek a vizsgálatánál az értékelő szempontot kívánjuk érvényesíteni, nézetünk szerint nem szabad önkényesen megválasztott, a priori jellegű értékmérőből kiindulnunk. Ginsberg professzornak teljesen igaza van, amikor megállapítja, hogy az egyén és a közösség érdekszférájának elhatárolását, az egyén életébe való állami beavatkozás mértékét minden egyes esetben érdemileg, a konkrét kérdés valamennyi összetevőjének megvizsgálásával kell eldönteni, nem pedig valamilyen, a szocializmus és a totalitarizmus között feltételezett „elkerülhetetlen” kapcsolat alapján.⁸⁷ Az összehasonlítás kérdésének lényege abban rejlik, hogy ad-e az egyes országokban érvényesülő s ezért szükségszerűen különböző törvényesség („Rule of Law”) az illető ország körülményeihez, társadalmi viszonyaihoz, hagyományaihoz mért és azokhoz helyesen alkalmazkodó biztosítékokat az egyes-

⁸⁶ Ld. N. Sz. HRUSCSOV beszámolóját az SzKP XXI. kongresszusán.

⁸⁷ Ld. GINSBERG i. m. 22. p.

állampolgárok érdekeinek, jogainak védelmére. Ha az így értelmezett biztosítékok megvannak és érvényesülnek valamely országban, úgy semmi okunk sem lehet arra, hogy ott a törvényesség („Rule of Law”) létezését kétségbe vonjuk. Ebben az értelemben — de csak ebben az értelemben — a törvényesség („Rule of Law”) alapelve valóban közös követelménye az egész világ jogászainak.

Ma már a burzsoá jogtudomány egyes képviselői is felismerik, hogy a Rule of Law problémája ebben az értelemben szorosan összefügg a jog mibenlétének kérdésével.⁸⁸ Ha a jog fogalmát valamilyen — önkényesen megválasztott — igazságosság-elvhez kapcsoljuk, úgy valóban semmilyen közös nevezőt nem találhatunk a szocialista jog és a kizsákmányoló társadalmi rendszerek jogának összehasonlításához. Ha viszont azt vesszük figyelembe, hogy az állam által alkotott és szankcionált magatartási szabályok milyen mértékben és milyen eredménnyel szabályozzák a társadalmi viszonyokat, akkor valóban a tényeken alapuló, objektív értékmérővel rendelkezünk a különböző jogrendszerek leméréséhez. A szocialista állam a dolgozó tömegeknek az államügyek intézésébe való mind szélesebbkörű bevonásával, a választott népképviselői szervek rendszeres beszámoltatásával, a munkájukat elhanyagoló vagy rosszul végző funkcionáriusok visszahívásával, az ügyészi tevékenység új értelmezésével stb. hatékony jogi biztosítékokat teremt az állampolgárokat megillető jogok érvényesüléséhez. A szocialista törvényesség érdemi megítéléséhez az szolgáltatja az egyedüli alapot, hogy ez — a szocialista társadalom szükségleteihez alkalmazkodó törvényesség — mennyiben és milyen mértékben járul hozzá a társadalmi rend és a jogrend fenntartásához.

A történelem kerekét senki — még az ICJ sem — forgathatja vissza. Az a kísérlet tehát, amely a klasszikus kapitalizmus jogi felfogását kifejező, történelmileg meghaladott Rule of Law-eszmét nyilvánítja követendő mintának valamennyi ország — tőkés és szocialista országok — számára, és ennek alapján veti el a szocialista állami és jogi berendezkedést, eleve reménytelen vállalkozás.

»RULE OF LAW« И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ЗАКОННОСТЬ

3. *Нетеру*

Статья имеет своей целью проанализировать основные вопросы нынешнего толкования «Rule of Law» прежде всего на основании итогов работы «International Commission of Jurists» и, сопоставляя их с позициями социалистической теории государства и права, сделать соответствующие выводы.

Рассматривая исторические условия появления идеи «Rule of Law» статья подчеркивает ее тесную связь с требованием свободного экономического оборота, затем излагаются изменения, происшедшие в толковании идеи «Rule of Law» вследствие развития права при империализме. В эпоху империализма проблема «Rule of Law» проявляется в области отграничения круга вмешательства государства от сферы интересов личности. Статья подводит итоги основных концепций, относящихся к толкованию „Rule of Law”.

В центр работы «International Commission of Jurists», представляющей собой международную организацию юристов капиталистических стран, поставлено распростра-

⁸⁸ Ld. MARSH i. m. 52—53. p.

нение идеи «Rule of Law» в международном масштабе. Эта деятельность скрывает по сути дела теоретическую борьбу с социалистическим государством и правом и социалистической наукой о государстве и праве. Статья подробно анализирует деятельность съездов «International Commission of Jurists» по выяснению понятия «Rule of Law» и приходит к заключению, что суть этого понятия состоит в устранении разногласий литературы и практики буржуазного права и в согласовании различных концепций с целью единого выступления против социалистической теории права. Статья старается доказать неприемлемость с точки зрения социалистического государственоведения и правоведения разработанной организацией ICJ понятия «Rule of Law».

Сопоставляя идею «Rule of Law» с принципом социалистической законности, статья указывает на принципиально иной характер этого принципа, выводя из того непременно отличающиеся организационные гарантии социалистической законности.

SUR LA NOTION DE LA «RULE OF LAW»

Zoltán Péteri

L'étude se propose d'examiner les objectifs principaux de l'interprétation actuelle de la notion de la «Rule of Law» et ceci en premier lieu sur la base de l'activité déployée par la *Commission internationale de Juristes*, pour pouvoir en déduire les conséquences qui s'imposent, compte tenu de la doctrine socialiste de l'Etat et du droit.

En examinant les circonstances historiques dans lesquelles l'idée de la «Rule of Law» se forme, l'étude souligne ses rapports étroits avec le système du libre échange et esquisse les changements que l'idée de la «Rule of Law» subit en conséquence de l'évolution impérialiste du droit. A l'époque de l'impérialisme le problème de la «Rule of Law» se présente comme celui de la délimitation du terrain de l'intervention de l'Etat d'une part et des intérêts individuels d'autre part. L'étude résume les thèses principales relatives à l'interprétation de la «Rule of Law».

La Commission internationale de Juristes, organisation internationale des juristes des pays capitalistes, fit de la propagation de l'idée de la «Rule of Law» la tâche centrale de son activité. En réalité, cette activité est une lutte idéologique camouflée contre les Etats socialistes et leur droit ainsi que contre les sciences politiques et juridiques socialistes. L'étude soumet à une analyse détaillée les travaux des différents congrès de la Commission internationale de Juristes consacrés à élucider la notion de la «Rule of Law» et constate que le but principal de ces travaux consiste dans l'applanissement des divergences de vue se manifestant dans la doctrine et la jurisprudence des pays bourgeois, ainsi que dans la création dans ce domaine d'un front unique contre la conception socialiste du droit. L'étude s'efforce de démontrer que la notion de la «Rule of Law» élaborée par la Commission internationale de Juristes est inacceptable pour la science socialiste de l'Etat et du droit.

Pour finir, l'étude, en mettant en parallèle l'idée de la «Rule of Law» avec celle de la légalité socialiste, constate que la nature de cette dernière est fondamentalement autre. De ce fait l'étude déduit la diversité des garanties organiques qui servent à la soutenir.

HALÁSZ JÓZSEF

A fontosabb államjogi intézmények az új francia alkotmányban

I

Az új alkotmány előkészítése és elfogadása

Az 1958. szeptember 28-i népszavazás eredményeként 1958. okt. 4-én új alkotmányt léptettek hatályba Franciaországban.¹ Az elmúlt években mind a francia hivatalos propaganda, mind a politikai és alkotmányjogi elmélet polgári szakemberei a korábbi, 1946. évi alkotmány egyes demokratikus intézményeiben jelölték meg a kialakult politikai válság fő okait. Amikor de Gaulle tábornok az 1958. május 13-i algériai katonai puccs eredményeként hatalomra került, egyértelműen kijelentette, hogy a politikai válság problémáit alkotmányreform útján akarja megoldani.

A belső elmentmondások fokozatos élesedését, az 1958. évi politikai válságot természetesen nem az 1946. évi alkotmány demokratikus intézményei okozták, hanem a jobboldali burzsoá köröknek már az ország felszabadulásától kezdődő s egyre erősödő támadása a dolgozók alkotmányban biztosított demokratikus szabadságjogai ellen, mindenekelőtt pedig a hatalmon levő reakciós nagyburzsoázia érdekeit szolgáló hatalmas anyagi és emberáldozatot követelő gyarmati háborúk. A belső ellentmondások élesedése s a gyarmati rendszer növekvő válsága fokozatosan a politikai intézmények válságához vezetett.

*

A korábbi alkotmányt az ország felszabadulása után, 1946 októberében fogadta el az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Így az alkotmány demokratikus intézményei a háború utáni osztályerőviszonyokat, a demokratikus erők általános fellendülését, a baloldali pártok és haladó csoportok egységét tükrözték. Demokratikus elveken épült fel; tartalmazta az állampolgárok szociális, gazdasági, demokratikus szabadságjogait; kimondotta az általános szavazással választott Nemzetgyűlés — az egyetlen törvényhozó szerv — szuverenitását; a korlátozott hatáskörrel rendelkező köztársasági elnököt a parlament — a Nemzetgyűlés és a Köztársasági Tanács együttesen — választotta; a Nemzetgyűlés erősítette meg a kormányt, amely tevékenységében alá volt rendelve a Nemzetgyűlésnek; az alkotmány előírta a helyi önkormányzatok demokratikus fejlesztését stb. A baloldali és haladó demokratikus erők jelentős szerepe az ország felszabadulás utáni politikai életnek alakításában nem változtatta meg az 1946. évi alkotmány burzsoá jellegét, — ugyanis az alkotmány tartalmazta a kapitalista társadalmi beren-

¹ Ld. Journal Officiel de la République Française, 1958. X. 5. Továbbiakban: J. O.

dezkedés lényeges intézményeit is. Mivel azonban a kialakult osztályerőviszonyok következtében jelentős helyet kaptak az alkotmányban a dolgozók jogai és más demokratikus intézmények, az alkotmány, következetes megvalósítása esetén a további demokratikus fejlődés támaszává és serkentőjévé válhatott volna.

A fokozatosan magához tért és pozícióját megerősítő nagyburzsoázia azonban az alkotmány demokratikus intézményei ellen — mint a felszabadulás utáni erőviszonyok kényszerű kompromisszuma ellen — hamarosan támadásba lendült. Először az egyes demokratikus intézményeket támadták, ez a támadás fokozatosan a reakciós burzsoázia erejéhez és érdekei megvalósításához szükséges feltételekkel összefüggően az egész alkotmány elleni támadássá szélesedett ki.² Képviselőik először megakadályozták az 1946. évi alkotmányban rögzített egyes demokratikus rendelkezések megvalósítását, majd egyre több javaslatot tettek az alkotmány megváltoztatására. 1951-ben a Nemzetgyűlés jobboldali többségének segítségével sikerült megváltoztatniok a nemzetgyűlési képviselők választásának szabályozását. 1954-ben pedig olyan alkotmányreformot valósítottak meg, amely jelentősen kiszélesítette a köztársasági elnök, a kormány hatáskörét, növelte a parlament második háza — a Köztársasági Tanács — szerepét, korlátozta a képviselők jogait stb.³ Minden korlátozás ellenére az 1956. január 2-i választásokon jelentősen megnövekedett a demokratikus szervezetek, elsősorban az FKP befolyása az ország közvéleményére, ez pedig megnehezítette az antidemokratikus bel- és külpolitika megvalósítását, s az ilyen célra törő kormányok bukását okozta. Ezt követően a vezető reakciós erők a burzsoázia különböző csoportjainak egységes érdekeire hivatkozva, a kommunizmus veszélyével és a polgárháború lehetőségével fenyegetőzve nyíltan kezdték követelni az 1946. évi alkotmány teljes felülvizsgálását. Az alkotmány teljes revíziójának megvalósítására lehetőséget adott az 1958 májusában megszervezett puccs, amelynek eredményeként hatalomra jutott de Gaulle tábornok.

De Gaulle hatalomrajutása éppen ezért nem egyszerű kormányválságot jelentett, hanem a köztársaság demokratikus intézményei elleni, évek óta fokozódó támadás kiszélesedését. De Gaulle miniszterelnökké történt beiktatása után, 1958. június 1-én azonnali tárgyalásra benyújtotta az alkotmány módosításáról szóló törvényjavaslatot. Az alkotmánytörvényt június 3-án a Nemzetgyűlés jobboldali többsége megszavazta. Az alkotmánytörvény elfogadtatása arra irányult, hogy hatályon kívül helyezték az 1946. évi alkotmány 90. cikkelyét, amely az alkotmány módosításával kapcsolatos el-

² A polgári demokratikus intézmények válsága a kapitalista társadalmi és politikai berendezkedés belső és külső ellentmondásainak növekedése következtében általános jellemzője más imperialista, burzsoá országok államszervezetének is. A burzsoázia nem képes a munkásosztály és a haladó demokratikus erők szervezetsége, az elnyomott gyarmati népek erősödő függetlenségi harcra következtében a régi módon, a korábbi burzsoá demokratikus intézmények kereteiben kormányozni: ezeket félredobja és antidemokratikus, tekintélyuralmi stb. politikai rendszerek megvalósítására törekszik. Korlátozza a dolgozók politikai, gazdasági, szociális jogait, a képviselői szervek szerepét. Saját céljainak megfelelően átalakítja az állami berendezkedést, a választójogot stb. E problémakört részletesen feldolgozta Kovács István: „A burzsoá alkotmányosság válsága” c. monográfiájában. Bp. Szikra, 1954.

³ Vö. KRUTOGOLOV, M. A.: Az 1954. évi francia alkotmányreform. Megjelent „A burzsoá országok mai államjogi kérdései” c. kötetben. Szerk.: V. F. Kotok, Moszkva, Az SzU. Tudományos Akadémiájának Kiadója, 1958.

járást szabályozta, és ebben jelentős szerepet biztosított a Nemzetgyűlésnek. A korábbi eljárást „körülményesnek” tartották, ezért az alkotmánytörvényben a kormányt bízták meg az új alkotmány tervezetének kidolgozásával.⁴ Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy egyidejűleg de Gaulle tábornokot teljhatalommal ruházták fel. A teljhatalom jogi megalapozásaként a tudományos irodalomban azzal érvelnek, hogy „... az adott körülmények között, amelyek között az új kormány hatalomra jutott, az 1946. évi alkotmány feltétel nélküli alkalmazása, várva az új intézmények elfogadására, lehetetlennek bizonyult. Így a Parlament a teljhatalomról kiadott törvénnyel ténylegesen felfüggeszti az alkotmány alkalmazását, hogy de Gaulle tábornok a helyzetből fakadó intézkedéseket haladék és korlátozás nélkül megtehesse. Ez a kivételes rendszer nem ért véget az új alkotmány elfogadásával. Előrelátva azt, hogy az új alkotmány intézményeit nem lehet azonnal kialakítani, a teljhatalom időszakának rendszerét négy hónapi időtartamra meghosszabbították. Időrendileg tehát ez a rendszer két folyamatos jogi bázisra támaszkodik: a június 3-i törvényre, majd az új alkotmány 92. cikkelyére”.⁵

Az 1958. június 3-i antidemokratikus alkotmánytörvényt jogi megalapozatlansága miatt sok támadás érte, de a tekintélyuralmi rendszer szakemberei minden elméleti ellenvetésüket félretették, még azt a burzsoá jogtudomány által elfogadott tételt is, hogy „egyetlen állami szerv... sem ruházhatja át saját felhatalmazásait egy másik szerve, mert azokkal nem saját érdekében rendelkezik — amely esetben lemondhat róluk —, azokat mint legalkalmasabbra bízták, hogy a köz érdekében hasznosítsa. Röviden, a közhatalmi szerveknek nincs joguk; teljesítendő funkcióik vannak; és saját maguk ezeket nem háríthatják át, még kevésbé bízhatják más szervekre” stb.⁶

Ezzel szemben az alkotmánytörvény indoklására a francia polgári politikai és alkotmányjogi elmélet két érvet hozott fel:

a) a politikai indoklást, amely de Gaulle teljhatalmából indul ki. Eszerint a kormány gondja az új alkotmánytervezet elkészítése, s ezért nem lehet sem az alkotmánytörvényt, sem a kormányt bírálni;

b) bonyolultabb, mesterkéltnél jogi érvelést. Eszerint: ha az alkotmányozó nem is ruházhatja át hatalmát, teljes mértékben joga van módosítani az alkotmánymódosító eljárást, és gondoskodni új alkotmányozó szervekről. Ezenkívül még megállapíthatja az alkotmánymódosítással kapcsolatos eljárás érvényességét. „Ez az eljárás egyébként elfogadhatónak látszik — írja Chatelain professzor —, erre mások is hivatkoznak, hogy megalapozzák a június 3-i törvény érvényességét.”⁷

Az alkotmány módosításáról szóló törvény elfogadása és de Gaulle teljhatalommal való felruházása után a parlament ülését elnapolták, s így minden ellenőrzéstől megszabadulva készítették elő az új alkotmánytervezetet és a szeptember 28-i népszavazást. Az új alkotmány előkészítésével kapcsolatban a francia burzsoá elméleti szakemberek maguk is elismerik, hogy az 1958. június 3-i alkotmánytörvény teljesen megszüntette a parlament befo-

⁴ Ld. J. O. 1958. VI. 4.

⁵ BURDEAU, G.: Droit constitutionnel et institutions politiques. Les institutions de la Vème République. Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1959. 376—377. p.

⁶ CHATELAIN, J.: De la IVème République à la Vème. Revue politique et parlementaire, 1958. 7. sz. 9. p.

⁷ Uo. 10. p.

lyását az alkotmány kidolgozására, s a kormányra volt egyedül ruházva, hogy „... kiválassza az új alkotmány szövegét... a parlament részvételét a tervezet kiválasztásában a végsőkéig korlátozták”.⁸ A de Gaulle kormánya által elkészített alkotmánytervezetet átadták az ún. konzultatív alkotmánybizottságnak. (A bizottság 39 tagból állt; 13 tagot a kormány nevezett ki, mellettük még 16 képviselő- és 10 szenátor-tagja volt a bizottságnak.) Az államtanács az elkészített szöveget záradékolta, a kormány megerősítette és szeptember 4-én közzétették. Az alkotmánytervezetet 1958. szeptember 28-án hocsátották népszavazásra. Az igennel és nemmel történő szavazás nem az új kormány politikai programjára, hanem kizárólag az alkotmányra történt, így a gyakran ellentétes célokra törekvő szavazók azonos módon szavaztak. A népszavazás a következő eredménnyel járt: az új alkotmány elfogadására szavazott 31 086 502 választó, a szavazók 79.25%-a; ellene szavazott 5 419 749 szavazó, a választók 20.75%-a.

A népszavazás eredményének reális értékelésénél feltétlenül figyelembe kell venni a teljhatalom feltételei közötti előkészítést és szavazást. Már jóval a népszavazás előtt széles kampány indult az új alkotmány elfogadásáért; az államapparátust, rendőrségi szerveket, hadsereget egyaránt igénybe vették a megfelelő eredmény biztosítására. A népszavazás bonyolult politikai helyzetben: terror, megfélemlítés, megtévesztés, a baloldali erőknek a szocialista párt által kiváltott kettészakadtsága stb. feltételei között zajlott le. A kaosztól való félelem, a polgárháborúval való zsarolás, a parlament szerepének diszkreditálása, de Gaulle tábornok személyes tekintélye iránti illúziók a széles közvéleményben stb. — mind hozzájárultak a népszavazás kedvezőtlen eredményének kialakulásához.⁹

Az új alkotmány elfogadás kétségtelenül a reakciós erők győzelmét jelenti. Ugyanakkor mutatja, hogy a francia burzsoázia képtelen már a régi hagyományos, polgári demokratikus intézmények keretében kormányozni, hatalma megőrzéséhez kénytelen új, antidemokratikus intézményeket bevezetni.

II

A nemzeti szuverenitás és a demokratikus jogok

Az új francia alkotmány¹⁰ jelentősen visszafejleszti az 1946. évi alkotmányban rögzített demokratikus intézményeket, ugyanakkor összefüggő rendszerét alakítja ki azoknak az intézményeknek, amelyek a reakciós burzsoázia és

⁸ Uo. 8. p.

⁹ Vö. Session du Comité Central. Documents, Cahiers du Communisme, 1958. 10. sz.

¹⁰ Az új francia alkotmány preambulumból, 15 címből és 92 cikkelyből áll:
Preambulum

- I. Cím. A szuverenitásról (2—4. cikkely)
- II. Cím. A köztársaság elnöke (5—19. cikkely)
- III. Cím. A kormány (20—23. cikkely)
- IV. Cím. A parlament (24—33. cikkely)
- V. Cím. A parlament és a kormány közötti kapcsolatok (34—51. cikkely)
- VI. Cím. A nemzetközi szerződések és szövetségek (52—55. cikkely)
- VII. Cím. Az alkotmánytanács (56—63. cikkely)
- VIII. Cím. A bírói hatóságokról (64—66. cikkely)

gyarmatosító körök helyzetét megszilárdítják. Maguk a francia polgári szakemberek rámutatnak, hogy „Az 1958. évi alkotmány nem a körülmények által szült rögtönzés. Bizonyos számú eszmének a megvalósulása, amelyeket de Gaulle tábornok nem egyszer kifejtett Bayeux-i beszéde óta. Másrészről M. M. Debré, akinek döntő szerepe volt a szöveg kiválasztásában, maga is ismertette könyvekben és cikkekben az intézmények kívánatos formájával kapcsolatos gondolatait.”¹¹ Hangsúlyozzák, hogy „az alkotmány nem egyszerűen csak szabályozás. Nem egyedül az állam felső gépezetének egy bizonyos technikai berendezését, hanem inkább kifejezetten, illetve magától értetődően a hatalom egy bizonyos filozófiáját s magának a hatalom kialakulásának, az állam szuverenitásának egy bizonyos koncepcióját jelenti” stb.¹²

a) Az új alkotmány lényegének jellemzője, hogy a burzsoázia politikai hatalmának olyan formáját vezette be, amelyben a parlamenti demokratikus rendszernek csak bizonyos formális elemei maradtak meg. Bár az új alkotmány kimondja, hogy „sem a nép valamely része, sem valamely személy nem sajátíthatja ki a szuverenitás gyakorlását” (3. cikkely, 2. bekezdés), a francia államszervezet az „erős végrehajtóhatalom” kialakítása, a köztársasági elnök széles hatásköre következtében jobban mint bármikor a francia reakciós burzsoázia, a bankok és a monopóliumok kezébe került.¹³ „A hatalmak egyensúlya”, az államszervezet „korszerűsítése” stb. elméletek mögött a Nemzetgyűlés szerepének maximális korlátozása, a köztársasági elnök teljes hatalma és az általa kinevezett kormány mindenhatósága húzódik meg.

b) Az új alkotmány antidemokratikus lényegét mutatja, hogy — hasonlóan a bonni alkotmányhoz — elhagyja az állampolgárok alapjogait tartalmazó fejezetet; az előző alkotmányban foglalt olyan demokratikus jogokat, mint a munkához való jog, a szakszervezeti jog, sztrájk-jog, a szociális biztosításhoz való jog, a felvonulás joga, a nők egyenjogúsága minden területen stb. A nők egyenjogúságát az új alkotmány értelmében ezután a családjogban szabályozzák. A preambulum mindössze arra szorítkozik, hogy ünnepelesen kinyilatkoztatja az emberi jogokat és a nemzeti szuverenitás elveit, amelyeket az 1789. évi Deklaráció meghatározott s az 1946. évi alkotmány megerősített és kiegészített. Kinyilvánítja ugyan az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét származásra, fajra vagy vallásra való tekintet nélkül (2. cikkely, 1. bekezdés), tiltja az önkényes letartóztatásokat (66. cikkely), de az állampolgárok demokratikus szabadságjogainak, a gazdasági és szociális jogoknak a részletes szabályozását átadja a kormány hatáskörébe (ld. 34., 37. cikkelyek); a parlament ezeken a területeken csak általános elveket és alapvető garanciákat állapít meg. (Parlamenten az új alkotmány terminoló-

IX. Cím. A legfelső bíróság (67—68. cikkely)

X. Cím. A gazdasági és szociális tanács (69—71. cikkely)

XI. Cím. A területi közösségek (72—76. cikkely)

XII. Cím. A Közösségről (77—87. cikkely)

XIII. Cím. A társulási egyezményekről (88. cikkely)

XIV. Cím. Az alkotmány megváltoztatásáról (89. cikkely)

XV. Cím. Átmeneti rendelkezések (90—92. cikkely)

¹¹ BURDEAU i. m. 385. p.

¹² CHATELAIN: La nouvelle Constitution et le régime politique de la France. Berger-Levrault, 1959. 15. p.

¹³ KRIEGEL-VALRÉMONT: Une Constitution monarchique. Cahiers du Communisme, 1958. 9. sz.; CLAUDE, Henri: Gaullisme et grand capital. Co. 1959. 10. sz.; Constitution gaulliste et monopoles capitalistes. Co. 1959. 11. sz.

giája értelmében a Nemzetgyűlés és a Szenátus együttesen értendő.) Ezzel az intézkedéssel az új alkotmány a végrehajtóhatalom széles önkényét teszi lehetővé, ugyanis a kormány bármikor korlátozhatja ezeket a jogokat.¹⁴

c) Ezzel párhuzamosan — jellemző újításként — az új francia alkotmány olyan rendelkezést is tartalmaz, amely lehetőséget ad az állampolgárok politikai jogainak szűkítésére és amelynek alapján a kormány a pártok létezésének és tevékenységének szabadságát korlátozhatja. Az alkotmány 4. cikkelye kimondja ugyanis, hogy a politikai pártoknak „... tiszteletben kell tartaniok a nemzeti szuverenitás és a demokrácia elveit.” E cikkely tág értelmezése — és ebben van sajátos értelme — lehetővé teszi például, hogy a kormány felépjen a Francia Kommunista Párt ellen, s a pártot felelősségre vonják. A Német Szövetségi Köztársaságban a karlsruhei alkotmánybíróság az alkotmány hasonló cikkelyén alapuló elvi és jogi indoklással oszlatta fel és helyezte törvényen kívül a Német Kommunista Pártot.

d) A francia reakciós burzsoázia és a gyarmatosító körök a „Francia Közösség” szervezeti formájában akarják továbbra is megőrizni gyarmataikat, amelyek egyre erősebben nemzeti függetlenségre, önálló állami létre törekcsenek. Amikor egyik oldalról a „Francia Közösség” keretében kénytelenek módosítani gyarmati politikájukat, ugyanakkor másfelől elhagyták a korábbi alkotmány azon meghatározását, amely elítélt minden jogtalan háborút, a gyarmati népek elnyomását, s kimondotta, hogy a francia köztársaság „... nem folytat semmiféle háborút hódítás céljából és soha nem használja fel erőit egyetlen nép szabadsága ellen sem”. (1946. évi alkotmány preambuluma.) Ez is mutatja, mennyire újtjában álltak a korábbi alkotmány egyes demokratikus rendelkezései a francia reakciós burzsoáziának.

III

A köztársaság elnöke

Az 1946. évi alkotmánnyal összehasonlítva, az 1958. évi új alkotmányban legjelentősebbek a köztársasági elnök helyzetével és szinte korlátlan hatáskörének kialakításával kapcsolatos rendelkezések. A nyugati burzsoá alkotmányjogi irodalom is elismeri, hogy a választott képviseleti szervekkel szemben az alkotmányban központi helyre a köztársasági elnöki intézmény került, ez az 1958. évi alkotmánnyal kialakított politikai rendszer kulcsa.¹⁵

¹⁴ Az alkotmány kihirdetése után pl. néhány nappal megjelent egy elnöki rendelet (Ord. N° 58.916 du 7 oct. 1958), amely jogot adott az igazgatási hatóságoknak, hogy internálják az olyan személyeket, akik közvetve vagy közvetlenül anyagi segítséget adnak az algériai szabadságharcához. Ez a rendelet lehetővé teszi, hogy az algériai nép szabadságharcával szimpatizáló, haladó személyekkel szemben a közigazgatási hatóságok eljárjanak.

¹⁵ Ld. BERLIA, G.: Le Président de la République dans la Constitution de 1958. Revue du Droit public et de la Science politique en France et à l'étranger, 1959. 1. sz.; Les pouvoirs du Président de la République comme gardien de la Constitution. Uo. 1959. 3. sz.; PRÉLOT, M.: „Az 1958. szeptember 4-i szöveg az első helyet a köztársasági elnöknek adja...” La Nouvelle Constitution. P. Le Centurion, 1958. 42. p.; ECHTERHÄLTER, Rudolf: Die verfassungsmässige Ordnung der fünften französischen Republik. Archiv des öffentlichen Rechts, 1959. 3. sz. 336. p. stb.

A köztársasági elnök helyével, szerepével az új alkotmány II. fejezete (5–19. cikkelyek) foglalkozik, de *felhatalmazásai az egész alkotmányt szervesen átszövik*. A köztársasági elnök szinte korlátlan hatásköre, ellenőrzés nélküli hatalma ellentmond Franciaország köztársasági hagyományainak és lehetőségeket teremt a tekintélyuralmi rendszer, az egyszemélyi diktatura megvalósítására. A francia monopóliumok és a reakciós burzsoázia régi törekvése volt olyan „új rend” kialakítása, amelyben a polgári parlamenti rendszer intézményeit félreállítva, erős és független végrehajtó hatalommal akadály nélkül megvalósíthatják érdekeiket.¹⁶

Az új hatalomnak a monopóliumokkal való szoros összefonódásán alapul a köztársasági elnök hatáskörének korlátlansága és tevékenységének ellenőrizhetetlensége. Az új alkotmány ezt abban is kifejezésre juttatja, hogy kimondja: „A köztársasági elnök tiszttsége betöltése során elkövetett cselekményekért csak hazaárulás esetében felelős. Csak a két Ház helyezheti vád alá, azonos nyilvános és tagjai abszolút többségével hozott szavazattal; ítéletet a Legfelsőbb Bíróság hoz” (68. cikkely). Ezek szerint az elnök politikailag semmiféle cselekedetért nem felelős. Ez lényegében a személyi sérthetlenség feudális elvének kimondása. Az alkotmányjog francia teoretikusai szerint azonban az elnök korlátlan hatásköre, s hogy cselekedeteiért nem vonható felelősségre, nem mond ellent egymásnak.¹⁷

Az új alkotmány ténylegesen és jogilag is az állami élet minden területén a legszeleesebb jogok ellenőrzés nélküli gyakorlását biztosítja a köztársasági elnök részére. Minden más állami szerv — parlament, kormány, alkotmánytanács, bírósági szervek, a Közösség vezető szervei stb. — szinte a *köztársasági elnök személye körül épül ki*. A parlament törvényhozói jogainak erős korlátozása, valamint ezen a területen a kormány hatáskörének jelentős kiszélesítése következtében (37–38. cikkely), a törvényhozói hatalom érdemi megvalósítása lényegében a köztársasági elnök kezébe kerül. Az alkotmány rögzíti, hogy a parlament által elfogadott törvényt vagy annak egyes cikkelyeit a közzététel határidejének lejártá előtt ismételt megvitatásra a parlamentnek visszaadhatja, amely az ismételt megvitatást nem utasíthatja el (10. cikkely). A köztársasági elnök hirdeti ki a törvényeket. Az alkotmányban meghatározott feltételek között népszavazásra bocsáthat minden, a közhatalom szervezeteire vonatkozó törvénytervezetet vagy szerződést (11. cikkely). Az elfogadott törvényeket az alkotmánytanács elé utalhatja, hogy megfeleljen-e az alkotmánynak (54., 61. cikkely), ezzel lényegében és jogilag is közvetlenül a parlamenti elfogadás után bármilyen törvényt kétségessé tehet; vagyis a parlament által már elfogadott törvények hatálybalépéséhez a köztársasági elnök hozzájárulása szükséges.

A köztársasági elnök a két házsal üzenetek útján érintkezik, amelyeket felolvastat. Az üzeneteket vita nem követheti. Ha nincs ülősszak, az elnöki üzenet meghallgatására a parlamentet külön össze kell hívni (18. cikkely). A köztársasági elnöknek joga van a miniszterelnökkel és a házelnökökkel való konzultáció után a Nemzetgyűlést feloszlatni. A Nemzetgyűlés feloszlatását — ha úgy tartja szükségesnek — a választást követő esztendőben megismételheti (12. cikkely). A Nemzetgyűlés feloszlatásának joga hatékony

¹⁶ Vö. *Quelles forces sociales y a-t-il derrière De Gaulle. Session du Comité Central d'Ivry. Cahiers du Communisme, 1958. 7. sz.*

¹⁷ Vö. BERLIA i. m. 75., 84. p.

eszközt biztosít a köztársasági elnöknek a Nemzetgyűléssel és a képviselőkkel szemben. Ez utóbbiakat ugyanis állandóan fenyegeti mandátumuk elvesztésének veszélye, amely minden olyan esetben bekövetkezhet, ha a Nemzetgyűlés munkája és a képviselők tevékenysége nem felel meg a köztársasági elnök által támasztott követelményeknek. Ugyanakkor a köztársasági elnök meghatározott napirenddel rendkívüli ülészakra bármikor összehívhatja a parlamentet a miniszterelnök útján (29—30. cikkely).

Az új alkotmány megfosztja a parlamentet a kormányalakítás és ellenőrzés 1946. évi alkotmányban biztosított jogától, s a parlament teljes mellőzésével a köztársasági elnökre ruhazza a miniszterelnök és a miniszterek kinevezésének és felmentésének jogát (8. cikkely). Ebből következően a kormány a köztársasági elnök és nem a Nemzetgyűlés előtt felelős. A köztársasági elnök a kormány tényleges feje; ő vezeti a minisztertanács üléseit (9. cikkely), a kormány teljes mértékben a köztársasági elnöktől függ.

Fontos ellenőrzési jogot gyakorol a köztársasági elnök a minisztertanács tevékenysége felett azzal is, hogy a minisztertanács által hozott rendeletek és dekrétumok az ő aláírásával jelennek meg (13. cikkely). A köztársasági elnök vezeti a legfontosabb állami szervek üléseit; elnöke a Közösség végrehajtó tanácsának, a hadsereg főparancsnoka, elnököl a legfelső honvédelmi tanácsokban és bizottságokban (15. cikkely), a bíróságok Legfelső Tanácsában (65. cikkely). A kegyelmezés jogát ugyancsak a köztársasági elnök gyakorolja (17. cikkely). Széles körben kinevezési jogkörrel rendelkezik a fontosabb katonai és polgári tisztségek elnyerését illetően (13. cikkely). Ő nevezi ki az alkotmánytanács elnökét és három tagját; tőle kapják megbízásukat a francia diplomaták és ő fogadja a külföldi államok képviselőit (14. cikkely).

A köztársasági elnök rendkívül nagy szerepét mutatja széles külügyi hatásköre is. Míg a korábbi alkotmány szerint az elnök erősítette meg a nemzetközi szerződéseket (1946. évi alkotmány 31. cikkely), az új alkotmány szerint a köztársasági elnök tárgyalja meg és hagyja jóvá a szerződéseket, de emellett minden olyan tárgyalásról is értesíteni kell, amely jóváhagyása alá nem tartozó nemzetközi szerződés előkészítésére törekszik (52. cikkely).

Legvilágosabban és félreérthetetlenül az új alkotmány 16. cikkelye fejezi ki a köztársasági elnök egyszemélyi hatalmát. Eszerint ugyanis, ha az elnök úgy találja, hogy „a köztársaság intézményeit, a nemzet függetlenségét, területének biztonságát, vagy nemzetközi kötelezettségeinek teljesítését súlyos és azonnali veszély fenyegeti és ha az alkotmányos hatalom rendes működése megszakad, a köztársaság elnöke — miután a miniszterelnökkel, a két ház elnökével hivatalosan tanácskozott — a fenti körülmények által követelt intézkedéseket fogad el” (16. cikkely). A „rendkívüli állapot” bejelentésével minden hatalmat a köztársasági elnök gyakorol, ugyanakkor szabadon állapítja meg ez állapot körülményeit és időtartamát.

Mind az alkotmány előkészítésének időszakában, mind az alkotmány elfogadása után a „kivételes állapotról” szóló cikkely körül folyt a leghevesebb vita. Ebben a kérdésben a francia kommunistákon, a baloldali haladó demokratikus erőkön kívül a francia burzsoá jogtudomány olyan jelentős képviselői is a polgári demokratikus köztársasági eszmék megesúfolását látták, akik egyébként mint a burzsoá állami és társadalmi berendezkedés hívei ismeretesek. Hangsúlyozzák, hogy az új alkotmány 16. cikkelye komoly veszélyt

jelent a köztársaságra;¹⁸ kénytelenek elismerni, hogy „az elnöki szuverenitás következményei súlyossá válnak az államelnök és a parlament közötti konfliktus esetében”.¹⁹ Jellemző, hogy a de Gaulle hatalomrajutását elősegítő szocialisták elméleti folyóirata is kénytelen magyarázkodni ebben a kérdésben, s felemás módon indokolni akarja a „kivételes hatalom” alkotmányi szabályozásának szükségességét. „Demokratikus-e az alkotmány? Biztosan az, kell felelnünk. Megfelel a demokratikus ideáloknak... Kétségtelen, a 16. cikkelyt összevetve az államelnök kivételes hatalmával, ez ellentmondásban látszik lenni ezzel az ideállal”.²⁰ Majd próbálja indokolni, hogy kivételes körülmények között minden hatalom központosítása a köztársasági elnök kezében, a demokrácia érdekében történik. Azonban kénytelen azt is felvetni, hogy az elnök ilyen korlátlan felhatalmazása a diktatúrának nyithat ajtót és az új alkotmány 16. cikkelye tartalmaz ilyen kockázatot.

Az alkotmány 19. cikkelye két kategóriába sorolja a köztársasági elnök rendelkezéseit: az egyik kategóriába azok az általa hozott aktusok tartoznak, amelyekhez sem a miniszterelnök, sem a felelős miniszterek ellenjegyzése nem szükséges. Ide tartoznak az államvezetés olyan lényeges kérdései, mint pl. a miniszterelnök és a miniszterek kinevezése, a Nemzetgyűlés feloszlata, a kivételes hatalom felhasználása, az alkotmánytanács tagjainak jelölése, törvények alkotmánytanács elé bocsátása stb. (8. cikkely, 1. bekezdésben, a 11., 12., 18., 54. és 61. cikkelyekben foglalt jogositványok). Ezek — különösen ha figyelembe vesszük a kivételes hatalomról szóló 16. cikkelyt is — azt mutatják, hogy a köztársasági elnök az állami élet legfontosabb problémáit saját rendeleteivel szabályozhatja. A köztársasági elnök aktusainak másik kategóriájába azok a rendelkezések tartoznak, amelyeket hatásköre gyakorlása során a miniszterelnökkel, adott esetben a felelős miniszterek ellenjegyzésével bocsát ki.

Meg kell jegyezni, hogy az új alkotmány egyes cikkelyei a részletes rendelkezéseket nagyon jelentős számban, ún. szervezeti törvényekre hagyták (ld. 6., 13., 23., 25., 34., 47., 57., 63., 64., 67., 71., 82., és 84. cikkelyek), amelyek nagy részét a kivételes felhatalmazás időszakában elnöki rendelettel szabályozott a köztársasági elnök.

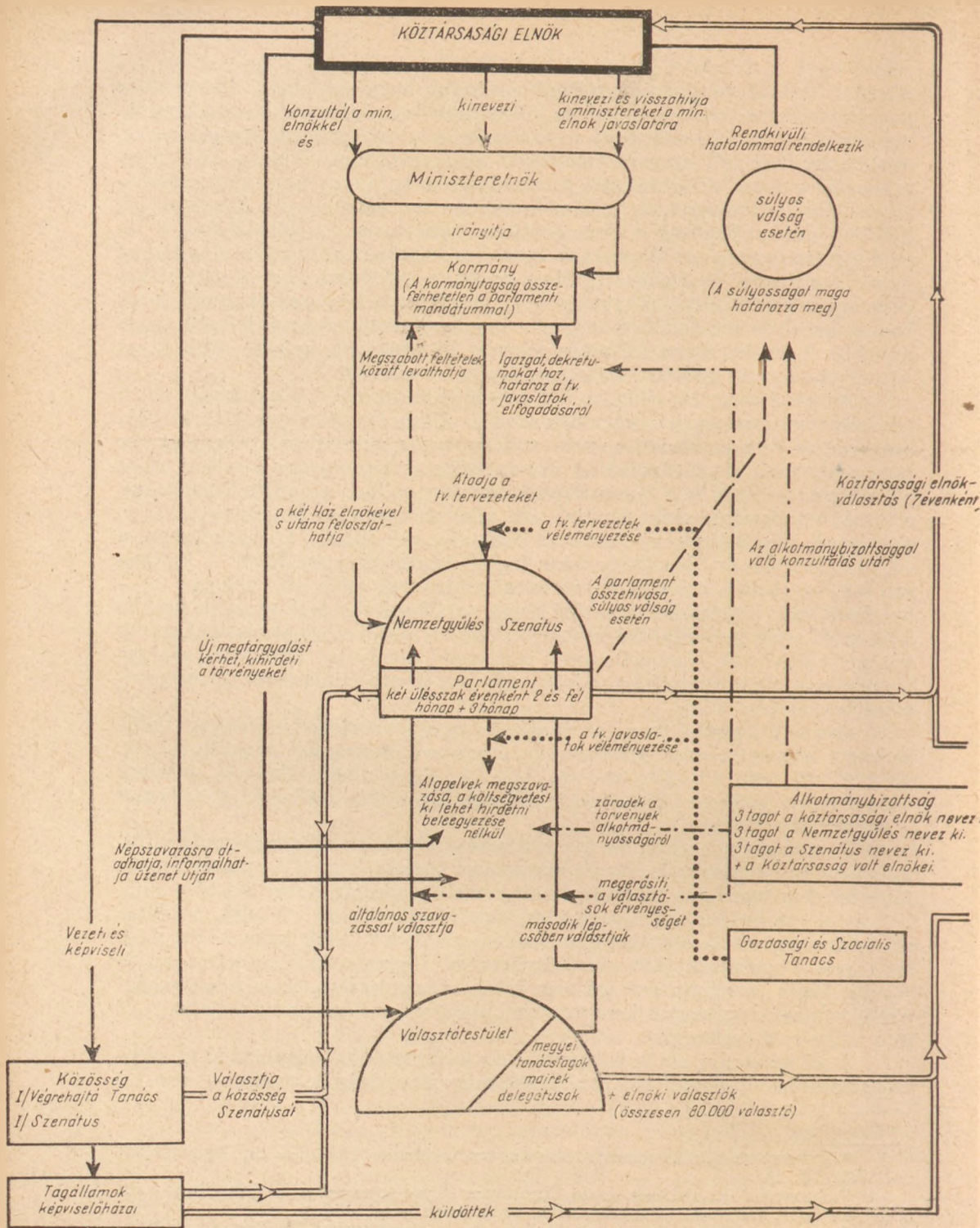
Fontos szerepet tölt be a köztársasági elnök az alkotmánymódosítás, illetve reform esetében is. Az új alkotmány rögzíti, hogy „Az alkotmányreform kezdeményezése a miniszterelnök javaslata alapján a köztársaság elnökét, s vele párhuzamosan a parlament tagságát illeti” (89. cikkely). Azonban a köztársasági elnök alkotmánymódosítás esetében is több jogot élvez, mint amennyit a parlament két háza együttesen. Ugyanis az alkotmány azt is rögzíti, hogy „a reformtervezet nem kerül népszavazásra, ha a köztársasági elnök úgy határoz, hogy a kongresszussá alakított parlament elé terjeszti...” (89. cikkely, 3. bekezdés).

A köztársasági elnök központi helyét és teljhatalmát biztosítja megválasztásának új rendje is. „Az Elnök megválasztásának módja — írja G.

¹⁸ DUVERGER, M.: La seconde réstauration. Le Monde, 1958. IX. 2.; GIREAUD, E. uo. 1958. VI. 28.

¹⁹ GEORGEL, J.: Tableau de la Cinquième République selon la Constitution du 5 octobre 1958. La Revue administrative, 1958. szept.—okt. 485. p.

²⁰ CHAZELLE, René: Quelques réflexions sur la Constitution. La Revue socialiste, 1958. okt. 113—114. p.

A központi állami szervek felépítése Franciaországban az 1958-évi alkotmány szerint
 (Megjelent a „Democratie Nouvelle” c. folyóirat 1958. 10. sz-ban)

Burdeau professzor, az egyik ismert francia polgári jogtudós — mindig súlyos problémát állított az alkotmányozók elé. Ha a Parlament általi választás mellett döntenek, előfordul, hogy a visszatartás eltúlzásához jutnak. Ha az általános szavazással való választást fogadják el, az elnöki rendszer kialakulását kockáztatják.” Szerinte az 1958. évi alkotmány egy közbelső megoldást fogadott el.²¹ Az új alkotmány szerint ugyanis a parlament elveszítette a köztársasági elnök választásának jogát; az elnököt — akinek megbízatása hét évre szól — külön, mintegy 80 000 állampolgárból álló választótöbbséget (elektorok) választja, amelyet a parlament, a megyei tanácsok (conseils généraux), a tengerentúli területek legfelsőbb képviseleti szerveinek tagjai, valamint a helyi önkormányzatok vezetői (mair) és képviselői alkotnak (6. cikkely). A helyi önkormányzatok képviseleti arányát maga az alkotmány határozza meg, míg a tengerentúli területek és a Közösséghez tartozó tagállamok képviseletét külön megállapodással rögzítik. Mint maguk a nyugati polgári jogtudósok is megjegyzik, a köztársasági elnök választásának új rendje erősen megnöveli a kis egységek szerepét, ez pedig „... a konzervatív elem megnövekedésével jár együtt, ... a demokrácia elve szempontjából jogtalanságot eredményez” stb.²² Más szóval: *az új elnökválasztási rendszernek ugyanolyan jelentősége van, mint általában a munkásosztály hátrányára kialakított választási körzeteknek*; erősen megnöveli a kis falusi települések szerepét a városok rovására, ahol a munkások száma nagyobb, a haladó erők befolyása erősebb.

Így tehát a választás új rendje is fokozza a köztársasági elnök elsődleges szerepét a parlamenttel szemben. A parlament az elnököt nem befolyásolhatja, nem kényszerítheti lemondásra. Ugyanakkor — a korábbi rendszertől eltérően — az alkotmány lehetővé teszi a köztársasági elnök újraválasztását, ami gyakorlatilag alapul szolgálhat arra is, hogy ugyanazon elnök élete végéig folyamatosan ellássa ezt a funkciót. „Bizonyos — írják egyes burzsoá jogtudósok —, hogy az új alkotmány a köztársasági elnök hatáskörét személyesen de Gaulle-ra szabta és ebből következően a szokásos formulák de Gaulleon keresztül új tartalmat kaphatnak.”²³

A köztársasági elnök korlátlan felhatalmazása, választásának rendje, központi, döntő helyzete az egész államszervezetben alapul szolgálhat annak megállapítására, hogy Franciaországban a polgári parlamenti köztársaság helyett lényegében olyan elnöki köztársaságot alakítottak ki, amely bizonyos monarchista tendenciát is tükröz.²⁴ Ugyanakkor egyes tekintélyes francia jogtudósok a köztársasági elnök teljhatalmát a francia parlamentarizmus korszerűsített formájaként igyekeznek megmagyarázni. „Az új alkotmányos rendszer — írják — a parlamentarizmus klasszikus francia koncepciója és a megújított elnöki rendszer közötti kompromisszum egyik fajtája.”²⁵

²¹ BURDEAU i. m. 420. p.

²² ECHTERHÄLTER i. m. 340. p.; CHATELAIN könyvében azt írja, hogy pl. a 300 lakoson aluli községek 2 800 000 lakója 16 312 elektorral, ugyanakkor 2 850 000 fővárosi lakos 2910 elektorral rendelkezik. (I. m. 74. p.)

²³ ECHTERHÄLTER i. m. 336. p.

²⁴ Vö. KRUTOGOLOV, M. A. — MERZLJALOV, N. Sz.: Az 1958. évi francia alkotmány. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1959. 2. sz.

²⁵ LANGROD, G.: Initial Administrative Tendencies of the Fifth French Republic. Revue internationale des Sciences administratives, 1959. 3. sz. 333. p.; BERLIA i. m.

A kormány

A köztársasági elnök által kinevezett kormány szerepe és jelentősége az államszervezet irányításában általában is, a parlamenttel szemben pedig különösen rendkívül jelentősen megnövekedett. A kormány több olyan előjogot megkapott, amelyek korábban a parlament hatáskörébe tartoztak. Az új alkotmány szerint pl. a kormány határozza meg és vezeti a nemzet politikáját, a közigazgatás és a hadsereg felett a kormány rendelkezik stb. (20. cikkely).

A francia politikai elmélet és alkotmányjog polgári képviselőinek nagy része az új alkotmány érdemének tartja, hogy a kormány szerepét és a parlamenthez való viszonyát „az 1958. évi október 4-i alkotmány teljesen ellentétes elvekre helyezi, mint amelyek meghatározták ennek kidolgozását 1946. október 20-án. Az új alkotmány megnövelte a kormány hatáskörét, korlátozva ezzel szemben a parlament jogait. Így nem kell keresni szándékosan a parlament előjogait korlátozó eszközöket...”²⁶; ugyanakkor kénytelenek elismerni, hogy a kormány és a parlament hatáskörének és szerepének új rendezése ellentétben van a francia demokratikus köztársasági hagyományokkal.²⁷

A kormányt a köztársasági elnök által kinevezett miniszterelnök vezeti, a kormány tagjait — az egyes minisztereket — a miniszterelnök javaslatára ugyancsak a köztársasági elnök nevezi ki (8. cikkely). Az új alkotmány szerint a miniszteri megbízatás összeférhetetlen a parlamenti mandátummal (23. cikkely), s ha valaki a képviselők közül miniszteri kinevezést kap, képviselői megbízatásáról külön szervezeti törvényben meghatározott feltételek között le kell mondania. Mint M. Thorez elvtárs megjegyzi, ez a rendelkezés is a Nemzetgyűlés és a képviselői megbízatás szerepének lebecsülését mutatja.²⁸

Az 1946. évi alkotmány szerint a kormány egész tevékenységéért felelős volt a parlamentnek. Ez a felelősség az új alkotmány szerint erősen korlátozott és formális, sőt a kormány a Nemzetgyűléssel szemben a Szenátus erkölcsi támogatását is elnyerheti. (49. cikkely, 4. bekezdés.) A kormány munkáját a miniszterelnök vezeti, ő biztosítja a törvények végrehajtását, felelős a honvédelemért, meghatározott keretben polgári és katonai tisztségekre kinevezési jogot gyakorol, szükség esetén helyettesíti a köztársasági elnököt egyes bizottságok és tanácsok vezetésében stb. (21. cikkely.)

Az új francia alkotmány hatásköri rendelkezéseiről maguk a francia burzsoá szakemberek megállapítják, hogy gyakorlatilag a kormány maga is törvényhozóvá vált — ez felel meg a „hatalmak együttműködése” koncepciójának. A kormányrendeletek ugyanis anyagi szempontból gyakran törvényjellegűek, a jogszabályok hierarchiájában pedig az új alkotmány szerint (38. cikkely, 3. bekezdés) ugyanazt a helyet foglalják el, mint a törvények stb.

²⁶ CARCELLE, P. — MAS, G.: Les pouvoirs du Parlement en matière financière. La Revue administrative, 1959. 68. sz. 123. p.

²⁷ Vö. MORANGE, G.: La hierarchie des textes dans la Constitution du 4 octobre 1958. Recueil Dalloz. 1959. 21. p.

²⁸ Ld. Cahiers du Communisme, 1958. 8. sz. 1122. p.

²⁹ Vö. PUGER, H. — SÉCHÉ, Claude J.: La promulgation et la publication des actes législatifs en droit français. La Revue administrative, 1959. 69. sz. 239. p.; RIVERO, J.: Regard sur les institutions de la Vème République. Recueil Dalloz. 1958. 259. p.; MORANGE i. m. 28. p., 22 és köv. p.

De Gaulle hatalomrajutása után az 1958. június 3-i alkotmánytörvény alapján olyan elnöki rendeleteket fogadott el, amelyek törvényhozási anyagot tartalmaztak. Ebből az elvi-elméleti álláspontból kiindulva került az alkotmányba a 92. cikkely is, amely az új alkotmány életbeléptetésével kapcsolatosan a kormánynak olyan teljes felhatalmazást adott 1959. február 5-ig, hogy rendeletekkel szabályozzon minden kérdést, egészen az új intézmények helyzetéig. Ez a korlátlan felhatalmazás nemcsak az ellenőrzés nélküli kormányzásra adott lehetőséget, hanem olyan jelentős intézkedések megtételére is, amelyek a kormány elsőbbségi helyzetét az átmeneti időszak letelte után is megszilárdították. A kivételes felhatalmazás időszakában rendeletek formájában számos „szervezeti törvényt” hoztak; átalakították a választójogot, számos intézmény szervezetét és összetételét meghatározták, nagyszámú jelentős intézkedést valósítottak meg, amelyeknek az antidemokratikus rendszer kiépítésében nagyon fontos politikai és jogi jelentősége volt. A megválasztott parlament ezalatt lényegében meg volt fosztva hatalmától, közvetlenül semmit nem tehetett. A kormány rendeletek kiadásával gyakorolta a törvényhozó hatalmat, egyszer sem hívta össze az alkotmánytanácsot, hogy tájékoztassa: hogyan valósítja meg tevékenységét.

Az 1946. évi alkotmány szerint a Nemzetgyűlés egyedül szavazta meg a törvényeket (13. cikkely), ezt a jogát nem delegálhatta. Az új alkotmány a kormány fokozott megerősítése érdekében ezzel ellentétben kimondja, hogy *a kormány programjának végrehajtása érdekében meghatalmazást kérhet a parlamenttől, hogy meghatározott időre minden olyan kérdésben dönthessen, amely rendes körülmények között a törvényhozásra tartozik*. Ilyen esetben a kormány — az államtanács véleményének kikérése után és a parlament utólagos jóváhagyása mellett — rendeletileg járhat el a parlamentnek fenntartott hatáskörben (38. cikkely).³⁰

A kormány mellett rendkívül nagy szerepet töltenek be az állami és gazdasági irányítás különböző fontos kuleszpozícióiban levő főtisztviselők, akik a különböző nagypolgári-, arisztokrata-családi összefonódás és gazdasági érdekeltségek képviselői. Mint arra a francia polgári szakírók maguk is rámutatnak, ez a kaszt, a ... főtisztviselők különböznek a többi tisztviselő tömegétől a politikai hatalomhoz való közelségük következtében. Feladatuk nem csupán igazgatási. A főtisztviselők a politikai szervezetek és az igazgatási szervezetek közötti kapcsolat elemei. Biztosítják a nagyjelentőségű politikai határozatok végrehajtását, de ugyanakkor tanácsot adnak a politikai hatalomnak. . . . A főtisztviselők igazgatásunk legjelentősebb és politikailag legfontosabb állásait foglalják el. . . .”³¹ Ezen réteg tevékenységének reakciós, burzsoá osztályjellegét saját maguk feltárják, amikor nagy érdemükként azt hozzák fel, hogy az új alkotmány előtt „. . . szemben a gyenge és bizonytalan végrehajtóhatalommal, a stabil és kompetens főtisztviselők kétségbevonhatatlan befolyást gyakoroltak az ügyek általános menetére.”³²

³⁰ A francia Nemzetgyűlés és Szenátus 1960 februárjában az algériai fasiszta lázadás után az alkotmány e cikkére hivatkozással egy esztendőre felhatalmazást adott a kormánynak, hogy a parlamentnek fenntartott hatáskörben rendeletileg intézkedhessék.

³¹ LALUMIÈRE, P : Les hauts fonctionnaires. Recueil Dalloz. 1959. XI. 4. 241. p.

³² Uo.

A Nemzetgyűlés és a Szenátus

Az új alkotmány egyik legjelentősebb jellemvonása, hogy a lehető legminimálisabbra korlátozta a legfelső választott testület: a parlament szerepét; ezen belül is különösen az általános szavazással választott Nemzetgyűlés hatáskörét az államszervezet vezetésében, az ország politikai, gazdasági, társadalmi stb. irányításában. A IV. Köztársaság tapasztalatai ugyanis azt mutatták, hogy a korábbi Nemzetgyűlés, amelynek negyedrésztét kommunista és haladó demokrata képviselők alkották, jelentős szerepet töltött be az ország politikai életében, a dolgozó tömegek érdekeinek védelmében. A parlament szerepének csökkentését a francia polgári szakirodalomban főként azzal indokolják, hogy „... stabilabbá kell tenni a kormányt, s a végrehajtóhatalom megerősítése együttjár a parlament hatáskörének csökkentésével”.³³ A szocialista párt teoretikusai pedig úgy érveltek e kétségtelenül antidemokratikus változtatás mellett, hogy az új alkotmány továbbra is megőrzi a parlament ellenőrző szerepét, egyben „hasznosította” az elmúlt időszak történelmi leckéjét és megerősítette a végrehajtóhatalmat.³⁴ Ugyanakkor tekintélyes francia és más nyugati burzsoá szakemberek maguk is rámutatnak, hogy az új alkotmány „... a parlamentarizmus fejlődésében megállást jelent”, abban „... a parlamentarizmus minden lehetséges korlátozását összegyűjtötték... a parlament szerepét és hatáskörét sokszorosan korlátozták”.³⁵

Joggal merül fel a kérdés: milyen szerepet szán az új alkotmány a parlamentnek, amelyet a burzsoá demokrácia és politikai elméleteinek képviselői mint „a nemzeti képviselő szervét” tüntették fel és amellyel a polgári állam demokratikus jellegét is dokumentálták?

A parlament alapvető prerogatívája általában a törvényhozó tevékenység. Az új francia alkotmány féreteszi azt a klasszikus burzsoá elméleti tételt, miszerint nincs olyan terület, amelyet a parlament az általa alkotott törvényekkel ne szabályozhatna. Az 1958. évi alkotmány kizárólagos jelleggel felserjeli azokat a területeket (V. fejezet), amelyekkel kapcsolatosan a parlament törvényeket fogadhat el. Észkerint törvénnyel szabályozzák az állampolgári jogokat és azok biztosítékait, a katonai kötelezettségeket, az állambatalom és az igazságszolgáltatás szervezetét és rendjét, a választási rendszert, az adó-kivetés rendszerét, az államosításokat, a közalkalmazottak jogaival kapcsolatos biztosítékokat. A parlament joga meghatározni a honvédelem alapjait, a helyi

³³ LANGROD i. m. 333. p.; ld. CARCELLE — MAS i. m. 127. és köv. p.

³⁴ Ld. CHAZELLE i. m. Alig egy évvel később, amikor már a szélesebb tömegek előtt egyre világosabb lett, hogy az új alkotmány bevezetése nem oldja meg a belső válság nehézségeit, sőt különböző antidemokratikus intézményei növekvő elégedetlenséget váltanak ki, — a szocialista párt központi elméleti folyóirata azzal „védi meg” az új alkotmány melletti korábbi álláspontját, hogy a párt sem 1946-ban, sem 1958-ban nem volt olyan helyzetben, hogy alkotmány-tervezetet terjesszen a választók elé, s kompromisszumot kötött, hogy Franciaországnak legyen alkotmánya. „Ami az 1958. évi Alkotmányt illeti, a szocialisták ezt csak *taktikai* megfontolásból, azért fogadták el, hogy az ország kikerüljön egy veszedelmes helyzetből.” (MALEVILLE, G.: Les institutions de la démocratie politique dans une république socialiste. La Revue socialiste, 1959. nov. 595. p.)

³⁵ Vö. DUVERGER cikkeit a Le Monde 1958. VIII. 4., 23., 1959. IV. 29—30. stb. számaiban.; GEORGE i. m. 484. p.; ECHTERHÄLTER. i. m. 347. p. stb.

önkormányzatok ügyvitelének, jövedelmeinek stb. a munkához, szakszervezeti élethez, társadalombiztosításhoz való jognak az „alapelveit”.

Minden egyéb kérdésben — ezt az alkotmány már nem sorolja fel — a kormány rendeleteket hozhat. *A parlamenttel szemben jelentős felhatalmazást kap a kormány azzal is, hogy minden korábbi törvényt rendeleteivel megváltoztathat, amennyiben az új alkotmány rendelkezései szerint az érintett terület jelenleg nem tartozik a parlament hatáskörébe* (37. cikkely).

Jelentősen korlátozza az alkotmány a parlament hatáskörét a költségvetés meghatározásában is. Ismeretes, hogy az elmúlt években a költségvetés elfogadásával kapcsolatos vitákban a kormány politikájának és programjának népszerűsége, gyarmati háborús céljait a baloldali és haladó képviselők gyakran leplezték, s ezzel nem egyszer kényszerítették ki a kormány lemondását. Hasonló esetek megakadályozására az új alkotmány sajátos eljárást ír elő a költségvetés parlamenti tárgyalásával kapcsolatosan. Kimondja ugyanis: ha a Nemzetgyűlés negyven napon belül nem határoz a benyújtott költségvetési javaslat fölött, a kormány a javaslatot a Szenátus elé terjeszti, amelynek tizenöt napon belül kell határoznia. Ha a parlament — a két Ház együttesen — hetvenöt napon belül nem határoz, akkor *a kormány saját rendeletével hatályba léptetheti a költségvetési javaslatot* (47. cikkely). Ez az eljárás teljesen formálissá teszi a költségvetési vitát, mert ha elhúzódik a költségvetés elfogadása, azt a kormány a parlament nélkül is megerősítheti és hatályba léptetheti.

A költségvetés és egyéb pénzügyi törvények sajátos elfogadási rendjén kívül az egész törvényhozási eljárás, a parlament két házának belső felépítését és működését meghatározó *ügyrendek azokon a területeken is korlátozzák a parlament jogait, amelyeknek szabályozását egyébként az alkotmány a parlament hatáskörébe utalta*. A francia és más nyugati polgári jogtudósok is elismerik, hogy a Nemzetgyűlés új ügyrendje következetesen érvényesíti a parlament szerepének háttérbe szorítását. Az új alkotmányt kiegészítő szervezeti törvények, köztársasági elnöki rendeletek számos intézkedést tartalmaznak, amelyeket figyelembe véve alakították ki a parlamenti ügyrendeket. Mint az ismert francia burzsoá jogtudósok megjegyzik, az előző alkotmány szerint a parlament „... viszonylag szabadon határozta meg ügyrendje tartalmát, ezzel ellentétben az V. Köztársaság alatt a két ház szabadsága korlátozott nemcsak tartalmában, de még ügyrendjük felépítésében is”,³⁶ az ügyrend a parlament vitájában „... az ügyrend feletti veszekedés csak álcázta a Nemzetgyűlés szerepe csökkentésének valódi okait az új rendszerben”.³⁷

Az alkotmány és az új ügyrend szerint a Nemzetgyűlés napirendjén a kormány által meghatározott sorrendben az általa beterjesztett törvénytervezetek és elfogadott törvényjavaslatok szerepelnek elsőbbségi joggal (48. cikkely). Mint a francia polgári jogtudósok is rámutatnak, „... az új alkotmány alaposan felforgatta a parlamenti hatáskör megvalósításának feltételeit... a törvények jövőbeni elfogadásával kapcsolatos eljárás nagyon különbözik az 1946. évi alkotmányban elfogadott eljárástól”. Az új alkotmány „... két eszközt is ad a kormánynak, hogy egyes parlamenti kezdeményezéseket megfékezzen. Először megengedi, hogy a kormány visszautasítson minden olyan

³⁶ RUIZÉ, D.: Le nouveau règlement de l'Assemblée Nationale. Revue du Droit public... 1959. 4. sz. 867. p.; hasonlóan vélekedik DUVERGER: Les institutions de la Vème République. Revue française de Science politique, 1959. márc. 115. és köv. p.

³⁷ DUVERGER: Deux mois de Chambre introuvable. Le Monde, 1959. VI. 21—22.

módosítást, amelyet előzetesen a megfelelő bizottság nem vizsgált meg. Másodsor, felhatalmazza a kormányt, hogy felszólítsa az érdekelt Házat, egyetlen szavazással nyilatkozzék a vitatott szöveg elfogadásáról, általában és részleteiben, nem térvén vissza a korábban elfogadott módosításokra”.³⁸ Ez esetben a szavazás csak a kormány által javasolt vagy elfogadott módosításokra vonatkozhat (44. cikkely, 3. bekezdés). Mint megállapítják, „így a jövőben a kormány elsődleges, döntő szerepet játszik a parlamenti vitákban. Az első eszközzel, amelyet az alkotmány 44. cikkelye lehetővé tesz, elhárítja a váratlan módosításokat, vagyis azon módosításokat, amelyek nem voltak az ülészek előtt előzetesen a megfelelő bizottságban előterjesztve... a 44. cikkelyben előírányzott második eljárás alkalmazásaként pedig kettős eredményt érhet el: korlátozhatja az előterjesztett szöveg szavazás alá bocsátását és csökkentheti az utóbbiak számát”.³⁹

Az új alkotmány azzal is csökkenti a parlament szerepét a kormánnyal szemben, hogy a törvényhozási eljárás során a fentiekén kívül még egyéb „rugalmas” lehetőségeket is teremt; ugyanis *a kormánynak jogot ad minden olyan javaslat vagy módosítás visszautasítására is, amelyekről megállapítja, hogy nem tartoznak törvényi szabályozás keretébe, illetve a rendezéssel kapcsolatos jogkört a kormány gyakorolja.* (41. cikkely.) A kormány saját előterjesztése megszavazásával kapcsolatban felvetheti a kormány felelősségét a Nemzetgyűlés előtt és ha a képviselők a következő 24 órán belül nem hoztak bizalmatlansági határozatot, a benyújtott javaslatot elfogadottnak lehet tekinteni (49. cikkely, 3. bekezdés). Törvényjavaslat benyújtása esetén a kormány kizárólag olyan bizalmatlansági indítvány megszavazásával kényszeríthető lemondásra, amelyet a Nemzetgyűlés tagjainak legalább fele aláírt; a szavazásnál csak a bizalmatlansági indítványt alátámasztó szavazatokat veszik számításba. Más szóval: a bizalmatlanság megszavazásához a Nemzetgyűlés tagjainak abszolút többsége kell, a tartózkodás *a kormány mellett* való állásfoglalásnak számít. Mint a francia alkotmányt elemző jogtudósok arra rámutatnak, a gyakorlatban ez azt jelenti: ha például 400 képviselő közül a kormánynak bizalmatlanságot szavaz 249 képviselő, bizalmat szavaz 20–30 képviselő és a többi tartózkodik — a bizalmatlansági javaslatot elvetik, a törvénytervezetet pedig elfogadják, bár több szavazat volt ellene, mint mellette. Ha elvetették a bizalmatlansági javaslatot, aláírói az ülészek alatt azt még egyszer nem vethetik fel, kivéve, ha a felelősség kérdését maga a kormány veti fel a parlament előtt.⁴⁰

*Az 1946. évi alkotmány fontos szerepet biztosított a Nemzetgyűlésnek a kormányzati tevékenység ellenőrzése felett. Az a kormány, amelytől a Nemzetgyűlés bizalmát megtagadta, kénytelen volt lemondását benyújtani.*⁴¹ A Nem-

³⁸ CARCELLE — MAS i. m. 123—127. p.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Vö. Le règlement de l'Assemblée Nationale. J. O. 1959. VII. 3.

⁴¹ Az új alkotmány nem használja a „bizalmi kérdés” meghatározást, amely a korábbi alkotmányokban szerepelt, hanem „a kormány felelősségi kötelezettsége” terminológiát alkalmazza helyett. Ez a különbség az alkotmány szövegében azt jelenti — írja G. Burdeau professzor —, hogy „... a jelenlegi rendszerben cleve feltételezik, hogy a kormány bírja a Nemzetgyűlés bizalmát... A kormány nem tudja tehát a bizalmi kérdést felvetni, meg kell várnia, hogy a képviselők többsége kifejezetten jelezze neki, hogy a bizalmat elveszítette” (i. m. 478. p.). Mint írja, az alkotmányjogi irodalom a kormány és a parlament viszonyával kapcsolatos kérdések könnyebb elemzése céljából tartotta meg továbbra is ezt a kifejezést.

zetgyűlés élt is e jogával. A képviselők köztársasági többsége lemondásra kényszerítette azokat a kormányokat, amelyek népellenes, reakciós politika érvényesítésére törekedtek. A nemzetgyűlés baloldali, haladó képviselőinek kiszorításáért és e választott testületnek az államszervezet irányításában betöltött szerepe ellen ezért folytattak állandó harcot a jobboldali pártok. Először a Nemzetgyűlés összetételének megváltoztatására törekedtek, majd pedig a kormányt meg akarták szabadítani a Nemzetgyűlés ellenőrzése és az előtte való felelősség alól. A különböző francia polgári teoretikusok többek között azért is élesen bírálták az 1946. évi alkotmányt, hogy a kormányt a parlament ellenőrzése alá helyezte, azt pedig különösen fájtlalták, hogy „...nem is a Parlament alá egészében, hanem annak egyik háza, az általános szavazással választott Nemzetgyűlés szűk ellenőrzése alá”.⁴²

Mint arra fentebb utaltunk, az új alkotmány a Nemzetgyűlést megfosztja a miniszterelnök megerősítésének jogától és attól is, hogy beleegyezését adja a kormány megalakításához. A Nemzetgyűlés ezen jogosítványait az államelnökre ruházza. Ebből következően *a kormány csak formálisan felelős a Nemzetgyűlés előtt.*

A kormányzati tevékenység függetlenítése a Nemzetgyűlés ellenőrzése alól az új alkotmány elméleti „megalapozása” szerint arra szolgál, hogy a kormány, a miniszterek stabilitását, az erős végrehajtóhatalmat biztosítsa.

Az új alkotmány kimondja ugyan a kormány korlátozott felelősségét a parlament előtt (20. cikkely, 3. bekezdés), de mivel a Nemzetgyűlés befolyásának egyetlen érvényesítési formája a bizalmatlansági határozat bonyolult feltételek közötti elfogadása, mindez a bizalmatlansági határozat elfogadását rendkívül nehezíti és körülményessé, a kormány parlament előtti felelősségét pedig formálissá teszi. „Az államelnök világosan jelezte — írja M. Duverger professzor —, hogy a jelenlegi kormány »a törvényhozó testület egész megbízatási időszakának kormánya« lesz: ha azt a Nemzetgyűlés megbuktatja, azonnal feloszlatásra kerül. Magától értetődik — írja a továbbiakban —, a képviselők kétszeresen őrizkedni fognak, hogy vállalják egy választási kampány fáradtságát, költségeit és kockázatát...”⁴³ Az új alkotmány tehát nagyon sajátosan valósítja meg a gyakorlatban a „hatalom megosztásának” korszerűsített burzsoá elvét, a „hatalmi ágak egyensúlyát”; minden reális hatalmat az államelnök gyakorol, s ehhez az egyszemélyi teljhatalomhoz a parlament nyújtja a nemzeti képviseleti szerv illúzióját.⁴⁴

A jelenlegi parlament — mint arra már utaltunk — két házból áll:

a) a Nemzetgyűlésből, amelyet általános, kétfordulós szavazással öt évre választanak;

b) a Szenátusból, amelynek tagjait közvetett szavazás útján, a helyi testületek által delegált választótestület választja. A Szenátusban a Franciaországon kívül letelepedett franciákat meghatározott számú szenátor képviseli. A Szenátus tagjainak megbízatása 9 évre szól, a tagok harmadát három évenként újra választják (24. cikkely).

A Nemzetgyűlés szerepének csökkentésével egyidejűleg *az új alkotmány jelentősen megnövelte a parlament felsőháza: a Szenátus szerepét.* A Nemzet-

⁴² CARCELLE — MAS i. m. 122. p.

⁴³ DUVERGER: Le nouveau Parlement. Le Monde, 1959. IV. 29—30.

⁴⁴ Vö. MARTAU, M.: L'État et l'appareil de l'État actuel. Cahiers du Communisme, 1959. 6. sz. 553. p.

gyűléstől eltérően a Szenátust nem lehet felosztani. Az alkotmány szerint a Szenátussal konzultál a köztársasági elnök a Nemzetgyűlés feloszlataása vagy a kivételes hatalom bejelentése előtt, a Szenátus tagjai testületileg részt vesznek a köztársasági elnök megválasztásában. Fontos szerepet tölt be a Szenátus elnöke; ugyanis az alkotmány szerint meghatározott esetekben helyettesíti a köztársasági elnököt (7. cikkely), három tagot nevez ki az alkotmánytanácsba stb. A Szenátus a francia parlament második háza; mint ilyen, nem azonos a Francia Közösség Szenátusával, amelybe meghatározott számú tagot delegál (83. cikkely). Mint a nyugati polgári jogtudósok megjegyzik, a Szenátus szerepének növekedéséből, valamint tagjai közvetett szavazás útján történő megválasztásából az is következik, hogy ez a testület jobboldalibb, mint a Nemzetgyűlés.⁴⁵ A Szenátusnak a Nemzetgyűléssel szembeni megerősítését a francia burzsoá és a jobboldali szocialista teoretikusok egyaránt elismerik. Kénytelenek megállapítani, hogy „... a Szenátus mandátumának meghosszabbítása kétségtelenül és konzervatív tendenciával megnövelte e szerv hatáskörét és tekintélyét. Ezt a módosítást kétségtelenül az alkotmány szerzőinek az általános szavazással választott képviselőházzal szembeni elfogultsága inspirálta.”⁴⁶

A parlament munkájának viteléhez *állandó bizottságokat* alakít, amelyeknek száma mindkét házban legfeljebb hat lehet (a IV. Köztársaság alatt 19 bizottság volt). A bizottságok elé kell terjeszteni azokat a tervezeteket és javaslatokat, amelyeket a kormány vagy az illetékes ház kívánságára nem adtak át az e célból kijelölt külön bizottságnak megvizsgálásra (43. cikkely). A Nemzetgyűlés bizottságai az egyes kérdések megvizsgálására albizottságokat küldhetnek ki.

VI

Az alkotmánytanács

A parlamenttel szemben fontos intézmény a köztársasági elnök kezében az *alkotmánytanács* (VII. fejezet). Az alkotmánytanács dönt a köztársasági elnök választásával, valamint a parlamenti tagok választásával kapcsolatos kérdésekben, felügyel a népszavazás rendjére, a köztársasági elnök az alkotmánytanácsal való konzultáció után dönt a rendkívüli hatalom vagy a kormány kivételes felhatalmazása kérdésében stb. Különösen fontos szerepet tölt be az alkotmánytanács a szervezeti törvények, a parlamenti ügyrendek hatálybalépése előtti ellenőrzésben (döntési joga van abban, hogy ezek megfelelnek-e az alkotmánynak). Ezenkívül a köztársasági elnök, a miniszterelnök, a két ház elnökei az alkotmánytanács elé utalhatják a parlament által elfogadott törvényeket azzal, hogy ellenőrizze, megfelelnek-e azok az alkotmánynak (61. cikkely). Az alkotmánytanács határozata ellen fellebbezésnek nincs helye, a határozat kötelezi mind a közhatalmi szerveket, mind a közigazgatási és bírói hatóságokat (62. cikkely). Az alkotmánytanács hatáskörét, tevékenységét részletesen külön szervezeti törvényben szabályozzák. (Megjegyzendő.

⁴⁵ Ld. ECHTERHALTER i. m.

⁴⁶ MOUTET, M.: Le Sénat dans la Vème République. La Revue socialiste, 1959. máj. 152. p.; ROCHE, J.: Le Sénat de la République dans la Constitution de 1958. Revue du Droit public..., 1959. 6. sz. 1165—1182. p.

hogy az alkotmánytanácsról szóló szervezeti törvényt a kivételes felhatalmazás időszakában de Gaulle rendelet formájában adta ki. (Ld. ord. n°. 58—1067 du 7 novembre 1958.)

Amikor az államelnök számára a parlamenttel szemben az új alkotmány jelentős garanciákat létesít, a parlament semmi hasonló-fajta biztosítékot nem kapott a kormány rendeleteit illetően. Az alkotmánytanács ellenőrzési jogait nem gyakorolta abban az átmeneti időszakban sem, amikor de Gaulle rendeletileg kormányzott. A köztársasági elnök befolyásának érvényesítését biztosítja az alkotmánytanácsban maga a tanács összetétele is. A tanács 9 tagját 9 évi időtartamra jelölik, megbízatásuk nem újítható meg, a tagok egyharmadát három évenként újra választják. A tanács elnökét és három tagját a köztársasági elnök nevezi ki, ezenkívül három-három tagot a Nemzetgyűlés, illetve a Szenátus elnöke jelöl. Rajtuk kívül az alkotmánytanácsnak életük végéig tagjai a köztársaság volt elnökei.

VII

A gazdasági és szociális tanács

A gazdasági és szociális tanács 205 tagból áll, akiket öt esztendőre jelölnek — az ipari vállalkozók, államosított vállalatok, mezőgazdasági képviselői szervek, a bérből és fizetésből élők szervezeteinek képviselői, rajtuk kívül a tengerentúli területek, valamint a gazdasági és szociális kérdések kijelölt szakemberei stb. vesznek részt a tanács munkájában. A tanács összetételét és működési szabályait külön szervezeti törvény határozza meg.⁴⁷ A tanács a kormány felkérésére véleményt nyilvánít a törvénytervezetekkel, az eléje terjesztett rendelkezésekkel kapcsolatban; egyes tagjait kijelölheti, hogy a parlament házaai előtt kifejtsék a tanács véleményét az eléje terjesztett tervek-ről és javaslatokról. A tanács a kormány megkeresésére véleményt nyilvánít minden, a köztársaságot, vagy a Francia Közösséget érintő gazdasági és társadalmi kérdésben. Az ilyen tartalmú törvénytervezeteket kötelezően eléje kell terjesztetni (69—71. cikkelyek).

VIII

A bírói hatóságok és a legfelsőbb bíróság

Az új alkotmány a bírói hatóságok cím alatt rögzíti a bírói függetlenségnek és az ítélőbírák elmozdíthatatlanságának hagyományos elvét. Kimondja, hogy a bírói hatóságok függetlenségét a köztársasági elnök biztosítja, akit a Bíróságok Legfelsőbb Tanácsa segít munkájában. Az alkotmány e fejezete a továbbiakban lényegében a Bíróságok Legfelsőbb Tanácsa szervezetének és feladatainak alapjaival foglalkozik, a bíróságok további kérdéseinek szabályozását szervezeti törvényre bízva (64. cikkely).

⁴⁷ J. O. 1958. dec. 30. A gazdasági és társadalmi tanács szervezetét és hatáskörét rendező szervezeti törvény — hasonlóan az új alkotmány egyéb intézményeivel kapcsolatos rendezéshez — rendelet formájában került kiadásra.

A bíróságok Legfelsőbb Tanácsát (Le conseil supérieur de la Magistrature) az 1946. évi alkotmány vezette be s az új alkotmány jelentős változtatásokkal átvette. Míg a IV. Köztársaság alatt a Tanács tagjait részben a Nemzetgyűlés, részben a különböző bíróságok választották s mindössze két tagját nevezte csak ki a köztársasági elnök — addig az új alkotmány rendelkezései értelmében a Tanács valamennyi tagját külön szervezeti törvényben meghatározott feltételek között a köztársasági elnök jelöli ki.⁴⁸ A Tanácsnak a köztársasági elnökön és az igazságügyminiszteren kívül kilenc tagja van.

A Tanács készíti elő a Semmitőszék ítélőbírái és a Fellebbviteli Bíróság első elnökének kinevezésével kapcsolatos javaslatokat. Megjegyzendő, hogy ez esetben kizárólag javaslatok előkészítéséről van szó; mert az egyes kinevezéseket illetően döntési joggal a köztársasági elnök rendelkezik. A tanács üléseit a köztársasági elnök irányítja, ő elnököl az üléseken; kegyelmezési joga gyakorlásában konzultál a Tanáccsal. A Tanács véleményezi az igazságügyminiszter más bírák kinevezésével kapcsolatos javaslatait; a Tanács véleményét figyelembe kell venni a bíróságok szabályzatáról szóló szervezeti törvény előkészítésében is. A Tanács egyben a bíróságok fegyelmi szerve is (65. cikkely).

Az alkotmány bíróságokról szóló rendelkezéseit a francia polgári jogtudósok úgy értelmezik, miszerint „a Bíróságok Legfelsőbb Tanácsának kialakítása annak a törekvésnek felel meg, hogy csökkentsék az igazságügyminiszter kizárólagos hatalmát a bírósági pályákon levők »mozgatásában«”.⁴⁹

Az alkotmány rendelkezései azonban mást mutatnak; a köztársasági elnök befolyásának megerősítését biztosítják a bírói szervezet felépítésében és személyi összetételének alakításában is. Véleményünk szerint részben ide vezethető vissza az új alkotmány olyan terminológiai változtatása is, hogy elhagyja a korábban használatos hagyományos „bírói hatalom” (pouvoir) kifejezést és helyett a „bírói hatóságok” (autorité) terminológiát alkalmazza. A francia polgári alkotmányjogászok ezt főként azzal indokolják, hogy a bírói hatalom soha sem volt egyenlő jelentőségű a törvényhozói — vagy a végrehajtó hatalommal; hogy a hatalmi ágak hagyományos felosztása régen a múlté, nem létezik, „... a bírói testület nem fejlődhetik olyan jelentős erővé, hogy az alapvető politikai szervek érezhető ellenpontjává váljon” stb.⁵⁰ Ugyanakkor kénytelenek elismerni, hogy a bírói hatóságok tekintélye érezhetően és fokozatosan lecsökkent s jelenleg „... nem túlzás azt mondani, hogy a bírósági testület, hatóság vagy hatalom Franciaországban komoly válságon megy át. Ezt több különböző szervezeti, pénzügyi és erkölcsi ok váltotta ki”.⁵¹

Külön cím alatt szabályozza az új alkotmány a köztársasági elnök és a miniszterek feletti hatáskörrel rendelkező legfelsőbb bíróság (La Haute-Cour de Justice) kialakításának és működésének alapelveit, a részletes rendezést ez esetben is szervezeti törvényre bízta.⁵² A jelenlegi francia alkotmány szerint e különleges politikai bíróság hatáskörébe tartozik, hogy

⁴⁸ A Bíróságok Legfelsőbb Tanácsáról 1958. dec. 22-én kiadott rendelet intézkedik. J. O. 1958. dec. 22—23.

⁴⁹ BURDEAU i. m. 487. p.

⁵⁰ CHATELAIN i. m. 132. p.; BURDEAU i. m. 486. p.

⁵¹ CHATELAIN i. m. 139. p.

⁵² J. O. 1959. XII. 3. A kivételes felhatalmazás időszakában kiadott rendeletben jelent meg.

a) hazaárulás esetében ítélkezzék a köztársasági elnök felett. A köztársasági elnököt a két Ház helyezheti vád alá, azonos, nyilvános és tagjai abszolút többségével hozott szavazattal;

b) ítélkezzék a kormány tagjai fölött hivatali funkciójuk gyakorlása során elkövetett államellenes összeesküvést képező aktusaikért;

c) ítélkezzék a kormány tagjainak büntársai felett államellenes összeesküvés esetében.

Az alkotmány rögzíti, hogy e bíróság tagjait a Nemzetgyűlés és a Szenátus — tagságuk minden általános vagy részleges felújítása után — egyenlő számban, saját tagjaik közül választják. A bíróság működésére a hatályban levő büntető rendelkezések érvényesek.

A burzsoá államjogászok e bíróság létezését három szempontból indokolják meg: „... a rendszer érdekében, — mert úgy vélik, — hogy a rendes bíróságoknak nincs meg a szükséges függetlenségük az olyan emberek tekintetében, akik hatalommal rendelkeztek vagy akik ismét hatalomra juthatnak; a bíróság érdekében, amely megkívánja, hogy politikai viták ne zavarják meg; végül a vádlottak érdekében, akiknek a tevékenységét olyan illetékes szervnek kell elbírálnia, amely az összes körülményeket ismeri”.⁵³ Ha figyelembe vesszük, hogy e bíróság szervezete, hatásköre, eljárási módja a burzsoázia éppen hatalmon levő körei érdekeinek megfelelően változott — megállapítható, hogy ez az intézmény *lényegét tekintve* az uralkodó osztály hatalma biztosításának fontos politikai intézménye.

IX

A Francia Közösség

Fontos részét képezik az új alkotmánynak az anyaország és a tengerentúli területek viszonyát szabályozó rendelkezések. Az új alkotmány a „Francia Szövetség” helyett — ahogy az 1946. évi alkotmány a francia birodalmat meghatározta — megállapítja, hogy „a Köztársaság és a tengerentúli területek népei, amelyek szabad elhatározással elfogadják a jelen alkotmányt, Közösséget képeznek” (1. cikkely). Megjegyzendő, hogy a „Közösség” szó, mint Franciaország és a tengerentúli területek egymáshoz való viszonyának új meghatározása, csak az alkotmány *utolsó* tervezetében jelent meg. Az első alkotmánytervezetben de Gaulle még a „föderációt” ajánlotta, ez azonban erős ellenszenvet váltott ki Afrikában, mert a francia uralkodó körök a „föderációt” kizárólag úgy nézték, mint a tengerentúli területek függő viszonyának állandósítására, a gyarmati rendszer élettartamának megszilárdítására irányuló újabb törekvést. A nemzetközi közvélemény nyomására, az afrikai országok képviselőinek fellépésére változtatták meg az alkotmánytervezet szövegét és vették fel az utolsó tervezetbe a Közösségről és a tengerentúli népek szabad önrendelkezéséről szóló meghatározásokat.⁵⁴

Az 1946. évi alkotmányban szereplő „Francia Szövetség” a gyarmati népek függetlenségéért és felszabadulásért vívott harca következtében tény-

⁵³ BURDEAU i. m. 487. p.; CHATELAIN i. m. 143—144. p.

⁵⁴ Vö. BERLIA: Chronique constitutionnelle française. I. La crise constitutionnelle de mai—juin 1958; II. Texte de la Constitution du 4 octobre 1958. Revue du Droit public., 1958. 5. sz.

legesen szétesett. Mint azt a nyugati burzsoá szakemberek is megállapítják, az 1946. évi alkotmány rendelkezései „holt betűk maradtak”, a Szövetség szervei 1954-től gyakorlatilag nem működtek, az „idő” új szabályozást követelt. A francia szocialista párt elméleti folyóirata azzal próbálja indokolni az anyaország és az afrikai gyarmatok magatartásának új szervezeti formáját, hogy eddig még sehol sem találták meg a megfelelő formát a felszabadulásért küzdő népek, ugyanakkor elérkezett az ideje a megfelelő szervezeti keretek kialakításának, mert „a fekete Afrika forrongó, feléledt vulkán, amelynek már semmi nem fojtja vissza kitorését...”⁵⁵

Az eredménytelen gyarmati háborúk, az elnyomott ázsiai és afrikai népek függetlenségi harca arra kényszerítették az új alkotmány kidolgozóit, hogy a növekvő nemzeti felszabadító mozgalom visszatartása érdekében is jobban figyelembe vegyék a gyarmati népek önálló államisága megteremtésére irányuló erőteljes törekvéseket. Ezzel magyarázható, hogy az új alkotmány preambuluma és az 1. cikkely kinyilatkoztatják a népek szabad önrendelkezésének elvét, s a Közösséget alkotó népek egyenlőségét. E jogok érvényesítésére azonban az alkotmány nem nyújt semmiféle garanciális biztosítékot. Az alkotmány azt mondja ki, hogy a Közösséghez tartozó tagállam jogi helyzetének meghatározását kérheti a „köztársaság vagy az érdekelt állam törvényhozói testületének olyan helyi népszavazással megerősített határozatával, amelynek megszervezését és ellenőrzését a Közösség szervezetei biztosították. Az ilyen helyzetváltoztatást a Köztársaság parlamentje és az érdekelt Nemzetgyűlés által jóváhagyott egyezségnek kell meghatároznia”. (86. cikkely.) Hasonló feltételek szükségesek a tagállamok függetlenné válásához is.

Az alkotmány 1. cikkelye értelmében a francia köztársaság és azon tengerentúli területek népei alkotják a Közösséget, amelyek az új alkotmányt szabad elhatározással elfogadták. Mint ismeretes, Guinea, az egyik legfejlettebb francia gyarmat szavazói 97,12%-ban szavaztak az új alkotmány ellen, s ezzel a korábban gyarmati terület elnyerte önálló államiságát. Más területek az alkotmány elfogadása után — mint a Közösség tagjai — köztársasági formát vettek fel. Az új alkotmány egyes átmeneti rendelkezései kimondották, hogy a tengerentúli területek „választhatnak”, megtartják-e jelenlegi státusukat, vagy területi gyűlésük útján — az alkotmány kihirdetése után számított fél éven belül — a köztársaság tengerentúli megyéivé (département) alakulnak, vagy a Közösség — egymással csoportosult, vagy nem csoportosult — tagállamaivá válnak (76., 91. cikkelyek).

Rögzíti az új alkotmány a Közösség tagjai viszonyának néhány demokratikus elvét. Észszerint a Közösség tagjai autonómiával rendelkeznek; maguk kormányozzák önmagukat, demokratikusan és szabadon intézik ügyeiket (77. cikkely). Külön szabályozott feltételek mellett részt vesznek a köztársasági elnök megválasztásában (6., 81. cikkelyek) stb. Mindezek ellensúlyozására az elnyomott népek és tagállamok függő helyzetének állandósítása érdekében az alkotmány rögzíti, hogy a Közösség hatáskörébe tartozik a külügyek, a hadügy, pénzügy, a közös gazdasági ügyek vezetése, a stratégiai nyersanyagokkal való rendelkezés. Ide tartozik — ha külön megegyezést erre nem kötnek — az igazságügy, felsőoktatás, a külfölddel való érintkezés, a közlekedés és a hírközlés ellenőrzése (78. cikkely). Ebből az is következik, hogy a Közösség

⁵⁵ JAQUET, G.: La Communauté France Outre-mer: sa naissance et son avenir. La Revue socialiste, 1959. jún. sz.

legerősebb tagja: Franciaország határozza meg az ezeken a területeken érvényesítendő politikát, és így az egyes tagállamok kormányzásának alapvető területei — amelyek pedig az államok autonómiájának fontos feltételei — a Közösség szervei kezében vannak.

A Közösség szervei:

a) A *Közösség végrehajtó tanácsa*, amelyet a köztársaság miniszterelnöke, a tagállamok kormányelnökei és a közös ügyek vitelével megbízott miniszterek alkotnak. A végrehajtó tanácsot a köztársasági elnök vezeti, aki egyben a Közösség elnöke is. Ez a tanács szervezi a Közösség tagjainak kormányzati és közigazgatási együttműködését (80., 82. cikkely).

b) A *Közösség szenátusa*, amelynek küldötteit a köztársaság parlamentje, valamint a tagállamok törvényhozó gyűlései választják saját soraikból. Az egyes tagállamok küldötteinek száma a tagállamok népességének számától és a tagállam Közösségben elfoglalt súlyától függ. A szenátus évi két ülésszakot tarthat, egyik ülés sem nyúlhat egy hónapnál tovább. Az üléseket a köztársasági elnök vezeti; az ő előterjesztésére tárgyalják meg a közös gazdasági és pénzügyi kérdéseket, mielőtt a tagállamok legfelsőbb szervei elé kerülnének stb. (83. cikkely).

c) A *Közösség döntőbíróháza*, amelynek összetételét és hatáskörét külön szervezeti törvény szabályozza. Ez a döntőbíróház határoz a Közösség tagjai között felmerülő vitás kérdésekben (84. cikkely).

Mint a fentiek is mutatják, a reális hatalmat nem a Közösség szervei, hanem a köztársasági elnök és a francia kormány gyakorolja, lényegileg megszabja a Közösség szerveinek kialakítását és működését. A közös ügyek vitelével megbízott miniszterek a francia kormány tagjai.

A francia burzsoá politikai és jogi irodalom azzal érvel a Közösség mellett, hogy a francia köztársaság nem hagyja el „azokat az országokat, amelyek valamikor a mi »mozgalmunkban« voltak... Országunk kulturális terjeszkedése a külföld irányában — írják — olyan szükséglet, amelyet mi bizonyára érzünk, de »külföldi« barátaink szintén éreznek. Hogyan elégítsük ki tehát a köztársaság saját érdekeit anélkül, hogy saját szükségleteit veszélyeztetné, ha a Közösség kebelén belül nem állítanának fel terveket, amelyek meghatározzák a megvalósítandó erőfeszítéseket”. Igyekeznek elhithetni, hogy „az afrikai államok erőszak nélkül jutnak el függetlenségükhöz, ha a Franciaország által javasolt választást gyakorolták”. Az egyes engedmények ultrakolonialista ellenzőivel szemben azzal érvelnek, hogy a Közösség tagjaitól „... teljes értelmetlenség lenne megtagadni most azt, amit azelőtt — a kolonialistának nevezett korszakunkban — a területeknek adtunk...”⁵⁶

A gyarmatokhoz való viszony új, „közösségi” szervezetben való meg-alapozását szolgálják a francia szocialisták elméleti folyóiratában megjelent tanulmányok is.⁵⁷ Azonban még ezek is kénytelenek megállapítani, hogy pl. a Közösség egyik legfontosabb szervének, a de Gaulle vezette végrehajtó tanácsnak a hatásköre annyira hiányosan van megállapítva, hogy „kétséges lehet” a közös ügyeknek valóban a Közösség szellemében való eldöntése stb.

Jellemző, hogy az új alkotmány hallgatott Algériáról, amelyet teljes mértékben a francia anyaországhoz számított. A népszavazás cinikus meg-

⁵⁶ Présidence de la République et de la Communauté. La Revue administrative, 1959. 67. sz. 45—46. p.

⁵⁷ Ld. JAQUET i. m.

csúfólását jelentette, hogy ebben az országban, amelynek népe évek óta nehéz harcot vív nemzeti felszabadulásáért, a nyílt terror és a népszavazás eredményeinek durva meghamisítása következtében a választók 96,6%-a „szavazott” az új alkotmány elfogadására. Egy év múltán de Gaulle és kormánya kénytelen volt a szabadságáért és függetlenségéért küzdő algériai nép harca és a világ demokratikus közvéleményének nyomására elismerni az algériai nép önrendelkezési jogát.

Az ENSZ Közgyűlése 39 szavazattal 22 ellenében és 20 tartózkodással foglalt állást az algériai nép önrendelkezési jogának elismerése, a háború befejezésére irányuló tárgyalások szükségessége mellett. Mint az FKP KB. határozataiban arra rámutatott, elérkezett annak az ideje, hogy de Gaulle-nak, az algériai nép önrendelkezési jogát elismerő szavait tettekre váltsák s tárgyalásokat kezdjenek az algériai köztársaság ideiglenes kormányával. Enélkül az önrendelkezés elvének elismerése egyszerű mesterkedésnek tűnik.⁵⁸

1960 májusában a francia parlament kénytelen volt lényegesen módosítani az 1958. évi alkotmány Közösségről szóló rendelkezéseit. A módosítás szerint a Közösséghez tartozó tagállam megegyezés szerint függetlenné válhat a Közösségtől való elszakadás nélkül; illetve olyan független állam, amely nem tagja a Közösségnek, megegyezés szerint beléphet a Közösségbe függetlenségéről való lemondás nélkül. Ennek megfelelően a Mali Államszövetség és a Malgas Köztársaság 1960 júniusában független államokká váltak.

X

A helyi testületek

A francia burzsoá igazgatási szakemberek megjegyzik, hogy már az 1958. június 3-i törvényből — amely kivételes felhatalmazást adott de Gaulle tábornoknak — következtethető volt, hogy a megyei és községi igazgatásban alapvető változások lesznek. Az 1946. évi alkotmány ugyanis a helyi önkormányzatok szervezetének több demokratikus elvét rögzítette, így pl. kimondotta, hogy a helyi testületeket az általuk választott tanácsok szabadon irányítják; a tanácsok határozatait a mair-ek és a tanácsok elnökei hajtják végre (87. cikkely). Az alkotmány e rendelkezése tehát a megyefőnököt (préfet) a tanács elnökével helyettesítette. Az 1946. évi alkotmány szerint a megyefőnök mint a „kormány kiküldötte” az össznemzeti érdekek képviselőjét, az állami hivatalnokok munkájának koordinációját és a helyi testületek igazgatási ellenőrzését látja el (88. cikkely). Az alkotmány azt is kimondotta,

⁵⁸ A Francia Közösség megalakulása óta az afrikai népek önállósági törekvése egyre inkább feszíti szét a Közösség szervezeti keretét is. A Közösség végrehajtó tanácsának 1959. decemberi ülése pl. elvben elfogadta Szenegália és Szudán államszövetségének formai függetlenségre lépését, s ennek megvalósításáról 1960. januárjában kezdődtek tárgyalások. A Mali Államszövetség követeli állami szuverenitásához tartozó, s eddig a Közösség szervei által gyakorolt olyan hatáskörök önálló ellátását, mint a külügy, hadügy, pénzügy. Ugyanakkor azonban az államszövetség új egyezményt köt Franciaországgal és a szuverenitás gyakorlását a köztársasági elnökre — tehát de Gaulle-ra — bizza. Ez a bonyolult forma, amely végső soron erősen korlátozza Szudán és Szenegália önállóságát, mégis a Francia Közösség válságát mutatja, amelyet a további látszólagos engedmények nem tudnak megakadályozni.

hogy a helyi önkormányzatok jogait szervezeti törvényekkel tovább kell szélesíteni.

Az alkotmány ezen rendelkezéseit azonban nem hajtották végre. A jobboldali kormánykörök kezdettől fogva annál is inkább ellenezték a helyi szervek önállóságának fejlesztését, mert különösen a városi önkormányzatokban a kommunisták és a dolgozó tömegek érdekeit szolgáló más haladó köztársasági képviselők nagyon jelentős, gyakran vezető szerepet töltöttek be. Az alkotmány ezen fejezetének végrehajtására egyetlen szervezeti törvényt nem adtak ki; a megyefőnök a megyét továbbra is az 1871. évi törvény szerint, s nem az 1946. évi alkotmány alapján igazgatta. A helyi önkormányzatokkal kapcsolatban 1952., 1953. és 1955-ben kiadott rendelkezések a megyei és községi testületek jogainak korlátozására irányultak. Azokat a rendelkezéseket, amelyek szerint a prefet határozatait a megyei tanács (conseil général) elnökének ellenőrzésre be kell mutatnia — a prefet nyugodtan úgy értelmezte, mint időszerűtlen előírást, és az igazgatási szervezetnek a választott testülettől való minél teljesebb elszigetelésére törekedett.

Az új alkotmány egy cikkelyben kimondja ugyan, hogy a területi közösségek: megyék, városok, községek választott tanácsaik útján, a jogszabályok keretében szabadon kormányozzák önmagukat, de egyben azt is rögzíti, hogy a kormány kinevezett képviselője valósítja meg a közigazgatás irányítását és ellenőrzését, öröködi a nemzeti érdekek fölött, érvényt szerez a törvényeknek stb. (72. cikkely). Az új alkotmány *elhagyja* tehát a helyi testületek önállósága biztosítékainak és fejlesztésének szervezeti törvényben való szabályozását, ezzel szemben egyértelműen *megerősíti* a kormány kinevezett képviselőjének vezető és ellenőrző szerepét a helyi igazgatási szervezet és a helyi választott testületek fölött. Az új alkotmány kétségtelen antidemokratikus intézkedését egyes francia jogtudósok úgy indokolják, mint a „mértékletesség” megnyilvánulását. A helyi testületek szerepének ilyen rövid elintézése — írják — „... teljesen kielégítő egy alkotmány szövegében és lehetővé teszi az értelmezéseket”.⁵⁹ A helyi önkormányzatok igazgatási és hatásköri kérdéseinek, jövedelmi forrásainak meghatározása tekintetében az új alkotmány előírja a törvényi szabályozás kötelezettségét, azonban itt sem részleteiben, hanem csak alapelvek formájában (34. cikkely, 4. bekezdés). Mint arra a francia burzsoá jogtudósok maguk is rámutatnak, „... ha egyszer az alapvonalakat megjelölték, a kormány hatáskörébe tartozik az alkalmazás szövegeinek megválasztása. Azt azonban a gyakorlatban, az egyes szövegek szerkesztésénél nehezen lehet megmondani, hol végződik az elv és hol kezdődik az alkalmazás”.⁶⁰

A nagy szervezeti reformok között — amelyeket az új kormány meg akar valósítani — szerepel az igazgatási-területi beosztás megváltoztatása is. Mint írják: a megyék keretei nem felelnek meg a „modern élet” követelményeinek, s ezért az anyaország megyéinek számát 92-ről hozzávetőleg 43-ra akarják csökkenteni. Az összevonást ki akarják terjeszteni a községekre is, amelyeket túlságosan kicsiknek tartanak. Az igazgatási területi reformmal egyidejűleg akarnak megoldani több, régebben húzódnó problémát — más szóval: az igazgatási szervezet reformjával helyileg is meg akarják erősíteni a kormány

⁵⁹ GOUBERT, J.: Tendances du droit local nouveau. La Revue administrative, 1959. 69. sz. 309. p.

⁶⁰ CARCELLE — MAS i. m. 126. p.

pozícióját, amelyet a jelenlegi feltételek között sok helyen, különösen a városokban gátol a helyi haladó önkormányzati testületek ellenállása. A helyi önkormányzatok kétségtelenül meglévő gazdasági, igazgatási, szolgáltatási stb. problémáinak a megoldásához kapcsolódva készítik elő a területi-igazgatási beosztás reformját; az igazgatási szervezet egyszerűsítésével és színvonalának emelésével összefüggésben pedig a választott helyi testületek alárendelését az igazgatási apparátust vezető kormánymegbízottaknak. Mint az eddig kiadott kormányrendeletek mutatják, ezt a reformot folyamatosan valósítják meg. Az 1959. január 5-én kiadott kormányrendelet pl. jelentős módosítást eredményezett a községi egyesületeket szabályozó törvényhozásban, s ezzel egyidejűleg — mint maguk a francia burzsoá jogtudósok írják — „... el kell ismerni, hogy néhány korlátozást hozott a községi autonómia tekintetében”.⁶¹ Ezzel a rendelettel szabályozták az ún. város-körzetek kialakítását. Ezek a körzetek a rendelet értelmében „sajátos típusú közintézmények”, ugyanakkor nem olyan köztestületek, mint a megyék, vagy a községek, „... a körzeteknek különleges rendeltetésük van, bár a községek általános hivatással rendelkeznek, de az új közintézmények hatásköre emellett rájuk is erősen kiterjed...”⁶² A helyi pénzügyekről, az igazgatási reformról, a városi körzetekről kiadott kormányrendeletek elvonják a városi tanácsok jogosítványainak jelentős részét, fokozzák a központi igazgatási gyámkodást, a központi igazgatási szervek alá kényszerítik a helyi önkormányzatokat.⁶³

A közigazgatási reformmal kapcsolatban különösen sokat foglalkoznak a kisközségi önkormányzatokkal. Mint arra az igazgatási szakemberek rámutatnak, ezek a testületek nagyon szomorú helyzetben vannak, „sok községben gyakorlatilag nincsenek meg a fennálláshoz szükséges források, igazgatásuk nem létezik, köztevékenységük nincs. Ezekben a községekben az önkormányzati tanács nem más, mint családi tanács”.⁶⁴ Ha figyelembe vesszük, hogy Franciaország 38 000 községéből 35 083 kétezer lakoson aluli, felmérhetjük a községekkel kapcsolatos igazgatási reform, a községi szövetségek stb. jelentőségét a központi kormány szervezet helyi befolyásának kiszélesítésében. A községek közötti szervek kialakításával e szervek irányításában a döntő szerepet a kormányzati szervek töltik be.⁶⁵

XI

A választási rendszerről

Bár az alkotmány és a megvalósítására kiadott rendeletek erőteljesen korlátozzák a parlament szerepét, a Nemzetgyűlés hatáskörét, ezen túlmenően de Gaulle a választójog jelentős átalakításával további intézkedéseket tett a Nemzetgyűlés jobboldali többségének biztosítására. Régi törekvése volt a

⁶¹ Ld. Réforme des syndicats intercommunaux. Créations des districts urbains. La Revue administrative, 1959. 67. sz. 69. p.

⁶² BLONDEAU, J.: Les districts urbains et le district de la région de Paris. La Revue administrative, 1959. 69. sz. 354. p.

⁶³ Vö. Programme du Parti Communiste Français pour les élections municipales. L'Humanité, 1959. I. 15.

⁶⁴ SINGER, J.: L'avenir de la petite commune. La Revue administrative, 1958. 65. sz. 521. p.

⁶⁵ Vö. Vaste offensive contre l'autonomie communale. L'Humanité, 1959. II. 3.

francia burzsoáziának, hogy a választójog reformja ürügyén kialakított különböző módszerekkel megakadályozzák a dolgozók képviselőinek bejutását a parlamentbe. De Gaulle hatalomrajutása és az új alkotmány megteremtette a feltételeit annak, hogy e törekvéseiket minél teljesebben meg is valósítsák. Ahogy egyes polgári jogtudósok érveltek, a régi választójogi rendelkezések nem feleltek meg az új feltételeknek és a kialakult válságos helyzet fő okai között szerepeltek.⁶⁶ A választójog népellenes, antidemokratikus reformját követelték a francia szocialista párt különböző teoretikusai is, szerintük a régi választási rendszer a választásokon egységesen fellépő kommunistákat támogatta, amikor más pártok megosztva voltak kénytelenek harcolni. „Olyan választási rendszert kell találnunk — írja a szocialista párt központi elméleti folyóirata —, amely arra kötelezi a pártokat, hogy csoportosuljanak — pontosabban teljesen fuzionáljanak és ne csak időlegesen csoportosuljanak — három vagy négy nagy pártba... az ideális, magától értetődően, a kétpárt rendszer lenne...”⁶⁷

A kormány az új alkotmányban felhatalmazást kapott, hogy rendeletileg szabályozza a parlamenti választási rendszert (92. cikkely, 3. bekezdés). A de Gaulle kormánya által kidolgozott választási rendszer elsősorban a Francia Kommunista Párt és más demokratikus szervezetek ellen irányul. Az új választási rendszer kétfordulós: a Nemzetgyűlési mandátum elnyeréséhez az első fordulóban abszolút többség elérésére van szükség, ha ezt egy jelölt sem érte el, akkor a második fordulóban relatív többség is elegendő.⁶⁸ Minden jelöltnek 100 000 frank kauciót kell letennie, amelyet elveszít, ha legalább 5%-ot nem szerez meg a szavazatokból stb. Egyes burzsoá teoretikusok azzal indokolják a kétfordulós választást, hogy az első forduló után „... különböző intézkedésekkel biztosítani lehet a második forduló erkölcsi javítását...” Ugyanakkor azt is elismerik, hogy az új francia választási rendszer reakciós, nem fejezi ki a választók véleményét és elsősorban arra irányul, hogy „... jelentékeny veszteséget okozzon a baloldali és a középpártoknak...”⁶⁹

Az új választási rendszer lehetővé tette, hogy a jobboldali burzsoá pártok az 1958. évi választásokon a második fordulóban összefogjanak és közösen lépjenek fel a kommunista jelöltekkel szemben. A Francia Kommunista Párt, amely az első fordulóban a legtöbb szavazatot kapta, a második forduló befejezése után a legkevesebb, összesen tíz mandátumhoz jutott. A „Szövetség az Új Köztársaságért” elnevezésű jobboldali csoport — mely más jobboldali pártokkal és csoportokkal együtt az új kormány bázisát jelenti — az első fordulóban 3 600 000 szavazatot kapott (300 000-rel kevesebbet, mint a Francia Kommunista Párt), ugyanakkor tizenkilenceszer több mandátumot nyert el a Nemzetgyűlésben (összesen 188 mandátumot)! A burzsoá, reakciós pártok blokkírozása következtében ennek a szélsőjobboldali szervezetnek — hasonlóan a többi burzsoá párthoz — egy mandátumhoz 19 000 szavazatra volt szüksége, ugyanakkor, amikor egy kommunista jelölt 388 000 szavazatot elnyerésével kapott csak mandátumot.⁷⁰

⁶⁶ CHATELAIN: De la IVème République à la Vème. I. m.

⁶⁷ GARNET, M.: Réforme ou révolution de la Constitution? La Revue socialiste, 1958. márc. 266. és köv. p.

⁶⁸ Ld. Elections des députés à l'Assemblée Nationale. J. O. 1958. X. 14.

⁶⁹ GEORGEL i. m. 487. p.; ECHTERHALTER i. m. 344. p.

⁷⁰ A Francia Kommunista Párt határozata a parlamenti választásokról és a párt feladatairól. L'Humanité, 1958. XII. 13.

Az 1958. november 20—30-ra kitűzött nemzetgyűlési választások eredményével kapcsolatban a francia burzsoá jogtudomány képviselői maguk is rámutatnak, hogy a Nemzetgyűlés jelenlegi összetétele elmélyíti a szakadást az állami vezetés és a nép között. M. Duverger az 1958. nov.-i választások bizarr eredményének mondja, hogy „... a jobboldal és az U. N. R., amelyek az anyaország képviselőinek több mint kétharmadát adják, a leadott szavazatoknak csak 37,5%-át kapták meg... a jelenlegi rendszerben ez elszigeteli a Parlamentet a nemzettől”.⁷¹

A helyi önkormányzati szervek összetételének megváltoztatásában, a kommunisták és a dolgozók más haladó köztársasági képviselőinek a helyi testületekből való kiszorításában de Gaulle kormánya nagy szerepet szánt az 1959 márciusi helyi választásoknak. Ezt előkészítendő, kormányrendelettel jelentősen megváltoztatták a községi választójogot.⁷² Különös tekintettel voltak a városokra; míg korábban ugyanis 503 kilencezer lakoson felüli városban az arányossági elv alapján folytak le a választások, ezt az új törvényben leszűkítették 12 olyan nagyvárosra, amelyekben a lakosság száma a 120 000-et meghaladta. A községekben a többségi elvet érvényesítették. Eszerint egy választókerületben több jelölt is lehetett, de a mandátum elnyeréséhez az első fordulóban abszolút többség kellett; míg a második fordulóban a relatív többség is elegendő volt. Az antidemokratikus választási törvény ellenére a helyi önkormányzati választások a köztársasági erők győzelmét hozták.⁷³

Az 1958. évi francia alkotmány fontosabb intézményei helyzetének elemzéséből világosan látható az új alkotmány antidemokratikus jellege. Mint az alkotmány elfogadása óta eltelt időszak mutatja, a legfontosabb állami szerveknek és intézményeknek az új alkotmány alapján való kialakítása nem oldotta meg azt a súlyos válságot, amelybe a szabadságért harcoló népek ellen folytatott gyarmati háborúk és a dolgozók demokratikus jogainak korlátozása következtében a francia állam került.

A francia demokratikus erők, elsősorban a Francia Kommunista Párt, nehéz harcot folytat a demokratikus szabadságjogok helyreállításáért, az algériai nép szabadsága ellen vívott céltalan háború megszüntetéséért. Ez a harc arra irányul, hogy a demokratikus köztársasági hagyományokhoz hű erők széles egységfrontjára támaszkodva kivívják az arányos képviselő elve alapján egy olyan alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztását, amely véget vetne a tekintélyuralomnak és Franciaországnak demokratikus alkotmányt adna.

⁷¹ DUVERGER: Deux mois de Chambre introuvable. Le Monde, 1959. VI. 21—22. p.

⁷² J. O. 1959. II. 4.

⁷³ Vö. Une grande victoire de notre parti et des forces républicaines. Cahiers du Communisme, 1959. 3. sz.

ВАЖНЕЙШИЕ ИНСТИТУТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА В НОВОЙ КОНСТИТУЦИИ ФРАНЦИИ

Й. Халас

Дня 4 октября 1958 г. была введена в действие новая конституция в Франции. Вводная часть статьи анализирует условия подготовки и принятия новой конституции. Начатое уже ранее наступление правых реакционных сил против отдельных демократических институтов конституции 1946 г. расширилось в 1958 г. в наступление против конституции в целом и привело к разработке новой конституции.

Учреждая «сильную исполнительную власть», новая конституция значительно ущемляет демократические институты, закрепленные в конституции 1946 г. Созданная новой конституцией форма политической власти сохраняет только некоторые формальные элементы системы парламентарного демократизма. Приведенные для теоретического обоснования новой конституции концепции, как теория «равновесия властей», «модернизация» государственного строя и т. п., направлены на обоснование всевластия президента республики и всемогущества правительства. Цель этих теорий оттеснить на задний план выборные представительные органы и увеличить роль исполнительных и распорядительных органов. Статья анализирует государственно-правовые моменты Французского Союза, излагая притом невыгодное правовое положение входящих в рамки Французского Союза народов Африки, добывающихся независимости и самостоятельной государственной жизни.

Указанное ущемление важнейших институтов государственного права в новой конституции и изданных в ее исполнение правовых нормах показывает неспособность господствующих классов Франции управлять страной в рамках традиционных буржуазных демократических институтов. С изданием новой конституции они перешли к созданию и укреплению противоречащего даже французским буржуазным демократическим традициям государственного устройства; вместо системы парламентарного демократизма была введена президентская система, проявляющая существенные элементы авторитарной власти.

LES PRINCIPALES INSTITUTIONS DE DROIT PUBLIC DE LA NOUVELLE CONSTITUTION FRANÇAISE

József Halász

Le 4 octobre 1958 une nouvelle constitution entra en vigueur en France. L'introduction de l'étude procède à une analyse des circonstances dans lesquelles l'élaboration et l'adoption de la nouvelle constitution eurent lieu. La campagne menée depuis un certain temps déjà par les forces réactionnaires de droite contre certaines institutions démocratiques de la constitution de 1946 s'est élargie, a pris la forme d'une attaque concentrée contre la constitution entière et a abouti à la création d'une nouvelle constitution.

Par l'introduction d'un «pouvoir exécutif fort», la nouvelle constitution provoque une régression sensible des institutions démocratiques établies par la constitution de 1946. Elle crée une nouvelle forme du pouvoir politique, laquelle du régime parlementaire démocratique ne conserve que quelques formes extérieures. Les doctrines invoquées à l'appui des fondements théoriques de la nouvelle constitution, telles que «l'équilibre des pouvoirs», la «modernisation» de l'organisme de l'État, sont destinées au fond à instaurer un pouvoir absolu du président de la République et l'omnipotence du gouvernement; elles contribuent à reléguer à l'arrière-plan les organismes représentatifs élus et à augmenter l'importance du rôle joué par les organes exécutifs de l'administration. — L'étude examine ensuite les aspects de droit public de l'Union Française en faisant ressortir la situation légale désavantageuse des peuples africains au sein des organes de l'Union, peuples qui aspirent à être indépendants et vivre en États souverains.

L'évolution des principales institutions de droit public prévues par la constitution et les lois promulguées pour la mettre en oeuvre démontre l'incapacité des classes dirigeantes françaises de gouverner le pays dans les cadres des institutions traditionnelles de la démocratie bourgeoise. Par la nouvelle constitution elles ont créé et s'efforcent à consolider une organisation étatique qui est contraire aux traditions démocratiques françaises; à la place du régime parlementaire démocratique elles ont instauré un système de gouvernement présidentiel révélant de forts traits d'autoritarisme.

ALAPY GYULA

Az azonosság és azonosítás néhány elméleti kérdése a kriminalisztikában

Azok a nagy sikerek, amelyeket a szocialista tábor országai a társadalmi rend építésében és ezzel együtt gazdasági terveik megvalósításában értek, az egész emberiség történelmi fejlődésében fontos tényezőt jelentenek. Ebben a gyors előrehaladásban a technikai eredmények mellett, amelyek természetük szerint néha világszénzációkként jelentkeznek, az új társadalom fejlődésének egyes eseményei is nagy érdeklődést keltenek világszerte.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának legutóbbi, rendkívüli, XXI. Kongresszusa a társadalmi és gazdasági fejlődés célkitűzéseit vitatta meg és határozatai kijelölik a kommunizmus kibontakozó építésének korszakában a szovjet nép előtt álló legfontosabb feladatokat. A Kongresszus határozatai foglalkoznak a bűnözés elleni harc kérdéseivel is és a nagyszámú jelentős célkitűzés sorában ezek a kérdések joggal keltik fel az egész szocialista tábor büntetőjogászainak figyelmét. A XXI. Kongresszus mozgósítja a bűnözés elleni harcra az egész társadalmat és jelentős feladatokat állít az igazságszolgáltatási szervek dolgozói elé. A határozat célul tűzi ki megfelelő történelmi szakaszon belül a bűnözés teljes megszüntetését és megjelöli azokat a módszereket, eszközöket, amelyek ennek a célkitűzésnek megvalósítását szolgálják. A Kongresszus határozatai nyomán az igazságszolgáltatási és közrendészeti feladatok közül egyre több közvetlenül a társadalmi szervek ellenőrzése és irányítása alá kerül. Például kiszélesedik a társadalmi bíraskodás köre, a közrend védelmét a népi rendészeti druzsinák biztosítják már több helyen, társadalmi bizottságok is hathatósan segítik a fiatalok társadalmi nevelését. A korábban állami feladatot képező ilyen irányú tevékenység egyre szélesebb körben kerül a társadalom szervezett erőinek hatáskörébe, s ezen az úton közvetlenül a tömegek látják el ezeket a fontos feladatokat. E feladat végrehajtásának eredményeként óriási erők indulnak hareba a bűnözés korlátozására, majd teljes megszüntetésére.

A Szovjetunió 1958 decemberében elfogadott büntetőjogi törvényei, amelyek összességükben a szocialista büntetőjog elvei szabatos összefoglalásának tekinthetők, meghatározzák a bűnözés elleni harc feladatait is. A büntető eljárás feladatai sorában az Alapelvek 2. cikke „a bűnözés kiirtását” követeli meg és előírja, hogy „mindenki, aki bűncselekményt követett el, elvegye az igazságos büntetést és egyetlen ártatlant se vonjanak felelősségre és ne ítéljenek el”.¹

¹ A Szovjetunió 1958. évi büntetőjogi szabályai. Bp. 1959. 41. p.

Valamennyi elkövetett bűncselekmény feltárása hatalmas feladatot ró az igazságszolgáltatás szerveire, amelynek sikeres végrehajtásához joggal igénylik a büntetőjogtudomány segítségét. A büntetőjogtudomány és segédtudományai az új célkitűzések megvalósítása során jelentős feladatokat kaptak. Ilyen feladat például az új törvények egyes intézményeinek mélyreható elemzése, amelynek elő kell mozdítania az új intézményeknek a gyakorlatban való helyes megvalósítását. A büntetőjog segédtudományai közül a kriminológiai kutatások pontosabb adatokat kell feltárjanak a bűnözés okairól, a bűnözés egyes formáinak intenzitásáról stb. A kriminalisztika mint a büntetőjog egyik segédtudománya újabb és újabb módszereket kell kidolgozzon a bűncselekmények feltárására, a büntető per bizonyítékainak felismerésére, összegyűjtésére, rögzítésére és értékelésére. A kriminalisztika feladata az is, hogy a természettudományok egyre újabb és nagyobb jelentőségű eredményeit, a saját céljai szerint specializálva és továbbfejlesztve, a bűncselekmények feltárásának szolgálatába állítsa. Nem lehet célunk valamennyi lehető feladatnak akárcsak megemlítése sem, amelyek az új szovjet büntető törvények végrehajtása során az elmélet és gyakorlat dolgozói előtt felmerülhetnek. Ezúttal a kriminalisztika egyik alapvető problémájának, az azonosítási eljárásnak néhány kérdését vizsgáljuk.

*

Annak a hatalmas feladatnak helyes végrehajtása, hogy mindenki, aki bűncselekményt követ el, elvegye igazságos büntetését és senkit se vonjanak ártatlanul felelősségre, többek között azt követeli, hogy az eljáró bíróság vagy az intézkedésre illetékes más hatóság helyesen állapítsa meg az anyagi igazságot, azt a tényállást, amelynek alapján a törvényszabta intézkedést megteszi, a törvényt alkalmazza. Az eljárás során más és más következményeket von maga után a bíróság ítélete, a nyomozó szervek vagy az ügyészség határozata, más ezeknek az intézkedéseknek a jogi természete stb. Minden törvénykezési döntés azonban csak akkor juthat a helyes és a törvény által célul tűzött következtetésekre, ha az alap, amelyen nyugszik, az ügy releváns tényállása, helyesen megállapított.

A büntető eljárásban az anyagi igazság elve az objektív valóság teljes és pontos egybeesését jelenti a nyomozás, illetve a bíróság megállapításaival a büntető felelősségre vont személyek bűnössége vagy ártatlansága tekintetében.² A tényállás lerögzítése mindenkor a múltban megtörtént eseményt állapít meg. Ennek a megállapításnak, voltaképpen rekonstruálásnak eszközei azok a jelenségek, amelyek a bűncselekmény folytán az anyagi világban visszamaradtak. Ezek lehetnek tárgyak, a tárgyakon a bűncselekmények folytán végbement bizonyos változások, valamint az emberek tudatában a bűncselekmény tényeiről visszamaradt emlékezet. A büntetőeljárás jog ezeket a jelenségeket tekinti bizonyítékoknak, amelyeknek a törvényszabta formában történt vizsgálatából meríti az eljáró bíróság vagy hatóság észleleteit, állapítja meg a tényállást.

A tényállás helyes megállapítása megköveteli, hogy az eljáró hatóság az egyes tényeket ne csak észlelje, hanem ezeket a logika törvényei szerint rendszerezze, állapítsa meg való összefüggéseiket, válassza el a véletlen, a közömbös, a felesleges, a kétes adatokat a szilárdan, megbízhatóan rögzített

² SZTROGOVICS, M. SZ.: Kurz szovetszkogo ugolovnogo processza. M. 1958. 167. p.

tényektől. A tényállást szubjektíve a bíróság vagy az illetékes hatóság belső meggyőződése fejezi ki, amely a megállapított tényeket a szocialista jogtudat alapján értékeli. A büntető eljárás során megállapított tények nem azért igazak, mert az eljáró személynek éppen ez a belső meggyőződése, hanem azért, mert a döntés pontosan megfelel azoknak a tényeknek, amelyek az eljáró hatósági személy belső meggyőződésétől függetlenül a valóságban tényleg megtörténtek.

A szocialista állam a szocialista törvényesség maradéktalan évrényesülésének feltétlen megkövetelésével a legmagasabb követelményeket támasztja az igazságszolgáltatással szemben. Ezek a követelmények azonban mindenben teljesíthetők, mert a szocialista igazságszolgáltatás a dialektikus materializmus módszereivel, tehát a tudományos megismerés marxista módszerével rendelkezik, amely a jelenségek tudományos módszerrel történő vizsgálatát és az igazság megismerését biztosítja. A bizonyítási eljárás a megismerés tudományos módszereinek a felhasználásával és a természettudományok vívmányainak alkalmazásával egyre tökéletesedik. Ezeket a tudományos ismereteket a büntető eljárás számára még számos további feladat megoldásával együtt a kriminalisztika dolgozza fel.

A szocialista kriminalisztika mint önálló tudomány felöleli a bűncselekmények nyomozásának egész területét, a nyomozás során felmerülő kérdések általános elvi megoldásával szolgálja a büntetőjogtudományt. A gyakorlatban az eljárás során a kriminalisztikai szakértő az a személy, aki ezeket az ismereteket tudományos szinten az egyes eljárásokban a hatóságok előtt konkrétan kifejezi. A bűnüldöző szervek mindennapi munkájuk során a gyakorlatban alkalmazzák a kriminalisztika tudománya által kidolgozott módszereket, eljárásokat, eszközöket stb.

A kriminalisztikai szakértők tevékenysége rendkívül szétágazó. A kriminalisztikai szakértői vizsgálatoknak — bár távolról sem kizárólagos területe, de igen széles körben jelentkező formája a tárgyi bizonyítékok vizsgálata, egyes tárgyak vagy személyek azonosságának megállapítása vagy kizárása. Annak biztos megállapítása, hogy a helyszínen megfordult személy azonos azzal, aki az ujjlenyomat-nyilvántartásban szerepelt, vagy a bűncselekmény során felhasznált eszköz az, amelyik a nyomot hagyta és a házkutatás során lefoglalták, látszólag igen egyszerű feladat. Ez távolról sincsen így. Ennek a gyakori feladatnak, az azonosításnak helyes megoldása csak biztos elméleti alapokon lehetséges. Ez a cikk ezek közül az elméleti alapkérdések közül vizsgál egynehányat. Az azonosság megállapítása vagy kizárása, tehát az azonosítási eljárás önmaga is sokoldalú, lényegében annyiféle feladatot kaphat, ahányféle vizsgálatot folytathat a gyakorlatban a kriminalisztikai szakértő. A sokféle vizsgálatnak azonban számos lényeges közös vonása és feladata van. Mindenekelőtt ilyen közös fogalom az azonosság fogalma és azoknak a tudományos módszereknek meghatározása, amelyekkel az azonosság megállapítható. A szocialista kriminalisztika tudománya a dialektikus materializmus megállapításaira építi fel az azonosság fogalmának meghatározását és a dialektikus materializmus módszereivel vizsgálja és dönti el az azonosság fennforgását vagy kizárását. A dialektikus materializmus azonban sohasem váltja fel a szaktudományokat. Az egyes természettudományi ágazatok viszont nem vizsgálják területükön azokat a jelenségeket, amelyek a kriminalisztika számára döntő jelentőségűek. Például az orvostudomány az ujjlenyomatokat nem vizsgálja abból a szempontból, hogy ezek hogyan és mennyiben alkal-

masak személyek azonosítására. A kriminalisztika tehát saját speciális feladatainak megfelelően tanulmányozza a számára releváns jelenségeket. Az alábbiakban a kriminalisztika sajátos igényeinek megfelelően tesszük vizsgálat tárgyává az azonosság fogalmának és az azonosítási eljárás lefolytatásának elméleti kérdéseit. Ezeknek az elméleti kérdéseknek jelentősége van a szakértő munkájának elvégzése során, éppen úgy, mint a szakértői vélemény értékelésében is. A kriminalisztika e lényeges elméleti kérdéskomplexumának helyes értelmezése a technika helyes felhasználásának mellőzhetetlen alapja.

I

Az azonosság fogalma és az azonosítási eljárás kérdései a szocialista kriminalisztika tudományának rendszerében az általános részben kerülnek megtárgyalásra. Ebben teljes egységet lehet megállapítani a szocialista országokban használt tankönyvek között.

A burzsoá kriminalisztikai tankönyvek mellőzik az azonosság fogalmának taglalását, természetesen ebből az is következik, hogy nem fordítanak figyelmet az azonosítási eljárásra, tudományos módszereinek taglalására sem. Például a számos kiadást megért és sokak által a burzsoá kriminalisztika alapvető művének tekintett Hans Gross-féle kézikönyv³ éppen úgy nem foglalkozik ezzel a kérdéskomplexummal, mint a közismert, lexikális jellegű közikönyvek sem.⁴ Az azonosítási eljárás számos gyakorlati kérdése vetődött fel a múlt század végén a személyazonosítás rendszerének nemzetközi kidolgozása során, ahol először Bertillon francia kriminalista testmérettani rendszere dominált. Ennek a rendszernek hiányosságai, amelyek főleg abból következtek, hogy az alapjául szolgáló testméreti adatok nem voltak alkalmasak azonosításra, új rendszer nemzetközi bevezetését tették szükségessé. Ennek alapja az ujjlenyomatok alapján történő azonosítás, amelynek legfejlettebb rendszerét, a Henry—Galton-rendszert ma is általában használják. Az ujjlenyomatok „személyazonosítási jegyként” történő alkalmazása azonban Kínában már évszázadok előtt is ismeretes volt. Bertillon azonosítási rendszerének kudarcra lényegében az azonosság-fogalom hiányos elméleti feldolgozásának következménye volt.

Az azonosság metafizikai fogalmát az „A est A”-formula fejezi ki. Ez az azonosság-fogalom merev és semmi többet sem mond, mint hogy minden dolog önmagával egyenlő. Igen kifejező az a példa, amit a fogalom tévességének bemutatására Fogarasi Béla akadémikus Logika c. művében felhoz: „Az uránium izotópja: U²³⁵ és U²³⁸ azonosak mint elemek, de különböző atomsúlyuk van, mint izotópok különbözők. Valóban az „uránium = uránium” (A est A) ez vajmi keveset mond az uránium sajátosságairól.”⁵ A metafizikai azonosság fogalom marxista bírálata jelentős helyet foglal el a marxizmus nagy gondolkodóinak műveiben. Engels „A természet dialektikája” című munkájában így ír: „A régi metafizikai értelemben vett *azonosság* tétel — ez a régi szemlélet alapvető tétele: A = A. Minden dolog önmagával egyenlő. Minden állandó

³ GROSS, Hans: Handbuch für Untersuchungsrichter, als System der Kriminalistik. München, 1908.

⁴ Handwörterbuch der Kriminologie. (Alexander Elster) Berlin u. Leipzig 1933—1936.

⁵ FOGARASI Béla: Logika. Bp. 1958. 167. p.

volt, a naprendszer, a csillagok, a szervezetek. Ezt a tételt a természetkutatás minden esetben sorra-rendre megcáfolta, elméletileg azonban még tartja magát és a régi hívei még mindig szembeszegeznek az újjal: »valami nem lehet egyidőben önmaga is és valami más is.« Pedig a természetkutatás újabb részletesen bebizonyította (lásd fentebb), hogy az igazi konkrét azonosság magában foglalja a különbözőséget, a változást. Az elvont azonosság, mint valamennyi metafizikai kategória, megfelel *házi* használatra, mikor kis arányokról vagy rövid időközökről van szó; határok, amelyek között használható, jóformán minden esetben mások és a tárgy természetétől függenek.⁶

Az azonosság fogalma a szocialista kriminalisztikában az azonosság-dialektikus-materialista fogalmára épül. A kriminalisztikában az azonosság kérdésének eldöntése számos esetben rendkívül könnyen változó, finom képlékenységgű anyag, sokszor csak mikroszkopikus mértékben regisztrálható változási értékeiben jelentkezik. Ezért a változások módszeres számbavétele a kriminalisztikai gyakorlatban sokszor ügydöntő jelentőségű. Az azonosság fogalmában szükségszerűleg bennefoglalt változás jelenségének alakulását Engels nyomon követte a szerves és szervetlen természetben. Az előbb idézett munkájában megállapította: „A növény, az állat, mindenegyik sejt életének mindenegyik pillanatában azonos önmagával és mégis különbözik önmagától: azáltal, hogy anyagokat vesz fel és választ ki, hogy lélezkedik, hogy sejtek képződnek és halnak el benne, hogy körforgási folyamat megy végbe, egyszóval szakadatlan molekuláris változások összessége által, amelyekből az élet áll és melynek összesített eredményei szemmel láthatólag kitűnnek az élet szakaszaiban: embrionális élet, ifjúság, nemi érettség, szaporodási folyamat, öregség, halál. Minél jobban fejlődik a fiziológia, annál fontosabbak lesznek számára ezek a szakadatlan, végtelenül kis változások, annál fontosabb lesz tehát számára az azonosságon *belül* való különbözőség vizsgálata is és a régi elvontan formális azonossági álláspont, hogy egy szerves lény önmagával egyszerűen azonosnak, állandónak tekintendő, elavul. Mégis az erre alapozott gondolkodásmód kategóriáival együtt, továbbra is fennáll. Holott már a szervetlen természetben az azonosság, mint ilyen valójában nem létezik. Minden test állandóan mechanikai, fizikai, vegyi hatásoknak van kitéve, amelyek folyton változtatják, azonosságát módosítják.”⁷

A dialektikus materializmus tehát a *konkrét* azonosság fogalmából indul ki. Ez a tárgy azonosságának olyan fogalmát jelenti, amely ugyanakkor számításba veszi, hogy szükségszerű változások mennek végbe a tárgyban. Az azonosság ezért időben is meghatározott. Minden tárgy a változások következtében ugyanaz is és már valami más is. Ezek a változások a dolgokban levő ellentmondások fejlődését jelentik. Az azonosság tehát állandó átmeneti formákat mutat. Ez a viszonylagos állandóság a kriminalisztikai vizsgálatok során döntő jelentőségű. Amint már említettük, Bertillon antropometriai azonosítási rendszere főként abban mondott esődöt, hogy a testméretek nem állapíthatók meg a szükséges pontossággal és a fejlődés folyamatában szükségszerűleg megváltoznak.

A kriminalisztikai vizsgálatoknak nagyon gyakori fajtája például személyek azonosságának megállapítása az írásuk vizsgálata alapján. Egy személy írásában élete folyamán az írásmódja, rendszerezése, ritmusa, kiírtsága tekin-

⁶ ENGELS: A természet dialektikája. Bp. 1952. 255. p.

⁷ Uo. 224. p.

tetében változások mehetnek végbe. Ezeket a változásokat a személy kora, a foglalkozásának jellege, az írás gyakorlása stb. is okozhatja, de lényeges változást okozhat súlyosabb betegség, vagy sérülés is. Ezeknek a változásoknak figyelmen kívül hagyása a szakértői vélemény helytállóságára döntően kihathat. A változások a kriminalisztikai vizsgálatok egyes tárgyain hasonlóképpen jelentősek és a szakértői vizsgálat során feltétlenül számolni kell velük. Például egy lőfegyver rendkívül jelentős változásokat mutathat aszerint, hogy milyen körülmények között tárolják, esetleg korrózióknak volt-e kitéve, vagy sem, ápolják-e rendszeren vagy sem, milyen gyakran lőnek a fegyverrel stb.

Az azonosság fogalmát a kriminalisztikai irodalomban és a gyakorlatban nem egyszer tévesen vagy pongyola szóhasználattal fejezik ki. Ilyennek kell tekinteni azokat a megfogalmazásokat, amelyek „csoport azonosságról” vagy „fajta azonosságról” szólnak. Ez a megfogalmazás lényegében csak pontatlan szóhasználat, ugyanis azok a szerzők is, akiknél ilyenrel találkozunk, mint például V. Ja. Kolgyin „Azonosítás a kriminalisztikai szakértői vélemény szerkesztésénél” című munkájában⁸ vagy a Bohuslav Nemeč szerkesztésében megjelent „Kriminalisztikai tankönyv”,⁹ az azonosság fogalmát érdemben helyesen értelmezik. Miután az azonosság mindenkor konkrét és egyedi, a csoport azonosság valójában csoport hovatartozást jelent. Természetesen a csoport hovatartozás megállapításának jelentős értéke van a büntető eljárás során. Azonban terminológiailag sem lehet megengedni az azonosság fogalmával való összekeverését.

A gyakorlatban találkozni lehet szakértői véleményekben olyan megállapítással is, hogy a helyszínen talált és a nyilvántartóban szereplő ujjlenyomat „azonos”. Feltehető, hogy az eljáró szakértő az ilyen fogalmazás mellett is tisztában van az azonosság fogalmával, azonban az ilyen megfogalmazás tudománytalan, ezáltal lényegében leszállítja a szakértői vélemény értékét. A szakértő, amikor a véleményt adta, feltehetően arra gondolt, hogy a két különböző helyen szereplő ujjlenyomatot azonos ujj hozta létre. Az azonosság-fogalom téves értelmezésével találkozhatunk például a Magyar nyelv értelmező szótárában:¹⁰ „az azonosság két vagy több személynek vagy dolognak egyenlő, egyező volta, teljes (meg)egyezése.” Látható, hogy az azonosság köznapi szóhasználata gyakorta nem a tudományos azonosság-fogalmat fejezi ki.

Az azonosság megállapítása vagy kizárása a kriminalisztikai szakértői véleményében egyaránt lényeges segítséget jelent az eljárás lefolytatásában. Az azonosság megállapításának jelentősége kézenfekvő. A személy azonosítása jelentheti például az ismeretlen tettes ismertté válását, az ismeretlen holttest azonosságának megállapítását stb. Ez az eljárás lefolytatásában nagyjelentőségű. Tárgyak azonosságának megállapítása általában a tárgyakkal rendelkező személy megállapítására ad lehetőséget, vagy a cselekmény elkövetésének módjára vonatkozó bizonyítékok képezhet stb. Az azonosság kizárása is lényeges segítséget jelenthet az eljárás lefolytatásában. Sz. M. Potapov aka -démikus „A kriminalisztikai azonosítás elvei” című munkájában¹¹ rámutat

⁸ KOLGYIN, V. Ja.: Identifikacija pri proizvodstvje kriminaliszticheszkich ekspertiz. Moszkva, 1957. 149. és köv. p.

⁹ NYEMEC, Bohuslav szerk.: Účebnyice kriminalisztiki. Praha, é. n. I. köt. 152. p.

¹⁰ A magyar nyelv értelmező szótára. Bp. 1959. I. 376. p. 1.

¹¹ ПОТАПОВ, Sz. M.: Principi kriminaliszticheszkoi identifikacii. M. Szovetszkoi Guszudarsztvo i Pravo, 1940. 1. sz.

arra, hogy az azonosság kizárása bizonyos esetekben abba az irányba mutat, hogy a tettes a helyszínt esetleg megváltoztatta. Az ilyen megállapítás a gyakorlatban nemcsak a nyomozás helyes irányban való folytatását teszi lehetővé, hanem a körmönfont elkövetési mód a tettes személyére is bizonyos következtetést tesz lehetővé.

*

Az azonosság fogalmának és tudományos tartalmának pontos meghatározása a kriminalisztikában elméletileg és gyakorlatilag is jelentős. Az azonosság fogalmának megállapítása lehetővé teszi azoknak a jelenségeknek elemzését, amelyek alapjain az azonosság a konkrét esetben megállapítható.

Sz M. Potapov akadémikus, a szovjet kriminalisztika egyik úttörője elemezte kriminalisztikai tudományos munkássága során elsők a kriminalisztikai azonosítás elvi kérdéseit. Az azonosság vizsgálatával kapcsolatosan először Potapov akadémikus osztotta fel a vizsgálatban szereplő tárgyakat az azonosítás tárgyaira és az azonosító tárgyra. Az azonosítás tárgya fogalmat a továbbiakban mind a tárgyakkal, mind pedig a személyekkel is kapcsolatban annak a tárgynak vagy személynek megjelölésére használjuk, amelyek vonatkozásában az azonosság megállapítása vagy kizárása eldöntendő. Az azonosító tárgy az azonosítás tárgyának valamilyen sajátosságát tükrözi és ennek felhasználásával az azonosítási eljárás eszköze. Az azonosítás tárgyának sajátossága, amely az azonosító tárgyon ábrázolódik, azonosítási ismérvet hoz létre. Itt is utalni kell arra, hogy bizonyos esetekben az „azonosító tárgy” személy is lehet. Például a sértett testén a tettes harapása által okozott nyom az azonosítási eljárásban egy azonosító tárgy. A szocialista kriminalisztika terminológiája egyöntetűleg elfogadja és a fenti értelemben használja ezeket a megjelöléseket.

Az azonosság megállapításában az azonosítási vizsgálatot elvégző szakértő az azonosítási ismérvekre támaszkodik véleménye megalkotásában. Az ismérvek tanulmányozása lehetővé teszi, hogy a szakértő ezekből következtessen az azonosítás tárgyának egyes sajátosságaira. Mielőtt az azonosítási eljárás főbb elméleti kérdéseinek vizsgálatára rátérnénk, az azonosítási sajátosságok főbb kategóriáit vizsgáljuk meg.

A tárgyak sajátosságai megkülönböztethetők aszerint, hogy ezek csak egyetlen egy tárgy sajátosságai-e vagy más tárgyakon is előfordulhatnak. Azok a sajátosságok, amelyek nemcsak az azonosítás tárgyán fordulhatnak elő, a kriminalisztikai azonosítási eljárásban az általános sajátosságok. Közismert, hogy a lőfegyvereket megkülönböztetik fajtáik szerint, mint például marok fegyverek, szálfegyverek stb. és az egyes fajtákon belül csoportok szerint is, a marok fegyvereken belül a szokványos lőkaliberek szerint stb. A lőfegyver golyója például megmutatja, hogy az marok vagy szálfegyver golyója, s egyszerű feladat meghatározni a golyó kaliberét stb. Ezek általános sajátosságok.

Azok az ismérvek, amelyek az azonosító tárgyon olyan sajátosságokat tükröznek, amelyek a természetben kizárólag az azonosítás tárgyának sajátosságai, az egyedi ismérvek. Az egyedi ismérvek tehát a sajátosságok olyan komplexumának tükröződései, amelyek ugyanilyen formában nem ismétlődhetnek meg a természetben. Például a pisztoly ütőszége valamilyen sajátos módon megsérült, az ütőszeg a hüvely gyutacsán a törésnek mint egyedi sajátosságnak megfelelő egyedi ismérveket hoz létre. Ezek az ismérvek az

azonosítás tárgyának — a pisztolynak — olyan sajátosságát tükrözik, amely más ismervekkel együtt a szakértőnek alapot adhat arra, hogy megállapítsa az azonosságot.

Az általános és egyedi ismervek megkülönböztetése a gyakorlatban alapos és többirányú szaktudást követel meg: *a)* a vizsgált tárgy anyagismeretében, *b)* a vizsgált tárgy gyártási technológiájának módszereiről, *c)* a vizsgált dologra vonatkozó sajátosságot érintő kriminalisztikai tudományos megállapítások terén. Ezek az ismeretek az azonosítás tárgyának vonatkozásában az azt jellemző sajátosságok jellegének helyes megállapítása tekintetében, míg az azonosító tárgyak vonatkozásában a tükröződés folyamatában keletkezett ismervek helyes megítélése tekintetében nagy jelentőségűek.

a) Az azonosítási eljárás során szereplő tárgyak nagy hányada használati cikk. Ezek a korszerű termelésben nagy sorozatokban kerülnek előállításra. Az egyes sajátosságok megjelenése az azonosítás tárgyán sok tekintetben függ attól az anyagtól, amely a sajátosságot megtestesíti. Az anyag képlékenysége, a természeti, vegyi, fizikai ráhatásokkal szemben való többkevesebb ellenálló képessége kihat arra, hogy azok a változások, amelyek a tárgyakban szükségszerűek, milyen gyorsan és milyen mértékben mennek végbe. — Az azonosító tárgy anyagismerete azért jelentős, mert ez adhat feleletet a gyakorlatban a szakértőnek arra, hogy az ismerv mennyire részletesen, hűen tükrözi a sajátosságot. Például a golyó a lőfegyver huzagolásának sajátosságait tükrözi a lövés után. Amennyiben a golyó acélköpenyű, az ismerv más lesz, mintha a golyó anyaga ólom. A vizsgált tárgy anyagismeretének tehát a sajátosság jellegének meghatározása szempontjából van jelentősége.

b) A vizsgált tárgy gyártási technológiája ismeretének az azonosítási sajátosság és az ezt tükröző ismerv jellegének megállapítása tekintetében van szerepe. Mint említettük, a nagyobb szériában gyártott tárgyak a gyártási eljárás során keletkezett sajátosságokat mutatják. A gyártási technológiát felölelő ismeretek birtokában a szakértő az azonosítás tárgyán megkülönböztetheti a sorozatgyártás során keletkezett sajátosságokat az egyedi sajátosságoktól. Például egy drót vizsgálata során a szakértő a drót keresztmetszetét vizsgálva megállapíthatja, hogy az mikroszkopikus méretekben nem mutat pontosan köralakot. Az egyenetlenségek ebben a vonatkozásban általában is keletkezhetnek, hogy a matrica, amelyen keresztül a drótot készítése során áthúzták — sérült volt. Az ilyen okból keletkezett egyenetlenségek ezért általános sajátosságot képeznek. Viszont, ha a dróton például az ellopott áruk csomagolása során keletkezett az elváltozás, ez már egyedi sajátosságot jelent. Ezeknek a sajátosságoknak vizsgálata sem a természettudományoknak, sem pedig a gyártási ellenőrzési folyamatnak nem esik vizsgálódási körébe. Viszont a kriminalisztikában éppen az ilyen elváltozásoknak van komoly jelentősége az azonosság megállapítása vagy kizárása során.

c) Az egyes kriminalisztikai szakágazatokban rendszeresen előforduló tárgyak alapos tárgyismerete a szakértő számára biztosítja, hogy pontosan áttekinthesse a tárgy használata vagy működése során számbajöhető nyomképző összefüggéseket. Például a ballisztikai vizsgálatok során a pisztoly működésének ismerete egészen más jelentőségű a ballisztikai szakértőnél, mint az olyan személynél, aki általában ismeri a pisztoly működését. Ez utóbbi tisztában van a pisztoly használatával, pontos működésének feltételeivel. A szakértő a pisztoly működését abból a szempontból vizsgálja, hogy a

fegyver egyes alkatrészei működésük során milyen kapcsolatban vannak egymással, milyen módon tükrözik működésük ismérveit, az azonosítás tárgyának a sajátosságait, a kilótt golyó vagy hüvely. Az egyes alkatrészek, mint a kivonó, kivető, ütőszeg stb. hogyan hatnak a lövedékre, milyen ismérveket hoznak létre ezeken stb. Az így keletkezett ismérvekből a szakértő a vizsgálat során következtetést vonhat le, hogy milyen gyártmányú, milyen típusú fegyverből lötték ki a golyót, tehát megállapíthatja a csoport hovatarozását, majd további vizsgálata során az ismérvek összessége által kifejezett sajátosságok értékelésével megállapíthatja vagy kizárhatja az azonosságot.

d) A sajátos kriminalisztikai tudományos és technikai ismeretek a jelenségeknek olyan tulajdonságait teszik felismerhetővé, az azonosítási eljárásban felhasználhatóvá, amely ismeretek egyedül a kriminalisztika tudománya számára jelentősek. Példaként a legismertebb kriminalisztikai vizsgálatok egyikére lehet utalni, az ujjlenyomat szakértői vizsgálatokra. Az ujjlenyomatok az esetek többségében nem láthatók és azokat megfelelő módon színezni kell, hogy láthatók és megfelelően vizsgálhatók legyenek. Ennek technikai eljárásait a kriminalisztika tudománya dolgozta ki és ezek csak a kriminalisztikában sajátosak. A kriminalisztika módszertanának és technikájának ismerete tehát az ujjlenyomat szakértő számára is nélkülözhetetlen. Ezeknek a szakismerteknek állandó fejlődése nemcsak egyes technikai kérdések újabb és jobb megoldását követeli meg. A kriminalisztika művelői behatóan tanulmányozva az ujjlenyomatot képző izzadság összetételét, az ujjlenyomatok láthatóvá tételére előbb az ezüstnitrát megfelelő oldatait használták, a jódkristályok párologási gőzeit, majd újabban egy sajátos fehérje vegyületet, a ninhidrint. Az új technika és módszerek alkalmazása lehetővé tette olyan ujjlenyomatok kriminalisztikai felhasználását is, amely a korábban ismert porokkal való kezelés alkalmazásával az ujjlenyomatok kiszáradása miatt nem lett volna lehetséges.

*

Az anyag-, gyártástechnológiai, a tárgyismeret és a sajátos kriminalisztikai szakismeretek felhasználásával a szakértő megkülönböztetheti az az egyedi és általános ismérveket, vizsgálatra alkalmassá teszi a szem számára különben nem látható ismérveket. Az ismérveknek azonban további elméleti megkülönböztetése is jelentős szerepet játszik a gyakorlatban.

Az ismérveknek az azonosság megállapításában betöltött szerepe különböző abban a vonatkozásban is, hogy azoknak mi a bizonyító értéke az azonosság megállapítása szempontjából. A sajátosságok és az ezeket tükröző ismérvek bizonyító értékét el kell határolni egymástól.

Az azonosítás tárgyának sajátosságai különböző értékűek lehetnek abban a vonatkozásban, hogy ezek a sajátosságok mennyire kizárólag a vizsgált tárgy sajátosságai. Minél inkább megkülönböztetik a sajátosságok az azonosítás tárgyát a természetben minden más tárgytól, annál jelentősebb a bizonyító értékük. Ilyen jelentősége van például az azonosítás tárgyán végrehajtott változtatásoknak és javításoknak. A cselekmény elkövetése előtt végrehajtott változtatás, úgy is mint egyedi sajátosság, az azonosítási eljárás gyakorlati lefolytatása során fokozza a sajátosság bizonyító értékét az azonosság megállapítása vagy kizárása tekintetében. Például, ha az írógépet, amelyen a vizsgált írást készítették, a használatbavételt követően és a cselekmény előtt javították, esetleg egyik-másik írásjegyet kicserélték, ez igen

jelentős bizonyító értékű sajátosságot képezhet. Az írógépen elvégzett pótlások azt eredményezhetik, hogy az írógép írásjegyei közül a pótoltak némileg elútnak a többi írásjegytől, esetleg más a sorban mutatkozó viszonylagos elhelyezkedésük stb. Az ilyen sajátosság-komplexum sokkal többet bizonyít az azonosság megállapítása kérdésében, semmint azok az egyéb egyedi sajátosságok, amelyek minden írógép tekintetében többé-kevésbé megállapíthatók, amikor az a gyárból kikerül.

Az azonosító tárgyon az ismérvben tükröződő sajátosság kifejezettsége két vonatkozásban is mérlegelendő. Amint az előbb fejtegettük, az azonosítás tárgyának sajátosságai különböző bizonyító értékűek. Az ismerv kifejezettsége elválaszthatatlan annak a sajátosságnak a bizonyító értékétől, amelyet tükröz.

A jelentős bizonyító értékű sajátosságot tükröző ismerv azonban annak a folyamatnak során, ahogyan a gyakorlatban az ismerv keletkezik, különböző pontossággal tükrözheti a sajátosságot. Minél nagyobb pontossággal tükrözi a sajátosság minden részletét az ismerv, annál kifejezettebb. Ez számos körülmény együtthatásának eredményeként alakul ki. Ilyen a sajátosság nyomképző alkalmassága, a nyomfelvevő anyag jellege, az egymásrahatás körülményei stb. A gyakorlatban az ismerv sohasem lehet olyan pontos ábrázolás, mint maga az a sajátosság, amelyet az azonosítás tárgyáról tükröz. Ez természetes, hiszen minden esetben csak kópiáról van szó, amely a sajátosság minden apró részletét sohasem adja vissza. Azonban az ábrázolás pontossága különböző. A sajátosság minél pontosabb tükröződése az ábrázoló ismérven, az azonosító tárgyon emeli a kifejezettség fokát. Az előbb említettük, hogy például a pisztolygolyó, ha acélburkolatú, kevésbé pontosan tükrözi általában a löcsatorna huzagolásának sajátosságait, mint az ólomgolyó. Az ólomgolyón keletkezett ismérvek azért, mert az ólom képlékenyebb az acélnál, pontosabban tükrözik a huzagolás sajátosságait az ólomgolyón a lövés után, ezért kifejezettebbek.

*

Az azonosítási vizsgálatban szereplő azonosító tárgyak és az azonosítás tárgya állandó változásokon megy keresztül. Mindegyiken megváltoznak bizonyos jelenségek, helyükbe új jelenségek, új formák lépnek. Ez a folyamat lehet lassúbb vagy gyorsabb a tárgy természetének és azoknak a körülményeknek megfelelően, amelyek a változások keletkezését meggyorsítják vagy lassítják. Az azonosítás tárgyának és az azonosító tárgynak az a konkrét tulajdonsága, hogy a változások milyen ütemben keletkeznek, a sajátosságok, illetőleg ismérvek viszonylagos állandóságát határozzák meg. A szakértő a kriminalisztikai vizsgálatra megküldött tárgyakat abból a szempontból is értékelni köteles, hogy a cselekmény és a vizsgálat között milyen változásokat szenvedtek. A változásoknak számos lehetőséget az azonosítási eljárás során az azonosítás tárgya és az azonosító tárgy tekintetében egyaránt értékelni.

Az állandóság értékelésének fontos gyakorlati jelentősége van és ezért feltétlenül kívánatos, hogy a szakértői vizsgálatok gyorsaságát ezért is fokozzák. A szakértő munkájának eredményessége fordulhat meg azon, hogy a vizsgálható anyagokat még azelőtt bocsássák rendelkezésére, mielőtt azokon olyan változások mennének végbe, amelyek esetleg kizárhatják az azonosság kérdésének az eldöntését.

Az azonosság tudományos fogalmának meghatározása előfeltétele az azonosítási eljárás tudományos módszerei kidolgozásának. Mielőtt az azonosítási eljárás főbb elméleti kérdéseit vizsgáljuk, két irányban is határt kell vonni. Először a forma szerint történő azonosítás elméleti kérdéseivel foglalkozunk, bár az emberek emlékezetében fennmaradó ismérvek alapján történő személy- és tárgyazonosítás kérdései szintén ide tartoznak. Ugyancsak mellőzzük azoknak az elméleti kérdéseknek vizsgálatát, amelyek az azonosítási eljárás technikai módszereinek elméleti kérdéseit érintik, vagy a szakértői vélemény dokumentálásának elméleti kérdései körébe tartoznak.

Az azonosság megállapítása vagy kizárása lényegében egy megismerési folyamat, ezért mindenekelőtt azokat az elméleti kérdéseket szükséges vizsgálni, amelyek a megismerés lehetőségét, módszereit, a megismerési folyamat szakaszait stb. érintik a kriminalisztikai azonosítási eljárás során.

A burzsoá kriminalisztikai irodalom áttekintése alapján nem nehéz meggyőződni arról, hogy mindeddig még csak kísérlet sem történt az azonosítási eljárás módszereinek elméleti kidolgozására. A szakértői vélemény megalkotását illetően a burzsoá kriminalisztika csak arra tett kísérletet, hogy hasznosítható értékelési módszert találjon a szakértői vélemény kialakításához. Megpróbálták erre a mennyiségi elvet alkalmazni abban a formában, hogy bizonyos számú ismérv megegyezésének kimutatása lehetőséget ad az azonosság megállapítására, míg az e mennyiséget el nem érő egyező ismérv kizárja az azonosság megállapítását. Érdemben ugyanilyen eredménytelen és tudománytalan a valószínűségszámítás törvényeinek átvétele a matematikából a kriminalisztika módszerei közé stb. Ezekkel a burzsoá elméleti módszerekkel később részletesen foglalkozunk.

A szocialista kriminalisztika tehát nemesak céljaiban különbözik gyökeresen a burzsoá kriminalisztikától, de elméleti tudományos módszerei is csak a szocialista kriminalisztikának vannak. A szocialista kriminalisztika a dialektikus materialista ismeretelmélet alapján dolgozza ki vizsgálati eljárásainak módját és általános elveit. A szovjet kriminalisztika egyik úttörője Sz. M. Potapov akadémikus, már idézett munkájában megvetette ezeknek a kutatásoknak elméleti alapját, amelyből kiindulva a szovjet kriminalisztika számos jelentős művelője, mint Vinberg, Komarinyec, Sevesenko, Kolgyin és mások is publikáltak idevágó értékes munkákat. A szocialista kriminalisztikában az azonosítási eljárás elméleti kérdéseinek kidolgozása a szovjet kriminalisztika jelentős eredménye.

A dialektikus materializmus sohasem vallotta feladatául, hogy minden tudományt magába olvasszon és felváltsa azokat. A dialektikus materializmus — amely nap mint nap gazdagodik, a természettudományok újabb és újabb megállapításaival — az objektív igazság megismerésének tudományos módszereit dolgozza ki. Ezeket a módszereket minden egyes tudományág, amely a természeti jelenségeknek meghatározott körét tanulmányozza, sajátos vizsgálati módszerei kidolgozásának alapjául veszi és az általános módszereket a maga sajátos területére alkalmazza. Az emberi tudattól függetlenül létező objektív külső világ elismeréséből kiindulva, a materialista dialektika leszögezi, hogy a külső világ mindenben megismerhető.

Lenin filozófiai munkásságában részletesen elemezte azt a folyamatot, amelyen keresztül a megismerés az emberben végbemegy. „Az eleven szemlé-

lettől az absztrakt gondolkodáshoz, és ettől a gyakorlathoz — ez az igazság megismerésének, az objektív realitás megismerésének dialektikus útja,” — írja.¹² Ebben a meghatározásban nagy jelentősége van a gyakorlat fogalmának. A gyakorlat ebben a vonatkozásban az észleletek megfelelő ellenőrzését jelenti. „Materializmus és empiriokriticismus” című munkájában Lenin a gyakorlat jelentőségét részletesen vizsgálja és ennek eredményeképpen megállapítja: „Észleleteink és képzeleteink a dolgok képmásai. A gyakorlat ellenőrzi ezeket a képmásokat, a gyakorlat választja el a hű képmásokat a hamisaktól.”¹³

Az azonosság észleleteinktől függetlenül létezik, s megállapítása vagy kizárása ismereteink határain belül konkrétan és helyesen elvégezhető. A kriminalisztikai szakértői vizsgálatok, amelyeknek egy jelentős része az azonosság megállapítására irányul, rendkívül változatos területről veszik anyagukat. Ezekben a vizsgálatokon belül kialakultak azok a technikai módszerek és eljárások, amelyeket a szakértők az egyes vizsgálatok során alkalmaznak. Ezek a módszerek a technika fejlődésével mindenben lépést tartva, egyre tökéletesednek, változatosabbak lesznek és mind több jelenség megállapítását teszik lehetővé. A kriminalisztikai azonosság-megállapítási vizsgálatoknak azonban vannak általánosan közös és minden esetben megfelelően alkalmazandó módszerei. Mindenekelőtt ilyen általános és elméleti jelentőségű kérdés a szakértői vizsgálat szakaszainak meghatározása.

A szakértői vizsgálat módszertanának kérdései irodalmunkban még nem mindenben kidolgozottak. Van olyan felfogás,¹⁴ amely szerint a vizsgálat részei a szemle, a kísérlet, valamint az értékelés. A szovjet kriminalisztikában a legtöbb szerzőnél négyes felosztással találkozunk. Például V. Ja. Kolgyin¹⁵ az előzetes szemlét, a részletes szemlét, az összehasonlító vizsgálatot és az értékelő szakaszt különbözteti meg. Lényegében ugyanezt a felosztást alkalmazza A. I. Vinberg is. „A tűzfegyverek azonosítása a kilőtt hüvelyek alapján” című monográfiájában B. M. Komarinyc¹⁶ azt a módszert követi, hogy először a szemle, majd az összehasonlítás és kísérlet, az azonosítási ismérvek értékelése és a véleményalkotás szakaszait megkülönböztetve tárgyalja a választott témát.

Megítélésünk szerint a szakértői munka alaposságát és teljességét a négyes felosztás szolgálja jobban. A kérdés jelentősége távolról sem csupán elméleti, hanem a gyakorlat számára éppen annyira lényeges, mint a szakértői vélemény későbbi mérlegelése során is.

A szakértői munka alapvető követelményei közé kell sorolni a vizsgálat alaposságát, rendszerességét, az ellenőrzött eredmények alapján történő vélemény-szerkesztést. Ezek a fontos követelmények csak akkor valósulhatnak meg, ha a szakértői vélemény olyan vizsgálat alapján épül fel, amely megszabja a teendők egymásutánját, amelyeket a szakértő megszabott sorrendben elvégez és az egyik szakasz befejezése után áttér teendőinek következő részére. Ez küszöbölheti ki a kapkodást, az egyes feladatrészek nem kellőleg alapos elvégzését, aminek az lehet a következménye, hogy a vizsgálatot ismételni

¹² LENIN: Filozófiai füzetek. Bp. 1954. 147. sz. p.

¹³ LENIN: Materializmus és empiriokriticismus. Bp. 1948. 102. p.

¹⁴ Büntetőperrendtartás kommentárja. Bp. 1957. 307. p.

¹⁵ Vö. KOLGYIN i. m. és VINBERG A. I.: Die Hauptprinzipien der sowjetischen kriminalistischen Expertise. Berlin, é. n. 53. p.

¹⁶ KOMARINYEC, B. M.: Kriminaliszticheskoje otoszgyesztvlenyie ognyesztrelnogo oruzsija po sztrelmanim gilzám. Moszkva, 1955.

kell. A vizsgálat megismétlése azonban nem egy esetben később már nem lehetséges.

A vizsgálat egyes szakaszai egymástól nincsenek azonban merev határokkal elválasztva. Lényegében az analitikus és szintetikus vizsgálat, a szemle és összehasonlítás egymást feltételezik és kiegészítik. Mégis, a feladatok megosztása hasznos vizsgálati vezérfonalat képez, amely kizárja a vizsgálat rendszertelenségét, viszont nem kötelez merev határok céltalan megvonására.

A vizsgálat első szakaszában a szakértőnek az általános-elemző tevékenység elvégzése a feladata. A vizsgálati szakaszban Kolgyin idézett munkájában az anyagok általános elemzésétől elválasztja az előzetes szemlét, amelyben az ügy adatainak megismerését, a szakértői kirendelésben megszabott feladatok tanulmányozását és a vizsgálatra megküldött anyagok számbavételét sorolja be. Megítélésünk szerint az előbbi feladatok a szakértő teendőinek természetéből következnek, és nem jelentenek többet, mint azokat a formális eseményeket, amelyeket a szakértő még a vizsgálati munka érdemi megkezdése előtt elvégez. Hasonló joggal önálló szakasznak lehetne feltüntetni azt a tevékenységet is, amikor a szakértő a vizsgálatához szükséges technikai, vegyi, fizikai stb. felszerelést összekészíti. Kolgyin felosztása ebben a vonatkozásban nem jelent elvi megkülönböztetést a szakértői munka szükséges fázisai között. Ézért a szakértői tevékenység első szakaszának helyesen azt a tevékenységet tekintjük, amikor a szakértő elemzi a szakértői vizsgálat tárgyait, megállapítja, rögzíti, leírja és véleményében a leíró részbe rögzíti e vonatkozásban szerzett észleleteit.

A szakértői vizsgálat második szakaszának az összehasonlító-kísérleti szakaszt lehet tekinteni. Az összehasonlítás az azonosítási eljárásban alapvető feladat. Ezzel bővebben tehát nem kell foglalkozni, amikor a vizsgálat szakaszait taglaljuk. A kísérlet időrendbeli elhelyezkedése a szakértő tevékenységében az általános elemző szemle szakaszát követi. A kísérlet viszont már megtörtént akkor, amikor a szakértő áttér a megállapításait értékelő tevékenységére. A kísérlet adatai azt szolgálják, hogy az absztraktív folyamat során keletkezett feltevéseit ellenőrizze a szakértő. A hangsúly nem azon van, hogy az összehasonlítás során mikor folytatja le a szakértő a kísérletet, hanem azon, hogy a kísérlet lényegileg az ellenőrzés eszköze. A kísérletnek kiemelkedő fontossága van észleleteink ellenőrzésében. Engels az „Anti-Dühring”-ben¹⁷ az agnosztikusokat gúnyolta, amikor így ír: „az emberi tett már sokkal előbb megoldotta a nehézségeket, semmint az emberi okoskodás feltalálta. „The proof of the pudding is in the eating. (A pudding próbája, hogy megeszik.) Abban a pillanatban, amikor ezeket a dolgokat a rajtuk észlelt tulajdonságoknak megfelelően saját céljainkra felhasználjuk, máris csalhatatlan bírálóknak vetjük alá érzéki észleleteink helyességét vagy helytelenységét. Ha ezek az észleletek helytelenek voltak, akkor a dolgok felhasználhatóságára irányuló kísérletünknek szintén helytelennek kell lennie és a dolgok felhasználására irányuló kísérletünk kudarcra kell hogy végződjék. De ha célunkat elértük, azt látjuk, hogy a dolog megfelel róla alkotott fogalmunknak, vagyis azt a szolgáltatást teljesíti, amire felhasználtuk, akkor ez határozott bizonyítéka annak, hogy az adott határokon belül — észleleteink erről a dologról és annak tulajdonságairól a rajtuk kívül fennálló valósággal megegyeznek.” Engels tehát világosan bontja részekre a megismerési folyamatnak ezt a szakaszát.

¹⁷ ENGELS: Anti-Dühring. Bp. 1950. 409. p.

Ebből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a kísérlet helyét az általános elemző szakasz és az értékelő szakasz között kell kijelölnünk. A kísérlet természetesen az ellenőrzés eszköze, tehát nem lehet önálló szakasznak tekinteni, hanem az absztrakció ellenőrzése — kétségtelenül mellőzhetetlen — eszközének. Ebből következik, hogy a kísérlet mindenképpen jelentős eszköz a szakértői vizsgálat során, azonban nem önálló, még kevésbé öncélú, hanem a feltevés ellenőrzésének eszköze. Következésképpen a szakértői tevékenység második szakaszának helyesen lehet az összehasonlító-kísérleti szakaszt tekinteni.

Az azonosítási eljárás során a szakértő az eddig ismertetett szakaszokban az azonosítás tárgyának egyes sajátosságairól különböző jelenségeket állapított meg és ellenőrzött. Az ezek elbírálását tartalmazó vélemény megszerkesztését egy további önálló szakasz előzi meg, amelyben a szakértő egyenként vizsgálja a megállapított tényeket, hogy azok összefoglalásaként minden lényeges jelenséget összefüggéseiben is felölelőleg szerkeszthesse meg véleményét. A szakértői vizsgálatban megállapított jelenségek, akár megegyezést, akár különbségeket tartalmaznak is az azonosság megállapítása vonatkozásában, csak látszólag önállóak. Lenin a „Filozófiai füzetek”-ben¹⁸ a jelenségek közötti összefüggést elemzi. „Az egyes lét (tárgy, jelenség stb.) az eszmének (az igazságnak) csak *egyik oldala*. Az igazsághoz a *valóságnak* még más oldalai is szükségesek, amelyek szintén csak látszólag önállóak és egyesek (külön önmagukért is léteznek). Az igazság csak *összességükben* (zusammen) és *vonatkozásukban* (Beziehung), valósul meg. A jelenség, a valóság *valamennyi* oldalának *összessége* és ezek (kölcsonös) *viszonyai*, ebből tevődik össze az igazság.”

A megismerés folyamatában az igazság — az objektív valóság — megismerése számos részletjelenségnek együttes mérlegelését követeli meg és ezzel együtt az azok között meglévő összefüggések, viszonyok pontos ismeretét. Következésképpen a megismerési folyamatban megállapítható egy olyan szakasz is, amely az egyes jelenségeket tanulmányozza, értékeli, éppen azért, hogy egymáshoz való viszonyaik pontosan megállapíthatók legyenek. A kriminalisztikai szakértői vizsgálatban is feltétlenül szükséges ez a tevékenység. A kriminalisztikai vizsgálat egyes tényei az azonosság megállapításának vagy kizárásának eldöntésében az esetek nagy részében különböző értékű adatokat tartalmaznak, ami mindenekelőtt a vizsgált tárgyokban végbement változások következménye. Ezért, mielőtt a szakértő véleményét megalkotná, a vizsgálat során saját észlelése alapján megállapított jelenségeket, az azonosítás tárgyának egyes sajátosságait, az azonosító tárgyon megismert ismérveket egyenként kell elemeznie és rendszereznie. Ez a szakasz a kriminalisztikai vizsgálat értékelő szakasza. Ennek lényege az azonosság tekintetében megegyezést és különbségeket mutató jelenségek értékelése.

A szakértői vizsgálat befejező — negyedik — szakasza a vélemény megszerkesztése. A szakértői vélemény a szakértő által megállapított és ellenőrzött tényekről speciális ismeretei alapján kialakított állásfoglalása, amelyet a bírósághoz vagy a kirendelő hatósághoz előterjeszt. A vizsgálatnak ez a része felöleli mindazt a tennivalót, ami a szakértő előtt áll nemesak véleménye egyszerű kijelentésében, hanem magában foglalja a vélemény indokolását, a rendkívül kívánatos szemléltetési feladatok elvégzését, magának a helyes formának a megválasztását stb. A szocialista kriminalisztikai irodalomnak az azonosítási eljárással foglalkozó szerzői között nincs különbség

¹⁸ LENIN: Filozófiai füzetek. 171. és 172. p.

abban, hogy a vélemény megalkotása a szakértői tevékenység tagolásában önálló — és a befejező szakasz.

A fentiek alapján tehát a szakértői tevékenység négy szakaszát: 1. az általános elemző, 2. összehasonlító kísérleti, 3. értékelő és 4. a véleményalkotási szakaszt különböztetjük meg.

Mielőtt a szakértői tevékenység most felsorolt szakaszainak egyenként történő részletezésére rátérnénk, rá kell mutatni arra, hogy a kriminalisztikai elméletnek ez a része, a szakértői módszerek általános elméleti kérdéseinek feldolgozása, még további megvilágítást és elemzést tesz kívánatossá. Lényegében erre irányul ez a kísérlet is, hogy éppen a fenti felosztás alapján közelítsük meg a szakértői tevékenységnek mint megismerési folyamatnak a lényegét. Nyilvánvalóan még számos további vizsgálat és elemzés szükséges ezeknek a kérdéseknek teljesen megnyugtató eldöntéséhez.

Röviden utalni kell még arra is, hogy ezúttal az azonosítási eljárásnak csak azzal a területével foglalkozunk, amely az azonosítást a bűncselekmény folytán létrejött tárgyak vagy a tárgyakon végbement változások alapján végzi el. Ez lényegében a természetben előforduló formák vizsgálatát tételezi fel. A bűncselekménynek a tárgyi bizonyítékok mellett gyakoribb eredményeként jelentkezik az emberi tudatban visszamaradt emlékezet. A túlságos számbeli előfordulási különbségek, nem utolsósorban a kriminalisztikai gyakorlat, főleg a helyszíni szemle fogyatékoságait jelzik. Csak példaként kell utalni arra, hogy a személyleírás alapján történő azonosítás, tárgyak és általában jelenségek azonosítása az emlékezet adatai alapján éppen úgy lefolytatható, mint tárgyak és a tárgyakon végbement formai változások alapján. Utalni kell arra is, hogy a tárgyakban végbement vegyi átalakulások jelenségei szintén módot adnak bizonyos azonosítási kérdések vizsgálatára, például a lövés során végbemenő égési termékek alapján történő azonosítás. Más elvi kérdések sorában ezek is olyanok, amelyekkel ezúttal nem foglalkozunk.

Részletes elemzést követelne meg a kriminalisztikai szakértő személyének meghatározása és egyúttal elhatárolása a krimináltechnikus személyétől. Miután ez a kérdés nem tartozik legközvetlenebbül az azonosítási eljárás elméleti kérdései közé, bár azokkal összefügg, itt csak a kriminalisztikai szakértő tevékenységével foglalkozunk. A szakértő az a magas szakképzettségű személy, akinek feladata az általa észlelt tények alapján bizonyítékként elfogadható véleményt alkotni. A krimináltechnikus véleményt nem nyilvánít az eljárásban, hanem a bizonyítékok összegyűjtésével, szakszerű rögzítésével, megfelelő szállításával, a vizsgálatra való előkészítésével segíti a szakértő munkáját. Ezek nagyon jelentős feladatok, amelyeknek hozzáértő elvégzése a szakértői vizsgálat eredményességét jelentősen előmozdítja, míg a krimináltechnikus hibái meghiúsíthatják a szakértői vizsgálat lefolytatását.

1

Azáltal, hogy fentebb az általános elemző szemle szakaszának elhatárolásával bíráltuk az általános szakértői teendők külön vizsgálati szakaszokként való elválsztását, ezeknek a teendőknek fontosságát semmiképpen sem vontuk kétségbe. Ezek a teendők általában eljárásjogi természetűek és alapjuk a törvény megtartandó normái. Ezeknek megszegése vagy mellőzése a szakértői eljárás során kizárhatja a szakértői vélemény bizonyítékként való érzékelhetőségét.

A Bp. 58. és köv., valamint 111. és köv. §-ai ezeket az eljárási természetű kérdéseket szabályozzák, az idevágó szakirodalom ezeknek a kérdéseknek vizsgálatával foglalkozik. Ezek a kérdések a szakértői vizsgálat számos teendőjét megállapítják. A magyarázatos kiadás utal arra,¹⁹ hogy a szakértői eljárásnak részletes szabályait a törvény nem tartalmazza, mert ezek a szabályok, módszerek és a felhasznált eszközök a kriminalisztika tudományának fejlődésével állandó változásnak vannak kitéve. Ezúttal a kriminalisztika tudományának a szakértői eljárás módszereit érintő főbb elméleti kérdései közül az azonosítási eljárásra vonatkozókat vizsgáljuk.

A szakértőnek munkája megkezdésekor a vizsgálatra beküldött anyagot saját magának kell felbontania, hogy ellenőrizze a csomagolás sértetlenségét, a szállítás és csomagolás szakszerűségét, és számba vegye a beküldött anyagokat s esetleg az ezekhez csatolt kirendelő határozatot, amely feladatait tartalmazza. Ezek a feladatok azonban alig tartalmaznak elméleti kérdéseket, viszont annál több gyakorlati teendőt jelölnek meg. Itt kell utalni arra, hogy a gyakorlott szakértő feltehetőleg már ebben a szakaszban is megállapíthatja, hogy a beküldött anyag a szakértői vizsgálat lefolytatásához nem elegendő, amiért is annak kiegészítését kérheti. A gyakorlat egységes abban a vonatkozásban, hogy a hatóságok figyelmét arra irányítja, hogy a szakértőnek ilyen kérését a lehetőség határain belül feltétlenül teljesítsék. A szakértő a kirendelésben megszabott követelményeknek megfelelően elkészíti a szakértői vizsgálat tervét, kidolgozza a vizsgálati programot, összegyűjti és készenléthe helyezi mindazt a felszerelést és eszközöket, amelyeket a vizsgálatához felhasznál. A szakértői eljárás tervezése elsődlegesen gyakorlati kérdés, amelynek konkrét tartalmát az egyes vizsgálatok lefolytatásának technikai módszerei határozzák meg szakágazonként.

Az általános elemző szakasz feladata, hogy az azonosító tárgyat vagy tárgyakat és az azonosítás tárgyát abból a szempontból vizsgálja, hogy azon milyen sajátosságok, az azonosító tárgyon pedig milyen ismérvek azok, amelyek az azonosítási eljárásban számottevők. Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy az azonosító tárgy vagy az azonosítás tárgya vizsgálendő-e előbb. Az azonosító tárgy korábbi vizsgálatát több körülmény is indokolja. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy az azonosítás tárgya az esetek egész sorában nem áll ebben a szakaszban még rendelkezésre. További körülmény, amely az azonosító tárgy vizsgálatát időben előbbre helyezi az, hogy az ismérvek az esetek nagy részében sokkal szembeötlőbben tükrözik az azonosítás tárgyának sajátosságait, mint ahogyan azokat maga az azonosítás tárgya felmutatja. A gyakorlatból leszűrhető általános tapasztalat, hogy a traszológiai vizsgálatok során az azonosító tárgyon például egy baltának, fészítővasnak a nyoma világosan mutathat olyan sajátosságokat, amelyeket csak ezek nyomán észlel a szakértő az azonosítás tárgyán. Ez különösen a mikroszkopikus méretekben jelentkező nyomok esetében áll. Hasonló jelenség állapítható meg a ballisztikai vizsgálatok során is. Az azonosító tárgy megvizsgálása után a szakértő az azonosítás tárgyát vizsgálja.

A szakértői eljárás során számos esetben előfordul, hogy az azonosítás tárgyának sajátosságai csak megfelelő eljárással tehetők szemlélhetővé. Ilyen jelenségek rendszeresen előfordulnak daktiloszkópiai vizsgálatok során vagy az okmányvizsgálatok esetében. A szakértő feladata ilyenkor, hogy a meg-

¹⁹ Büntetőperrendtartás kommentárja. 309. p.

felelő mechanikai, vegyi, fizikai, technikai módszerekkel szemlélhetővé tegye az ismérveket, illetve sajátosságokat. Ezek a teendők is az általános elemző szakaszba tartoznak.

A szakértői vizsgálat feladata, hogy az azonosítás tárgyán és az azonosító tárgyakon megállapítsa az általános és az egyedi ismérveket. Az általános ismérvek, illetve sajátosságok megállapítása ezért előzi meg az egyedi ismérvek megállapítását, mert bizonyos feltételek mellett az általános ismérvek mutatta különbözőségek megállapítása lehetővé teszi az azonosítási eljárás lezárását, éspedig az azonosság kizárásával.

Az általános ismérvek, illetőleg az ezekben tükröződő sajátosságok akkor alkalmasak az azonosság kizárására, ha ezt a legszélesebben értelmezett körben vett természettudományi törvények megokolják. Ezek a megállapítások a kriminalisztikának megfelelő szakágazataiban alkalmazott törvényeken alapulnak. A ballisztikában például annak megállapítása, hogy a holttestből egy 9 mm kaliberű golyót vettek ki a boncolás során, kizárja, hogy ezt az esetleg a helyszínen hagyott 6,35 mm-es pisztolyból lőtték volna ki. Viszont a ballisztika törvényei nem zárják ki az ellenkezőjét, sőt a gyakorlat eseteket ír le a fordított változatra, amikor a nagyobb kaliberű pisztolyból kisebb kaliberű golyót kilőttek. A kizárható esetekben az általános elemző szakaszt lényegében közvetlenül a megállapításokat értékelő, majd a véleményalkotó szakasz követi, mert az összehasonlítás ilyen esetekben nem több, mint mechanikus egybevetés.

Az általános sajátosságokat mutató ismérvek után a szakértő az egyedi ismérveket és sajátosságokat vizsgálja. Az egyedi sajátosságok általában nem egyenként, hanem több sajátosság együttes kapcsolatában fordulnak elő. Ezeknek a legpontosabb megállapítása azért nagy fontosságú, mert a későbbi vizsgálatok során a sajátosságok együttes előfordulásában megállapítandó szükségyszerű vagy véletlen jellegnek elbírálása erre támaszkodik. Az ismerv és a benne tükröződő sajátosság egyes jelenségeinek elemzésében a kiindulási alapot az általános elemző szakaszban megállapított adatok biztosítják. Ezeknek a feladatoknak alapos elvégzése ad tehát csak lehetőséget a vizsgálat további teendőinek elvégzésére.

Az általános elemző vizsgálati szakasz lényeges feladata a megállapított jelenségek leírása, rögzítése. A szakértői véleményben vagy jelentésben a szakértő nemcsak leírja a megállapított tényeket, a vizsgált tárgyak általános főbb jellemző adatait, rögzíti az egyes sajátosságokat és ismérveket, de a korszerű kriminalisztikai gyakorlat megköveteli, hogy a leírást megfelelően ábrázolja is. Ennek a legáltalánosabb eszköze a fényképezési szemléltetés.

A bírósági fényképezésnek a kriminalisztikában egyrészt önálló kriminalisztikai ágazatként van szerepe, amikor a fényképezési eljárások lényegében a jelenségek megállapításának és elemzésének módszerei, s egyúttal mint kriminalisztikai dokumentációs módszer is a fényképezés teljesen nélkülözhetetlen.

Az általános elemző szakaszt éppen úgy, mint a szakértői vizsgálat egész menetét, ma már a legapróbb részletjelenségek megfigyelésére alkalmas korszerű technikai eszközöknek általános elterjedése jellemzi. Helyes, ha a szakértő a vélemény leíró részében ezek megfelelő alkalmazására is utal. A vélemény értékelésében ugyanis a vizsgálat technikai szintjének értékelése is szerepet játszik.

Az általános elemző vizsgálatban lerögzített adatok a szakértői vélemény alapját képezik. A szakértőnek az a feladata, hogy a saját maga által megvizsgált és elemezett jelenségekre alapítsa véleményét. Ennek során a szakértő ugyan a bűncselekmény felderítése során megállapított adatokat is figyelembe veszi, de ezekre nem alapozhatja véleményét. Ez lényegében az eljárásban megállapított tények elbírálását jelentené, amire nem a szakértő, hanem a bíróság vagy a kirendelő hatóság hivatott.

2

A kriminalisztikai azonosítási szakértői vizsgálat összehasonlító kísérleti szakaszának alapját az általános elemző szakaszban megállapított jelenségek képezik.

Az összehasonlítás tárgya érdemben az azonosítás tárgyának sajátosságai és az azonosító tárgyon az ismérvek tükrözte sajátosságok. Az összehasonlítás célja annak megállapítása, hogy az ismérvek az azonosítás tárgyának sajátosságait tükrözik-e vagy sem.

Az összehasonlítás két módon történhetik. Az első az azonosító tárgyon levő ismérvek közvetlen összehasonlítása az azonosítás tárgyainak megfelelő sajátosságaival. A másik mód az ismérveknek az azonosítás tárgyáról a nyomképződés feltételeit leginkább megközelítő módon készített további lenyomattal történő összehasonlítása. Ennek az utóbbi megoldásnak az alapja tehát a szakértői megismerési folyamat tekintetében az az absztrakciós gondolkodási folyamat, amelyben a szakértő feltevéseket alakít ki az ismérv — a nyom — ábrázolásának, keletkezésének lehetséges formáiról. Ezzel a kérdéssel majd a kísérlet során foglalkozunk bővebben.

Ebben a kérdésben a szovjet kriminalisztikai irodalom kiváló képviselői, Jakimov, Sevcenko és Vinberg között értékes vita folyt. Vinberg professzor a „Szovjet kriminalisztikai szakértői eljárás fő kérdései” című munkájában²⁰ korábbi nézetét megváltoztatva, elfogadja Sevcenkónak²¹ azt az álláspontját, hogy az összehasonlításban az azonosító tárgyon levő ismérv és az azonosítás tárgya sajátosságainak közvetlen összehasonlítása a helyes. Megítélésünk szerint Vinberg professzor előző álláspontja helyesebb volt. Sevcenko fejtegetései során lényegében abból indul ki, hogy egy eszköz vagy tárgy nyoma, lényegében a kópia, sohasem tükrözheti minden vonatkozásában pontosan az azonosítás tárgyának, az eszköznek stb. sajátosságát. Ez elméletileg kétségtelen is. A gyakorlatban azonban, ha előfordulhat is az azonosítás tárgya egy-egy sajátosságának közvetlen összehasonlítása az azonosító tárgy egy-egy ismérvével, amely a sajátosságot többé-kevésbé tükrözi, ez sokkal ritkább eset.

Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a gyakorlatban az esetek jó részében csak az eszközök, tárgyak nyomai állanak az eljárás rendelkezésére. Az eszközt, a tárgyat vagy a nyomokozó személyt még keresi az eljárást folytató hatóság, főleg az eljárás kezdeti szakaszában. Tehát a szakértőnek és a hatóságnak éppen a kópia áll rendelkezésére, a nyomokozó tárgynak vagy személynek sajátosságát tükröző ismérv. Az ezután felkutatott tárgyak, személyek esetleg csak később állanak majd a hatóság rendelkezésére.

²⁰ VINBERG i. m. 57. p.

²¹ SEVCENKO, B. I.: Kriminaliszticeszkaja ekszpertiza szledov pri rasszledovanyi krazs, szoversennich s primeneniem tyechnyiceszkich szredsztv. Moszkva, é. n.

További érv, Sevesenko álláspontjával szemben, hogy az azonosításnak számos olyan tárgya van, amelynek sajátosságait gyakorlatilag csak az azonosító tárgy ismérvein keresztül lehet tanulmányozni. Ilyen például a lőfegyver csövének huzagolása, amely sajátosságait a kilőtt golyón keletkezett rajzolatában tükrözteti. Ide kell sorolni gyakorlatilag az eszköznyomok jó részét is. A gyakorlatban ugyanis például egy balta hasítása következtében keletkezett vágási nyom, amely a balta élének sajátosságait tükrözi, közvetlenül a baltával nehezen hasonlítható össze és erre a balta élének megfelelő kísérleti úton előidézett nyoma sokkal alkalmasabb.

Az összehasonlítási eljárás során rendkívül gyakran szerepel a személyazonosításra irányuló eljárásokban a személy írása. Az írás azáltal alkalmas személyazonosításra, hogy tükrözi az író személyének beidegzett szokásait például az írás ritmusában, formai elemeiben, a papíron való elhelyezkedésében, dőlési irányában és szögében, az író által a szövegben rendszeresen vétett íráshibákban és még számos más jelenségben. Ezeknek a sajátosságoknak csak az írásban való tükröződései képzelhetők el. A tudat, az írásban megmutatkozó sajátosságok meghatározója, a személy írási begyakorlottsága stb. ugyanis más módon nem érzékelhető.

Sevesenko álláspontját azért sem lehet helyesnek tartani, mert az esetek legnagyobb részében az ismérvek rendkívül finom reliefje, rajzolata, az ismérvet hordozó azonosító tárgy anyagának képlékenysége azt okozhatja, hogy a közvetlen összehasonlítás, amelynek során az érintés aligha zárható ki — az ismérveket megrongálja, esetleg teljesen használhatatlanná teszi. Ezt a tényt a kriminalisztikai gyakorlat mindenben alátámasztja. Az ismérvek épségének megóvása közismert és elemi kriminalisztikai gyakorlati követelmény.

Megítélésünk szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az eljárásban először általában az azonosítás tárgyának kópiája áll rendelkezésre. A kópiának a kísérlet során előállított egy másik ábrázolással való összehasonlítása a kifejtetteken túlmenőleg az eljárás célszerű lefolytatását is segíti.

Az összehasonlítás az egyes sajátosságok tekintetében történik. Ebben a vonatkozásban két megoldás is lehetséges. Az összehasonlítandó sajátosságokat egyenként hasonlítja össze a szakértő, közvetlenül azután, hogy az általános elemző vizsgálati szakaszban azokat észlelte. A másik mód, hogy az általános elemző szakaszban valamennyi sajátosságot megállapítja a szakértő és ezeket összességükben a második — összehasonlító-kísérleti — szakaszban megfelelő sorrendben összehasonlítja. Ez utóbbi álláspontot Vinberg professzor, az előbbi Kolgyin kandidátus képviseli a szovjet kriminalisztikai irodalomban. Megítélésünk szerint ez a vita, bár rendkívül tanulságos eredményeket mutat fel, nem elvi jellegű. Kolgyinnak kétségtelenül igaza van abban, hogy a két vizsgálati szakasz merev elválasztása bizonyos vonatkozásban megkettőzi a szakértő munkáját. Ez kétségtelen, viszont ez elősegítheti a vizsgálat alaposágát. Ez a kérdés minden vizsgálat során a gyakorlat követelményeinek megfelelően dönthető el.

Az összehasonlítás lefolytatásának módja a kriminalisztikai szakértői vizsgálatok során az analízis és szintézis alkalmazása. Az egyes ismérvek jellege, keletkezése feltétlenül számításba veendő az összehasonlítás során. Maga az összehasonlítási folyamat és eredményeinek rögzítése ezért nem az egyes jelenségek mechanikus egymás mellé sorolása, hanem elemző tevékeny-

ség, amely részletek összességét veszi a jelenség egésze megítélésének alapjául. Ezáltal állapítja meg az egyes ismérvekben tükröződő sajátosságok és az azonosítás tárgya sajátosságainak megegyezését vagy különbözőségét.

Az összehasonlítás során a szakértő először az általános ismérvek, ezt követőleg pedig az egyedi ismérvek tekintetében végzi el az összehasonlítást. Ennek a módszernek gyakorlati alapja az a lehetőség, hogy — mint már említettük — bizonyos általános sajátosságokat tükröző ismérvek különbözősége kizárhatja az azonosságot. Az összehasonlító-kísérleti szakaszban azonban a vizsgálat célja a sajátosságok megegyezésének vagy különbözőségének megállapítására korlátozódik.

Az összehasonlítás technikai megoldásának kérdései az összehasonlításnak sok esetben módszerül szolgáló méretek megállapítása, elméleti problémákat technikai és természettudományi szinten vet fel. Ezekkel elsősorban a bírósági fényképszeti elmélet foglalkozik. A gyakorlat az összehasonlítás lefolytatásának megkönnyítésére az összehasonlító mikroszkópot szerkesztette meg, amely a mikro-méretekben történő összehasonlítási vizsgálatoknak ma fő eszköze, s az újabb gyártmányok beépített fényképező felszereléssel készülnek.

*

Az összehasonlítási eljárásban, mint az előbb részleteztük, a leggyakrabban az azonosítás tárgyának sajátosságait tükröző ábrázolások, kópiák, lenyomatok stb. kerülnek összehasonlításra. A szakértő az általános elemző vizsgálat szakaszában is azokkal az ismérvekkel foglalkozik elsősorban, amelyekről kétségtelen, hogy az azonosítás tárgyától származnak. Ezeknek közvetlen összehasonlítása az azonosítás tárgyán megfigyelhető sajátossággal sok esetben nem lehetséges, ezért a szakértő kísérletileg állítja elő az azonosítás tárgyának az összehasonlításra alkalmas ábrázolását, amely ugyancsak feltünteti a megfelelő ismérveket. Például a helyszínen talált pisztolyból laboratóriumi körülmények között kísérleti lövést ad le és a felfogott golyót, hüvelyt összehasonlítja a tetemből boncolás során megszerzett golyóval stb.

A kísérletnek a lehető legnagyobb pontossággal ugyanolyan körülmények között kell lefolynia, mint ahogyan a cselekmény során a kérdéses esemény végbement. Ez természetesen egy pisztoly kísérleti kipróbálása során nem sok problémát vet fel, de más területen, például a „kísérleti” úton létrehozott kéz, fog és más testrész lenyomatok, eszköznyomok, írások stb. csak akkor lesznek megfelelően felhasználhatók, ha a kísérlet és a cselekmény során történt esemény lefolyásának részletfeltételei megfelelnek egymásnak. A kísérlet tehát a szakértőnek a nyomképződés körülményeiről alkotott feltevésének ellenőrzési módszere is. A kísérlet ellenőrző jellegének megvilágítására Engels „A természet dialektikája” e. művében komoly figyelmet fordított. Megállapította: „A tapasztalati megfigyelés önmagában sohasem bizonyíthatja be kielégítően a szükségszerűséget. Post hoc, de nem propter hoc (Enzyklopädie I. 84. old.). Ez annyira igaz, hogy abból, hogy a nap reggelenként mindig felkel, s valóban most már tudjuk, hogy eljön majd az idő, amikor a nap egy reggel nem kel fel. De a szükségszerűség bizonyítéka az emberi tevékenységben, a kísérletben, a munkában rejlik: ha elő tudom idézni a post hoc-ot, akkor azonossá válik a propter hoc-kal.”²²

²² ENGELS: A természet dialektikája. 239. p.

A laboratóriumi kísérlet előnyei elsősorban éppen abban állanak, hogy a laboratóriumi feltételek a szakértő feltevései szerint megváltoztathatók. Lényegében tehát a szakértő, Engels szavaival élve a „propter hoc” keretén belül változtat, amíg esetleg előri azt az eredményt, amelyet, mint „post hoc” az azonosító tárgy ismérévében már megállapított az általános elemző vizsgálat során.

Figyelemre méltó, hogy a burzsoá kriminalisztikai irodalom ezen a területen a szakértői kísérlet végrehajtását majd semmivel sem segíti. A kísérlet lefolytatása azonban megfelelő más tudomány területről kiválasztott elméleti megállapításokkal lényegesen megkönnyíthető. Például a felületi nyomképződés folyamatában — mint említettük — a balta, a fészítő vas megfelelő hasítási, vágási nyomokat hagy. Rendkívüli különbségeket mutathat a keletkezett nyom a releváns érintési szög különböző megállapítása esetén. Ha a balta mozgási irányához viszonyított szög nagyobb, a képezett nyom szélessége kisebb és fordítva. Az érintési szög a cosinus szögfüggvény alapján könnyen meghatározható. A szakértő az azonosítás tárgyán levő nyom két jellegzetes pontjának távolságát leméri (C) és leméri az ennek megfelelő távolságot az azonosító tárgyon keletkezett nyomon (B) s azt az előbbivel elosztja. — A tétel: $\cos a = B/C$ s az osztás eredményének visszakeresésével a függvény-táblázatból az érintési szög megállapítható. Ugyanez az eljárás megoldható háromszögtani szerkesztéssel is — lényegében egy körző igénybevételével is meg lehet határozni a keresett szöveget. Az ilyen, más tudomány területéről átvett törvények alkalmazása a kísérletezési próbák számát alaposan csökkentheti.

A kísérlet a vizsgált és összehasonlított adatokat sokszor új megvilágításba helyezi, valamint rendkívül alkalmas arra is, hogy az egyes vizsgált jelenségek közötti összefüggéseket feltárja. A kísérlet lehetősége a szakértőnek állandóan rendelkezésre áll a vizsgálat során. Ezért nem lehet abban a kérdésben mereven állást foglalni, hogy a szakértő az összehasonlító-kísérleti szakaszban mikor végezze el a kísérletet. A kísérlet feladata, hogy a szakértő feltevéseinek helyességét ellenőrizze és bizonyítsa, s ezzel alátámassza a szakértői véleményt. Ez a követelmény a szakértői kísérlet öncélúságát korlátozza. A kísérlet lefolyása csak akkor lesz a szakértői vélemény alátámasztása, ha annak eredményeit nemcsak közli a szakértő, hanem lefolyását a kísérleti „naplóban”, lényegében a kísérleti cselekmények és elért eredmények egymásutánjának pontos feljegyzésével rögzíti és az eredményeket szemlélhetően dokumentálja. A kísérlet dokumentálásának egyes részfeladatai, mint például a kísérleti feltételek megváltoztatása, következményeinek leírása, a kísérlet dokumentálásának módszerei, mint a kísérlet során végzett fényképezés, az elvégzett fényképezés mértékének, a fényképezés során felhasznált anyagok megjelölésének kérdése stb., az azonosítási eljárás szempontjából gyakorlatilag igen jelentősek. Ezek azonban az azonosítási eljárás elméleti kérdései közé közvetlenül nem tartoznak.

3

Az általános elemző és az összehasonlító-vizsgálati szakasz lefolytatása során a szakértő adatokat állapított meg az azonosítás tárgyának lényeges sajátosságairól, valamint az azonosító tárgy tükrözte megfelelő sajátosságokról. Az összehasonlító kísérleti szakaszban tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy megállapítsa, hogy ezek egyenként megegyezést vagy különbözőséget

mutatnak-e egymás között. Az azonosítási eljárás azonban a dialektikus materialista módszer alapul vételével nem fejezhető be azzal, hogy a szakértő felsorolja az egyezéseket és különbözőségeket s valamilyen mechanikus „többség” vagy „számszerűség” alapján megalkotja véleményét.

A szakértői vélemény helyes kialakítása megköveteli az egyes jelenségek lényegének feltárását, annak megállapítását, hogy az egyes jelenségek milyen összefüggésben állanak egymással. Ennek a feladatnak elvégzése az azonosítási szakértői vizsgálat értékelő szakaszába tartozik. Az egyezés megállapítása nem csak akkor lehetséges, ha a vizsgálat *kizárólag* megegyezést mutatott az azonosítás tárgyának sajátosságai és az azonosító tárgyon megállapítható ismérvekben tükrözött sajátosságok között. Éppen a minden tekintetben való mechanikus megegyezés az azonosítási eljárás nem egy területén a tárgyi bizonyítékok hamisítására is utalhat. Viszont a vizsgálat során a megállapított egyes különbözőségek, amelyek az azonosítás tárgyának sajátosságai és az azonosító tárgyon megállapított ismérvek tükrözte sajátosságok között mutatkoznak, még nem feltétlenül zárják ki az azonosság megállapításának lehetőségét. A szakértő tehát mind a különbözőségeket, mind a megegyezéseket elemezni, jelentőségüket magyarázni köteles. Ez a tevékenység lényegében a véleményalkotás és a szakértői vélemény indokolásának közvetlen előkészítő szakasza. A véleményalkotás szakaszától lényegében az választja el az értékelő szakaszt, hogy ennek során az egyes jelenségek tekintetében külön-külön elemezi a szakértő az azonosítási eljárásban értékelhető összefüggéseiket és jelentőségüket.

A fentiek szerint az alábbiakban külön vizsgáljuk előbb a sajátosságok mutatta különbségek lehető okait, majd a megegyezések értékét az azonosítási eljárás lefolytatása szempontjából.

Az azonosítási eljárás során a releváns sajátosságok tekintetében megállapítható különbségek lényegében három fő okra vezethetőek vissza. Ezek: a) az azonosság hiánya az azonosítás tárgyán és az azonosító tárgyon megállapított ismérvekben tükröződő sajátosságokat mutató tárgy között; b) az azonosítás tárgyán és az azonosító tárgyon a cselekmény elkövetése és a vizsgálat során végbement változások okozta különbségek; c) az azonosító tárgyon a cselekmény során történt ábrázolás és az azonosítás tárgyának sajátosságairól a szakértői vizsgálat során készített ábrázolás keletkezésének különböző feltételeiből eredő különbségek.

a) A tárgyakat az azonosságuk megállapítása szempontjából azok a sajátosságok különböztetik meg egymástól, amelyek egyedül és kizárólag csak az azonosítás tárgyának sajátosságai, és a természetben megismételhetetlenek. Ezek a sajátosságok olyanok, amelyek az azonosítási eljárásban minden más tárggyal szemben szükségszerű és éppen csak az azonosság tagadásával magyarázható különbségeket mutatnak az azonosítás tárgya és az azonosító tárgyon megállapított ismérvek tükrözte sajátosságok között. Következésképpen a szakértő előtt két feladat áll: amennyiben a különbség magyarázható az alább körülhatárolt főbb okok valamelyikével, akkor a további vizsgálat sajátosságok alapján dönt, viszont ha nem tud alapos vizsgálat után sem magyarázatot adni az általános vagy egyedi sajátosságok különbözőségének okáról, ez az azonosság kizárására kell hogy vezesse a véleményalkotás során.

A szakértő, amikor az azonosságot kizárja, nem mehet el az esetleg egyezést mutató sajátosságok mellett sem anélkül, hogy a megegyezések okát ne elemezné, meg ne állapítaná a megegyezés okát.

Az értékelés során végrehajtott két irányú ellenőrzés, amely egyenként vizsgálja a különbségeket és megegyezéseket, az alapos véleményalkotó tevékenység záloga. A legalaposabb ellenőrzés azért rendkívül fontos, mert mint arra már utaltunk, az azonosítási eljárásban szereplő tárgyak nagy hányada sorozatgyártásban készült. Ezért egymástól csak a sajátosságoknak alapos vizsgálat során történő megállapításával különböztethetők meg. Ilyen különböző sajátosságok azonban a mikroszkopikus méretekben és alapos elemzéssel történő vizsgálat alapján megállapíthatók. Ez a körülmény mindenben alátámasztja azt az elméleti követelményt, hogy a szakértő akárcsak egyetlen sajátosságban mutatkozó olyan lényeges különbség megállapítása esetén is, amelynek okát magyarázni nem tudja, ki kell hogy zárja az azonosságot.

b) A vizsgálat során megállapított különbségek egy részének oka az a körülmény, hogy a cselekmény elkövetése óta az azonosítás tárgyán vagy az azonosító tárgyon változások mentek végbe. Mindenekelőtt az azonosítás tárgyán végbemehető változások főbb területeit vizsgáljuk.

Változásokat szenvedhet az azonosítás tárgya a cselekmény elkövetése során történt felhasználása és a vizsgálat közötti időben közvetlen emberi beavatkozás nélkül is, különböző természeti erők hatása folytán. A sajátosságok a vizsgált esetek nagy részében rendkívül finom rajzolatú, reliefet képező rajzolatokban állapíthatók meg. Ezeket a finom rajzolatokat előidéző sajátosságok éppen a már tárgyalt állandósági tényezők folytán többé-kevésbé könnyen változhatnak. Például az eszköz, amelyet a feszítés során a tettes felhasznált, ha időközben elrozsdásodott, a nyomban tükrözött sajátosságok közül már csak egyeseket őrizhet meg, vagy valamennyi sajátosság is megváltozhatott. Ezért a szakértő feladata, hogy gondosan megállapítsa azokat a körülményeket, amelyek az azonosítás tárgyára a cselekmény elkövetése és a vizsgálat lefolytatása közötti időben hatással lehettek.

A változások további okát azokban a körülményekben állapíthatjuk meg, amelyeket az azonosítás tárgyának a cselekmény elkövetése és a vizsgálat lefolytatása ideje között történt felhasználása okozott. A használat egyes sajátosságokat megváltoztathat, új sajátosságok keletkezését is okozhatja. Például a cipő, amely a helyszínen nyomot hagyott, ha a tettes tovább viselte, a kopás folytán változásokat szenvedhet. Ezeket a helyszínen talált és rögzített nyom mint azonosítási tárgy természetesen nem tükrözheti, s más sajátosságokat tükröz. Ezeknek a különbségeknek a mértéke odáig terjedhet, hogy esetleg kizárhatják az azonosság kérdésének eldöntését. Például, ha az előbb említett cipőt a cselekmény után megtalálták és sarkalták, aligha valószínű, hogy az azonosság kérdését érdemben el lehetne bírálni. Az azonosítás tárgyának használatára, javíttatására vagy más természetű megváltoztatására vonatkozó adatokat a szakértőnek figyelembe kell vennie, és ha a vizsgálatra beküldött adatok ezekre a kérdésekre nem terjednek ki, ilyen irányban további felvilágosításokat kell kérnie a kirendelő hatóságtól.

A kriminalisztikai gyakorlat, bár nem nagy számban, de leír eseteket, amikor éppen a tettes változtatja meg az azonosítás tárgyát, hogy ezáltal a vele szemben bizonyítékként való felhasználhatóságát kizárja. Ilyen jelenségnek a megállapítása ugyancsak a szakértő feladata, aki a hatóságokat ezáltal is jelentős bizonyító értékű tények megállapítására indíthatja. A gyakorlat például leír eseteket, amikor a tettes a lőfegyver esővében reszelővel igyekezett megsemmisíteni a huzagolási vágatokat stb. A tettes ugyanis elsősorban arra törekszik, hogy ne hagyjon hátra nyomokat.

c) Változásoknak oka lehet továbbá azoknak a körülményeknek különbözősége, ahogyan az azonosítás tárgyának ábrázolódása az azonosító tárgyon a cselekménynél és a vizsgálat során végbement. Előbb már utaltunk egyes vágási nyomok között az ábrázolás különböző körülményei miatt mutatkozó különbségekre, amikor a kísérlet feltételeit tárgyaltuk és leszögeztük, hogy ezeknek a lehető teljes pontossággal kell egyezniök a cselekmény során végbement események körülményeivel. Ez nem csak eszköznyomok tekintetében van így, hanem más nyomok tekintetében is. Például az ujjlenyomat, bár viszonylag rendkívüli állandósággal tükrözi sajátosságait, mégis a felülethez képest, amelyen keletkezik, igen különböző képet mutathat. Ezt a szakértőnek számításba kell vennie a sajátosságok értékelésénél. A ballisztikában ismeretes, hogy a gyutaacs anyaga, amely általában vörösrézből készül és jóval képlekenyebb, mint a hüvely acél vagy bronz anyaga, a homloktámasz jellegzetességeit a leginkább képes pontosan tükrözni. A szakértőnek a kísérletek során figyelembe kell vennie, hogy a gyutaacson a homloktámasz sajátosságainak ábrázolása összefügg az alkalmazott robbanószer mennyiségével is. Ezért gondolnia kell esetleg ennek megváltoztatására is. Az ábrázolás feltételeinek különbözőségei a helyesen és sokoldalúlag lefolytatott kísérletek során állapíthatók meg. — Azokon az ismérveken, amelyeket az azonosító tárgy hordoz és az azonosítás tárgyának sajátosságait tükrözik, a legszámbajóhetőbbek a természeti erők folytán bekövetkezett változások. A klíma, a nedvességi viszonyok, a mechanikai ráhatások stb. mind alkalmasak lehetnek arra, hogy az ismérveket megváltoztassák és esetleg alkalmatlanná tegyék az azonosítás tárgya bennük tükröződő sajátosságainak felismerésére. Például az ujjlenyomatok sérülékenységenek magas foka közismert. Ez a körülmény elsősorban a bűnügyi technikus munkájának a nagy fontosságát emeli ki a nyomrögzítés feladatainak és más teendőinek hozzáértő elvégzése során. Erre már előbb utaltunk. Rendkívül fontos lehet az a körülmény, hogy a nyom rögzítése lehetőleg közvetlenül a cselekmény elkövetése után történjék meg, hogy a helyszíni szemlét, ezt a fontos nyomozati cselekményt gyorsan és körültekintéssel fogatosítsák. Ismeretes például, hogy a talajnedvesség viszonyainak megváltozására a lábnyomok méretei, számottevő, akár több milliméteres különbségeket is mutathatnak. Ezeknek a különbségeknek a pontos rögzítése a szakértő munkáját megalapozhatja, míg elhanyagolásuk megghiúsíthatja vagy nehezítheti.

Azok a megállapítások, amelyeket az azonosítás tárgyának változásairól használat, javítás, vagy szándékos megváltoztatás folytán felemlítettünk, előfordulhatnak természetesen az azonosító tárgyakon is. Mégis az azonosító tárgyak használata, javítása folytán bekövetkezett változások azért ritkábbak, mert ma már bizonyos mértékig elterjedt a köztudatban, hogy a nyomozó hatóság megérkezéséig a helyszínt változatlanul kell megőrizni. Természetesen ez a gyakorlatban távolról sincs még minden esetben így. Ezért ezek a körülmények is olyanok, amelyekre a szakértő figyelme ki kell hogy terjedjen. A szándékos megváltoztatások éppen a nyomok nagy részének finom rajzolata, sokszor pedig láthatatlansága miatt viszonylag ritkábbak. A tettes, mint említettük, elsősorban arra törekszik, hogy nyomokat ne hagyjon. A nyomok céltudatos megsemmisítésével szemben, amelyre a tettes főleg az ujj, cipő és egyéb nyomok tekintetében törekszik, a nyomok rajzolatának stb. megváltoztatása a kriminalisztikai gyakorlatban majd teljesen ismeretlen.

*

Az azonosítás tárgyának sajátosságai és az azonosító tárgyon az ismérvek tükrözte sajátosságok megegyezése az azonosság megállapítása szempontjából alapvető jelentőségű. Amíg a különbségek elsősorban az azonosság kizárása tekintetében jelentősek, a megegyezések kimutatása az azonosság megállapításának képezheti alapját.

Az azonosság megállapítása azonban nem lehet egy vagy csak néhány megegyezés megállapításának eredménye. — A megegyezések jellegét nem egyetlen sajátosság, hanem a sajátosságok összessége tekintetében bírálja el a szakértő.

A megegyezést mutató sajátosságok együttes előfordulása szükségszerű vagy véletlen lehet. Az azonosság megállapítása szempontjából több ismérvenek a szükségszerű együttes előfordulása kisebb bizonyító értékű az azonosság megállapítása szempontjából, mint a véletlen előforduláson alapuló kapcsolat. A szériagyártás következtében egyes sajátosságok szükségszerűleg együttesen fordulnak elő. Például egy pisztolyból kilőtt hüvelyen a pisztoly egyes alkatrészei a működésüknek megfelelő helyen képeznek nyomokat. A kriminalisztikai gyakorlat éppen a legkülönbébb gyártmányú pisztolyok ismeretében ezeket a szükségszerűleg együttesen előforduló nyomoknak jellegzetességeit ismeri, nyilvántartásokban feldolgozza és rendszerezi. A szükségszerűleg együttesen előforduló megegyezések megállapítása azonban még nem elegendő alap az azonosság megállapítására. Az ilyen megegyezések még csak azt bizonyítják, hogy az adott esetben azonos szériában gyártott tárgyakról van szó. Ezen túlmenőleg egyes további sajátosságoknak az azonosítás tárgyában való kizárólagos előfordulása lehet csak az azonosság megállapításának megízható alapja.

Az azonosság megállapításában nagyjelentőségű a véletlenül együttesen előforduló megegyező sajátosságok megállapítása. A szériagyártás elterjedtsége ellenére is, az elkövetési eszközön például történhetek javítások az elkövetés és a gyártásból való kibocsátás ideje között. Ezeknek a sajátosságoknak együttes előfordulása véletlen jellegű, ezért az azonosság megállapításában esetleg döntő jelentőségük lehet. Például az elkövető cipője — sorozatgyártásban készült. Azonban amennyiben a cipőt megjavították vagy huzamosabb időn keresztül viselték a cselekmény elkövetése előtt, ez olyan sajátosságokat hozhat létre a cipőn, amelyek azonosságának megállapítására alkalmasak. Ennek alapja a sajátosságok együttes előfordulásának véletlensége. A sorozatgyártás is feltételezi, hogy főleg a bonyolultabb szerkezetű eszközök egyes alkotó részei egyedileg megmunkáltak. Ezek a gyakorta csak jelentéktelen különbségek, amelyeknek például egyes alkatrészek esiszólása, öntése, esztergályozása, reszelése stb. során szükségszerűleg kell keletkezniök a sorozaton belül is. Az azonossági megállapításban az így keletkezett véletlenül együttesen előforduló sajátossági megegyezésének ugyancsak lényeges jelentősége van.

A személyazonosítás területén az emberi test változásai ugyancsak kiemelkedő jelentőségűek, viszont megállapításuk alapos körültekintést követel meg. Például az ujj sérülése vagy az öregedés az ujjlenyomaton a „fehér vonal” végződésével látszólag különbözőségeket mutat a korábban regisztrált ujjlenyomattal szemben, bár azon számos sajátosság megegyezik. A sérülés keletkezésének és következményének megállapítása a szakértői vizsgálat tükrében éppen az azonosság megállapításához jelenthet értékes segítséget. Bizonyos súlyosabb betegségek, mint tifusz, egyes fejsérülések stb. kihathatnak a személy írásának változására is. Az írásszakértő vizsgálata során az ilyen

okból eredő különbségek okának tisztázására éppen az egyezések értékének megállapítása végett feltétlenül köteles.

A megegyezéseknek rendkívül nagy száma éppen az írásszakértői vizsgálat során arra kell a szakértőt indítsa, hogy vizsgálja: az egyezés nem „mesterségesen” létrehozott-e, tehát nem az írás, vagy éppen az aláírás utánzásával, vagy átmásolásával kell-e számolnia. Ismeretes, hogy az aláírás, még a legkiirtabb is, mindig bizonyos különbségeket is mutat. Az ilyen önmagukban nem lényeges különbözőségek teljes hiánya alapot adhat annak a legbehatóbb vizsgálatára, hogy nem átmásolt-e a két, lényegében teljesen egybeeső aláírás stb.

Az azonossági eljárás során megállapított sajátosságok alapos vizsgálatával az azonosítás tárgyán és az azonosító tárgyak hordozta ismérvek tükröződésében a megállapított sajátosságok összehasonlításával és egymáshoz való viszonyuk megállapításával a szakértő felkészült a vélemény megalkotására.

Az írásos szakértői vélemény a büntető eljárásban okirat, amely magában foglalja a szakértői véleményt mint az eljárás során mérlegelésre kerülő egyik bizonyítékot. Az eljárásjogi szabályok meghatározzák a szakértői vélemény eljárásjogi követelményeit, amelyekkel ezen a helyen nem foglalkozunk. Vizsgálni kell azonban a szakértői vélemény kialakításának folyamatát, amely a vélemény megalkotásával lezárja a szakértői tevékenység előbb kifejtett általános elemző, összehasonlító-kísérleti és értékelő szakaszaiban kifejtett tevékenységet.

A megismerési folyamat, amelynek kiemelkedő jelentősége van a hitelesen megállapított tényekre alapozott belső meggyőződés kialakításában, lényegében teljesen azonos feltételek mellett megy végbe a bíróban, az intézkedésre jogosult hatóság tagjában s a szakértőben is. Természetesen lényeges különbségek választják el a belső meggyőződésre alapított megállapításokhoz fűződő intézkedéseket. A szakértői vélemény feladata, hogy a speciális természettudományi ismereteket közvetítse a bíróhoz vagy a hatósághoz, azoknak a megállapításoknak a felhasználásával, amelyeket a kérdéses területen a kriminalisztika tudománya biztosít a büntető eljárás számára.

A szakértői vélemény azonban távolról sem váltja fel, még a véleményben tárgyalt tények értékelésében sem a bírót. A bíróság a bizonyítékok szabad mérlegelése során az eljárás összes adatainak egybevetésével értékeli a szakértői véleményt is, azt felhasználhatja a tényállás megállapításában mint bizonyítékot, vagy elvetheti a szakértői véleményt. A pozitivisták, mindenképp az ezt a nézetet következetesen hangoztató Ferri által képviselt elméletet, amely a szakértőt „tudományos bíróként” értékeli — mint téves elképzelést gyakorlatunk és elméleti irodalmunk egyöntetűen elveti.²³

A szakértő az eljárásban releváns tények megállapítása és értékelése tekintetében nyilvánít véleményt a szakértői eljárás során megvizsgált tények alapján. Ennek hangsúlyozása azért fontos, hogy ezáltal körülhatároljuk a szakértő tevékenységét és világosan leszögezzük, hogy a szakértőnek semmiképpen sem lehet feladata, hogy saját maga nyomozzon, véleményt nyilvánítson a szakértői kirendelés körén kívül eső tényekről. A szakértő a kirendelésben megszabott kereteken belül nyilvánít véleményt s nem sajátíthatja ki

²³ SZÉKELY János: A szakértő szerepe és felelőssége a büntető eljárásban. Bp. 1959. 23. és köv. p.

magának a bíróság vagy hatóság feladatát az eljárásban megállapított tények értékelése tekintetében. „A jog és különösen az eljárási jog területén feladatunk nem az, hogy a bírói meggyőződést, azaz a bizonyítékok mérlegelésével kapcsolatos legfontosabb tényezőket mesterségesen kizárjuk és helyére olyan mechanikus erőt igyekezzünk állítani, mint Bentham biztonsági fokmérője, vagy a Ferri-féle sztigmográfia, hanem az, hogy megértsük a bírói meggyőződés kialakulásának igazi tartalmát, valóságos folyamatát, megkönnyítsük kialakulását, biztosítsuk számára a legkedvezőbb feltételeket”²⁴ — állapítja meg helyesen A. Ja. Visinszkij.

Ennek a feladatnak ellátásában a szakértői vélemény a kriminalisztikai azonosítási vizsgálat tekintetében azt szolgálja, hogy a bíró elé tárja a lefolytatott szakértői vizsgálat megállapításait az azonosság megállapítása vagy kizárása kérdésében. A szakértői vélemény négy irányban foglalhat állást: a) megállapítja az azonosságot; b) kizárja az azonosságot; c) az azonosságot több-kevesebb valószínűséggel megállapítja, vagy d) bejelenti, hogy a rendelkezésre bocsátott anyagok vizsgálata során megállapított adatok alapján nem tud véleményt nyilvánítani az azonosság kérdésében.

A fenti lehetőségek közül az első kettővel bővebben foglalkozni felesleges, mert az ilyen döntések tartalma teljesen világos. Vizsgálni kell azonban az azonosság valószínű megállapítását tartalmazó vélemény tartalmát és jelentőségét.

A lefolytatott szakértői vizsgálat során megállapításra kerülhetnek olyan tények, amelyek az azonosság megállapítása mellett szólnak, s ugyanakkor olyan tények is, amelyek az azonosság kizárását indokolnák. Ilyen esetekben a szakértő az azonosságot nem állapítja meg teljes határozottsággal, hanem véleményében éppen az ellentétes jelentőségű tények értékelésével az azonosságot valószínűséggel állapítja meg. Ez a valószínűség azonban különbözik a matematikai valószínűség fogalmától. A véleményben az azonosság valószínűségének fokát nem mennyiségileg jelöli meg. A valószínűség fokát a szakértő megközelítőleg határozza meg az ellentétes értékű adatok összevetésével. Az ilyen esetben a szakértő a megállapított tények elemzésével és a kriminalisztika tudományának ismeretei alapján történő értékelésével szorosan összefüggő jelenségeket mérlegel. Az ilyen vélemény kiegészítheti a bíróság vagy hatóság más tények értékelése kapcsán kialakuló meggyőződését az eljárásban releváns tények megállapításáról.

A vizsgálati anyag korlátai, mennyisége vagy minősége bizonyos esetekben nem teszi lehetővé, hogy a szakértő bármilyen irányban is véleményt alakítson ki. Ha a szakértő megkísérelte a kirendelő hatósággal kiegészített ni a vizsgálandó anyagokat, további adatokat szerezni véleménye kialakításához, s ez eredménnyel nem járt, véleményében vagy jelentésében megindokolja, hogy miért nem tud véleményt nyilvánítani. Ilyen esetekben is a szakértő részletezi lefolytatott vizsgálatának eredményeit és ennek során mutat rá arra, hogy hol mutatkoztak azok a hiányosságok a vizsgálatra beküldött anyagban akár mennyiségileg, akár minőségileg, amiért nem tudott véleményt nyilvánítani.

*

²⁴ VISINSZKIJ, A. JA.: A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban. Bp. 1952. 242. p.

A szakértői vélemény alapját mindenkor a természettudományoknak a speciális vizsgálati területre vonatkozó törvényei képezik. Ezeket a törvényeket tartalmazhatják és meghatározhatják az érintett természettudományok önmaguk, s az esetek többségében a természettudományok és a kriminalisztika tudománya együttesen. Például az ujjlenyomat tekintetében az orvostudomány és a kriminalisztika együttesen állapítja meg azokat a sajátos tudományos törvényeket, amelyek az ujjlenyomat-szakértői tevékenység alapját képezik.

A szakértőnek feladata, hogy véleményében részletezze az ilyen természetű tudományos törvényeket. Ez a szakértői vélemény mellőzhetetlen része. A bíróság ugyanis csak akkor van abban a helyzetben, hogy értékelhesse a szakértői véleményt mint bizonyítékot, ha ismeri azokat a tudományos alapokat, amelyeken a lefolytatott vizsgálat megállapításai felépülnek. A gyakorlatban néha úgy tűnhetik, hogy az ilyen elég széles körben ismert törvények minden szakértői véleményben való összefoglaló ismertetése szükségtelen terjengősség. Ez azonban nem helyes felfogás: ha számításba vesszük, hogy a bíróság valamennyi tagja sohasem ismeri olyan alaposan ezeket a törvényeket, mint a természettudományi ismeretekben járatos szakértő. A nem hivatásos bírácánál ez természetes is. A hivatásos bírác vonatkozásában ugyan ma már mellőzhetetlen követelmény, hogy a kriminalisztika alapvető ismereteivel rendelkezzenek, mégis az egyes ügyek konkrét körülményei megkövetelik, hogy a szakértő ezek előtt is leszögezze azoknak a törvényeknek megállapításait, amelyekből véleménye megszerkesztésekor kiindult.

Ez a követelmény gyakorlati jelentőségű, ugyanis alapot ad ahhoz, hogy a bíróságok és más hatóságok, akik a szakértőt kirendelték, mérlegelhessek a szakértői véleményt és azt éppen a tényállás leghitelesebb megállapítása végett kritikailag értékelhessék. Nem árt ezzel összefüggésben az előbb említett ujjlenyomat-szakértői vizsgálatokkal kapcsolatosan arra rámutatni, hogy a bíróságok néha nem a kellő kritikai értékeléssel vizsgálják az ilyen véleményeket. A kriminalisztika az ujjlenyomatokat és az abban megállapítható ujjléc rajzolatokat személyazonosításra használja fel, annak a tapasztalati ténynek alapján, hogy az ujjlenyomatok megismételhetetlenek és a személy élete során viszonylagosan állandóak. A daktiloszkópia és az orvostudomány azonban még egyáltalán nem tud feleletet adni arra a kérdésre, hogy milyen törvények határozzák meg az ujjlenyomatok rajzolatának kialakulását. Ennek ellenére előfordulnak a gyakorlatban olyan esetek, amikor az ujjlenyomatokat a személy származásának tisztázására, az apá megállapítására használják fel. Amikor ma még sem az ujjlenyomat rajzolatok kialakulásának törvényszerűségei, még kevésbé ezek örökölhetőségének kérdése tudományosan távolról sem megállapított, az ilyen áltudományos eljárás a szocialista törvényesség érvényesülése szempontjából különösen is aggályos.

A szakértői vélemény tartalmazza azokat a tényeket, amelyeknek alapján a megfelelő természettudományi-kriminalisztikai törvényeket alkalmazza. A szakértői véleményben nem elégséges, ha a szakértő csak utal azokra a tényekre, amelyeket vizsgálata során észlelt, hanem megfelelően dokumentálni is köteles a megállapított tényeket. A bíróság vagy hatóság tehát éppen úgy, mint a szakértő, abban a helyzetben kell legyen, hogy saját maga is meggyőződhessen ezekről a tényekről, észlelésük módjáról és folyamatáról. Itt utalunk arra, amit már előbb a dokumentáció módszereiről, főleg a fényképezési dokumentációról említettünk.

A szakértő a véleményben részletezi azokat a módszereket, amelyekkel ezeket a tényeket megállapította, kísérletileg ellenőrizte, ennek bizonylata a kísérleti napló adatainak felsorolása és ennek dokumentációja. Ezeken keresztül teszi a bíróság számára is szemlélhetővé és érthetővé az azonosítás tárgyának sajátosságait, az azonosító tárgyon megállapított ismérvekben tükröződő sajátosságokat, és ezek egymás között megállapított megegyezéseit vagy különbözőségeit. A módszerek és a vizsgálati megfigyelésekre felhasznált technikai stb. felszerelések ismertetése azért is mellőzhetetlen, mert ezek számbavételével tudja a bíróság vagy a hatóság a szakértői jelentés vagy vélemény alapján megállapítani, hogy a lefolytatott szakértői vizsgálatot korszerű szinten végezték-e el.

A szakértői vélemény vagy jelentés tartalmazza, mint említettük, a természettudományi és kriminalisztikai törvényt, amelynek alapján a szakértői vizsgálat folyt, valamint a megállapított tényeket. Ezekből vonja le a szakértő következtetéseit, a megállapított tények tudományos értékelését. A szakértői tevékenységnek ez a része a logikai gondolkodás folyamatát tükrözi és lerögzítése a bíróságot vagy hatóságot abba a helyzetbe hozza, hogy mérlegelhesse ennek a logikai folyamatnak a hibátlanságát. A bírósági mérlegelésnek fontos feladata, hogy ezeket a következtetéseket ellenőrizze, mert ezek elbírálásával állapíthatja meg, hogy a szakértői vizsgálat sokoldalúlag vizsgálta-e a rendelkezésére bocsátott anyagokat, egyaránt számbavette-e a véleményt alátámasztó és annak ellentmondó tényeket, s logikai meggyőző ereje van-e az érvelésének.

A szakértő az értékelő szakaszban elemzett egyes sajátosságoknak első-sorban minőségi értékelésével, egymáshoz való viszonyuk megállapításával, a megállapított egyezések vagy különbségek felsorolásával, dialektikus értékelő folyamat során alakítja ki véleményét. A szocialista kriminalisztika tehát a szakértői vélemény kialakításában nem a sajátosságok megegyezésének vagy a különbségek mennyiségének számbavétele vagy más mechanikus módszerek alapján jár el.

*

Mint az előbbieken megállapítottuk, a burzsoá kriminalisztika — s ez természetéből következik — nem fogadja el a dialektikus materialista módszert a szakértői vélemény kialakításának alapjául, viszont saját azonosítási szakértői vizsgálati módszert sem alakított ki. Azok a módszerek, amelyeket a burzsoá kriminalisztika egyes művelői az azonosítási eljárás módszerül kidolgoztak, tudománytalanok, s távolról sem ölelik fel az azonosítási eljárás minden lehető területét.

E. Locard, ismert francia kriminalista, például az ujjlenyomatok azonosításának megállapításáról írva²⁵ és Balthasar is, akire hivatkozik, 17 sajátosság megegyezését követeli meg az ujjlenyomat alapján történő azonosítás pozitív eldöntéséhez. Ennek a számnak kialakulása lényegében azon az okfejtésükön alapul, hogy az ujjlenyomat átlagos területét 100 részre osztva kaphatunk még olyan felület-részeket, ahol egyenként 4 sajátosság állapítható meg. A változatok lehetőségét tehát a $(4)^{100}$ hatvány fejezheti ki. Mint arra már utaltunk, a tudomány még nem ismeri az ujjlenyomatok rajzolatának kialakulását meghatározó törvényeket, másrészt pedig Locard és Balthasar nem hoz

²⁵ LOCARD, E.: Bevezetés a kriminalisztikába. Moszkva, 1941. 192. p.

fel érveket annak alátámasztására sem, hogy miért éppen 17 sajátosság egyezését követelik meg. Az ujjlenyomat alapján történő azonosítás módszerének tudománya a szocialista kriminalisztikában nem elsősorban mennyiségi megegyezések megállapítását követeli meg, hanem a megegyezések minőségében állapít meg számbajövő követelményeket, amikor az ujjlenyomat centrumát, deltáit vagy a delták helyzetét vagy hiányát, a sajátosságok egyediségét és már körülményeket vesz alapul az azonoság megállapításának eldöntésénél.

J. D. és C. O. Gunther²⁶ a matematikai valószínűségszámítás törvényeit kívánják alkalmazni a kriminalisztikában. „Az azonosítási tudomány alapjaiban egyre inkább matematikai tudománnyá válik, amely bizonyos számú fegyver vizsgálata alapján megállapítja az egyes véletlen ismérvek előfordulásának valószínűségét s az azonosítás tudománya az egyes valószínűségek mutatóinak szorzatával állapítja meg az előfordulások csoportjának valószínűségét” — írják ballisztikai munkájukban.

A matematikai valószínűségszámítás törvényeinek a kriminalisztikai azonosítási eljárásban való felhasználása tudománytalan módszer. A matematikai valószínűségszámítás ugyanis a matematikában, amely egymástól független és egyenlő értékű mennyiségekkel folytat eljárást. A kriminalisztikában az egyes sajátosságok, azok csoportjai nem független, hanem egymással szorosan összefüggő jelenségek, amelyek egymást feltételezik vagy kizárják stb. A kriminalisztikai sajátosságoknak az azonosítás szempontjából való értéke rendkívül különböző. Ez elsősorban a sajátosság egyedisége, állandósága, kifejezettsége, együttes előfordulásának véletlen vagy szükség-szerű kapcsolata és más körülmények alapján határozható meg.

Guntherék módszerének tudománytalanságát jellemzi az a meghatározás is, amit az előzetesen vizsgált fegyverek számáról mondanak — illetve nem mondanak. Guntherék „bizonyos” számú fegyvert vesznek vizsgálatuk alapjául. Vajon mennyi ez, azt nem közlik, de ha százakban vagy ezrekben is határoznák meg az előzetesen a valószínűségszámítás alapjául lefolytatott fegyvervizsgálatok számát, ha ezt összevetjük például a pisztolyt gyártó országok számával, az egyes országokban készült gyártmányok számával, a még használatban levő ma már nem korszerű, de lövőképes pisztolyok számával, nyilvánvaló, hogy kiindulási pontjuk helytelen. Lényegében arról van szó, hogy a logikai premisszát helytelenül és önkényesen választják meg, s ezért egész módszerük már kiindulási pontjában is hamis, másrészt a tudományos kriminalisztikában a sajátosságok sokoldalú jellegére tekintettel nem alkalmazható.

A burzsoá kriminalisztikában felbukkanó mechanikus és a valószínűségszámításon alapuló módszerek tehát a szocialista kriminalisztikában nem alkalmazhatók. A szocialista tudomány a valószínűségszámítást ott alkalmazza, ahol a vizsgált tömegjelenség és az ezeket irányító törvényszerűségek előzetes elemzése alapján alkalmazhatók, és amikor a teljes és konkrét ellenőrzés nem döntő és nem is lehetséges. A szocialista kriminalisztikában azonban ez fordítva van, mert az azonosítási eljárás ismert természettudományi és kriminalisztikai törvények alapján megy végbe és tárgya pedig ellenőrizhető tények csoportja. A kriminalisztikai szakértői eljárásban a vélemény alapját konkrétan megállapított tények képezik, s nem a véletlen. Pontosán mutat rá az

²⁶ GUNTHER, J. D. & C. O.: The Identification of Firearms. New-York, 1935. 32. p

ilyen véletlenek jellegére Engels: „Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása” című munkájában: „Ahol a felszínen a véletlen űzi játékát, ott mindig benső, rejtett törvények uralkodnak és csak arra van szükség, hogy ezeket a törvényeket felismerjük.”²⁷

Ezért nem lehet egyet érteni V. Ja. Kolgyin nézetével,²⁸ aki arról ír, hogy a megegyezést mutató sajátosságok előfordulásának gyakoriságát „bizonyos” esetekben, mint a tömegesen előforduló jelenségek gyakoriságát, a valószínűségszámítás törvényei alapján lehet mérlegelni. Kolgyin maga sem határozza meg, hogy miért és hol volna lehetséges a valószínűségszámítás alkalmazása a kriminalisztikai azonosítási eljárásban. Megítélésünk szerint a szocialista kriminalisztikának helyes törekvése az, hogy a „felszín alatti” törvényeket is egyre inkább felszínre hozni törekszik, semmint a kétes alapokon nyugvó valószínűségszámítás alkalmazása. Kolgyin munkája egészében — s ez is a valószínűségszámításnak az azonosítási eljárásban való felhasználása ellen szól — síkraszáll a dialektikus materialista módszer alkalmazása mellett.

A kifejtettek nem állítják, hogy a szocialista kriminalisztikai azonosítási eljárás során nem fordulhatnak elő hibák. A hibák azonban nem a szocialista kriminalisztikai tudományos módszerekből, a dialektikus materialista módszerekből, hanem ellenkezőleg, a tudományos rendszertől való eltérésekből, felületességéből keletkeznek. Az azonosítási eljárás során elkövethető hibák legfőbb forrásai a következőkben jelölhetők meg: a) Az általános elemző vizsgálat fogyatékosai, amikor a szakértő nem észlel bizonyos jelenségeket. Ez eredhet akár felületességéből, akár pedig azért, mert nem vagy nem hozzáértően alkalmazta az észlelést lehetővé tevő technikai felszerelést. b) Hibákat eredményezhet az absztrakció folyamatában való egyoldalúság, esetleg önkényesség. A szakértőnek kötelessége, hogy az észlelt jelenségeket, akár a sajátosságok közötti megegyezést vagy különbözőséget jelentsenek is, egyaránt figyelembe vegye. A szakértő a legmervebben el kell hogy hártson minden olyan törekvést, amely egyoldalúságra kívánja indítani valamilyen „szempont” érvényesítése végett. Az ilyen esetleges beavatkozás a szakértő szabadságának korlátozása és a szocialista törvényesség sérelme. c) Az összehasonlító-kísérleti szakasz során hibákat véthet a szakértő, ha nem különbözteti meg az általános ismérveket az egyedi ismérvektől. Ennek ellenszere a szakértő alaposabb elméleti és gyakorlati jártassága a vizsgált terület anyagi és technológiai ismereteiben. d) A kísérletek hiányos vagy hibás lefolytatása tévedéseket eredményezhet a sajátosságok között különbözőségnek vélt jelenségek észlelésében, amelynek gyökere a nyomképződés feltételeinek nem kellőleg alapos elemzése.

*

A bíróság a szakértői véleményt értékelni köteles, akkor is, ha mint bizonyítékot elfogadja, s akkor is, amikor elveti a szakértői véleményt. Az értékelést a határozat indokolása tartalmazza. Az egyes szakértői vélemény minél alaposabb kritikai értékelése a szakértői munka fejlődésére általában is előmozdítólag hat, s ugyanakkor a tudományosan magasabb értékű szakértői tevékenység visszahat a bizonyítási eljárások eredményének tökéletesedésére.

²⁷ MARX—ENGELS: Vál. művek. II. Bp. 387. p.

²⁸ KOLGYIN i. m. 105. p.

A szakértői vélemény értékelése lényegében a vizsgálat tudományos alapjának, rendszerességének és a vélemény megszerkesztésének alaposságát öleli fel.

A szakértői vélemény értékelésében az eddig tárgyalt kérdések körén kívül szerepe van a szakértő személyének is. A szakértő személye azáltal, hogy tudatában tükröződnek a megfelelő felszereléssel és tudományos céltudatossággal megvizsgált tények, ezeket a tényeket reprodukálja, értékeli és jelentőségük elemzése alapján szerkeszti meg véleményét. Következésképpen a szakértő képességei, a saját szakértői tevékenységének keretén belül megszerzett ismereteinek alapossága, döntő mértékben kihat a szakértői vélemény minőségére. A szakértő képességeinek és tudásának hangsúlyozása a szakértői vélemény értékének elbírálása során távolról sem azt jelenti, hogy a nagy tapasztalatú és elsőrendű képességekkel rendelkező szakértő nem tévedhet. Azonban a nagyobb gyakorlat, az alaposabb elméleti felkészültség a releváns tények megállapításában, a tények értékelésében feltétlenül számbaveendő a szakértői vélemény elbírálásakor.

*

Az azonosság és azonosítási eljárás kérdései a kriminalisztikában kiemelkedően fontos elméleti kérdések. Az előbb felvetett gondolatok e kérdések egynémelyikét kívánták kiragadni. A felvetett témakör további bővebb vizsgálatát, megvitatását és lényeges kibővítését a tárgyalt probléma sokoldalúsága és fontossága teszi szükségessé.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ТОЖДЕСТВА И ПРОЦЕССА ИДЕНТИФИКАЦИИ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Дь. Алапи

Усиливая раскритикование преступлений, социалистическая уголовная политика старается привлечь к ответственности всех лиц, совершивших преступления. Криминалистика оказывает помощь осуществлению этой задачи. Правильное применение техники в области криминалистики обуславливается правильным решением теоретических вопросов.

Статья рассматривает некоторые проблемы процесса идентификации, представляющего собой один из важнейших теоретических вопросов криминалистики. Принятие правильного решения по вопросам идентификации требует научного толкования понятия тождества в области криминалистики в духе материалистической диалектики. Статья разбирает явления, выражающие тождество. Они представляют собой характерные признаки, отображающие особенности. Автор статьи различает общие и индивидуальные признаки, подвергая притом анализу теоретические вопросы о выразительности и неизменности этих характерных признаков и особенностей.

Проанализировав понятие тождества, автор переходит к отдельным вопросам процесса идентификации. Он исследует четыре стадии процесса идентификации, а именно стадии общего анализа, сравнительных экспериментов, оценки, и заключения о наличии тождества.

Статья анализирует взгляды, имеющие место в буржуазной литературе по вопросу об отождествлении, в том числе и применение теории вероятности, механическое обсуждение тождества на основании количества признаков. Статья показывает непригодность и лженаучность этих методов.

В заключение, автор статьи анализирует основные аспекты, исходя из которых, суд или иной орган, назначивший для отождествления экспертизу, оценивает по существу заключение эксперта о наличии или отсутствии тождества. Оценка заключения, данного экспертом в ходе отождествления, представляет собой по сути дела контроль за тем, были ли при производстве отождествления исследованы соответствующие материалы и применены соответствующие научные методы и средства.

QUELQUES PROBLÈMES THÉORIQUES DE L'IDENTITÉ ET DE LA PROCÉDURE D'IDENTIFICATION DANS LA CRIMINALISTIQUE

Gyula Alapy

Par l'augmentation de l'efficacité de la découverte des infractions, la politique criminelle socialiste porte ses efforts sur l'établissement de la responsabilité des auteurs de toutes les infractions commises. La tâche de la criminalistique est de contribuer à la réalisation de ce but. Dans le domaine de la criminalistique, la solution correcte des problèmes théoriques est une des conditions indispensables de l'application d'une technique appropriée.

L'étude s'occupe de certains aspects de la procédure d'identification qui est une des questions théoriques des plus importantes de la criminalistique. La solution exacte des problèmes soulevés par la procédure d'identification présuppose une interprétation scientifique, matérialiste dialectique de la notion de l'identité. L'étude examine les phénomènes par lesquels l'identité est exprimée. Ce sont des caractéristiques reflétant des spécificités. L'étude fait distinction entre les caractéristiques générales et individuelles et analyse les problèmes théoriques de leur caractère prononcé et permanent.

Après l'analyse de la notion de l'identité, l'auteur examine certaines questions particulières de la procédure d'identification, notamment les quatre phases de l'identification, à savoir celles de l'analyse générale, de la comparaison expérimentale, de l'évaluation et de la formation de l'opinion.

L'article s'occupe des idées des auteurs bourgeois relatives à la procédure d'identification, telles que l'application du calcul des probabilités ou la détermination mécanique de l'identité sur la base de la quantité des traits caractéristiques de l'identité. Il démontre l'inefficacité et la nature antiscientifique de ces méthodes.

Pour finir, l'article analyse les principaux points de vue suivant lesquels l'opinion de l'expert désigné pour l'identification est appréciée au fond par le tribunal ou par une autre autorité entrant en ligne de compte. L'appréciation de l'expertise préparée au cours de la procédure d'identification signifie au fond le contrôle du matériel, de la méthode scientifique et de l'outillage employés par l'expert au cours de l'examen.

A dolgozó fegyelmi és büntetőjogi felelőssége

Minden felelősségi rendszer alapja a társadalomnak az állampolgárral, illetve a jogág által adott felelősségi rendszer alanyával szemben támasztott társadalmi igénye, mely jogi normában jut kifejezésre.

Az adott társadalmi rendben, így nálunk a szocializmust építő társadalmi rendben minden jogág a maga területén bizonyos követelményeket állít fel — a jogág által szabályozott társadalmi viszonyok tekintetében — a szabályozás alá vont személyekkel szemben. A különböző jogágakban a különböző módon érvényesülő felelősségi rendszer közös alapja tehát a társadalmi rend által elvárható magatartás.

Eörsi Gyula „A kártérítés jogellenes magatartásért” c. művében kifejti: „A felelősség általánosságban úgy jelentkezik, hogy annak, aki az adott társadalmi osztály érdekével, szokásaival, szemléletével ellentétes magatartást tanúsít, illetőleg ilyen eredményeket hoz létre, hátrányokat kell elszenvednie. Ez a felelősség egyik oldala, mely reagálás egy már lejátszódott egyszeri eseti jelenségre büntetéssel, jóvátételre kötelezéssel. A másik oldala a felelősségnek azonban a jövőbe tekint. A felelősség intézménye tehát a büntetés, illetőleg jóvátétel elrendelése révén nevelve megelőz.” *Eörsi* itt azt is kifejti, hogy a felelősséget olyan magatartás váltja ki, amit az adott társadalmi osztály helytelenít. Mind a helytelenítés, mind a szankcionálás viszonylagos önállósággal rendelkező erkölcsi, jogi normarendszerek közvetítésével megy végbe. Rámutat arra, hogy „egyazon érdekközösség védelmét egyebek között többfajta normarendszer is szolgálja, amelyeknek sajátos jellegzetességeik vannak és amelyek ezért egymástól az alapvető célzatosságon belül és ettől meghatározottan körüket, módszereiket illetően el is térnek”.

Ilyen sajátos jellegzetességeket és azokból folyó eltéréseket mutat fel a büntetőjogi és a fegyelmi jogi normarendszer.

A fegyelmi és büntetőjogi felelősség rendszerét, egymással való összefüggésüket, illetőleg egymástól való elhatárolásukat olyan szempontból kell vizsgálnunk, hogy a szocialista törvényességnek és a jog funkciójának megfelel-e ez a kétféle felelősségi rendszer egymás melletti érvényesülése. Az elhatárolásnak az ad jelentőséget, hogy sok az érintkezési pont, éppen ezért különböző ismérvek alkalmazásával igyekeznünk kell megállapítani, hol végződik az egyik és hol kezdődik a másik felelősségi forma.

Az elhatárolás szükségességét még az is indokolja, hogy társadalmi rendünkben — a magánmunkáltatónál alkalmazott kisszámú munkavállalót leszámítva — általánosnak vehető az állami szervnél, vállalatnál való alkalmazás. Az ilyen munkaviszony pedig törvényi szabályozás folytán magába

foglalja az állami fegyelmi szabályzatoknak való alávetettséget, vagyis a fegyelmi jog nálunk majd minden munkavállalóra kiterjed.

A kétféle felelősség elhatárolásának problémájával a múlt század vége óta már a burzsoá jogi irodalomban is találkozunk.¹ A burzsoá jogirodalomban kialakult nézeteket itt most nem kívánom ismertetni, sem vitatni, mert egyrészt a mi társadalmi viszonyaink között más elhatárolási ismérvek érvényesülnek, illetve az egyes ismérveknek más a jelentőségük, másrészt a burzsoá jogban az összehasonlításként szolgáló fegyelmi jog nem egységes alapon épül fel, hanem sok, egymástól eltérő szabályozáson.

A legújabb jogi irodalomban a kétféle felelősség elhatárolásával különösen a szovjet jogászok és többnyire büntetőjogászok foglalkoztak. Ez érthető, egyrészt azért, mert csak szocialista társadalomban épül fel minden alkalmazotti kategóriára vonatkozóan azonos elvi alapokon a fegyelmi jog, és adhat egységes összehasonlítási alapot, másrészt a szovjet büntetőtörvénykönyv

¹ A századeleji német jogi irodalomban a büntetőjog és fegyelmi jog kapcsolataival foglalkozó elméletek két főcsoportra oszthatók. 1. Azok az elméletek, amelyek a fegyelmi és büntetőjog lényegének rokonságát hangsúlyozzák, mint pl. Georg Meyer. Szerinte a tisztviselő kettős büntető hatalomnak van alávetve: az általános büntető hatalomnak — mint minden állampolgár — és egy különösnek, mely annak a speciális hatalmi viszonyoknak folyománya, amelyben a tisztviselő az állammal áll. (MEYER, Georg: Lehrbuch des deutschen Staatsrechts. München und Leipzig, 1917. II. Teil, II. Buch 606. p.) 2. Azok az elméletek, amelyek a fegyelmi és büntetőjog között semmi rokon vonást nem találnak, mint pl. Karl Binding, aki szerint a fegyelmi büntetés nem is jogi büntetés, lényegében a fegyelmi jog alkalmazása pedagógiai eszközként vehető figyelembe. (BINDING, Karl: Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts. Leipzig, 1906. Bes. Teil II. 408. p.)

A felszabadulás előtti magyar jogi irodalomban az utóbbi állásfoglalás, illetőleg az ehhez közel álló felfogás uralkodik. Márffy Ede szerint a fegyelmi jog és a büntetőjog között semmi szerves összefüggés nincs, „a fegyelmi jog és a büntetőjog közötti eltérések alapja elsősorban abban keresendő, hogy a fegyelmi büntetések célja nem megtorlás, hanem kizárólag a közszolgálat fegyelmenek biztosítása és ezért a fegyelmi jog ezt a feladatát általában inkább javító és elrettentő, mint megtorló büntetések alkalmazásával kívánja elérni”. (MÁRFFY Ede: Magyar Közigazgatási és Pénzügyi Jog. I. köt. Bp. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat kiadása, 1925. 202. p.) Hasonló a felfogása Tomcsányi Móricnak. Szerinte „A fegyelmi jog célja a közszolgálati kötelezettségek teljesítésének, a közszolgálat rendjének a biztosítása. E cél szolgálatában a hivatalnok megbüntetése a fegyelmi jog eszköze ugyan, de ez a személyes megtorlás nem a lényege, nem a fő célja a fegyelmi eljárásnak, nem ez a fő hatás, s ha ilyen hatás jelentkezik is, ez csak másodlagos, mondhatnám reflexhatás. Itt van épp a különbség a fegyelmi és a büntetőjog között.” (TOMCSÁNYI Móric: A Magyar Közigazgatási Jog Alapintézményei. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 356. p.) Ladik Gusztáv szerint is a fegyelmi felelősségrevonásnak nem az a célja, hogy megtorolja a szabályellenes magatartást, hanem, hogy az alkalmazottat kötelességszerű viselkedésre készítse, arra mintegy erkölcsileg kényszerítse. (LADIK Gusztáv: Tétéles Közigazgatási Jogunk Alapjai. Szombathely, Martineum Könyvnyomda, 1935. 302. p.) Sávoly Lajos is éles különbséget tesz a kétféle felelősség között. „A fegyelmi felelősség alkalmazása a hivatali rend és kötelezettségek pontos betartásának biztosítására szükséges. Célja megtorolni a hivatalnoknak hivatali állását (de nem az általános jogi rendet) sértő, akár a hivatalos működésben, akár a magánéletben elkövetett tényeit, esetleg megtisztítani a közhivatalokat az ilyen állás betöltésére és tekintélyének megóvására képteleneknek bizonyultaktól.” (SÁVOLY Lajos: Felelősség a közszolgálatban. Kézikönyv. Eger, 1934. 73. p.) Angyal Pál is csak rendbontásnak tartja a fegyelmi vétséget, mégis azonban azzal a közelítéssel a büntetőjogi felfogáshoz, hogy „a megtorlásul alkalmazott fegyelmi büntetés alapján véve — bár szűkebb határok között — megegyezik a kriminális büntetés céljával”. (ANGYAL Pál: Hivatali és ügyvédi büntettek és vétségek. Budapest, 1943. 25. p.)

egyenesen kötelességévé teszi a jogalkalmazó szervnek az elhatárolás problémájának vizsgálatát.²

A szocialista irodalomban az elhatárolásra vonatkozó különböző nézetek két csoportba oszthatók. Az egyik szerint a fegyelmi és büntetőjogi felelősség minőségileg más, a másik szerint a kettő között csak mennyiségi különbség van. Az első csoporthoz tartozó vélemények a két jogág adta tényállásban, a védett jogi tárgyban, a társadalmi veszélyesség meglétében vagy hiányában keresik az elhatárolás lehetőségét. A másik csoporthoz azok a nézetek tartoznak, amelyek kizárólag mennyiségi, illetőleg fokozati különbséget állapítanak meg, azt mondván, hogy a fegyelmi vétség csak abban különbözik a bűncselekménytől, hogy az előbbi társadalmi veszélyességének foka csekélyebb. Ehhez kapcsolódnak azok a nézetek, melyek a fok-különbséget a káros eredmény bekövetkeztével mérik.

Nézzük meg tehát, hogy a fegyelmi felelősség vajon minőségileg más-e, mint a büntetőjogi?

I

1. *Sztudenikin* államigazgatási jogász szerint a határmegvonás szempontjából a tételes jogszabályokhoz kell fordulnunk.³

Ez az állítás feltétlenül helytálló, mert csak törvényi tényállást megvalósító cselekmény vonhat maga után jogi felelősségrevonást, mégpedig a fegyelmi vétségi tényállást megvalósító cselekmény fegyelmi felelősségrevonást, a bűncselekményi tényállást megvalósító cselekmény pedig a büntetőjogi felelősségrevonást. Mindkétféle jogellenes magatartás megnyilvánulhat tevésben vagy nemtevésben, valamitől való tartózkodásban (a továbbiakban összefoglaló megjelöléssel: cselekményben). Ez a meghatározás lehetőséget ad arra, hogy hozzákapcsolódva megvizsgáljuk a jogi szabályozás rendszereiben rejlő különbségeket.

Ebből a szempontból nézve azt látjuk, hogy a büntetőjog tételesen felsorolja a büntetőjogilag jogellenes cselekményeket és az egyes bűncselekmények törvényi tényállását általában pontosan, részletesen írja le. Ezzel szemben a fegyelmi jog a fegyelmi vétségekre vonatkozóan csupán keret-tényállást ad. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik mind a szovjet, mind a magyar fegyelmi jogra.

Esetlegesen bírálható a fegyelmi vétségi tényállások jelenlegi szabályozásának tág volta, és rá lehet mutatni pl. a „munkafegyelmet sérti” fegyelmi vétségi pont ilyen fogalmazásának veszélyére. E veszély abban áll ugyanis, hogy ez a pont a dolgozó minden, a legcsekélyebb mértékben is szabálytalan cselekményére is alkalmazható. Ezt a pontot esetleg ki lehetne egészíteni egy részletesebb példaszerű felsorolással, de sem ennek, sem a többi vétségnek konkrét ismerveit, pontos tényállását nem lehet jogszabályban meghatározni. A munkajogviszonyban állók kötelezettségei ugyanis olyan sokrétűek, a munka

² Az Oroszországi Föderatív Szocialista Köztársaság Büntetőtörvénykönyve 112. §-ához fűzött 1. megjegyzés pl. a hivatalos hatalommal való visszaélés, a hatalom gyakorlásában mutatózó tétlenség és a szolgálat hanyag ellátásának csekélyebb társadalmi veszélyességet felmutató eseteit fegyelmi hatáskörbe utalja.

³ SZTUDENIKIN, Sz. Sz.: A szovjet államigazgatási jog. Egyetemi tankönyv. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 94. p.

jellegétől, a munkakörteől függően oly különbözőek, hogy az azok megsértésével elkövetendő vétségeket felsorolni sem lehet.⁴ A munkajog a fegyelmi vétségek körét csak keret-tényállással tudja megvonni.

Még erőteljesebben látszik a két szabályozás közötti különbség, ha azt vizsgáljuk, mi tölti ki a fegyelmi jogi keret-tényállásokat. Elsősorban természetesen maguk a munkajogi jogszabályok, a Munka Törvénykönyve egyes konkrét rendelkezései (a vállalati munkarend kötelező voltára, a munkaidőre, munkabérré, túlmunkára stb. vonatkozó előírások). Ezen túlmenően azonban nemcsak jogi normák megsértése valósít meg fegyelmi vétséget, hanem bizonyos erkölcsi, konvencionális szabályok megsértése is. Nyilvánvalóan nem lehet tételesen felsorolni, melyek a szocialista munkaerköles szabályai, vagy körülírni, hogy milyen az a magatartás, mely valakit méltatlanná tesz munkaköre ellátására. Ezeknél a fegyelmi vétségeknél gyakori, hogy az elkövető cselekménye nem valamely munkajogi szabályba ütközik, hanem magatartása a szocialista erkölcs általános szabályaival kerül ellentétbe, és ezáltal válik fegyelmi vétségé. Az is lehetséges, hogy ugyanaz a magatartás az egyik elkövető tekintetében megvalósítja a fegyelmi vétséget, a másik elkövetőnél pedig nem. Itt arra gondolunk, hogy ugyanaz a magatartás, amely méltatlanná tesz egy felelős beosztásban levő vezető dolgozót munkakörének betöltésére, nem valósít meg fegyelmi vétséget egy segéd munkásnál.⁵ De azonos munkakörben dolgozóknál is eltérő elbírálás alá eshet ugyanaz a magatartás, ha az egyik nem bizalmas, a másik pedig bizalmas beosztásban dolgozik. Ennek megítélésénél pl. nem munkajogi, hanem egyéb jogszabályok, ennek hiányában a közfelfogás tölti ki tartalommal a keret-tényállást.

A fegyelmi felelősséget tehát munkajogi keret-tényállások alapítják meg, melyek tartalmát csak részben adják jogszabályok, részben pedig azokat erkölcsi szabályok, s a szocialista együttéléstről és magatartásról kialakult általános felfogás tölti ki.⁶

⁴ Jampolszkaja a fegyelem fogalmát vizsgálva kifejti, hogy „...ténylegesen nem a viszonylag szűk értelemben vett munkafegyelem-fogalomról van szó, hanem a szolgálati kötelezettségekről egészükben véve, ezek között pedig a velük kapcsolatos polgári és társadalmi kötelezettségekről”. További vonatkozásaiban vizsgálva a kérdést így ír: „Így tehát az állami alkalmazottak fegyelmi vétségének tárgya az összességében vett szolgálati fegyelem, függetlenül funkcionális vonatkozásától, vagyis mind a munka-, mind a pénzügyi-, mind a terv-, mind bármely egyéb fegyelemsértés a fegyelmi vétség tárgyát képezheti.” (JAMPOLZKAJA, C. A.: Szolgálati fegyelem és fegyelmi vétség. Szovjet-jogi Cikkgyűjtemény, II-1951. 11—12. sz. 59. és 60. p.)

⁵ Weltner Andor rámutat a betöltött munkakörteől függő különböző elbírálás szükségességére. „Ügyelnünk kell azonban arra, hogy más és más mértékkel kell mérnünk az eset körülményeinek megfelelően. Így pl. nyilvánvaló, hogy mennél magasabb képzettségű és beosztású dolgozóról van szó, annál szigorúbb mértéket kell alkalmazni.” (WELTNER Andor: Munkajog. 2. füz. Bp. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1949. 223. p.)

⁶ Kratochvil a felelősség és köteletség egymáshoz való viszonyából kiindulva foglalkozik az erkölcsi és jogi köteletség kérdésével „A felelősség és a köteletség nem képeznek azonos fogalmakat, azonban mégis elválaszthatatlanul függnek egymással össze. A munkajog összes jogi kötelezései egybekapcsolódnak a felelősséggel; aki köteles valamit tenni vagy magatartást tanúsítani, az felel is azért, hogy köteletségét teljesíti.

A kötelesek teljesítése azonban nemcsak jogi eszközök révén kerül kikényserítésre. A mi társadalmi viszonyaink mellett a munkavállaló mindennemű jogi kötelezése egyúttal erkölcsi köteletség is. Azonban nem minden erkölcsi köteletség képez mindenkor jogi kötelezést.” (KRATOCHVIL, Zdenek: A munkavállaló felelőssége a munkajogban. Socialisticka Zakonnost, 1958. 1. sz. — Az Állam- és Jogtudományi Intézet fordítási anyaga CS 756.)

Igen, de az erkölcsi szabályok csak erkölcsi következményt, erkölcsileg hátrányos megítélést vonhatnak maguk után. Viszont jogi szankciókat csak jogi normák megsértése esetén lehet alkalmazni. Ha tehát a jog ezekhez az erkölcsi, konvencionális szabályokhoz jogi következményt fűz, akkor ezek az eredetileg erkölcsi, vagy konvencionális szabályok éppen a jogi szankcionálás folytán a jogi norma formáját öltik.

Ez a körülmény még jobban hangsúlyozza a fegyelmi vétségek keret-tényállásszerűségét, mert a fegyelmi vétségi tényállások olyan irányban sem igazítanak el, hogy melyik erkölcsi szabályhoz fűződik jogi következmény, melyik erkölcsi szabály kizárólag erkölcsi és melyik egyben fegyelmi jogi értékelést is eredményező szabály.

Azt mondtuk, hogy a büntetőjog általában pontos, részletes tényállásokat ad, szemben a fegyelmi joggal. Az „általában” megjelölést hangsúlyozzuk, mert a büntetőjogban is vannak egyszerű diszpozíciók, sőt keret-tényállások is. Például ilyen keret-tényállása van az árdrágító visszaélés büntetvényének. A büntetőjogi keret-tényállást azonban mindig jogi, ha nem is mindig büntetőjogi szabályok töltik ki (így az árdrágító visszaélésnél a hatósági árra, egyes árucikkek legmagasabb árára stb. vonatkozó rendelkezések), és nemcsak a jogi szankciók által jogi normára emelt erkölcsi szabályok, mint a fegyelmi jog által szabályozott fegyelmi vétségek nagy részében.

A tételesjogi megkülönböztetés gyakorlati jelentőségét kétségtelenül nem lehet tagadni. Ez olyan állásfoglalás, amelyet a jogalkalmazó sok esetben hasznosan alkalmazhat.

Elméletileg azonban nem elegendő, mivel egyrészt nem ad eligazítást a jogalkotó számára, hogy mit minősítsen fegyelmi vétségnek és mit büncselekménynek, másrészt a jogalkalmazó számára sem ad elegendő segítséget éppen a határesetek területén.

Egyébként ez a hiányosság minden tételesjogi meghatározásra érvényes és ezek éppen ezért nem helyettesíthetik a más oldalról kiinduló meghatározási kísérleteket.

2. Részben a tételes szabályozásra, a különböző jogágak által adott törvényi tényállásra, de egyben a védett jogi tárgy különbözőségére utal *Zagorodnikov* elhatárolási elve, aki szerint fegyelmi szabálysértésen az olyan társadalmi viszonyok elleni sérelmet kell érteni, amely nem részesül büntetőjogi védelemben.⁷ E meghatározás helyességét vizsgálva nézzük meg tehát a két jogág által védett tárgy szerinti elhatárolás lehetőségét.

a) A büntetőjogi védelem az emberi cselekvések széles skálájára kiterjed, a legkülönbözőbb életviszonyokat felöleli. Az állam biztonsága, a társadalmi tulajdon éppúgy a büntetőjogi védelem tárgya, mint az ember élete, személyi tulajdona, az emberi szabadság és méltóság. Ezzel szemben a munkajog, illetve annak egy részét kitevő fegyelmi jog az állami szerv, intézmény, vállalat belső rendjének védelmét szolgálja, célja a munkajogviszonyból fakadó kötelezettségek megtartásának biztosítása.⁸ A fegyelmi jog rendeltetése kétség-

⁷ ZAGORODNIKOV, N. I.: A cselekmény jogi tárgyának jelentősége a büntetés kiszabásánál a szovjet büntetőjogban. Trudi Voennojuridiceszkoi Akademii, Moszkva, 1949. 12. p.

⁸ Részben az eredménytől függő elbírálásra is utal Kádár Miklósnak a közhivatalnok fegyelmi vétségére vonatkozó meghatározása: „Közlelebről fegyelmi vétség a közhivatalnok olyan magatartása, amely nem felel meg azoknak az igényeknek, követelményeknek, amelyeket az állam, illotőleg a felettes hatóság (vezető) az alkalmazottal

kívül az, hogy a zavartalan munkamenetet biztosítsa, a munkajogviszonyból folyó kötelezettségek megtartására nevelje a dolgozókat, a vállalat rendjét sértőket büntesse.⁹

A büntetőjoggal szemben a fegyelmi jog valóban egyfajta társadalmi viszonyon, a munkaviszonyon épülő felelősséget állapítja meg. Ennek az sem mond ellent, hogy a fegyelmi vétségek között vannak olyanok, amelyek a munkával kapcsolatban állnak és olyanok, amelyek a fegyelmileg felelős személy munkájával közvetlen kapcsolatban nem állanak. Mindenesetre külön kell megvizsgálnunk a kétféle fegyelmi vétséget.

Ha a fegyelmi vétségek első — kizárólag a munkavégzéssel összefüggő — csoportját nézzük, ez igazolását adná a védett jogi tárgy alapján történő elhatárolásnak. E vétségek ugyanis egyszerűen összefoglalhatók így: munkaviszonyban álló személy, aki szolgálati köteleességét vétkesen nem, vagy nem megfelelően teljesíti, fegyelmileg felelős.¹⁰

A fegyelmi vétségek másik csoportja nem közvetlenül a belső munkafegyelmet sérti, illetőleg nem a munka végzése során, azzal összefüggésben valósul meg, hanem azt akár a munkahelyen belül, akár a munkahelyen kívül és munkaidőn túl, az elkövető nem munkavégzéssel kapcsolatos magatartása valósítja meg. Ha egy munkavállaló a vállalati munkarend utasításait megtartja és munkájában hiányosság nem észlelhető, de a munkahely nyugalma és rendje hangos veszekedéssel vagy esetleg verekedéssel megbontja — különösen, ha ez nem egyszeri eset —, e magatartás kimeríti a fegyelmi vétség tényállását. Bár munkáját hiánytalanul ellátja, mégis alkalmatlanná válik munkaköre betöltésére, mert a fegyelmi keret-tényállás belső tartalmát, a szocialista együttélés szabályait sértette meg. Értelmezhető azonban úgy is, hogy magatartása egy másik fegyelmi vétségi pontba ütközik, vagyis a munkafegyelmet sértette meg. Az ilyen magatartás ugyanis a vele együtt dolgozókra káros hatással van, akadályozza a környezet munkáját és rossz példaként szolgál.

Távolabbinak és nem közvetlennek látszik a kapcsolat a belső munkarenddel, a munkaviszonyból folyó kötelezettségekkel olyankor, ha az elkövető a munkahelyen kívül és munkaidőn túl tanúsít olyan magatartást, amelyért fegyelmi felelősséggel tartozik. A Munka Törvénykönyvében írt botránnyos

szemben túmaszt, s ezáltal megsérti a hivatal belső rendjét, a szolgálat szabályait, de magatartásának következményei a hivatalon kívül nem keletkeznek.” (KÁDÁR Miklós: Büntetőjog. Különös rész. 1. köt. Bp. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1957. 166. p.)

⁹ Alekszandrov rámutat, hogy „A szocialista munkafegyelem mindenekelőtt maguknak a dolgozóknak a fegyelme, nem pedig az a fegyelem, amelyet a kizsákmányoló osztályok képviselői kényszerítenek rá a dolgozókra. Ez a fegyelem öntudatos fegyelem, mert azon alapszik, hogy a dolgozók felismerik munkájuk ideje alatt a fegyelem feltétlen szükségességét... A szocialista munkafegyelem továbbá önkéntes jellegű, mivel a dolgozók túlnyomó többsége úgy tekinti a munkafegyelem megtartására vonatkozó köteleességét, mint a társadalommal szembeni elsőrendű erkölcsi köteleességét.” (ALEKSZANDROV, N. G.: A szovjet munkajog. Bp. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1953. 35. p.)

¹⁰ „Elsősorban a munkaviszony tartalmát alkotó kötelezettségek megszegése valószínűleg meg fegyelmi vétséget. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a munkajogviszony minden egyes tartalmi elemének megsértése egyben már fegyelmi vétség is, mert munkajogunk csak a vétkesen elkövetett súlyosabb kötelezettségsértéseket minősíti fegyelmi vétségnek.” (WELTNER Andor: Munkajog. 2. füz. Bp. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1959. 213. p.)

vagy erkölestelen életmód, vagy munkakörre méltatlanná tevő magatartás nyilvánvalóan az olyan magatartás, mely a szemlélőkből rosszallást vált ki. A botránnyokozás (ha ez nem is meríti ki a bűncselekmény tényállási elemeit) felháborodást, hátrányos megítélést vált ki a környezetből az elkövetővel szemben. Ahol az elkövetőt ismerik (pl. lakóház), ott nemcsak az illető személyére, hanem bizonyos fokig a munkahelyére vonatkozóan is — személyén keresztül — ilyen hátrányos vélemény alakulhat ki. Így az ilyen magatartás alkalmas arra, hogy pl. egy közhivatalba vetett bizalmat károsan befolyásoljon. Ezen túlmenően az ilyen magatartás — büntetőjogi fogalommal élve — veszélyeztetésként is felfogható. Hosszabb időt tekintve ugyanis nem képzelhető el, hogy valaki üzemében, hivatalában pontos, rendes munkás vagy tisztviselő legyen, és ugyanakkor a magánéletében botránnyokozó garázda személy. Az életmód előbb-utóbb kihatással lehet az illető munkájára és az, ha nem is sérti, de veszélyezteti a munkahely belső rendjét.

A fegyelmi vétségek mindkét csoportjáról elmondhatjuk tehát, hogy azok a fegyelmi jog által védett belső rendet sértik vagy veszélyeztetik. Az eddigiek szerint megáll az, hogy mindkét felelősséget a jogvéde tárgy sérelmére elkövetett támadás alapozza meg. Mint mondtuk azonban, a munkajog által védett jogtárgy minden esetben a vállalat belső rendje, ezzel szemben a büntetőjog védelme számos jogtárgyra terjed ki.

Egy bűncselekmény elkövetése nem járhat és nem is jár mindig fegyelmi felelősségrevonással. Például könnyű testi sértés büntette esetén a védett jogtárgy a polgárok testi épsége; annak megsértésével a munkaviszonyban álló dolgozó egyéb módosító körülmények híján (pl. hivatalban elkövetés, botránnyokozás) nem sérti a vállalat belső rendjét, s éppen ezért nem valósít meg fegyelmi vétséget.

Vizsgáljuk most külön a munkával össze nem függő súlyos bűncselekmények esetét. A védett jogtárgy szerinti különbségtétel mint egyedüli különbségtételi alap itt már megdőlt, mert az, hogy az ilyen bűncselekmény egyben fegyelmi vétség is lehessen, véleményünk szerint a betöltött munkakörtől, illetve beosztástól is függ. A súlyos bűncselekmény esetében a védett jogi tárgy például az emberélet, testi épség, a polgárok javai. Az ilyen jogtárgyak sérelmére elkövetett súlyos bűncselekmény esetleg nem ad alapot fegyelmi felelősségrevonásra egy segéd munkásnál, de kétségtelenül méltatlanná, illetőleg alkalmatlanná teszi az elkövetőt egy fontos, felelős vagy bizalmas munkakör ellátására. Az ilyen alapon indított fegyelmi eljárás esetén is a védett jogtárgy a vállalat belső rendje, amely megkívánja, hogy felelős beosztásban olyan személy dolgozzék, aki a munkahelyén kívül is kifogástalan magatartást tanúsít.

b) Más a helyzet azonban akkor, ha a két jogág által védett jogtárgy azonos, vagy szoros kapcsolat van köztük, mint a hivatali büntettek, illetve a munkával összefüggő bűncselekmények esetében.

A hivatali bűncselekmények fogalmára jellemző kritérium a szovjet büntetőjog kommentárai szerint az a körülmény, hogy ezek a bűncselekmények a jog által szabályozott és védett társadalmi viszonyoknak az ellen a csoportja ellen irányulnak, amelyek az államapparátus rendes munkájának tartalmát alkotják a szovjet állam és a szocialista népgazdaság vezetésével kapcsolatban. Ez a megfogalmazás — mely a mi viszonyainkra is alkalmazható — kifejezi e bűncselekménycsoport tekintetében a fegyelmi és büntetőjogi tárgyazonosságot.

A hivatali bűncselekményekkel részletesen nem kívánok itt foglalkozni, mert ezeknél a minősítést nemcsak a támadás tárgya határozza meg, hanem különösen annak az alanya. Hogy az illető bűncselekmény a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett sikkasztásnak vagy hivatali sikkasztásnak minősül-e, attól függ, hogy az elkövető közhivatalnok-e vagy sem. Mindenesetre az alanytól függő minősítést figyelmen kívül hagyva a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett sikkasztás esetén azonos a büntetőjog és a munkajog által védett tárgy.

Nem kétséges, hogy az az elméleti megállapítás, amely a kétféle felelősségi rendszert a védett jogtárgy szerint különbözteti meg, mélyebbre megy, inkább a lényegre érinti, mint az a nézet, amely csak a törvényi tényállások alapján állapít meg különbséget.

A védett jogtárgy mint elhatárolási alap — azon túlmenően, hogy természetesen hangzik is — nagyrészt helytálló. Ha a két jogág célját, rendeltetését nézzük egész jogrendszerünkbe beillesztve, sok igazolást kapunk nemcsak az általunk vizsgált kérdésben, hanem más kérdések körében is a védett jogtárgy szerinti különbségtételre. Azonban — mint éppen a hivatali bűncselekményeknél láttuk — ez az elmélet sem kielégítő, vagy legalábbis egyedüli és kizárólagos elhatárolási elméletként nem állhat meg.

3. Sok vita folyt és folyik a jogirodalomban a társadalomra való veszélyesség mint elhatároló ismérv körül. Így többek között Szaharov és Tureckij¹¹ támadták azokat a nézeteket, amelyek a fegyelmi vétséget mint a társadalomra nem veszélyes cselekményt különítik el a bűncselekménytől. Ilyen, az előbbiektől vitatott nézeteket fejt ki pl. Vasziljev, aki szerint a bűncselekmény veszélyes a társadalomra; a többi jogsértés viszont éppen azért nem jár büntetőjogi, hanem csak államigazgatási, polgári jogi vagy fegyelmi jogi felelősséggel, mert nem tartalmaz társadalmi veszélyességet.¹² Hasonló a véleménye *Szejdernek* is, aki szerint „A társadalmi veszélyesség a bűncselekménynek csak egyik vonása, a fegyelmi vétségnél pedig társadalmi veszélyesség nincs és az csak nem jogszerű cselekmény”.¹³

E nézetekkel szemben Kiricsenko,¹⁴ Szaharov és Tureckij véleménye szerint mind a bűncselekmény, mind a fegyelmi vétség veszélyes a társadalomra.

Véleményünk szerint ez utóbbi nézet a helyes, mert a szocialista társadalom, de a szocializmust építő társadalom jogrendszere is alapelveiben egységes. A törvényi szabályozás jogáganként, a szabályozott társadalmi viszonyoktól függően differenciálódik, a szankeiók természetesen mások, de a különböző jogágak a maguk eszközeivel a szocializmust építő társadalmi rendet védik. Ez a körülmény határozza meg a különböző és egymástól eltérő társadalmi viszonyokat szabályozó jogágak egységes elvi alapját. Ebből következik az is, hogy nemcsak a büntetőjog, hanem a többi jogág is a saját jellegé-

¹¹ SZAHAROV, A. B.: A hivatali bűncselekmény és a fegyelmi vétség. Cikkgyűjtemény, Jogtudományi Közlöny melléklete, V-1955. 6. sz. és TURECKIJ, M.: A bűncselekmény és a fegyelmi vétség. Szocialiszticeszkaja zakkonoszty, 1956. 10. sz. Állam- és Jogtudományi Intézet Fordítási anyaga, Sz 1082.

¹² Ld. SZAHAROV i. m.

¹³ Ld. TURECKIJ i. m.

¹⁴ KIRICSENKO, V. F.: A hivatali bűncselekmények a szovjet jogban. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1958.

nek megfelelően csak az olyan cselekményeket szankcionálja, amelyek a társadalomra valamilyen módon veszélyesek.

A fegyelmi jogot tekintve — véleményünk szerint — minden fegyelmi vétség veszélyes a társadalomra. A fegyelmi jog a vállalat belső rendjét, a zavartalan munkamenetet védi. A mi társadalmi berendezkedésünk mellett azonban az egyes vállalat nem elszigetelten önálló termelési egység, hanem a népgazdaság egészének egy egysége, s mint ilyen, számtalan szállal fűződik az egészhez. E szálakon keresztül munkája, teljesítménye kisebb vagy nagyobb mértékben befolyással van az egészre. A szocialista gazdálkodás jellegzetesége, hogy a népgazdaság valamennyi ágát az egységes állami terv fogja össze, az egyes vállalati tervek alkotják az ágazati tervet, az ágazati tervek összessége adja az egységes népgazdasági tervet. Tehát a tervek láncolatában bármelyik részen elakadás, lemaradás mutatkozik, ez nemcsak az illető rész vagy vállalat teljesítményére hat ki, hanem éppen a kapcsolódások folytán sokkal messzebbmenő kihatása lehet.

Fegyelmi vétség tehát éppen úgy társadalomra veszélyes cselekmény, mint a bűntett. A fegyelmi vétség minden esetben, még ha nem is jár konkrét vagyoni következményekkel, kedvezőtlenül hat ki annak az intézménynek vagy vállalatnak a munkájára, amelynél elkövették, és veszélyeztethet más, az állam szempontjából fontos érdeket (pl. a fegyelem megsértése a közlekedésben, balesetelhárítási szabályok megsértése stb.).

A társadalmi veszélyesség megnyilvánulása a bűncselekményben és hiánya a fegyelmi vétségben tehát nem megkülönböztetési alap, mert a társadalmi veszélyesség mindenfajta jogi felelősség lényeges feltétele. Ha egy cselekmény nem veszélyes a társadalomra, azt a fegyelmi jog sem szankcionálja. Ez folyik abból, hogy jogrendszerünk alapelveiben egységes és jogágazati tagozódása csupán a szabályozott életviszonyok sokféleségét és a jogi eszközök ezeknek megfelelő különbözőségeit tükrözi (azokra megfelelően levetített szabályozásokkal).

4. Más kérdés az, hogy egy cselekmény valamely jogágba való tartozása függhet-e attól, hogy a társadalomra veszélyességének foka nagyobb-e vagy csekélyebb. Itt visszautalunk a törvényi tényállások különbözőségére a két jogág cél és rendeltetés szerinti különbözőségének is figyelembevételével. Ha hozzávesszük a két jogágban meghatározott büntetési nemeket és tételeket, láthatjuk, hogy a kétféle felelősség súlybeli értékelése a két jogág által meghatározott szankciókban is kifejezésre jut. A büntetőjog azt is figyelembe veszi, hogy a társadalomra nagyobb fokban veszélyes cselekményeket kell elbírálni, ezért szankciói súlyosabbak, mint a fegyelmi jogé.

Nem tagadható tehát egy bizonyos fokozatkülönbség a társadalmi veszélyesség tekintetében, és ezt a fokozatkülönbséget ismeri el a törvényhozás a bűncselekményre, illetőleg a fegyelmi vétségre alkalmazott szankciók megállapításánál.

Kérdés most már az, hogy a fokozatkülönbség törvényhozási értékelésén túlmenően a kétféle felelősséget kizárólag a társadalmi veszélyesség foka szerint határoljuk-e el egymástól.

Tureckij és a már hivatkozott szovjet szerzők véleménye szerint azt, hogy egy cselekmény tekintetében melyik felelősségi rendszer érvényesül, a cselekmény társadalmi veszélyességének foka határozza meg. Akkor érvényesül fegyelmi és nem büntetőjogi felelősségrevonás, amikor a cselekmény társadalomra veszélyességének foka nem olyan mértékű, hogy az állami kényszer

különösképpen szigorú formájához, a büntetőjogi megtorláshoz kelljen folyamodni.¹⁵

Ez a fokozati különbségtétel lehet elhatárolási alap, de — mint majd később kifejtjük — itt sem egyedüli elhatárolási alap — a hivatali bűncselekményeknél, illetve a munkával összefüggő bűncselekményeknél. (Kircsenko és Szaharov is kizárólag a hivatali bűncselekményekkel hasonlít össze.) A hivatali bűncselekmények és fegyelmi vétségek közötti különbség ugyanis nem határozható meg a jogvédte tárgy alapján, minthogy mind az egyik, mind a másik ugyanazt a tárgyat sérti, illetve veszélyezteti. A társadalmi veszélyesség fokozatkülönbözőségének mérlegelése viszont eligazíthat atekintetben, hogy a cselekmény mikor vonható az egyik és mikor a másik felelősségi rendszer körébe.¹⁶

Ha azonban nemcsak a bűncselekmények egy meghatározott körét vizsgáljuk, hanem a munkajog, illetve annak egy részét kitevő fegyelmi jog egészét vetjük össze a büntetőjog egészével, más eredményre jutunk. Ilyen nézőpontból azt kell megállapítanunk, hogy a fegyelmi és büntetőjogi felelősségrevonás alapját nem a társadalomra való veszélyesség fokának különbsége adja.

A társadalmi veszélyesség foka *először* is azonos lehet, mint pl. az Mt. 112. § 1. pontjába felvett fegyelmi vétségeknél; *másodszor*, ha a bűncselekményt fegyelmi vétséggé minősítő pontot figyelmen kívül is hagynánk, akkor sem mondhatnánk el minden esetben, hogy minden bűncselekmény társadalmi veszélyességi foka nagyobb, mint a fegyelmi vétségé. Ez a tétel csak nagy általánosságban igaz, de senki sem állíthatná, hogy pl. a társbérlővel szemben elkövetett becsületsértés, sőt könnyű testi sértés, vagy a féltékenységből elkövetett levéltitok megsértése nagyobb veszélyt jelent a társadalomra, mint pl. egy szabályszerűen kiadott utasítás nemteljesítése, mely a vállalat munkamenetében komoly fennakadást eredményez.

Ilyenkor a társadalmi veszélyesség foka szerinti értékelés átfordul, és ez az ítéletben is kifejezésre jut. Amíg az említett példában a bűncselekmény miatt kiszabott büntetőítélet kisebb pénzbüntetéssel sújtja az elkövetőt, addig a fegyelmi vétség elkövetőjére azonnali hatályú elbocsátást szabhat ki a fegyelmi hatóság.

Ha tehát a konkrét esetekre kellene alkalmaznunk olyan elméleti megállapítást, hogy kizárólag a társadalmi veszélyesség foka az, amely valamely cselekményt egyik vagy másik felelősségi rendszer körébe utal, téves eredményre jutnánk.

¹⁵ KRATOCHVIL, bár a kétféle felelősség elhatárolásának problémájával nem foglalkozik kifejezetten, mégis állást foglal a társadalmi veszélyesség foka szerinti megkülönböztetés mellett. Az idézett munkájában ugyanis, amikor ellenzi a pénzbírság mint fegyelmi büntetés alkalmazását, kifejti: „Más a helyzet akkor, ha a munkafegyelem megsértése olyan társadalmi veszélyességi fokot ér el, hogy azt a törvény bűncselekménynek, vagy közigazgatási kihágásnak minősíti. Ilyenkor helyénvaló a törvény által meghatározott pénzbírság. Az ilyen esetben az embert a bűncselekmény vagy a kihágás elkövetőjeként üldözzük, nem pedig munkavállalóként ezen minőségében; ez a felelősség nem munkajogi, hanem büntetőjogi felelősség.” (KRATOCHVIL i. m.)

¹⁶ „Hivatali bűncselekménnyé válik a fegyelmi vétség akkor, ha az olyan súlyos vagy olyan jellegű, hogy nemcsak a hivatal belső rendjét, a felettes hatóság engedelmeségi igényeit sérti, hanem olyan fokban veszélyes a társadalomra, hogy sérti vagy veszélyezteti a hivatali fegyelmen felül az állam, a jogrend által védett, értékesnek elismert tárgyakat, a dolgozók jogos érdekeit, a szocializmus építésének nagy ügyét.” (KÁDÁR i. m. 167. p.)

A kérdés, amiből kiindultunk, hogy a kétféle felelősség minőségileg más-e, vagy pedig csak mennyiségi különbség van közöttük. A probléma feloldásához elsősorban azt kell eldönteni, áthidalhatatlan ellentét van-e a két megoldás között?

Véleményünk szerint két fogalom közötti elhatárolásnak lehetnek csak mennyiségi mutatói, de ha minőségi mutatója van, abban mennyiségi tényezőknek is benne kell lenniök. Lehetséges, hogy ezek a mennyiségi tényezők nem is egyneműek, hanem különböző, különmemű mennyiségi tényezők összehatásaként áll elő minőségi változás. Jelen esetben pl. minőségi különbségtétel a két jogág által védett jogtárgy, melynek mennyiségi tényezői mélyebbre nyúlnak és a jogágazat tagozódásának elméleti kérdéseibe tartoznak. Ugyancsak minőségi különbségtétel a társadalmi veszélyesség megléte vagy hiánya, melynek mennyiségi tényezőit a jogelmélet már felkutatta és megtalálta minőségivé válásuk pontját.

Az eddigiek alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy sem az általunk minőségieknek nevezett elméletek valamelyike, sem a mennyiségi elmélet nem nyújt kizárólagos elhatárolási ismérvet. Ez a körülmény azonban nem jelenti azt, hogy egyetlen, illetőleg egyedüli elhatárolási ismérv híján nem lehetne a kétféle felelősség pontos elhatárolását megadni. Az eddigiekből éppen az tűnik ki, hogy ha csak egyetlen ismérvet ragadunk ki, nem jutunk minden szempontból kielégítő eredményre. Lehetséges, hogy az elhatárolás vonalát több ismérv együttesen adja meg, melyek közül egyik a minőségi elméletet, másik a mennyiségi elméletet igazolja. Mindenesetre azonban több ismérv egyszerű egymás mellé tevéséből meghúzott elhatárolási vonal komplikálttá, nehezen áttekinthetővé tenné a megoldást. Ha több ismérvet is sorakoztatunk fel egymás mellett, kell közöttük egy dominálnak lennie, amely elsőrendűen dönti el, hogy egy cselekmény melyik felelősségi rendszer körébe tartozik, és a többi ismérv csak kiegészítőül csatlakozik a főismérv mellé, amikor az magában nem elégséges a konkrét eset eldöntéséhez.

5. Ha keressük ezt a főismérvet, van egy körülmény, amelyről eddig nem beszéltünk, és amelyről nem szabad megfeledkeznünk. A büntetőjogi felelősségrevonás egyetlen alapja az, hogy a felelősségrevont személy bűncselekményt követett el. Az, hogy ez a személy hol, hogyan, mikor és miként követte el a büntetőjogilag értékelhető cselekményt, a felelősségrevonás szempontjából közömbös, legfeljebb csak a minősítésnél van jelentősége.

A fegyelmi jog viszont nem gyakorolható minden állampolgárral szemben, csak az a vállalat gyakorolhatja azzal a dolgozóval szemben, aki a vállalattal munkajogviszonyban áll. A munkajogviszony munkaszerződésen alapszik, melyben a munkavállaló vállalja a szerződéses kötelezettségek teljesítését, a munkafegyelmet megtartását, az előírások és utasítások szerinti munkavégzést. E szerződéssel egyúttal alárendeli magát a vállalat fegyelmi hatóságának.

A munkajogviszonyban álló dolgozó, amikor a vállalat belső rendjét sértő vagy veszélyeztető cselekményt követ el, vagy ilyen magatartást tanúsít, szerződéses kötelezettségét sérti meg, vagyis a fegyelmi vétség elkövetésével minden esetben szerződésszegést követ el. A szerződés az, amely jogot ad a vállalatvezetésnek a fegyelmi jogkör gyakorlására, és a szerződésszegés alapján indíthat fegyelmi eljárást és szabhat ki fegyelmi büntetést.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a fegyelmi felelősségrevonás alapját és lehetőségét csak a munkajogviszony, illetőleg az ezt keletkeztető munkaszerződés alapítja meg.

A fegyelmi felelősség tehát e vonatkozásban a polgári jogi szerződés-szegésből eredő felelősséggel mutat rokonságot, és pedig abban, hogy bár szankciói nem reparatív, hanem büntető jellegűek, a szerződés adta határokat, vagyis a munkajogviszony kereteit nem léphetik túl, csak azon belül, illetőleg arra kihatással büntethetnek. Ez utóbbin értendő a legsúlyosabb fegyelmi büntetés, az azonnali hatályú elbocsátás.¹⁷

A fegyelmi vétség tehát minden esetben szerződésszegés, pontosabban a munkaszerződés megszegése, amelynek speciális munkajogi kihatása, hogy a felelősségrevonás csak munkajogviszony fennállása esetén történhet meg.

Összefoglalva az eddig mondottakat, a fegyelmi jogi és a büntetőjogi felelősség között elsősorban minőségi különbség van, mert:

1. Csak munkajogviszonyban álló személy vonható fegyelmi felelősségre e jogviszonyból származó kötelezettségei megsértése miatt, mert a fegyelmi vétség egyben szerződésszegés, pontosabban a munkaszerződés megszegése. Éppen ezért a fegyelmi jogi szankciók csak a munkajogviszony keretein belül érvényesülnek.

2. Tételesjogilag különböznek. A büntetőjog általában részletes, pontos tényállását adja az egyes bűncselekménynek, amennyiben kivételesen kerettényállást ad, annak tartalmát mindig jogszabályi rendelkezések töltik ki. A fegyelmi jog viszont az egyes fegyelmi vétségnek csak kerettényállást adja meg és annak tartalmát — a jogszabályok mellett — jogilag csak a jogi szankcionálás folytán értékelhető erkölcsi és konvencionális szabályok töltik ki.

3. Különbség van a két jogág által védett jogi tárgy tekintetében is. A fegyelmi jog által védett tárgy a vállalat belső rendje, ennek közvetlen vagy közvetett megsértése vagy veszélyeztetése eredményezhet csak fegyelmi felelősségre vonást.

Ez az elhatárolási ismérv azonban nem alkalmazható a hivatali bűncselekmények és a munkával összefüggő bűncselekmények tekintetében, mert ezeknél a védett jogtárgy és a társadalmi veszélyesség jellege egybeesik. Itt a különbségtétel alapja elsősorban a cselekmény társadalmi veszélyességének foka.

II

Vizsgáljuk meg most a kérdést az eljárási oldalról, mégpedig úgy, hogy: 1. az egyik eljárás helyettesítheti-e, kizárhatja-e a másikat; 2. helyes-e, meg-

¹⁷ Érdekes vonása ennek a konkrét munkajogviszonyhoz kötött fegyelmi jogkör gyakorlásának az, hogy nem minden esetben van csak a konkrét munkajogviszonyhoz kötve, hanem általában a munkajogviszonyhoz. Gondolunk itt arra a körülményre, amikor a munkavállaló egy vállalatnál fegyelmi vétséget megvalósító cselekményt követ el, de még a felelősségrevonás előtt más vállalat alkalmazásába lép. Ilyenkor az előző vállalat kérésére és a megküldött adatok alapján az újonnan alkalmazó vállalatnak kell lefolytatnia a fegyelmi eljárást és meghoznia a fegyelmi határozatot. Ilyenkor a fegyelmi büntetés kiszabása túlterjed a konkrét munkajogviszony keretén (vagyis más vállalat szabja ki, mint ahol a cselekményt elkövették), de nem terjed túl magának a munkajogviszonynak keretén. Ebben a részében már nem hasonlítható a polgári jogi szerződésszegésből eredő felelősségrevonáshoz — még az engedményezés esetét figyelembe véve sem —, mert a dolgozó ilyenkor többnyire nem áthelyezéssel kerül át az új vállalathoz. Ha viszont a fegyelmi vétséget elkövető személy megszünteti munkaviszonyát, és új munkaviszonyt nem létesít, fegyelmileg nem lehet felelősségre vonni.

állhat-e a két eljárás egymásmellettsége; 3. az eljárási oldalról történő vizsgálat alátámasztja-e az eddigi megállapításokat?

1. Nézzük meg az első kérdést. Pótolhatja-e az egyik eljárás a másikat; a) a büntető eljárás a fegyelmi eljárást; b) a fegyelmi eljárás a büntető eljárást?

a) Egy munkaviszonyban álló dolgozó ellen munkájával összefüggő bűncselekmény miatt bünvádi eljárás indul, amelynek során jogerős ítélettel börtönbüntetésre ítélik. Ha a bűncselekmény egyben fegyelmi vétség is, alapot ad a fegyelmi eljárásra. A büntetést kiszabó bírói ítélet alapján — amely pedig megállapítja a tényállást, az elkövető bűnösségét — nem lehet fegyelmi határozatot hozni, hanem külön le kell folytatni a fegyelmi eljárást és csak annak során lehet meghozni a fegyelmi határozatot. A büntető eljárás tehát nem helyettesítheti a fegyelmi eljárást. De lege ferenda vizsgálva ezt a kettősséget, nem lenne-e egyszerűbb, ha a jogerős, bűncselekményt megállapító bírói ítélet fegyelmi eljárás nélkül is fegyelmi határozatot vonhatna maga után? Az említett esetben ugyanis a büntető bíróság által megállapított tényállás köti a fegyelmi hatóságot. Az Mt. 112. § 1. pontja alapján kiszabható fegyelmi büntetés előfeltétele a jogerős bírói ítélet, hiszen az Mt. V. 179. § magát a fegyelmi eljárást is felfüggeszteni rendeli a büntető eljárás jogerős befejezéséig. Ebben az esetben, úgy látszik, egyszerűbb lenne mellőzni a fegyelmi eljárást. Azonban — ahogyan több oldalról igyekeztünk megvilágítani a kétféle felelősség közti különbséget — a büntetőjogi felelősség nem mindig esik egybe a fegyelmi felelősséggel. Arra is rámutattunk, hogy nem mindig a büntetőjogi büntetés a súlyosabb. Így gyakori eset, hogy a büntető bíróság megállapítja ugyan a bűncselekményt, de a társadalmi veszélyesség kisebb fokára tekintettel mellőzi a büntetés kiszabását. A büntetőbírói határozatban megállapított tényállás köti a fegyelmi hatóságot, de a bírói mérlegelés már nem. Ugyanis, ha a büntető bíróság mellőzi is a büntetés kiszabását, a fegyelmi hatóság ugyanazt a tényállást mérlegelve úgy találhatja, hogy bár a felelősségre vont személy cselekménye büntetőjogi értékelést nem vont maga után, de a fegyelmi vétséget megvalósítja. Ezért a vétségért a fegyelmi hatóság marasztaló, sőt esetleg súlyos hatású fegyelmi határozatot is hozhat. Ezen túlmenve, ha a büntető bíróság bűncselekmény hiányában felment valakit, annak fegyelmi hatósága lefolytatva a fegyelmi eljárást és ugyanazon tényállást megállapítva, melynek alapján a büntető bíróság felmentő ítéletet hozott, fegyelmi büntetést szabhat ki.

Egy eset van, amikor a büntető eljárás, illetve a büntető bíróság ítélete azonnali hatállyal megszünteti a munkaviszonyt fegyelmi eljárás és fegyelmi határozat nélkül. Ez az Mt. V. 48. §-ában szabályozott eset, mely olyan munkakört betöltő dolgozókra vonatkozik, akik a büntető bíróság egyes jogoktól való eltiltást kimondó ítélete folytán e munkakörben nem alkalmazhatók és az ítélet jogerőre emelkedésekor munkaviszonyuk azonnali hatállyal megszűnik. Ez esetben — fegyelmi eljárás nélkül — kizárólag a büntető ítélet folytán a legsúlyosabb fegyelmi szankció valósul meg. Ez a rendelkezés azonban — mely kivételes — nem töri át azt a jogunkban általában érvényesülő elvet, hogy a büntető eljárás nem helyettesítheti a fegyelmi eljárást. Itt az a minden jogi szabályozásra egyaránt kiható társadalomvédelmi szempont érvényesül, hogy bizonyos bűncselekményt elkövető egyének ne tölthessenek be olyan munkakört, amelyben a társadalomra ártalmas tevékenységet fejthetnek ki. Éppen ezért nem a fegyelmi hatóság megítélésére bizza, hogy az az elkövetőt

fegyelmi eljárás során azonnali hatállyal elbocsátja-e, hanem ezt a máskülönben fegyelmi jogi szankciót a büntető ítélethez fűzi.

Ez egy eseten kívül még a foglalkozástól való eltiltást tartalmazó büntető ítélet alapján sem lehet fegyelmi eljárás nélkül, azonnali hatállyal megszüntetni a munkaviszonyt.

b) Vizsgáljuk most azt, hogy helyettesítheti-e a fegyelmi eljárás a büntető eljárást?

A fegyelmi jogkör gyakorlása a vállalat igazgatóját, az állami szerv, intézmény vezetőjét illeti meg. Ő rendeli el a fegyelmi eljárás megindítását a fegyelmi vétség gyanúja esetén és ő szabja ki a fegyelmi büntetést is. Tehát büntetőeljárás fogalmazásban az ügyész és bíró szerepét, vagyis nyomozó, vádemelő és ítélkező szerepet tölt be. A fegyelmi vétség súlyát nemcsak az eljárás második szakaszában, a határozat meghozatalánál mérlegeli, hanem már azt megelőzőleg is ő dönti el, hogy a munkavállaló cselekményéért, magatartásáért eljárást indít-e vagy sem. Bár az igazgató a fegyelmi vétség alapos gyanúja esetén köteles a fegyelmi eljárást azonnal megindítani, mégis a vétségek keret-tényállásszerűsége folytán sok esetben az igazgató egyéni felfogása dönti el, hogy az illető cselekményt fegyelmi vétségnek nyilvánítja-e, melyért az dolgozót felelősségre kell vonni. Az is lehet, hogy olyan cselekmény, amely az egyik vállalatnál nem von maga után fegyelmi büntetést — és arra ott nincs is szükség — a másik vállalatnál a vállalat sajátos helyzeténél fogva vagy az elkövetés gyakorisága miatt, helyesen, fegyelmi büntetést alapoz meg. Tehát az igazgató egyéni felfogásától eltekintve is vállalatonként másként alakulhat annak megítélése, hogy mi minősül fegyelmi vétségnek és a vétséggel milyen súlyú büntetés áll arányban. Ilyen szempontból sem lenne alkalmas a fegyelmi eljárás a büntető eljárás helyettesítésére, még a munkával összefüggő bűncselekmények esetében sem.

Ez azonban csak az egyik szempont, de nem ezen fordul meg a kérdés. Már a két jogág adta tényállásoknál beszéltünk arról, hogy bűncselekmény miatt csak az vonható felelősségre, aki a büntetőjog által meghatározott bűncselekményi tényállást valósít meg. A büntetőjogi büntethetőség alapja a törvényi tényállás bűnös megvalósítása, melyre vonatkozóan a törvény azt is megmondja, hogy az elkövető hogyan büntelhető. Nem büntetőjogi, hanem magasabb jogi, alkotmányos parancs, hogy büntető ítéletet csak bíróság szabhat ki.

Itt kell rámutatni arra is, hogy bár mindkét felelősségrevonás állami kényszer gyakorlása útján történik, mégis lényeges eltérés van e tekintetben is. Amíg a büntető felelősségrevonás az állam nevében megy végbe — a bíróság a Népköztársaság, tehát az egész állam nevében szabja ki a büntetést —, addig a fegyelmi büntetés kiszabása az illető állami szerv vezetője, vagyis a munkáltató részéről történik.

Ha a fegyelmi határozat pótolhatná a büntető ítéletet — figyelembe véve azt is, hogy a fegyelmi jog nem ismeri a büntetőjogi büntetéseket —, ezt úgy értékelhetnénk, hogy nem szabtak ki kriminális büntetést, vagyis az anyagi büntetőjognak az a parancsa, hogy a bűncselekmény elkövetőjére büntetést kell kiszabni, egyáltalán nem érvényesült. Ugyanakkor a munkáltató az igazságszolgáltatás funkcióit venné át, mely alkotmányellenes volna.

Mégis van olyan cselekmény, amely fegyelmi vétségi és bűncselekményi tényállást is megvalósít és amelynél csak a fegyelmi eljárás során való felelősségrevonás érvényesül. Ez a BHÖ 236/B. pontjába felvett társadalmi tulajdon

sérelmére lopással, sikkasztással stb. elkövetett kisebb súlyú bűncselekmény. Ez esetben az igazgató törvényi felhatalmazás folytán jogosult mellőzni a büntető eljárást megindító feljelentést és fegyelmi jogának gyakorlása körében vonhatja felelősségre az elkövetőt. A BHÖ-be felvett 1956: 11. tvr. a büntető feljelentés mellőzésének és kizárólag fegyelmi úton való felelősségrevonásnak korlátokat szab, amikor megállapítja, hogy ennek alkalmazása milyen feltételek megléte esetében lehetséges. Ilyen feltételek: a kár megtérítésének vállalása, öt éven belüli büntetlenség stb. A törvény külön hangsúlyozza, hogy e rendelkezés csak akkor alkalmazható, „ha az eset összes körülményeire — különösen az elkövető egyéniségére tekintettel — fegyelmi úton történő felelősségrevonás is kielégítőnek mutatkozik”.

Mindenesetre ez az egy kivétel, mely mint az egyes áll szemben az általánossal, nem rontja le azt a megállapítást, hogy a fegyelmi eljárás nem pótolhatja a büntető eljárást.

Itt választ is adhatunk az eljárás vizsgálatánál feltett három kérdés egyikére. Bár mindkét eljárásnál találtunk egy-egy kivételt, mégis a kivételes és a tipikus szembeállításával megoldva ezt a kérdést, úgy válaszolhatunk, hogy egyik eljárás sem pótolhatja, egyik sem helyettesítheti a másikat.

2. Vizsgáljuk meg most a két eljárás egymásmellettségét. Az eddig kifejtettek szerint ugyanazon cselekmény fegyelmi és büntetőjogi felelősségrevonást is eredményezhet. Egy személy egy cselekményért így kétszeresen, sőt esetleg háromszorosan is (polgári jogi felelősség) felelősségre vonható. Hogyan viszonylik ez a többszörös felelősség a ne bis in idem elvhez? Nyilvánvaló, hogy az a munkavállaló, akit a büntető bíróság büntető ítélettel sújt és fegyelmi hatóság ugyanezért a cselekményért fegyelmiileg is büntet, egy cselekményért kétszeres felelősségrevonásban részesül. Ilyenkor az is lehetséges, hogy a büntető ítélet kisebb hátránnyal jár a számára, mint a fegyelmi büntetés, például anyagi helyzetéhez mérten nem jelentős pénzbüntetés, vagy felfüggesztett börtönbüntetés, ugyanakkor a fegyelmi eljárás során azonnali hatállyal elbocsátják.

Ez a kétszeres felelősségrevonás mégsem ütközik a ne bis in idem tilalmába. E tilalom ugyanis csak azt fejezi ki, hogy egy személlyel szemben ugyanazon cselekményért egynemű jogkövetkezményt kétszer nem lehet alkalmazni. (Pl. súlyos testi sértés büntettéért és hatósági közeg ellen elkövetett erőszak büntettéért — ha azokat egy cselekménnyel valósítja meg — az elkövetőt nem lehet büntetőjogilag kétszer felelősségre vonni.) A fegyelmi és büntető felelősségrevonásnál azonban az az eset áll fenn, hogy egy cselekmény több jogág normáiba ütközik, éppen ezért az elkövetőnek minden megsértett jogi norma tekintetében felelnie kell. Cselekménye több jogág által külön-külön meghatározott törvényi tényállást valósít meg, amely a különböző anyagi jogokban megállapított jogkövetkezményekkel jár. Ezeket mindegyik jogágnak a maga területén különböző eljárások során lehet és kell megállapítania.

3. Az eljárás vizsgálatánál feltett harmadik kérdés válasza az előző két kérdésre adott válaszokból következik. Ha egyik eljárás sem helyettesíti a másikat (a kivételektől eltekintve), és helyes a két eljárás egymás mellett való érvényesülése, akkor az eljárási oldalról történt vizsgálat is megerősíti a kétféle felelősség anyagi jogi elhatárolásának szükségességét és helyességét.

ДИСЦИПЛИНАРНАЯ И УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ТРУДЯЩИХСЯ

Г. Гаранчи

В статье исследуются системы дисциплинарной и уголовно-правовой ответственности, связь этих видов ответственности и их разграничение с целью решения вопроса о том, соответствует ли параллельное осуществление указанных двух видов ответственности принципам социалистической законности и функции права.

Автор показывает необходимость разграничения, отыскивая признаки, при помощи которых может быть проведено данное разграничение. В связи с тем проанализируются в статье господствующие в социалистической юридической литературе теории, которые автор разделяет на «качественные» и «количественные» теории. В первую группу включает автор теории, усматривающие качественное различие между дисциплинарной и уголовно-правовой ответственностью и исходящие таким образом из того, что возможность разграничения дана различием составов, предусмотренных предписаниями соответствующих двух отраслей права, различием в охраняемом правовом объекте и наличием или же отсутствием общественной опасности. Количественными теориями называет автор теории, устанавливающие различие между двумя видами ответственности только в степени ответственности и различающие их только в зависимости от степени общественной опасности. Проанализировав эти теории, автор приходит к заключению о том, что применение одного только признака не обеспечивает удовлетворительного в каждом направлении результата. Между тем применение нескольких признаков без всякой дальнейшей оценки их значения привело бы к тому, что решение вопроса о разграничении было бы очень сложным и затруднительным. Автор считает основным признаком для разграничения факт, что рабочий или служащий, нарушая внутренний распорядок предприятия или вызывая опасность такого нарушения не выполняет принятых на себя трудовым договором обязанностей, т. е. совершением дисциплинарного проступка он всегда нарушает договор. Таким образом привлечение определенного лица к дисциплинарной ответственности основывается исключительно на трудовом отношении или на трудовом договоре, которым создано трудовое отношение. Наряду с этим основным признаком, однако, в случаях, когда такое решение вопроса о разграничении не является достаточным, следует применить также иные признаки в качестве дополнительных признаков.

В другой части статьи автор подходит к рассматриваемому вопросу с процессуальной стороны, анализируя проблему, относящуюся к тому, могут ли заменить друг друга привлечение к дисциплинарной ответственности и уголовный процесс, правильно ли возбудить параллельно как дисциплинарное, так и уголовное производство. Автор приходит притом к заключению, что дисциплинарное дело и уголовный процесс не могут заменить друг друга и в нынешней фазе развития правильно провести оба процесса отдельно. В конечном счете автор считает, что исследование с процессуальной стороны подкрепляет выводы в области материального права.

LA RESPONSABILITÉ DISCIPLINAIRE ET PÉNALE DU TRAVAILLEUR

Mme Gabrielle Garancsy

L'étude examine les systèmes de la responsabilité disciplinaire et de la responsabilité pénale, les rapports existant entre l'une et l'autre et la ligne de démarcation qui les sépare; tout ceci pour voir si l'existence parallèle de ces deux systèmes est en harmonie ou non avec la légalité socialiste et la fonction sociale du droit.

L'auteur signale la nécessité d'une telle délimitation et recherche le critère à l'aide duquel cette délimitation peut être effectuée. Dans cet ordre d'idées elle examine les doctrines qui dominent dans la littérature juridique socialiste en les répartissant en doctrines «qualitatives» et «quantitatives». Dans la première catégorie l'auteur range les opinions qui considèrent la responsabilité disciplinaire et la responsabilité pénale comme qualitativement différentes et qui retrouvent ainsi le critère de la délimitation dans les faits visés par les deux branches respectives du droit, dans la diversité des objets juridiquement protégés ainsi que dans la présence ou l'absence du danger social que ces faits comportent. L'auteur considère par contre comme des théories «quantitatives» les opinions qui considèrent les différences entre les deux espèces de la responsabilité

comme une différence dans le degré de leur caractère dangereux pour la société. Après avoir analysé ces opinions, l'auteur arrive à la conclusion que l'application d'un seul critère ne suffit pas pour obtenir un résultat qui de tous les points de vue soit satisfaisant. D'autre part une ligne de démarcation résultant d'un simple cumul de plusieurs critères rendrait, suivant l'auteur, la solution compliquée et obscure. L'auteur considère comme le critère principal de la délimitation le fait que le travailleur se trouvant dans une relation de travail, en commettant un acte contraire ou dangereux à l'ordre intérieur de l'entreprise, enfreint son obligation résultant du contrat de travail, respectivement en commettant une faute disciplinaire, il agit dans tous les cas en violation de ce contrat. La base de la procédure disciplinaire n'est donc donnée que par l'existence d'une relation de travail, respectivement par un contrat de travail d'où cette relation est née. Toutefois, au cas où ce critère principal ne suffit pas pour effectuer la délimitation, d'autres critères doivent être également pris en considération à titre subsidiaire.

Dans la deuxième partie de l'étude l'auteur examine la question sous son aspect procédural et ceci pour savoir si les procédures disciplinaires et pénales peuvent se substituer réciproquement et si leur application parallèle soit à recommander ou non. L'auteur conclut en ce sens que les deux procédures ne sont pas aptes à se substituer l'une à l'autre et que dans la période actuelle de l'évolution il est opportun de poursuivre le cas échéant deux procédures distinctes. Pour terminer, l'article constate que les recherches entreprises dans le domaine de la procédure servent à confirmer les constatations faites sur le terrain des règles matérielles de droit.

SZEMLE

Szverdlov, G. M.: Szovjet családjog*

PAP TIBOR

Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítőjének megindulásakor foglalkoztunk e helyen egy lengyel családjogi tankönyvvel, amelynek kialakítására — mint annakidején rámutattunk — elvitathatatlan hatással volt Szverdlov szovjet professzor „Szovjet családjog” c. 1951-ben közzétett tankönyve.¹ Jelen recenziómban az illusztris szovjet szerzőnek azonos című, 1958-ban közreadott művével foglalkozunk.

Szverdlov a szovjet családjogi elmélet legkiemelkedőbb és legtermékenyebb művelője. Nemzetközi tekintélyét az a tény is mutatja, hogy nem jelenik meg a családjogot tárgyazó jelentősebb szovjet vagy népi demokratikus munka, amely ne utalna nézeteire, ne foglalna valamilyen formában állást az általa vitatottként felvetett kérdésekben. Neve a magyar jogászolvasók előtt sem ismeretlen. 1951-ben a szocialista magyar családjogi törvény kodifikálására irányuló munkálatok idején jelent meg „Házasság és válás” c. monográfiájának magyar fordítása.² E munka így igen értékes segítséget nyújtott a törvényhozónak a szovjet szocialista családjog beható megismerése és készülő új törvényünk egyes intézményeinek erre is figyelemmel levő megfelelő kialakítása tekintetében. De még ezt megelőzően olvashattuk egyik, a népi demokratikus országok családjogával foglalkozó értékes tanulmányát magyar nyelven is,³ amely első ízben közvetítette számunkra a baráti népi demokráciák törvényhozásának a családi viszonyok szocialista fejlődésén alapuló és szocialista fejlesztése irányába mutató megoldásait.

Szverdlov jelen tankönyve az utóbbi években örvendetesen gazdagodó szocialista családjogi irodalom⁴ jelentős alkotása. Jelentős, mert mint tankönyv a családjog egészére nézve ad áttekintést, s e jelentőségét fokozza számunkra az, hogy mint az 1951-ben megjelent első szovjet családjogi tankönyv⁵ tulajdonképpen bővített és átdolgozott kiadása, a hatályos szovjet családjogi szabályozásról nyújt áttekintést és egyben részletekbe menő ismereteket.

Ha azonban csak ennyiben értékelnénk a művet, igazságtalanok lennénk. A könyv többet nyújt. Tankönyv jellegének érintése nélkül széles körben nyúl a bírói gyakorlatból vett példákhoz, s azokat nemcsak illusztrációképpen alkalmazza, de állást is foglal a gyakorlat helyeselt vagy általa nem osztott megoldásaival kapcsolatban. Általában jellemzi a munkát a korábbi kiadáshoz viszonyítva, de egyébként is a felvetett és tárgyalt kérdésekkel foglalkozó korábbi munkákhoz képest a problémák mélyebb feltárására, a szociológiai és történeti vonatkozások, összefüggések szélesebb körben való bemutatására irányuló törekvés.

*SZVERDLOV, G. M.: Szovetszkoe szemejnoe pravo. Moszkva, Goszudarsztvennoe Izdatelsztvo Juridiceszkoi Literaturni, 1958. 295 p.

¹ PAP TIBOR: Szer, Seweryn: Családjog. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1. köt. 1. sz. 1957. 121. p.

² SZVERDLOV, G. M.: Házasság és válás. Bp. 1951.

³ SZVERDLOV, G. M.: A népi demokratikus országok házassági és családjoga. Jogtudományi Közöny, 1950 301—309. p.

⁴ Így csak az újabban hozzánk eljutott ilyen művek közül említem a következőket: MEYERACH, N.: Szemejnoe Pravo. (Családjog) Szófia. 1956.; PLANK, KAROL: Majetkoprávne vzťahy v rodine. (Vagyonjogi viszonyok a családban) Bratislava, 1957.; ORIDOROGA, M. T.: Rasztorzsenie braka. (A házasság felbontása) Moszkva, 1958.; Szer, Seweryn: Prawo rodzinne. (Családjog) Warszawa, 1958.; FERETE György: Házasságkötés és a házasság felbontása. Buda: rest, 1958.; KOVÁCS Edit: Szülők, gyermekek és rokonok jogviszonyai. Budapest 1958.; JANZEN, F.: Leitfaden des Familienrechts der Deutschen Demokratischen Republik. (Az NDK családjogi vezérfonala) Berlin, 1958.; Familien gesetze sozialistischer Länder. (Szocialista országok családjogi törvényei) Berlin, 1959.; Magyar vonatkozásban lásd: SZIGLIGETI Viktor: Házassági vagyonjog. Bp. 1959.; PAP TIBOR: A házasság intézménye a népi demokratikus jogban. Bp. 1959.

⁵ VÖ. GRAVE, K. A. — PERGAMENT, A. I.: G. M. Szverdlov: Szovjet családjog. Szovetszkoe Goszudarsztvoi Pravo, 1952. 6. sz. 75. p.

Ha nem tudók, akkor is kiéreznénk a munkából, hogy olyan időszakban íródott, amikor a szovjet törvényhozó feladatának tekinti a tételes jog összhangba hozatalát a kommunizmust építő társadalom életviszonyai által felvetett újabb és újabb követelményekkel. Erre utalnak az egyes tételesjogi megoldásokhoz fűzött kritikai megjegyzései, valamint azon általánosításai, amelyek során a szovjet szövetséges köztársaságok családjogi kódexcinak csak némelyike által ismert megoldások össz-szövetségi méretekben való érvényesüléseért száll síkra. A tételes szabályozás alakulásának, a szovjet állam fejlődése során jelentkező történeti változásainak bemutatása során rámutat egyes korábbi, a maguk idejében a szovjet irodalomban megnyilvánuló helytelen nézetekre is. Nem kerüli a polémiát sem, s a tankönyv didaktikai szempontok által megszabott keretei között vitás kérdésekben közli a vele ellentétes nézetet valló szerzők állásfoglalásait is.

Fejtegetéseinek egészét áthatja tárgyának mélyreható szerete, a kommunista pártosság, a marxizmus—leninizmus szilárd elvi alapjaira való építés. Ez teszi lehetővé számára, hogy rámutasson a szovjet családjognak a társadalmi fejlődés szolgálatában álló szocialista lényegére, e lényegnek az egyes intézményekben jelentkező megnyilvánulásaira, dialektikus tárgyalási módja mellett szembeállítván a szovjet családi viszonyokat és a bennük gyökerező, azokat rendezni hivatott családjogi intézményeket a burzsoá jogrendszernek szabályozásával. Ennek során — és ezt is érdemül kell betudni — a legújabb nyugati (főleg angol—amerikai) családjogi és szociológiai irodalomra és az ebben közölt adatokra támaszkodva mutat rá a család válságára a tőkés társadalomban.

*

Ezeknek az általános jellegű megállapításoknak az előreboesátása után rátérhetünk a tankönyv részletesebb bemutatására, a fenti megállapításoknak a tankönyv fejtegetései alapján való dokumentálására. Vizsgáljuk azt is — az előbbi, általánosságban igenlő válaszon túlmenően —, milyen mértékben tükrözi a mű a szovjet családjog „Alapelvei”-nek kodifikálása során felmerülő problémákat, hogyan foglal ezekben a nem ritkán kiterjedt irodalmi viták középpontjában álló kérdésekben állást. Emellett néhány vonatkozásban kritika tárgyává kell tennünk Szerverdlov fejtegetéseit, végül pedig utalnunk kell a könyvet záró fejezet, a Szovjetunióból nézve „külföldi” szocialista országok, bennük az európai népi demokráciák és ezek sorában Magyarország családjogát is tárgyaló fejtegetéseire. Annál könnyebben választhatjuk ezt a munka nem minden részletére kitérő tárgyalási módot, mivel az orosz nyelvet nem ismerő magyar olvasónak módjában áll, hogy a szovjet családjogot egyéb források alapján is megismerje.⁶ Így számos intézmény ismeretét feltételezve, több teret szentelhetünk a munkát, a szerzőt és a szerző által alkalmazott módszereket jellemző kérdések tárgyalására.

I. A 16 fejezetre felosztott tankönyv, amely anyagát az OSZFSZK családjogi kódexének beosztásától eltérő rendszerben haladva tárgyalja (a házasság létrejötte, a házasság érvénytelensége, a házasság megszűnése, a házastársak közötti jogviszonyok, a szülők és gyermekek közötti jogviszonyok, a család egyéb tagjainak jogviszonyai, örökbe-fogadás, gyámság, családbafogadás), terjedelmének majd egy harmadában, az első négy fejezetben elvi-történeti kérdésekkel foglalkozik. Ennek során behatóan tárgyalja a családru jellemző alapvető vonásokat a szocializmusban: a szovjet családjog feladatainak és alapelveinek, tárgyának feltárása után elhatárolja azt más jogágazatoktól, majd fogalmi meghatározása után fejlődésének fő szakaszait ismerteti.

E körben részletelkére menően foglalkozik a cári családjog elmaradott, reakciós voltával és az Októberi Forradalmat megelőző, a tömegek forradalmi lendületét a burzsoázia érdekeinek szolgálatába állítani megkísérlő, a forradalmat eláruló Ideiglenes Kormány semmitmondó, a lényegét messze elkerülő, vontatottan és kényszeredetten meghozott látszatintézkedéseivel. A munka e részeiben változott állapotnak és ismeretében értékeljük a maga gyökeres valóságában a szovjet hatalom első heteiben meghozott családjogi dekrétumokat.

A történelmi szemlélet mindvégig érvényesül a munkában. Az egyes intézmények tárgyalása során vissza-visszatér a történeti előzményekre, itt azonban a hangsúlyt már a szovjet fejlődés bemutatására és a helyenként igen lényegbevágó változások szükségességének, e változások társadalmi-gazdasági indokainak megértetésére helyezi.

Ebben az összefüggésben kell említeni azt az éles bírálatot, amelyben a házasság bejegyzésének, mint az 1944. évi törvényerejű rendelet óta konstitutív elemének tárgya-

⁶ Ld. SZERVERDLOV már említett Házasság és válás c. munkáját, továbbá: A szovjet polgári jog (Bratusz. Sz. N. szerkesztésében) II. köt. Bp. 1953. 300—352. p. valamint PAP Tibor: Házasság és család a szovjet jogban. Jogtudományi Közöny. 1948. 13. sz.

lása során azokat a szovjet irodalomban annakidején elterjedt nézeteket részesíti, melyek a házasságnak burzsoá társadalomban történő állam és egyház általi elismerését mint osztálycélokat szolgáló eszközt támadva azt állították, hogy a szocializmus és a házasság bejegyzése összeegyeztethetetlen, sőt hogy a szocializmusban a család is megszűnik létezni. (99—100. p.)⁷

2. Az említett elvi-történeti fejtegetések után következik a hatályos szovjet családjog intézmények szerinti taglalása. Itt áttekintést nyújt a Szovjetunió szövetséges köztársaságainak hatályos jogáról, feltételezve e jogok megoldásainak szocialista jellegükből folyó azonosságát és rámutatván a nemzeti sajátosságokon alapuló eltérésekre, s — mint utaltunk rá — a tételes jognak az elsajátítást megkönnyítő kifejtésen túlmenően nem egyszer mutat rá a tételes rendelkezések nem szerencsés megszövegezésére (pl. az OSZFSZK kódexe azon tételének 1945 után történt elhagyására, amely szerint a szülők és gyermekek kölcsönös jogai a vérokonságon alapulnak, amiből — szerinte tévesen — arra lehetne következtetni, hogy e jogok alapja nem a leszármazás — 193. p.); vagy helytelennek, illetve hiányosnak vélt szabályozására (így a nem fizetésből élő személyek — irók, művészek — tartásdíj fizetési kötelezettségének megállapítása tekintetében — 216. p.); hasonlóan rámutat a családbafogadó személyt megillető gyámsági jogokra vonatkozó rendelkezések hiánya nyomán támadó nehézségekre (202. p.).

A tankönyv széles körben ismerteti a tételes rendelkezések mellett az azok nyomán kialakult bírói gyakorlatot, ami növeli gyakorlati értékét, anélkül mégis, hogy kézikönyv vagy kommentár jellegűvé válna. Döntően a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának judikaturájából merít. Az alsóbíróságok gyakorlata jobbára csak a legfelső bírói fórum ezek téves határozatait helyesbítő ítéletein vagy a gyakorlatukat általánosító irányelvein keresztül jelentkezik. (Pl. amidőn a Legfelsőbb Bírósággal egyetértve a leghatározottabban ellenzi, hogy az életárs is élvezze a házasságon alapuló — vagyoni — jogokat, ami alkalmas lenne a házasság intézményének gyengítésére. 175—176. p.). A gyakorlatban, de az elméletben sem tisztázott kérdésként említi azt, hogy jelentőséggel bír-e a gyermeket eltartó szülő vagyoni helyzete a másik szülőtől a megítélendő tartásdíj mértéke szempontjából, és e kérdésre nemleges választ ad, feltüntetve egyben az ellentétes nézetet valló szerzőket is. (123—124. p.)

Egy ilyen polémia kapcsán érdekes álláspontot foglal el Szverdlov a szülői felügyelet megszüntetésének kérdésében. Egyrészt a Csjt. 89. § (1) bek. a) pontjának és 89. § (3) bekezdésének intenciójához hasonlóan vitatja azoknak a nézeteknek a helyességét, amelyek szerint a szülőt feltétlenül összes gyermeki tekintetében kellene szülői jogaitól megfosztani, ha erre egy gyermek tekintetében szükség mutatkozik. Ugyanakkor a Csjt. utóbb említett rendelkezésétől eltérően azon a nézeten van, hogy a megszüntető határozat hatálya még akkor sem hat ki a később születendő gyermekekre, ha a bíróság a szülői felügyeletet a szülő mindegyik gyermeke tekintetében megszüntette. (226. p.)

3. Az ellentétes irodalmi álláspontok bemutatására, a tankönyvben folytatott polémiára történt utalás során jutunk el ahhoz a kérdéshez, amely a mi családjogi problematikánk szempontjából is a legnagyobb jelentőséggel bír, s ahol Szverdlov könyve különösen hasznos ismereteket közvetít számunkra. Ez pedig a bontás problémája. Tudjuk, hogy a szovjet családjogi irodalomban hangzottak el olyan vélemények, amelyek szerint bizonyos, a törvényben taxative felsorolandó tényállások, különösen pedig a házastársak közös megegyezése esetén a bíróságnak feltétlenül fel kellene bontania a házasságot. A bontásra irányuló házastársi közös megegyezést tehát abszolút bontóok jelleggel kívánánk felruházni. Sőt, egyesek még tovább menve arra az álláspontra helyezkednek, hogy kölcsönös megegyezés esetén mellőzni lehetne a bíróság eljárását és a kérdést az anyakönyvvezető hatáskörébe kellene utalni — (annak a fenntartásával, hogy csak gyermektelen házastársak házasságának felbontása tekintetében lenne ez a megoldás alkalmazható).⁸

Szverdlov ebben a kérdésben igen határozott álláspontot képvisel. Még azokban az esetekben is vitatja a szovjet törvényhozás alapján de lege lata abszolút bontóokok létezését, amidőn a törvény egyszerűsített eljárásban teszi lehetővé a házasság felbontását. Nevezetesen nem kívánja meg a szovjet törvény a házastárs ismeretlen helyen

⁷ A hivatkozás — a következőkben is — a tankönyv megfelelő oldalaira történik.

⁸ PERGAMENT, Szovetszkaja Juszticia, 1957. 4. sz. 38. p. Vö. SZVERDLOV, G. M.: A válásról, Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1958. 12. sz. és az ott felhozott irodalmat. A Vietnami Demokratikus Köztársaság Igazságügy-minisztériumának és Legfelső Népbíróságának 1958. december 31-i rendelete értelmében a bíróság köteles a házastársak közösen benyújtott — tehát kölcsönös megegyezésen alapuló — bontókeresetnek helyt adni. Minden egyéb esetben előkészítő eljárást kell lefolytatni, s ezt követően a járási népbíróság jár el a bontóperben. Ld. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1959. 5. sz. 162. p.

tartózkodása, legalább 3 évi szabadságvesztés büntetésre ítéltetése, valamint gyengelméjűsége esetén az egyébként megkövetelt előkészítő eljárás lefolytatását, a válási szándéknak helyi lapban történő előzetes nyilvánosságra hozatalát, valamint külön illeték lerovását. Szverdlov azonban az említett tényállások fennforgása esetén is elképzelhetőnek tartja, hogy a bíróság nem ad helyt a bontókeresetnek, amivel azt kívánja hangsúlyozni, hogy ezek a tényállások sem tekinthetők semmiképpen abszolút jellegű bontóokoknak.

Ezen nézetének megfelelően a házastársak közös meggyőzését sem tekinti olyan körülménynek, amelyet a bírónak feltétlenül honorálnia kellene, s könyvében külön paragrafust szentelvén a bontóokok kérdésének, számos bírói ítélet bemutatásával argumentálva emellett, hogy nincsenek típus-esetek, a bírónak minden konkrét ügyben gondos mérlegelés alapján kell ítéletét meghoznia. Végső konklúzióként azt szögezi le, hogy ha a bontókereset benyújtása nem alapos indokok alapján történik, hanem könnyelmű, léha, feleltelen elhatározás eredménye, úgy a szovjet bíróságok elutasító ítéletet kell hoznia és ilyen ítéletet hoz is (IX. fejezet 6. §). Már előbb idézett cikkében pedig a következőképpen foglal állást ebben a bonyolult kérdésben: „A bontásról rendelkező törvénynek olyannak kell lennie, hogy jogilag alkalmas eszközökkel nehezítse meg a család szétbomlását a házasság és a család iránti könnyelmű viszonyulás következtében, másrészt pedig ne akadályozza a válást ott, ahol ennek megvannak a komoly előfeltételei.”⁹

Amennyire helyeselnék azonban egyrészt, hogy Szverdlov tankönyvében is utal a nézetével ellentétes álláspontokra, hogy azok helytállóságát meggyőző érvekkel vitatva, elutasítsa az abszolút bontóokok kialakításának gondolatát, annyira hiányoljuk, hogy a bontópert megelőző előkészítő eljárás és egyéb formáságok tekintetében nem utal azok újabban legalábbis vitatott voltára, arra, hogy ezek fenntartásának komoly ellenzői vannak a szovjet családjogi irodalomban is.¹⁰

És ha már bizonyos vitatott kérdések Szverdlov általi mellőzésének említésénél tartunk, úgy rá kell mutatnunk, hogy szemben a tankönyvvel, amely alig egy oldalon, lényegében a tételes szabályokra korlátozódva foglalkozik „a házasságban nem élő anya gyermekeivel” (194—195. p.), több szovjet szerző adott hangot azon nézetének, hogy „a házasságon kívül született gyermekek jogi helyzetét meg kell változtatni”,¹¹ mivel az apaság megállapításának lehetőségét ilyen esetekben eltörölő 1944. július 8-i törvényerejű rendelet vonatkozó normái eltérést jelentenek a szovjet családjog alapelveitől.¹² Az apasági kereset visszaállításáért sikra szálló szerzők rámutatnak többek között, hogy a házasságon kívül született gyermek apjának mentesítése a tartásdíj fizetésére irányuló kötelezettség alól, az apaság megállapításának kizárása nem alkalmas a család megerősítésére.¹³

4. Még két megjegyzés, most már kilépve a szovjet irodalomban kifejezésre jutó vitás nézetek köréből.

a) A házasság fogalmi meghatározása tekintetében csak egyet lehet érteni a szerzővel, aki szerint „a házasság egyenjogú férfi és nő szabad önkéntes monogám szövetsége, amely családot létesít, házastársi jogokat és kötelezettségeket keletkeztet, s amely a törvényben meghatározott szabályok megtartásával jött létre” (96. p.).

E meghatározás utal a szocialista társadalom házasságának lényeges vonásaira, nevezetesen a házasság monogám jellege mellett a férfi és a nő szövetségének szabad, önkéntes voltára, amely mögött nem áll gazdasági kényszer, de amely nem ismer semmilyen egyéb társadalmi, faji, vallási vagy nemzeti megkötöttségeket sem. Nem korlátozza a házasságkötésre irányuló szándék szabadságát a szülői beleegyezés megkövetelése sem. Kidomborítja a házasságnak mint a család alapjának társadalmi jelentőségét, és a társadalom, az állam fokozott érdekét abban, hogy a házasság a jogszabályok által meghatározott feltételeknek megfelelően jöjjön létre.

E meghatározás azzal, hogy a házasságot olyannak tekinti, amely családot létesíti a tipikusán ragadja meg a kérdéses társadalmi jelenségben. Azonban nem zárja ki a férfi,

⁹SZVERDLOV I. M. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1958, 12. sz. 52. p.

¹⁰Vö. az előbbi jegyzetben hivatkozott cikk által felhozott irodalmat, továbbá MASZEVICS, M. G.: A család-jogi törvényhozás kodifikálásának néhány kérdése. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1958, 11. sz.

¹¹PERGAMENT, A. I.: A házasságon kívül született gyermekek jogi helyzetét meg kell változtatni. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1956, 9. sz.

¹²GUREVICS, I. S.: A szovjet családjog néhány kérdéséről. Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1950, 9. sz. 55. p. Cikkében számos azonos intenciójú megnyilatkozásra hivatkozik a szovjet nem jogi időszaki sajtóból. 57 p. 7. jegyz.

¹³PERGAMENT 11. jegyzetben I. m. 60. p.

és nő egyéb követelményeknek megfelelő olyan kapcsolatát a házasság fogalmi köréből, amelyben a családot csak a férj és a feleség alkotják, s ahol a törvény által elismert kapcsolatból nem származnak gyermekek. Ezért helyes, hogy a kapcsolatnak házastársi jogokat és kötelezettségeket fakasztó jellege mellett nem tartalmaz utalást szülői jogokat és kötelezettségeket keletkeztető hatására.

De mivel helyescljük, hogy Szverdlov meghatározása a szocialista társadalom vonatkozásában különösen tipikus tartván szem előtt, tartalmaz a házasságnak családkeletkeztető jellegére történő utalást, véljük kiegészítendőnek fogalom meghatározását egy további elemmel, nevezetesen azzal, hogy a férfi és nő közötti szövetség egész életre szólóan keletkezik, hiszen éppen a szocialista társadalom az, amely a házasság valóban szabad és önkéntes létrejöttéhez szükséges feltételek biztosításával megteremti a kapcsolat tartósságához szükséges körülményeket is. Az a körülmény, hogy a szocialista családjog elismeri a házasság elvi felbonthatóságát és tételes szabályaiban rendelkezik is erre vonatkozóan, nem gátolhatja a házasság ugyancsak elvileg egész életre szóló voltának kidomborítását már a fogalmi meghatározásban. Nyilván ezek a megfontolások vezették a Német Demokratikus Köztársaság törvényhozását is, amidőn a családjogi törvény javaslatának „Alapelvi”-ben (valamint a házasságkötésről és a házasság felbontásáról szóló rendelet bevezetőjében) többek között megállapítja, hogy a házasság „eine für das Leben geschlossene Gemeinschaft zwischen Mann und Frau”. Meg kell jegyeznünk, hogy Szverdlov könyvének későbbi fejtegetései során maga is utal a házassági kötelek egész életre szóló jellegére. (129. p.)

b) A másik probléma a házasság érvénytelenségével összefüggésben merül fel. Szverdlov több e kérdéssel foglalkozó művében következetesen vallja azt a nézetet, hogy a házasság megkötésekor valamelyik házastárs oldalán fennforgó akarati fogyatékoság a házasság érvénytelenségét kell hogy eredményezze. (121—123. p.) E nézeteit több alkalommal bírálattal illették más szovjet családjogászok, de nem tudták meggyőzni álláspontjának helytelenségéről. Jelen műve azonban e kérdésben bizonyos szemléletváltozásról tesz tanúságot, helyesebben: megváltozott az érvelése. Míg korábbi munkáiban lényegében ideológiai érvekre támaszkodott és Engelsnek a személyes vonalmon alapuló szabad párválasztásról szóló, s a tőkés társadalom képmutatását e vonatkozásban is élesen ostromozó megállapításából indult ki, addig most tankönyvében a tételes jog keretei között maradva igyekszik bizonyítani, hogy a szovjet családjog normái is lehetővé teszik az általa javasolt megoldást. Ha nem is azért, hogy pozitív tartalommal rendelkezzen a vonatkozó kérdésről, de legalábbis azért, hogy nem zárják ki expressis verbis a fenyegetés, erőszak és megtévesztés érvénytelenségi okokként való értékelését.

Ami a kérdés ideológiai oldalát, az engelsi megállapításra való hivatkozás jogoságát illeti, azzal e helyen — mivel tárgyalt könyvében Szverdlov sem utal rá — behatóbban nem kívánok foglalkozni, csak utalok egy korábbi írásomra,¹⁴ ahol részletesen tárgyalván e problémát, igyekeztem kimutatni, miszerint Engels a hivatkozott helyen az „önkéntes elhatározás” példájára azért utal, hogy kimutassa ezen keresztül is azt, hogy az ismert gazdasági erők uralkodása következtében a tőkés társadalomban az uralkodó osztályon belül a „szabad akaratból” kötött házasság is magán viseli a gazdasági kényszer jegyeit. Engels figyelmét elsősorban a nő társadalmi-gazdasági helyzetének vizsgálatára összpontosította, s a nő jogi egyenlőtlenségének bemutatásán keresztül is — amely következménye gazdasági elnyomatásának — a kulisszák mögötti helyzetet tárta fel a maga valóságában. Okfejtése nem arra irányul, hogy kimutassa: a szocialista állam tételes jogának a házasságkötéskor fennforgó kényszer, tévedés és megtévesztés eseteit olyan körülményekként kell értékelni, amelyek a házasság érvénytelenségét vonják maguk után.

Itt most a tételes jog keretei között maradva arra szeretnék csupán utalni, hogy a szocialista jogban a bontás mikénti rendezése mellett, ahol a bírónak kutatnia kell a házastársak valódi motívumait, a házasság említett okokból való érvénytelenné nyilvánításának lehetővé tétele a házasság felbontására vonatkozó rendelkezések megkerülésére is lehetőséget adna és veszélyeztetné a házasság szilárdságának szocialista követelményét. Márpedig a szocialista törvénykönyvek bontási rendszerét figyelembe véve, itt nem a házasság felbontás szűken megszabott és kazuisztikusan szabályozott módozatai kiszélesítésének lehetővé tételét jelentem, de lehetőséget teremtenek arra, hogy a bontás olyan szabályozása mellett vonják el a felek a bíró elől a köztűnik fennálló kapcsolat minden oldalú és mélyreható megvizsgálásának lehetőségét, amely szabályozás egyenesen kötelezően írja elő számára, hogy a reménytelenül feldúlt házasságot bontsa fel.

¹⁴ PAP Tibor: A házasság intézménye a népi demokratikus jogban. Bp. 1959. 107—110. p.

A szövetséges köztársaságok családjogi törvényhozása nem is tartalmaz szabályokat a házasságnak akarathibák okából való érvénytelenítéséről, s a Szverdlovval ellentétes álláspontot valló szovjet szerzők a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága egyik plénumának határozatára támaszkodva, amely felsorolja, hogy a házasság mely esetekben nyilvánítható érvénytelenné, de ennek során nem említi az akarati fogyatékosságokat, arra a következtetésre jutnak, miszerint a határozat ilyen értelmű rendelkezésének hiányában az akarati hibával terhelt létrejött házasság nem nyilvánítható érvénytelenné. Szverdlov most ismertetett könyvében az érvénytelenség intézményéről rendelkező egyes köztársasági kódexek által ismert olyan egyéb érvénytelenségi cseket hoz viszont fel, amelyekről a Szovjetunió Legfelső Bírósága plénumának említett határozata ugyancsak nem tesz említést. Megállapítja Szverdlov, hogy téves lenne ezek után arra a következtetésre jutni, miszerint a kérdéses okok alapján a megfelelő köztársaságokban a házasságot mégsem lehet érvénytelenné nyilvánítani, mivel a teljesülési határozat csupán a gyakorlatilag legfontosabb okokat kiemelve, cseket megelőzi. Teljes egészében helyeselnünk kell azon jogelméletileg megalapozott nézetét, hogy a Szovjetunió Legfelső Bírósága csak értelmezheti a törvényt, de nem helyezheti azt hatályon kívül. Már most függetlenül attól, hogy Szverdlov egyetlen olyan köztársasági kódexre sem utal, amely rendelkezne az akarathibák okán érvénytelen házasságról, fenti érvelése csak a vonatkozó kódexek tekintetében állhatna meg, de nem szolgál bizonyítékkul arra, hogy az akarat fogyatékoságainak okából, amelyekről sem a köztársaságok törvénykönyvei, sem a Legfelsőbb Bíróság plénumának határozata nem rendelkezik, a házasság érvénytelenné lenne nyilvánítható.

5. A gyermek felőli gondoskodás, a gyermek és a szülő érdekeinek kölcsönös védelmét célzó — legutóbb nálunk is kiteljesedett — intézkedések szép példáit tükrözik a szovjet jognak azok a Szverdlov által felhozott rendelkezései, amelyek szerint örökbefogadás esetén, ha csupán a házastársak egyike kívánja a gyermeket örökbefogadni és a másik házastárs ehhez csak hozzájárulását adja, úgy az illetékes szervek felderítik e tartózkodás okát, egyben pedig felvilágosítják arról, hogy kívánatos a gyermek mindkét házastárs általi örökbefogadása, ez felel meg leginkább a nevelésre szoruló kiskorú érdekeinek. (243—244. p.)

Szverdlov azonban e körben is súlyt helyez arra, hogy a célra vezető intézkedések törvényes keretek között kerüljenek alkalmazásra. Ezért helytelenít egy olyan korábbi, 1934-ből datálódó rendelkezést, amely különélő szülők gyermekének örökbefogadása esetén elegendőnek látta a gyermeket gondozó szülő hozzájárulásának kikérését, s üdvözlő a jelenleg hatályos szabályozást, amely a gyermeket elhanyagoló külön élő szülő hozzájárulásának indokolatlan, a gyermek érdekeivel szemben álló megtagadása esetén a szülői felügyelet előzetes megszüntetése révén éri el a kívánt célt. (244—245. p.)

A gyermek érdekeiért való aggodás készteti a szerzőt arra is, hogy — hadd hozzunk fel végül erre is példát — egy, csupán az Ukrán SZSZK jogában meglevő rendelkezést össz-szövetségi méretekben is megvalósítandónak tart; nevezetesen arról van szó, hogy az OSZFSZK Legfelsőbb Bírósága polgári kollégiumának állásfoglalásával szemben helyesnek látná a szülőtartásra való kötelezés mellőzését akkor, ha a szülő szülői felügyeleti jogát gyermekével szembeni jogsértő eljárása következtében szüntették meg. (223., 226. p.)

*

Szverdlov művének e bemutatása távolról sem látszik alkalmasnak arra, hogy megismertessen a könyvben felvetett problémák gazdagságával. Ez nem is lehetett az ismertetés célja, a törekvés inkább csak arra irányult, hogy e recenzió felhívja a magyar szakmaberek figyelmét a tárgyalat munkára, amely emberi közelségbe hozza és sokoldalúan tükrözi a szovjet állam, a szovjet törvényhozó és jogalkalmazó és nem utolsósorban a szovjet családjog tudományának művelői által a család megszilárdítása, az ember felőli gondoskodás érdekében kifejtett sokrétű tevékenységet.

A könyv polemizáló vagy polemikus részeinek gyakoribb érintése ne tévesszen meg. A mű jellegének meghamisítását jelentette volna, ha csupán az egyetemi hallgatók által kritikátlanul elsajátítandó ismeretek közlésére hivatott oldaláról közeledtünk volna hozzá. A tankönyv ennél sokkal többet nyújt: az élő jogot adva tudományos gondolkodásra is nevel. S ha csak e kettős feladatot töltötte be — márpedig Szverdlov könyve, amint azt már a bevezetőben kidomborítani törekedtem, ezen jóval túlmutat, — akkor élt a jellegadta lehetőségek teljével.

Emberi haladás, totális állam és a szociológia

(Jegyzetek Salomon: A haladás zsarnoksága c. könyvének margójára)

KULCSÁR KÁLMÁN

A második világháború után gyorsan kibontakozó szocialista világrendszer ideológiai vonzásával szemben a burzsoá politika, de a jogi és szociológiai irodalom is, nagyjából két vonalon igyekszik felvenni a küzdelmet. Az egyik a jóléti, a burzsoá tervállam gondolata, amelynek egyre szaporodó irodalmát a szocialista állam- és jogtudomány már megfelelő bírálóban részesítette.¹ A másik vonal a fasiszmus elleni harc ürügyén kialakított újkonzervatív ideológia, amely azonosítja a faszizmust és a szocializmust, s e hamis azonosítás alapján a fasiszta állami gyakorlat jellegzetességeit a szocialista állam sajátosságaiként is felfogja. Ez a szemlélet nyilvánul meg pl. egy újabban megjelent angol jogi munkában, ahol a következőket olvashattuk: a náciizmus tapasztalatai alapján erős igény jelentkezett valamiféle XIX. századi jellegű liberalizmushoz való visszatérés felé, elvetvén egyúttal a társadalmi tervezés minden formáját, mint olyat, amely bizonyosan a totalitarizmushoz vezet.² A két vonal látszólag homlok-egyenest ellenkezik, de csak látszólag, mert ha jóléti, tervezett államról és társadalomról van is szó az első esetben, elvileg itt is mindig felmerül a hagyományos polgári demokrátiás alapelvekkel való összeegyeztetés igénye,³ míg a konzervatív, a tervezést elvető, a totalitarizmustól rettegő ideológia is tartalmaz reformelemeket és igényeket. A monopóliktés társadalom ellentmondó viszonyai, politikai sajátosságai, eltérő hagyományok stb. folytán azonban természetesen a vázolt keretben is az árnyalatok sokféleségével találkozunk. A második vonalat jellemző konzervatív ideológiát kifejezésre juttató művek közül is külön érdeklődésre tarthat azonban számot Salomon amerikai szociológus könyve⁴ máresak azért is, mert a „totális államok” létét, a faszizmust és a kommunizmust (jellemző módon egy síkra állítva) egyaránt az emberi haladás gondolatának és a szociológia következményének tartja. Elég furcsa ez a párhuzam, hiszen a burzsoá szociológia és az emberi haladás távolról sem kapcsolhatók össze, de Salomon a faszizmus és a szocializmus egy szintre állításán túl, eszméletéteti fejtegetések alapján azonosítja az utópikus szocializmust, a marxizmust és a burzsoá szociológiát is, és így próbál jellegzetes konzervatív szemlélettel szót emelni a társadalom tudatos, racionális alakítása, az emberi haladás ellen.⁵ Salomon hamis azonosítását és levont politikai következtetéseit (könyve alcímének megfelelően: gondolatok a szociológia eredetéről) mindenekelőtt a szociológia keletkezésére vonatkozó vizsgálatokkal próbálja megalapozni. Téziseit így a következő jellegzetes gondolati csomópontok köré csoportosíthatjuk:

1. A szociológia mint tudomány a polgári forradalom filozófiájuként keletkezett, a forradalom erőszak nélküli továbbfejlesztésére és befejezésére. 2. Az ilyen céllal kelet-

¹ Ld. az Értesítő jelen számában PÉTERI Zoltán: A Rule of Law fogalmának kérdéséhez.

² GINSBERG, Morris: The Growth of Social Responsibility. — Law and Opinion in the Twentieth Century. Ed. Ginsberg, London, 1959. 21. p.

³ Vö. pl. STONE, Julius: The Province and Function of Law. Sydney, 1946. 707., 775. és köv. p.

⁴ SALOMON, Albert: The Tyranny of Progress. Reflections on the Origins of Sociology. Noonday Press, 1955.

⁵ Ez az álláspont bizonyos fokig objektív helyzetet tükröz. Az ellentmondásaiban folyton élesedő monopóliktés társadalomban ugyanis valóban kilátástalan a társadalom tudatos alakítása, mert minden ilyen törekvés — a polgári osztálykorlátok között — az objektív fejlődés ellen hat. Így aztán nem véletlen, ha jó néhány polgári szociológus a jogból mint a tudatos társadalomalakítás megfelelő eszközéből való kiábrándulásról beszél, s elege hangsztatja, hogy a jogszabályokkal nem lehet a polgári társadalom dezorganizációs folyamatait megállítani. Ld. pl. ANGELL, Robert Cooley: Free Society and Moral Crisis. Ann Arbor, 1958. 4—5. p. — TAPPAN, Paul: Juvenile Delinquency. New York, 1949. 163—164. p. Az ilyen álláspontokban természetesen a burzsoá törvényesség bomlása is tükröződik, amely egyetek közt abban a követelésben is kifejeződik, hogy a jog adjon helyt a közvetlen politikai cselekvésnek.

kezett szociológia azonban a társadalom tudományos irányításának jelszavával az emberi jogokat, szabadságot, emberi méltóságot semmisítette meg előbb elméletben, majd szükségképpen gyakorlattá változva, a totális állam elterjedéséhez vezetett, ahol mindezek a valóságban is megsemmisültek. 3. A „haladás zsarnoksága” ulól való felzabadalás útja a *konzervatív reformizmus*. E tézisek bizonyítására felhasznált anyag azonban (előg szükkeblűen) mindössze Saint-Simon, Comte, kisebb részben Hegel s a hamis azonosításnak megfelelően Marx munkáira szorítkozik. Salomon kérdésfeltevésének megfelelően — hogy a hamis azonosítást már gyökereiben leleplezhessük — a következőkben megkíséreljük történetileg is jellemezni az utópikus szocializmus, a polgári szociológia és marxizmus viszonyát, bemutatva társadalmi eredetüket és funkciójukat. Így világossá válhat, miért vezetett szükségszerűen esődbe a polgári szociológia társadalomalakítási törekvése, s miért eredményes a szocialista állam tudatos tervezése és szervezése a marxizmus alapján.

Kiindulásul — nagy általánosságban — a következő gondolatokat fogalmazhatnánk meg: 1. Nem helyezhető egy síkra a polgári szociológia, amely nem a forradalom filozófiája, hanem ellenkezőleg, a forradalomtól való félelmet tükröző, a polgári forradalmak után hatalomra került polgárság osztálymagatartását kifejező ideológia, és a marxista társadalomtudomány, amely a társadalom fejlődéstörvényeinek feltárásán alapuló tudományos elmélet. 2. A polgári szociológia terhére rótt társadalomalakító törekvések antihumanitása, a „totális állam” nem a tudományos társadalomalakítás — amelyet egyébként a polgári szociológia amúgy sem képviselt — esődje általában, hanem a kisebbség érdekeit jelentő viszonyoknak a többségre való kényszerítéséből adódó kényszerhelyzet, amelynek okozója a zsákutcába jutott polgári társadalmi viszonyok mindenáron való fenntartani akarása, és amelynek tehát a szociológia éppen nem oka, hanem elméleti kifejezése. 3. Ebből a zsákutéből nem a konzervatív reformizmus a kivezető út, hanem a valóban tudományos társadalomalakítás, a szocialista társadalom.

Salomon kiindulópontja az antik és a modern filozófus közötti ellentét megállapítása. Szerinte az antik gondolkodók műveiben „az ember nem halad előre befolyásolva az eseményeket és befolyásoltan azoktól”, ezzel szemben a modern filozófus 1789 óta a történelmet analizálja, amelyben az emberek csak az „ideális haladás bábjai”.⁶ E modern elméleti magatartást a szerző a XVIII—XIX. század fordulójának viszonyaihoz köti: a francia forradalommal az emberek tudatára ébredtek, hogy befolyásolhatják politikai sorsukat, az ipari forradalom és a kapitalizmus feltámasztotta a technológiai kapacitásba vetett hitet és már nemcsak az államot, hanem a gazdasági helyzetet is meg akarták változtatni. Ez a politikai és gazdasági hit — mondja a szerző — végül is a marxizmusban fejeződött ki, amelynek szocializmusa megadta a technikát a végrehajtáshoz.

E kiindulópont kapcsolódik össze a további megállapítással, hogy a történelem eddig az időpontig nem ismerhetett totális államot, mert — mint mondja — a nyugati intellektuális történelem fejlődésének egyik későbbi eredménye volt a társadalom és az állam elválasztása. Az abszolút monarchia is csak a politikai ellenőrzést tartotta kezében, és nem irányította a gazdasági és társadalmi viszonyokat. Ezzel szemben a modern filozófia *azonosította* a társadalmi haladást a történelmi haladással, és ezzel az az ideológia a forradalom zászlóvivője lett. A francia forradalmat megelőzően ugyanis — mondja Salomon — „az elnyomottak felhívása a régi jogok visszaállítására irányult, de a francia forradalomban már senki sem akarta a múltat megerősíteni. A jakobinusok új politikai világot akartak teremteni, így napvilágra került a forradalom igazi természetének a totalitása. Ebben az értelemben az 1789-es forradalommal új kor kezdődött.”⁷

Az új világ alakításának igénye végül is a szociológiához vezetett — állítja szerzőnk —, a forradalom ugyanis letért útrjáról. A forradalom és az azt követő állapotok politikai és gazdasági anarchiája, amelybe csak a napóleoni „totális” állam vitt rendet, meggyőzték a szociológia alapítót, hogy a forradalom céljait *nem politikai akciókkal, hanem tudományos alapon kialakított állammal* lehet megvalósítani. Innen a szociológiának a totális állam felé fordulása, amelynek eredménye az ember szabadsága megszorításának, az állami beavatkozás fokozásának igényése, holott „a szociális és az ipari törvényhozás a nemzeti államot monolitárá változtatta”.⁸ A szociológia mint „a forradalom filozófiája” tehát Salomon szerint a forradalom céljait akarta megvalósítani, de ugyanakkor mégis

⁶ SALOMON i. m. 3. p.

⁷ Uo. 14. p.

⁸ Uo. 15. p.

a forradalom *víványai* ellen fordult. Ezt olvashatjuk ugyanis: „A szociológia lázadása az emberi ész olyan termékei ellen, mint az igazság, a méltányosság, az első komoly támadást jelentette az emberi szellem konstruktív erejével szemben. A cél minden olyan módszer elpusztítása volt, amely számításba vette az ember lényeges szubjektivitását, és az eredmény a gondolkodás ama végzetes irányának igénye, amely szerint a társadalom folyamatait csak tudományos törvényhez való alkalmazással lehet megérteni.”⁹

A polgári forradalom céljaival való szembe fordulás, a polgári forradalom állítólagos filozófiája részéről, önmagában érthetetlen, és ezt az ellentmondást Salomon ismert tételle, mely szerint a szociológia politikai akciók nélkül akarta a forradalmat befejezni (amely ismét csak ellentmondás), semmiképpen sem tudja feloldani. A magyarázatot csak a korabeli társadalmi és osztályviszonyok értékelésével találhatjuk meg. Ilyen értékelés nyomán született meg Marx és Engels találó jellemzése a polgári ideológiáról, amely úgy hisszük, megadja a kulcsot a salomoni probléma megoldásához is. „Minden új osztály ugyanis — olvashatjuk »A német ideológiá«-ban —, amely egy előtte uralkodó osztály helyére lép, kénytelen már csak azért is, hogy célját elérhesse, saját érdekét a társadalom valamennyi tagjának közös érdekékként feltüntetni, vagyis eszméileg kifejezve: kénytelen gondolatának az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint amelyek egyedül ésszerűek, általános érvényűek. A forradalmat indító osztály — már csak azért is, mert egy *osztállyal* áll szemben — már eleve nem mint osztály, hanem mint az egész társadalom képviselője lép fel, a társadalom teljes tömegeként jelenik meg az egyedüli uralkodó osztállyal szemben. Ezt azért teheti, mert kezdetben érdeke valóban inkább összefügg valamennyi többi, nem uralkodó osztály közös érdekével, mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy külön osztály külön érdekékként.”¹⁰ A társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődése folytán a polgári osztály érdekeit kifejező politikai törekvések és az ezeket tükröző politikai, filozófiai stb. ideológia általános jellege tehát érthető. Érthető, hogy miért jelentkezett — egyebek között — az emberi és polgári jogok skálája ilyen általános emberi követelményként. De olvassuk tovább „A német ideológia”-t: „... minden új társadalmi osztály csupán szelcsebb alapon teremti meg az uralmát, mint amilyen az addig uralkodó osztályoké volt, viszont később aztán annál élesebbé és mélyebbé válik a nem uralkodó osztályok ellentéte is a most uralkodóval szemben. Mind a kettő azt eredményezi, hogy az a harc, amelyet ez ellen az új uralkodó osztály ellen folytatni kell, megint az eddigi társadalmi viszonyok határozottabb, gyökeresebb tagadására törekszik, mint ahogy azt valamennyi eddigi uralomra törő osztály tehetete.”¹¹ A polgári osztály uralomra jutása objektíve olyan helyzetet teremtett, amely lehetetlenné tette az általános jelleggel meghirdetett emberi jogok stb. valóban általános érvényesülését, de — legalábbis egy időre — azt is, hogy ezt a helyzetet ideológiailag beismerjék. Valójában innen ered a szociológia mint tudomány léte, és innen magyarázhatók meg sajátosságai is. A polgárság a forradalommal politikailag is uralkodóvá vált, alapvető érdeke lett tehát a forradalom, az újabb osztály elrettörésének és sikerének megakadályozása. A haladás jelszava azonban, amely akkor sajátosan polgári volt, ellentmondásban állott a polgárság stabilizáló törekvéseivel, a saját osztályuralmának teljes érvényesítésével. S az új tudomány, amely hivatva volt a *forradalmi haladást pótolni*, az objektív társadalmi helyzetből kivonta az új princípiumot, a *rend princípiumát*.

Különös, hogy Salomon, aki ismertetett álláspontjának igazolására oly bőven idézi — az általa a szociológia alapítóinak tartott — filozófusok elmékedéseit, elsiklik afölött, hogy a Comte által formába öntött pozitív filozófia, a szociológia alapítója *a rend és a haladás* összehékitése. Pótoljuk most mi a mulasztását! Comte a rendet a teológiához, a fejlődést és a forradalmat a metafizikai elvekhez kapcsolva kijelenti, hogy ezt a két elvet a társadalom különböző osztályai kapták fel aszerint, hogy érdekeiknek a rend vagy a haladás felelt meg. „A rendet és a haladást régen egymást kizáró fogalmaknak tekintették. A modern civilizáció azonban mindkettőt egyformán fontosnak tartja a politikai rendszer szempontjából. Rendet nem lehet megalkotni vagy tartóssá tenni, ha nem egyeztethető össze a haladással. A haladás sem lehetséges, ha nem irányul a rend konszolidációja felé. A pozitívista politikában a rend és a haladás egy és ugyanazon elv két nézőpontja.”¹² Comte ideológiai kísérlete a rend és a haladás összeegyeztetésére

⁹ Uo. 17. p.

¹⁰ MARX, Károly — ENGELS, Frigyes: A német ideológia. Bp. 1952. 30—31. p.

¹¹ Uo. 31. p.

¹² COMTE, Auguste: La sociologie. Résumé par Emile Rigolage. Paris, 1897. 1. p.

tehát a polgári társadalom ellentmondásos voltából fakadt, és annyira jellegzetes, annyira befolyásolta a polgári szociológiát, hogy e tudomány művelői általában a szociológia egyik legfontosabb vonásának tartják. Csak példaképp idézzük George Gurvitch, a Sorbonne tanárának álláspontját, aki ezt a törekvést a XIX. század szociológiája egyik legfontosabb problémájaként jelöli meg. Gurvitch a katolikus, ellenforradalmi erők által képviselt renddel azt a haladást állította szembe, amelyet szerinte Montesquieu útmutatása alapján Saint-Simon, Marx és Proudhon képviselt. Bár a különböző társadalmi állapot és ideológiai álláspontot fel nem ismerve, azonos szintre helyezi itt az utópikus, a kispolgári és a tudományos szocializmust, annyi világos, hogy a haladást ő is a szocialista elméletek sajátjának tekinti, ezért ő is indokoltnak tartja azt a renddel összehasonlítani. „Auguste Comte — írja — befolyásolva az ellenforradalmi tanításoktól egyrészt, Condorcet és Saint-Simontól másrészt a szociológiát úgy fogta fel, mint törekvést a rend és haladás közötti szintézisre. Ebből a szempontból munkájának, a Cours de Philosophie Positive-nek jelmondata — Rend és Haladás — igen jellegzetes.”¹³

A „haladás zsarnoksága” tehát távolról sem egyértelműen és valóban a haladás zsarnoksága. Ha a XIX. század szociológiája zászlaján hordozta a fejlődés gondolatát, a rend princípiumát is ott találjuk már hőesőjében is. Salomon a szociológia „alapító”, Saint-Simon és Comte elméleteit értékelve több helyütt rámutat az írásaikban jelentkező eszmékre, amelyek a majdani totális államok gondolatát idézik, kénytelen azonban ő is elismerni azt az adósságot, amellyel az alapítók a katolikus ellenforradalom ideológusainak, de Bonaldnak és de Maistrenek vannak lekötözve. Ezen a ponton azonban már különbséget kell tennünk Comte és Saint-Simon között, akiket Salomon egyértelműen nevez a szociológia alapítóinak. Az azonosítás ugyanis hamis, a szétválasztás pedig döntő jelentőségű. Igaz ugyan, hogy Comte Saint-Simon tanítványa volt, az is igaz, hogy elméletük nem egy vonása egyező, vagy hasonló, de míg Comte, mint arra röviden rámutattunk, az uralomra került polgárság ideológusa, addig Saint-Simon tanítása éppen ellenkezően, a polgári uralomból, a kapitalista viszonyokból való kiábrándulást tükrözi.

A marxizmus klasszikusai igen korán tisztázták elméleti kapcsolatukat az utópisztikus szocializmussal — amelynnek egyik alakja éppen Saint-Simon volt — és ez az elemzés a társadalmi-történelmi viszonyok értékelésén alapszik. A Kommunista Kiáltvány már rámutat arra, hogy ez az utópista, vagy kritikai szocializmus a burzsoázia és proletariátus között folyó harenak első fejletlen időszakában bukkant fel, és mert a társadalmi viszonyok nem érettek még a teljes tudományos elemzésre és a proletariátus sem a cselekvésre: „A társadalmi tevékenység helyébe személyes találékonyságuk tevékenységének kell lépnie, a felszabeditás történeti feltételeinek helyébe fantasztikus feltételeknek, a proletariátusnak fokozatos történeti osztállyá szerveződése helyébe a társadalom külön kiesztelt szervezetének.”¹⁴ Lényegileg ugyanezt olvashatjuk Engels későbbi munkájában is: „Ez időtájt... a kapitalista termelési mód és vele együtt a burzsoázia és a proletariátus közti ellentét még igen fejletlen volt... Ez a történelmi helyzet határozta meg a szocializmus megalapítóinak nézeteit is. A kapitalista termelési mód éretlen állapotának, az éretlen osztályhelyzetnek éretlen elméletek feleltek meg. A társadalmi feladatok megoldását, amely a még kifejezetlen gazdasági viszonyokban rejte lappangott, fejből akarták létrehozni. A társadalom csak visszasságokat nyújtott: megszűntetésük a gondolkodó ész feladata volt. A feladat abban állott, hogy a társadalmi rend új, tökéletesebb rendszerét találják fel és ezt kívülről, propaganda útján, lehetőleg mintakísérletek példája segítségével a társadalomra erőszakolják. Ezek az új szociális rendszerek eleve arra voltak kárhóztatva, hogy utópiák legyenek...”¹⁵ Saint-Simon tehát lényegében túlmutatott a polgári társadalmon, és nézetei, ha utópisztikusak is voltak, ha társadalmi korlátainál fogva nem is ismerte fel a munkásosztály döntő szerepét, mégis egyértelműen a fejlődés felé irányultak. Aligha állíthatjuk azonban ezt Comte-ról.

Comte és Saint-Simon kapcsolatának helyes megvilágítása érdekében forduljunk ismét Engelshez, aki Ferdinand Tönnies német szociológushoz a következőket írta: „Comte öt éven át Saint-Simon titkára és bizalmasa volt. Saint-Simon vitathatatlanul gondolatbőségben szenvedett; lángész és misztikus volt egy személyben. Egy kérdést teljes világossággal feldolgozni, az anyagot rendszerezni és rendszerbe foglalni — erre képtelen volt. Így tehát Comte személyében olyan embert fűzött magához és

¹³ GURVITCH, Georges: La vocation actuelle de la sociologie. Vers une sociologie différentielle. Paris, 1950. 23. p.

¹⁴ MARX, Károly — ENGELS, Frigyes: Kommunista Kiáltvány. Bp. 1949. 62. p.

¹⁵ ENGELS, Frigyes: Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt (Anti-Dühring). Bp. 1948. 243—244. p.

nevelt fel, aki — esetleg a mester halála után — hivatva volt az ő eszmeáradatát rendezett formában a világ elé tárni. Erre a hivatásra Comte, aki ellentétben a többi rajongó tanítvánnyal, matematikai iskolázottságával és gondolkodásmódjával túnt ki, különösen alkalmasnak látszott. De Comte váratlanul szakított a „mesterrel” s kivonult az iskolából; hosszabb idő múltán azután fellépett a maga „pozitív filozófiájával”. Ebben a rendszerben három jellemző elem van: 1. Számos zseniális gondolat, amelyeket azonban szinte szabályszerűen többé-kevésbé leront az, hogy nincsenek kellően kifejtve, ami megfelel: 2. korlátozott filiszteri világnézetének, amely éles ellentétben áll ezzel a zsenialitással: 3. feltétlenül saint-simoni forrásból eredő, de miszticizmustól megszabadított, rendkívüli józanságig fejlesztett, hierarchikusan megszervezett vallásos alkotmány, valóságos pápával az élén, úgyhogy Huxley azt mondhatta a comte-izmusról, hogy az — katolicizmus kereszénység nélkül. Mármost fogadni merek, hogy a 3. pont tartalmazza az 1. és a 2. pont között, egyébként felfoghatatlan ellentmondást. Comte minden zseniális eszméjét Suint-Simontól vette át, de azzal, hogy a maga sajátos, személyes módján csoportosította, tönkrevajította őket, lefejtve róluk a hozzájuk tartozó miszticizmust, egyuttal el is laposította és saját filiszteri felfogásának megfelelően dolgozta át őket...¹⁶

Ez a comte-i filiszteri felfogás már az uralomra jutott polgárság felfogása, a polgári rend felfogása, amely természetszerűen nemcsak miszticizmusától fosztotta meg a már bemutatott okok miatt szükségképpen mítikus formában jelentkező, szocialisztikus elképzeléseket, hanem egyben attól a *tartalomtól* is, amely veszélyes lehetett a polgári uralom számára. Így hát a comte-i szociológia jelszava a Rend és Haladás, valóban jellegzetes. Salomon többször rámutat Comte elméletének azon vonására, amely a proletariátus szerepével kapcsolatos, állítván, hogy Comte a munkásokat tartotta az egyetlen spontán elemnek a radikális átalakulás korában, amely leginkább képes a pozitívista tanítások befogadására.¹⁷ Nyomban ezután ő maga is elismeri, hogy Comte a népen nemcsak a proletariátust értette, és távolról sem a proletariátus érdekében vagy a proletariátus által kívánja létesíteni azt a diktatúrát, amely hivatva lenne az átalakulás politikáját végrehajtani. Hogy Comte ezt az átalakulást mennyire a polgári társadalom keretei között, és mennyire a forradalomtól való félelmében látta megvalósíthatónak, az világosan kitűnik a következőkből. „Végül az általánosabb politikai haladás szempontjából — írja — az új filozófia hatalmas segítséget jelent az alsóbb osztályok helyzetének megjavítására. Eddig egyedül a forradalmi politika javasolt megoldást a társadalmi probléma e része számára; de a megoldása, amely a felkeléssel egyértelmű, voltaképpen csak arra szorítkozott... hogy megnyissa az utat a még aktívabb népi becsvágyaknak. Az ilyen kielégítés, amely csak az egyének kis számára történt meg, akik így osztályuk áruelőivá váltak, nem csillapíthatta le a tömegek méltányos panaszeit.”¹⁸ Azt hisszük, ennél világosabban nem szükséges megfogalmazni Comte ideológiájának osztályjellegét.

Salomon munkájában tehát az utópikus szocialista elképzelések, az uralomra jutott polgárság osztályideológiájaként jelentkező szociológia és a marxista társadalomtudomány került egy helyre, mint olyan elméletek, amelyek saját önkényesen felállított és a társadalom objektív törvényeinek vélt elképzelései szerint képviselik a társadalom átalakításának gondolatát, amelynek állami gyakorlatként való elfogadása az emberi jogok semmibevételére, állami totalításra vezetett. E három ideológia eltérő jellegű és egymáshoz való viszonyát nagy vonásokban már bemutatottuk, látjuk, hogy a nagyon felületes hasonlóság ellenére sem helyezhetők egy szintre keletkezésüket, osztályjellegüket tekintve, mint ahogy lényegi különbség van közöttük a társadalmi valóság felmérése, a társadalmi törvények felismerése és ehhez kapcsolódva a tudatos társadalomalakítás jellege és módszere között is. Salomon azonban ezzel mítsem törődve, a tudományos társadalomalakítás lehetőségét magát is végzetes tévedésnek tartja. „A korai szociológusok — írja — végzetes hibába estek: bizalmukat a természettudományok módszereibe helyezték. Az intellektuális forradalom iránt táplált lázas reménykedésükben azt hitték, hogy az emberi lényvel kapcsolatos tudomány ugyanolyan fajtájú és ugyanolyan pontosságot képes elérni, mint a fizika vagy a biológia. A szociológusok azt hitték, hogy új világ áll előttük, amelyben a tudományos tervezés, a technikai racionalizáció és a humanista nevelés irányítható a névtelen társadalomtudósok által, akik a természet és a társadalom törvényei szerint működnek... De a társadalom racio-

¹⁶ MARX-ENGELS: Válogatott levelei. Bp. 1950. 557. p.

¹⁷ SALOMON i. m. 60. p.

¹⁸ COMTE E i. m. 37—38. p.

nális átalakulása a tudományos haladás alkalmazásával a humanisztikus eszme jegyében a totális társadalom világosan tagolt víziójában végződik. Ez a szörnyű paradoxon hogy az ember, aki a felszabadítás kereszteshadjáratát kezdte, elősegíti a despotizmus haladott formáját — egyike a történelem legmeglepőbb iróniáinak. A haladás logikája és zsarnoksága a világot a totális zsarnokságnak adja át.¹⁰

Valóban olyan meglepő ez a történelmi „ironia”? És valóban a fejlődés, a haladás szükségszerű kísérője? Salomon itt a mechanikus materializmus jobboldali bírálatának szokásos érveit (amelyek a mechanikus materializmussal szemben részben helytállóak is) használja fel politikai síkon a marxista szociológia ellen is, holott a kettő egyáltalán nem azonos. A társadalom valódi mozgástörvényeinek felfedése és a felismerés alapján elgondolt jövőalakítás az emberiség legjobbjainak állandó követelése. Míg a polgárság törekvései megfeleltek a társadalom mozgástörvényei követelményeinek, addig a polgári ideológusok is a tudományos társadalomalakítás hívei, az ész uralmának hívei voltak, és megtették a gyakorlati lépést is — osztályukkal együtt — saját érdekeik — amelyek mint láttuk általános érdekként jelentkeztek — érvényrejuttatására, a társadalom politikai viszonyainak megváltoztatására. A társadalmi viszonyok továbbfejlődése egy bizonyos ponton túl azonban már nem kedvezett a polgári osztálynak megfelelő politikai viszonyoknak, és a polgárság kénytelen volt elfordulni saját eszméitől, politikai uralmának megtartása érdekében. A fejlődés tehát objektív, és ennek csak kifejezése és elméleti tükröződése egyebek közt a polgári szociológia is, semmiképpen sem az okozója. A monopolkapitalizmus korában, amikor a társadalom fölötti tényleges gazdasági és politikai uralom egyre szűkebb csoport kezébe kerül, amikor már a polgárság nagyobb része is kiszorul a tényleges politikai hatalomból, amidőn a társadalomban élő ellentmondások a végsőkéig kiélesednek — a konkrét társadalmi-történelmi viszonyoktól és feltételektől függően — egyes államokban a monopoltőke hatalmát csak a legerősebb és a legkíméletlenebb diktatúrával lehet fenntartani, amely diktatura nem csupán a munkásosztálytal, hanem a polgárság egy részével szemben is érvényesül. A történelem ismer ilyen példát, a fasiszta állam példáját, amely valóban a legteljesebb totalitást jelenti, és polgáraitól maradéktalan odaadást, az individuum teljes megsemmisülését követeli. Az ilyen állam — a totális állam, Salomon kifejezése szerint — a „tudományos társadalomirányítást” hangoztatja, és állítja, hogy léte, szervezete a társadalom fejlődésének, az emberi haladásnak magasabb fokát jelenti. Nem a tudományos társadalomalakítás igénye és az ezt hangoztató szociológia folytán született meg a totális állam, hanem a társadalmi viszonyok alakulása, a monopoltőkés uralom mindenáron való fenntartása, a forradalmi munkásosztálytól való félelem hozta létre, mint a monopoltőke eszközt, amely másképpen nem tudta a törpe kisebbség uralmát a többségre erőszakolni. Az állami tervezés és irányítás eszméje a monopolkapitalizmus fejlődésével egyidejűleg erősödött s vált gyakorlattá is — a társadalmi-történelmi feltételektől függő intenzitással, de mindenesetre állandóan kifejezettebb tendenciával a monopoltőkés uralom érdekében. Az ezután másodrendű kérdés és csak a tényleges és sajátos viszonyok tükrözése, hogy a polgári szociológia milyen elmélete vált elfogadottá az objektív fejlődés ideológiájaként. Nem érdektelen azonban itt azt is megjegyezni, hogy a salomoni értelemben vett totális állam ideológiai kísérőjelensége általában misztikus, irracionális elmélet volt, amely nem észérveken alapuló tervezést, hanem sokkal inkább valamilyen misztikus közösség iránti odaadást követelt (pl. nemzeti szocializmus faj-, vérközössége), tehát tudományosnak nem lehet tekinteni. Miután a polgári osztály uralomra kerülésével együtt a fejlődés csirái is adottak voltak, és mert a hatalom levő polgárság helyzete alapvetően különbözött a feltörekvő polgárság helyzetétől, nem csodálatos, hogy a később — ilyen vagy olyan fokban kifejlesztett — ideológiai csira már az uralom levő polgárság kezdeti ideológiájában, nevezetesen Comte szociológiájában is adott volt.

Kérdés, hogy a polgári társadalomalakítási törekvések gyakorlati és ideológiai csödjé diszkreditálta-e a tudományos társadalomalakítás gyakorlatát és ideológiáját általában? Salomon válasza szerint feltétlenül, hiszen mint láttuk nem tett különbséget a társadalmi ideológiák alapvetően eltérő jellege között. A feltörekvő osztályok ideológiája általában a társadalmi viszonyok valóságos fejlődését fejezi ki akkor is, ha maga az ideológia elméletileg nem adja a valóság teljes objektív képét, hanem azt kisebb-nagyobb mértékben eltorzítja. A társadalom valódi mozgástörvényeinek felfedése azonban lehetőséget ad nemcsak a társadalom megismerésére, hanem a felfedett objektív törvények alapján való irányítására is. A marxista társadalomtudomány, amely a feltörekvő munkásosztály ideológiájaként ezúttal valóban feltárta a társadalom legalapvetőbb

¹⁰ SALOMON i. m. 104. p.

objektív törvényeit,²⁰ a munkásosztály uralomrajutásával képes arra, hogy e törvények alapján tudatosan formálja a társadalmat. A polgári osztály, midőn a hatalmat megszerezte, azonnal védekezni kényszerült a feltörékvő újabb osztállyal szemben, ezért ideológiája szükségképpen eltorzult, és ez a torzulás csak fokozódott a fejlődéssel, amely az ellentéteket egyre élesítette. Így Anatole France egyik művének szavaival élve, „győzelme után nem marad meg belőle más, mint a neve és eltűnt eszmévilágának néhány jelképe”. A munkásosztály a hatalom birtokában azonban nem kényszerül már más, újabb feltörő osztállyal szembeni védekezésre, a valóságot kifejező ideológiája sem kényszerül így torzulásra. A hatalmon levő munkásosztály harca a már megdöntött osztályok ellen, a történelmileg már meghaladott ideológiák ellen irányul, és ez egészen más. A munkásosztály és állama önmaga tudatosan készíti elő saját létének megszűnését amennyiben tudatos társadalomformálása az osztály nélküli társadalom megvalósítását célozza, nincs tehát oka arra, hogy saját létének mindenáron való fenntartása érdekében a társadalom valódi fejlődéstörvényeit ideológiailag eltorzítsa.²¹ A marxista társadalomtudomány és társadalomformáló gyakorlat tehát jellegesen tér el a polgári szociológia és a tőkés állam gyakorlatában kifejezésre jutó ún. tudományos társadalomirányítástól. Éppen ezért ennek szükségszerű csődje és a humanitás eszméjének mai gyakorlati ellentmondása nem jelenti a marxista társadalomalakítás csődjét, ellenkezőleg, annak igazságát, objektív létjogosultságát bizonyítja.

Salomon azonban másképpen látja a megoldást, és pedig a következőkben: „Társadalmi és intellektuális világunknak folytonosságát csak mint konzervatív reformisták tudjuk biztosítani. A reformista konzervativizmussal lehetővé teszi, hogy elkerüljük a bolsevizmus és a nemzeti szocializmus totális mintáinak alternatíváját.”²² Ez a konzervatív reformizmus azonban Salomon minden elméleti törekvése ellenére sem azonos a régi értelemben vett konzervativizmussal, különösen az általa erősen liberálisnak tételezett konzervativizmussal. A monopoltőke korában a régi értelmű liberalizmus már nem képezheti a tőkés társadalom ideológiáját, illetőleg a liberális eszméknek megfelelően ma már a tőkés országokban nem lehet fenntartani a monopóliumok uralmát. A tőkés gazdasági-társadalmi viszonyok pedig ezt követelik, és ezek a viszonyok kialakítják a megfelelő ideológiát is. Nem kell szükségképpen a fasiszta, nemzeti szocialista ideológiára és állami gyakorlatra gondolnunk, amely a monopoltőkés társadalmon belül is különös társadalmi és történelmi viszonyok és feltételek szülötte, de szinte valamennyi tőkés ország már ma is az állami beavatkozás egyre növekvő képét mutatja.

Céloztunk már arra, hogy ma már a konzervativizmussal bizonyos tartalmi változásokra kényszerült. Ez fejeződik ki a Salomon által használt fogalomban is: „konzervatív reformizmus”, de észlelhetjük ezt a jelenséget szinte valamennyi a konzervativizmussal foglalkozó újabb munka problémafelvetésében. Ismeretes — pl., hogy a konzervatív ideológiának százados sarokköve volt a magántulajdon szentsége. Ma a monopoltőkés társadalom viszonyainak sürgető nyomására a klasszikus értelemben vett magántulajdon már eltűnt. Ennek megfelelően a tulajdon már nem foglal el olyan helyet a konzervatív ideológiában, mint egykor.²³ (Csak közbevetőleg jegyzem meg, beszédes bizonyíték ez arra nézve, hogy a tőkés állam államotitási gyakorlata mennyire az uralkodó körök érdekeit szolgálja.) A konzervatív ideológia mai jellegét tehát azzal az öncsaló angollal hasonlíthatnánk össze, aki ragaszkodik a külsőleg hagyományos régi szokásokat idéző kandallóhoz, de a kandallóban a műfahasáb mögött már villany izzik.

Ez az állami beavatkozás, ez a szervezés és tervezés azonban önmagában hordja az ellentmondást, amely részint saját létét és eredményét teszi problematikussá (ld. pl. a roosevelti New Deal sorsát), részint pedig párosul a liberális politikai elvek szükségszerű, bár különböző fokú feladásával, az emberi és polgári jogok egyre növekvő megszorításával, s ez ideológiailag a konzervativizmus mind több elemének pusztulásával

²⁰ Hogy maga Marx mennyire a társadalom objektív folyamatait igyekezett feltárni és következtetéseit mennyire ezekre alapozta, világosan kiténik egy „A tőke” 2. német kiadásának utószavában tett megjegyzéséből. Marx itt azzal kapcsolatban, hogy a párizsi Revue positiviste szemére veti „csupán a meglévőnek bírálati taglalásával” foglalkozik, ezt mondja: „ahelyett, hogy recepteket (Comte-féleket?) írnek a jövő lakonyhájára számra”.

²¹ Marx már ifjú korában felismerte, hogy az emberiség valódi emancipációját jelentő társadalom csak az állam megszüntetésével valósul meg: „Csak ha a valóságos egyéni ember visszafogadja magába az absztrakt állampolgárt és mint egyéni ember a maga empirikus életében, a maga egyéni munkájában, a maga egyéni viszonyai között az emberi nem lényévé válik, csak ha az ember a maga „force propre”-jait társadalmi erőkként ismerte fel és szervezte meg, és ennélfogva a társadalmi erőt nem választja el többé magától a politikai erő alakjában, csak akkor valósult meg az emberi emancipáció. (MARX: A zsidókérdéshez. — MARX-ENGELS: Művei. 1. köt. Bp. 1957. 371. p.)

²² SALOMON i. m. 105. p.

²³ Vö. BURN, W. L.: The Conservative Tradition and its Reformulations. — Law and Opinion in England in the Twentieth Century. 61. p.

jár. Ez az ellentmondás pedig abból a tényből fakad, hogy a mai polgári állam a monopoltökés társadalom állama, tehát tervezése, szervezése is a monopoltöke érdekében történik, ezért szükségszerűen, s végső sorban szemben áll a társadalom nagyobb részének érdekeivel. Az ilyen alapú államvezetés azután természetesen egyre inkább felidézi a salomonai totális állam rémképét.

Salomon megoldása tehát — annak ellenére, hogy szerinte racionális elgondolás — végeredményben, mert a társadalmi viszonyok objektív fejlődésével ellentétes, mert azok helytelen értékelésén nyugszik, mert szubjektív és múltbanéző álláspontot képvisel, irracionális és romantikus. Ezen a tényen nem változtat az sem, hogy éppen ő tartja romantikusnak a társadalom tudományos irányításának eszméjét. Salomon ugyanis Schlegelre hivatkozva állítja, hogy a forradalmi elgondolások romantícizmusa abban rejlik, hogy „isten országát” kívánják megteremteni a földön, és a haladást a vallással azonosítják.²⁴ A vallás kifejezésen természetesen nem kell valamely tételei vallást értenünk. Salomon a vallásos jellegű magatartáson valamely eszmében való feltétlen és irracionális hitet ért, amely szerint minden a haladással kapcsolatos gondolati rendszernek sajátja. Az isten transzcendens fogalmát így a humanitás vagy a társadalom, a nép vagy a nemzet transzcendens fogalma pótolja, amely szükségszerű következménye — mondja — a XVII. és XVIII. század materializmusának és ateizmusának.²⁵ Ez a valláspótlék jelentkezik — Salomon szerint — Saint-Simon, Comte (kisebb részben Hegel) és Marx elméletében. Ezek a gondolkodók a tudományos és az emberi gondolatot azonosítják — mondja —, így az emberiséget, a fejlődést a tudománnyal akarják szolgálni. Ez az álláspont pedig Salomon szerint romantikus, irracionális, vallásos, mert az ember nem képes arra, hogy tudományosan felfedje a társadalom objektív törvényeit és így szerzett tudását a saját javára fordítsa. Ez a szemlélet azonban, amely végső soron az irracionálist, az ösztönöst és a passzivitást prédikálja, minden csak nem racionális. Hiába próbálja Salomon lemosolyogni az emberiség észtrökekvéseit, hiába tartja azokat irracionálisnak a maga vélt racionális hívősségében, végeredményben az ember észszerű gondoskodásának lehetőségét tagadja, tehát amellett, hogy önmagának ellentmond, irracionális is. S tegyük hozzá, hogy antihumánus, mert a humanitás fogalma már megjelenésével is az emberi észhez kapcsolódott, és az ember kiteljesedésétől elválaszthatatlan az emberi észnek saját szebb jövője érdekében történő munkálkodása.

Tény, hogy pl. Saint-Simon és Comte rendszere végeredményben a misztikumba torkollott, és irracionális vonásait nem nehéz felfedezni. Ennek okát lényegében megtaláltuk: Saint-Simon esetében az új társadalmi viszonyok primitívességéből fakadó szubjektív elgondolás, míg Comte-nál a polgári osztály félelme a forradalomtól a munkásosztály számára forradalompótló távlatoknak kilátásba helyezésére irányuló eszmei törekvés vezetett az első esetben misztikumhoz, a második esetben a „pozitívista egyház”-hoz, amelynek gondolata már jelzi a polgári uralmi viszonyok állandósítására irányuló akarat hiábavalóságát, lényegileg a fejlődés ellen való fordulást. A tökéletes társadalom átalakulásával, az ellentétek élesedésével egyidejűleg az irracionális is egyre erősödő tendencia lett a polgári gondolkodásban és ma már uralkodó helyet foglal el.

Nagyon erőltetett azonban Salomon érvelése akkor, amidőn az irracionálisizmust a romantikus és a vallásos jelleget a marxista társadalomtudományban és munkásmozgásban próbálja felfedni. Nem is talál más érvet, mint a haladásba vetett „vallásos” hitet, vagy a „harcos egyház” jellegét, amely az „oroszlán” szocializmusnak lenne a sajátja,²⁶ vagy az „igazi demokrácia” és az „igazi humanizmus” fogalmát, amelyekben Salomon szerint a vallásos elem keveredik a politikaival.²⁷ A haladásba vetett „vallásos” hit, az egyházi jellegű harcosság, az igazi demokrácián és a valódi humanizmuson felépített állam képe — szerzőnk gondolataiban — nem tudományos igazsága, hanem vallást jellege miatt vonzza a munkásosztályt, sőt — folytatja — Marx abban is különbözik szociológus társaitól, hogy felismerte: a modern élet feltételei között a vallást a forradalmi akcióval kell párosítani, ezért minden modern forradalomnak vallásosnak kell lennie. Ez a vallásosság a szociológia, így — Salomon felfogása szerint — a marxizmus vallása is a humanitás vallása, az „emberiség önimádata”.²⁸ Ha a humanitást vallásnak mondja, ám tegye, a lényegen semmit sem változtat, nem változtat azon, amit a marxizmus soha sem tagadott, hogy valóban az igazi humanizmusra, az igazi demokráciára tö-

²⁴ SALOMON I. m. 72. p.

²⁵ Uo. 73. p.

²⁶ Uo. 74. p.

²⁷ Uo. 80. p.

²⁸ Uo. 79. p.

rekszik, amelynek „igazi” jellege a társadalom objektív fejlődéstörvényeinek felismeréséből és nem szubjektív és misztikus elképzelésekből folyik, és nem változtat azon sem, hogy az emberhez igazán méltó társadalom megteremtéséért valóban harcol. A marxizmus „irracionalizmusát” tehát hiába próbálta Salomon egyes kifejezéseknek önkényesen vallásossá való minősítésével megalapozni.

Befejezésül még egy megjegyzéssel tartozunk az olvasónak. Írásunkban sűrűn szerepelt a konzervativizmus mint politikai ideológia, és különösen Salomon, aki magát is ez ideológia képviselőihez sorolta, állította szembe a szociológiával. Megkíséreltük már tisztázni a szociológia keletkezésének társadalmi és ideológiai körülményeit, funkcióját, feloldani Salomon hamis azonosítását és elválasztani a marxizmust az utópikus szocializmustól és a polgári szociológiától, de röviden jellemeznünk kell még a polgári szociológia és a politikai konzervativizmus viszonyát is. Annál is inkább meg kell ezt tennünk, mert világos, hogy a polgári szociológia történetileg tekintve eleve konzervatív jelleggel jelentkezett, lényegében forradalomellenes volt. S mi választaná el ténylegesen a konzervativizmustól mint politikai ideológiától? Egyik neves mai német képviselője, Merkatz, a következőkben jellemzi a konzervativizmust: „Ez a politika nem elméleten, rendszeren, eszmén, absztrakt kívánságképekből eredő politikai gondolatokon és cselekvéseken nyugszik, hanem tapasztalaton, ösztönön és jellemem. Ezért az élet valóságával és problémáival szemben nem lép fel türelmetlen követelményekkel és becsvágyó kívánságokkal, hanem soha sem lankadó bizalmatlansággal minden tiszta elmélet, minden racionális rendszer, minden eget ostromló idealitással szemben.”²⁹ Ezután még rámutat a konzervativizmus döntő jelentőségére az élet természetes fejlődésének biztosításában és védelmében az absztrakt racionalitással szemben. A konzervativizmus történetét általában Burketól számítják, de politikai funkcióját mai képviselői már mai szempontból, visszavetítőn ítélik meg. Láttuk ennek az eszményített megítélésnek példáját Salomonnál is, de ugyancsak tapasztalhatjuk Merkatz írásában, aki, pl. Burke elméleteiben — noha ő közismerten a francia forradalom ellensége volt — az „emberi jogokat” fedezi fel.³⁰ Mind a szociológiát, mind a konzervativizmust azonban csak a visszavetítő szemlélet nélkül ítéelhetjük meg a valóságnak megfelelően. Mindkettő a társadalmi-történeti viszonyok terméke. A szociológia szerepe a polgárság védelmében épp úgy forradalomellenes volt, mint annakidején a konzervativizmus a feudális vagy feudális elemekkel átítatott polgári társadalom védelmében. De a kapitalista társadalom e két típusa, illetőleg eleme, a tiszta tőkés és a feudális vonásokkal tarkított elemek, amelyek politikai pártküzdelmekre vezettek, ma már a monopolkapitalizmusban lényegében feloldódtak. Ennek megfelelően a szociológia épp annyira konzervatív, mint amennyire a konzervatív ideológia reformista. Nem véletlen, hogy Salomon a maga konzervatív szemléletével szembeni „racionális társadalomalakítás”-t hangoztató polgári szociológusokat a XIX. századból toborozta. Ma már a polgári szociológia is lemond a racionális társadalomalakításról,³¹ és nem egy szociológus megnyilatkozásában éppen azokat az elemeket fedezhetjük fel, amelyekre Merkatz a konzervatív politika jellemzőiként sorolt fel. „A régi elmélet a jövőt biztosnak hitte — mondja pl. egy legújabb nyugat-német szociológiai tanulmány — s az, hogy ma a szociológia empirikussá válik, hasznosságát és rezignációját bizonyítja.”³² Csaknem általános ma már, hogy a burzsoá szociológia apage-t kiált az elméletre, szó sincs racionális elméletek, rendszerek, ideák szerinti társadalomformálásról, ehelyett elegendő az empirikus kutatás minél kisebb egységre vagy körre

²⁹ MERKATZ, Hans-Joachim: Die konservative Funktion. München, 1957. 10—11. p. A mai konzervativizmus alapvető vonását még a régi ideológia szerint abban jelölik meg, hogy az absztrakciókkal szemben a való életre alapoz. A mai viszonyoknak megfelelően azonban már új vonásokat is találhatunk a konzervativizmussal foglalkozó szerzők műveiben. MOHLER, Armin szerint pl. anti-individualitás jellemzi (Die französische Rechte. Vom Kampf um Frankreichs Ideologiepanzer. München, 1958.), GRABOWSKY szerint pedig a konzervatív politikusknak jobboldalon kell állnia, de baloldali módon gondolkodnia. (Die konservative Idee. — Zeitschrift für Politik, 1958. Heft. 3. 276. p.)

³⁰ Uo. 27.—28. p.

³¹ Jellemző erre, hogy a polgári szociológia egyes olyan hajtásait, mint pl. RIMET, Michel: Vers une sociologie nouvelle. Paris, 1952. és Vers une société nouvelle. Paris, 1953. c. munkái, amelyekben a szerző új normatív, tehát társadalomalakító szociológiát követel, a polgári szociológusok irracionálisnak bélyegzik. Az említett könyveket bírálva Leopold von Wiese, neves nyugat-német szociológus, pl. RIMET szemére veti, hogy a XVIII. század ideológusaihoz hasonlóan hisz a haladásban és hozzáteszi, hogy az ilyen hit — mint Comte esetében — a racionalizmusból a misztikába fordul. (Kölner Zeitschrift für Soziologie, 6. Jhrg. 1953—54. Heft. 2.) Ugyanez a szemlélet tükröződik HOPFSOMMER, Harold: The Sociology of American Life (Engelwood Cliffs, 1958) művében is, aki szerint a szociológia nem tűzheti maga elé a társadalom alakításának, javításának célját, ez csak a szociológia elmúlt szakaszára, a XIX. századra volt jellemző. (4—6. p.)

³² HASKHEIMER, Max: Philosophie und Soziologie. — Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 11. Jhrg. 1959. Heft 1. 164. p.

szorítva.³³ A lényegében konzervatív jellegű szociológia s a reformista konzervativizmus ma egyaránt a tudatos társadalomalakítást valóban megvalósító szocialista állam és a tudományos szocializmus ellen ható ideológiai fegyver. Ez éppen Salomon könyvéből derül ki a legvilágosabban, hiszen a XIX. század eleji polgári szociológia (ha nevezhetjük így) egyes képviselőin túl csak a marxizmust támadja és egyáltalán nem vitatkozik a mai burzsoá szociológiával. Nem is teheti ezt, hiszen azonos álláspontot képviselnek. Salomon írása így Csehov egyik novella alakjára emlékeztet bennünket, aki saját elképzelése szerint egész életében a babonák ellen harcolt, s hogy meggyőzze személyzetét, a babonák ostobaságáról, mindig három gyertyát égetett a szobájában és minden fontos dolgot 13-án kezdte el.

³³ Vö. LAZARSFELD, P. F. — ROSENBERG, M. (szerk.): *The Languages of Social Research — A Reader in the Methodology of Social Research*. Glencoe, Ill. 1957. (E munkára részletesebben ld. a szerző ismertetését a „Demográfia” 1959. évi 2—3. számában, az egész kérdésre pedig „A válságtudat újabb vonása a polgári szociológiában” (Valóság, 1959. 5. sz.) c. tanulmányát.) Az elmélettel való menekülés említett jelenségét a burzsoá szociológiára vonatkoztatva jól feltárta az 1959. IV. (szeptemberi) szociológiai kongresszus is. (Ld. erre ARAB-OGIL, E.: A nemzetközi szociológiai kongresszuson. — A héke és a szocializmus kérdései, 1959. 12. sz. 87—88. p.) A konkrét valóság vizsgálata természetesen nem elvetendő törekvés, s a marxista szociológia is egyre inkább kifejleszti ennek módszerét. A burzsoá szociológiában azonban ez a törekvés az empirizálódás felé nem a társadalom objektív törvényének feltárására és ezeknek az egész társadalom érdekében való hasznosítására irányul, hanem ellenkezőleg, a kis egységek és jelenségek elaprózódó kutatásával a nagy elméleti problémák megválaszolását kerülik ki, s jobb esetben valamilyen ad hoc politikai vagy üzleti érdekű probléma megoldását segítik. Ebből az következik, hogy a kutatás sok esetben öncélúvá válik, ahogyan — hasonló okokból — öncélúvá válik a matematikai módszerek alkalmazására irányuló egyébként helyes törekvés is. A matematikai módszerek alapján történő, kizárólag mennyiségi vizsgálat ugyanis kiválóan alkalmas a minőséget jelentő problémák megkerülésére. Ld. erre, mint jellemző példát LAZARSFELD, Paul: *Mathematical Thinking in the Social Sciences*. Glencoe Ill. 1954. — Elrettentésképpen pedig a következőt említhetjük meg: Az USA-beli Duke Egyetem Szociológiai Intézete felmérést végzett annak megállapítására, hogy a társadalomtudományok mennyire tudományosak. Tudományosságban azonban kizárólag csak a matematikai módszerek használatát értették. Így azután megállapították, hogy az egyik reprezentatív amerikai szociológiai folyóirat cikkeinek mindössze 54 százaléka tudományos jellegű, ezek alapultak ugyanis matematikai módszereken. Ld. erre: HART, Hornell: *Comparative Standards of Social-Science Periodicals*. — *American Sociological Review*. 1947. 444. és köv. p.

Manykovszkij, B. Sz.: A szocialista büntetőjog alapelvei és rendszere¹

MÁRKUS FERENC

Értékes könyv jelent meg a fenti cím alatt bolgár nyelven B. Sz. Manykovszkij-tól, a Magyarországon is ismert szovjet büntetőjogásztól. A könyv kitér a szocialista büntetőjog majdnem valamennyi fontosabb elméleti problémájára. Mivel a magyar jogászság számára csak nehezen hozzáférhető könyvről van szó, a jelen ismertetés során átfogó képet szeretnék nyújtani róla a magyar olvasó számára, arra törekedve, hogy a benne foglalt számos rendkívül értékes és hasznos megállapítás közül a fontosabbak kellő megvilágítást nyerjenek.

I

A könyv három részből áll. Az első rész tárgyalja a szocialista büntetőjogi alapelveket. Az általános megjegyzések keretei között a szovjet büntetőtörvényhozás rövid történeti áttekintése után a szocialista büntetőjogi alapelvek tisztázásának fontosságát hangsúlyozza. Megállapítja, hogy a szocialista büntetőjog szabályainak rendszere, eltekintve az egyes szocialista államok sajátosságaitól, szocialista büntetőjogi alapelveken épül fel. Ezért a rendszer tökéletesítésénél mind a Szovjetunióban, mind a népi demokratikus államokban mindenekelőtt a szocialista büntetőjogi alapelveket kell megfelelően feltárni. Hangsúlyozza, hogy a szocialista törvények alapelvei, s így a büntetőtörvényeké is, az államról és jogról szóló marxista tanításból indulnak ki, de ez nem jelenti azt, hogy valamennyi szocialista állam azonos módon szövegezi meg törvényeiben az egyes fogalmakat és intézményeket. Itt elsősorban a fogalmak és intézmények lényegének és irányának azonosságáról van szó. A jogra vonatkozó marxista-leninista tanítás elveiből kiindulva, minden szocialista állam más és más módon szövegezheti meg a büntetőjog egyes intézményeit, új intézményeket hozhat létre, s így a saját fejlődésével az egyes területeken hozzájárulhat a jogra vonatkozó marxista tanítás továbbfejlesztéséhez.

Rátérve az egyes alapelvekre, a szerző első helyen azzal az alapelvvel foglalkozik, hogy a *szocialista büntetőjog feladatait osztályszempontok határozzák meg* (13. p.). A burzsoá büntetőtörvények csak látszólagosan hagyják figyelmen kívül a büntetőtörvények társadalmi természetét, és azért szövegezik meg az egyes fogalmakat és jogintézményeket formális-dogmatikus szempontból, mert ezzel álcázni kívánják kizsákmányoló osztálylényeiket. A szerző a szocialista büntetőjog szóban levő alapelveinek részletes megvilágításánál hivatkozik egész sor szovjet és népi demokratikus jogszabály rendelkezéseire és több szerző megállapításaira.

A szerző a szocialista büntetőtörvények rendszerének felépítése szempontjából igen nagy jelentőséget tulajdonít annak az alapelvnek, amely szerint *csak a törvényben meghatározott büntetendő cselekményekért lehet az egyes személyeket büntetőjogilag felelősségre vonni* (20. p.). Hangsúlyozza, hogy ez az elv ugyanúgy gyökeresen különbözik a burzsoá büntetőjog hasonló elnevezésű elvétől, ahogyan a szocialista demokrácia is különbözik a burzsoá demokráciától. Ennek az elvnek a maradéktalan megvalósulása különösen a XX. pártkongresszus határozatainak világánál vált időszerűvé a törvényesség megszilárdításáért folytatott harc kapcsán. Rátérve az analógia intézményének kérdésére, kifejti, hogy ez az intézmény betöltötte történelmi szerepét és ma már, a szovjet nép erkölcsi-politikai egységének, a győzelmes szocializmus körülményeinek közepette,

¹ Основни принципи и система на социалистическото наказание законодателство. А Болгарска Академия на Трудосcience, Szófia 1958. 200 p.

nincs szükség az alkalmazására. Éppen ezért már több év óta a bírói gyakorlat nem alkalmazta az analógiát. Az az elv, hogy nem forog fenn büncselekmény, ha a cselekményt a törvény nem nyilvánítja büncselekménnyek, formálisan ki van nyilvánítva a jelenkori burzsoá törvénykönyvekben is, de a valóságban ezt az elvet mindinkább áttöri a bírósági mérlegelés korlátlanúsága, ami előtt a különböző „új” büntetőjogi elméletek igyekeznek utat nyitni. A szerző röviden kitér ezeknek az elméleteknek főbb képviselőire (C. Lombroso, E. Ferri, F. Liszt, Welzel, Mezger, E. Wolf) és rámutat arra, hogy az ilyen tanítások credményeképpen az imperializmus időszakában a burzsoá államokban a „nulum crimen sine lege” elvének formális fennállása ellenére mindjobban kiszélesedik a bírói mérlegelés kerete, ami ténylegesen a formális burzsoá törvényesség maradványainak a felszámolásához vezet.

A szocialista büntetőjog további alapelvének a szerző azt az elvet tekinti, hogy a *büncselekmény fogalmát osztályszempontból, azaz materiálisan kell meghatározni* (33. p.). Ez az elv csak a szocialista büntetőjogban ismeretes. Történelmi áttekintést ad arról, hogyan jutott kifejezésre a szovjet törvényhozásban a büncselekmény anyagi, osztály-meghatározásának az elve. A büncselekmény anyagi meghatározásának fontos vonása az, hogy a büncselekményt mint a szocialista rendszer és a szocialista jogrend szempontjából társadalomra veszélyes cselekményt jellemzi. A társadalomra veszélyesség foka alapján határozható el a büncselekmény a többi jogsértéstől, ezen az alapon állapítható meg közöttük a minőségi különbség. A jelentős társadalomra veszélyesség az alapvető ismérv, amely a büncselekményt a többi jogsértéstől elhatárolja.

A szocialista büntetőjog egyik alapelvének tekinti a szerző *azt az elvet, hogy bűnösség nélkül nincsen büntetés* (46. p.). A bűnösség fogalmával foglalkozva megállapítja, hogy mivel a bűnösség a büncselekmény szubjektív oldalát alkotja, annak lényegét is a büncselekménnyek mint egészek az anyagi tartalma határozza meg. A cselekmény társadalomra veszélyessége szolgál alapul a bűnösség és a büncselekmény anyagi lényegének a feltárásához. A bűnösség formáira vonatkozóan a Szovjetunió és a népi demokratikus államok törvényeiben foglalt rendelkezések elemzése alapján arra a következtetésre jut, hogy a szocialista büntetőjogban a bűnösség az elkövető részéről a törvény értelmében büntetést maga után vonó társadalomra veszélyes cselekmény irányában tanúsított meghatározott pszichikai viszony, tudati viszony, tudati szándékban vagy gondatlanságban nyilvánul meg. Az elkövetőnek ez a pszichikai viszonya alkotja a társadalomra veszélyes cselekmény szubjektív oldalát. A szocialista büntetőjogban a büncselekményt mint egészet és a bűnösséget mint annak szubjektív oldalát értékelik negatív módon. A bűnösség elvének a megsértése objektív beszámításhoz és a szocialista törvényesség megsértéséhez vezet. Részletesen foglalkozik szerző a bűnösség fogalmával kapcsolatban a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban folyó vitával, s különösen B. Sz. Utyevszkij széleskörű értékelési elméletével, amely lényegében azonosítja a bűnösséget magával a büncselekménnyel. Rámutat arra, hogy a bűnösségnek ez az értékelési felfogása a bűnösség fogalmát kiterjeszti a büncselekménnyek mind az objektív, mind a szubjektív oldalára, ami gyakorlatilag a bírói mérlegelés korlátlanúságát jelentené. A szerző ezután részletesen foglalkozik a bűnösség kérdésében a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban mutatkozó téves álláspontokkal. Ennek során kritikának veti alá T. L. Szergejeva álláspontját, amely lényegében azonosítható az értékelési elmélettel, továbbá A. N. Trajnjin felfogását, aki szerint a bűnösség kétféle minőségben jelentkezik (egyrészt mint a büntetőjogi felelősség alapja, másrészt szándék vagy gondatlanság formájában mint a büncselekmény törvényi tényállásának eleme), végül A. Ja. Visinszkij álláspontját, aki fejtegetései során a bűnösséget lényegében azonosítja az oksági kapcsolattal és elmélete az értékelési elmélet egyik változata. Rámutat arra, hogy a népi demokratikus szerzők közül K. Tibitanzl és St. Kőnesev lényegében Visinszkij elméletének hatása alatt áll. Szerző álláspontját több, szovjet és népi demokratikus szerző állásfoglalásával támasztja alá (N. N. Poljanszkij, H. Gerats, J. Lekschas, J. Andrejew, L. Lernell, T. Cyprian, J. Feldman, L. Sehubert). Rámutat arra, hogy a szocialista jogtól távol áll az az elv, hogy a törvény nem ismerése nem mentesít. Ezzel kapcsolatban abból indul ki, hogy a bűnösség egyik lényegese ismérve az, hogy az elkövető tudatában legyen cselekménye társadalomra veszélyességének. Fejtegetései összegezeképpen kifejti, hogy a bűnösség megállapításához a következő alapvető ismérvek fennforgására van szükség:

1. Az elkövető pszichikai viszonya az általa elkövetett társadalomra veszélyes és jogellenes cselekményhez.

2. Az elkövetőnek ez a pszichikai viszonya konkrétan szándék vagy gondatlanság formájában nyilvánulhat meg.

3. Szándékos bűnösség esetén az elkövetőnek tudatában kell lennie annak, hogy cselekménye társadalomra veszélyes, illetve gondatlan bűnösség esetén legalábbis annak a lehetőségét kell megkivánni, hogy az elkövetőnél felmerülhessen a társadalomra veszélyesség tudata.

A szocialista büntetőjog alapelveinek tekinti a szerző azt az elvet, hogy a *büntetőjogi felelősség egyedüli alapja a bűncselekményi törvényi tényállás megvalósulása* (77. p.). Csak akkor lehet helye büntető felelősségnek, ha bizonyítást nyert, hogy az adott személy olyan cselekményt követett el, amely valamely konkrét bűncselekmény törvényi tényállását megvalósítja. A bűncselekmény törvényi tényállásával foglalkozva rámutat arra, hogy a bűncselekmény törvényi tényállásának fogalma felöleli az adott bűncselekménynek mind az objektív, mind pedig a szubjektív ismérvoit is, s így a cselekmény társadalomra veszélyessége és jogellenessége is beletartozik a törvényi tényállásba. Azok az állásfoglalások, amelyek szerint a büntetőfelelősségnek a bűncselekmény törvényi tényállásán kívül álló alapjai is vannak, tévesek. Ilyen téves álláspontként A. N. Trajnyn álláspontjára mutat rá, aki szerint a törvényi tényállásba foglalt elemeken kívül vannak a bűncselekménynek még olyan elemei is, amelyek a törvényi tényálláson kívül állnak, és nem törvényi tényállási elemek, hanem a büntetendőség alapját, előfeltételét alkotják; szerinte a társadalomra veszélyesség és a beszámíthatóság a büntetendőségnek a bűncselekmény törvényi tényállásán kívül álló ilyen előfeltétele. Szerző azon az állásponton van, hogy e felfogások a szovjet büntetőjog legfontosabb elvének, annak az elvnek a tagadásához vezetnek, amely szerint a büntetendőség egyedüli alapja a bűncselekmény törvényi tényállása, és fejtegetéseit a bírói gyakorlatból vett példákkal támasztja alá. A burzsoá elméleti állásfoglalásokat kritizálva rámutat arra, hogy a burzsoá büntetőjogban különösen az utóbbi évtizedek folyamán, mindinkább tagadják azt az elvet, hogy a büntetőjogi felelősség egyedüli alapja a törvényi tényállás. Ennek során áthelyezik a súlypontot a cselekményről az elkövető akaratára, a bűnösséget kivesszik a bűncselekményi törvényi tényállásból, a bíró értékelésévé változtatják, s ezzel gyakorlatilag megkönnyítik a leszámolást mindazokkal, akik kényelmetlenek az uralkodó burzsoázia számára. Ennek kapcsán részletesen foglalkozik Beling és Frank, valamint követőik koncepcióival, s leleplezi azok reakciós lényegét. Ugyanebből a szempontból foglalkozik a finális cselekménytan elméletével, különösen Welzel koncepcióival, s azokat kellő kritikának veti alá. A finális cselekménytan reakciós gyakorlati hatását bemutatja a Német Szövetségi Köztársaság bírósági gyakorlatából vett példákon.²

A szocialista büntetőjog további alapelveként a szerző azt az elvet tárgyalja, hogy a *büntetésben a szocialista jog szerint a kényszernek és a nevelésnek összhangban kell állnia* (109. p.). A büntetésnek a szocialista jogban nem lehet az a célja, hogy felesleges szenvedéseket okozzon és megalázza az emberi méltóságot. A büntetés mint a szociális lista állam által a bűncselekményt elkövető személy ellen alkalmazott kényszer sajátos formája, nem merül ki csupán a represszió meghatározott jogi formájának a megvalósításában. A büntetésnek az is feladata, hogy nevelően hasson az elitélre. A büntetés a szocialista államban nem megtorlás. Meghatározott szolgálati szerepe van és eszközül szolgál a társadalomra veszélyes cselekményeket elkövető személyek elleni harcban, ugyanakkor azt a célt is követi, hogy a büntetésüket kitöltött személyeket visszavezesse a társadalom hasznos tagjai sorába és a szocialista építés öntudatos és aktív részeseivé tegye. Ezenfelül meghatározott cselekményeknek büntetendő cselekményekké nyilvánítása és elkövetőikre büntetések kiszabása megelőző hatást gyakorol a társadalom állhatatlan elemeire. Így tehát a bűncselekményeket elkövető személyek ellen folytatott határozott harc együtt jár azokkal a mélyrehatóan humánus célokkal, hogy az ilyen személyek újból visszatérhessenek a társadalomba. A szocialista humanizmus elve ugyanúgy áthatja a szocialista jog valamennyi ágazatát, miként a szocialista demokrázizmus, a szocialista törvényesség és a proletárinternacionalizmus elve is. Mindezek az elvek azonban sajátos módon jutnak kifejezésre azokban az alapelvekben, amelyek közvetlenül az adott jogágazat tartalmát tárják fel. A büntetés mint az állami kényszer sajátos formája egyben azt is kifejezésre juttatja, hogy a szovjet állam és társadalom erkölcsileg elitéli a szóban levő cselekményeket. Ugyanakkor azonban a szovjet büntető-törvények a megelőzés céljait is szolgálják. A szerző a megállapításainak alátámasztása végett hivatkozik több szovjet és népi demokratikus jogszabályra, többek között a magyar Btá. 50. §-ának 1. bekezdésére.

² Egyébként e kérdést illetően ld. a könyv szerzőjének a Szovetszkoe Goszudarsztvo I Pravo 1959. 4. számában „A finális büntetőjog reakciós újkantianusi elmélete” e. alatt orosz nyelven megjelent cikkét is.

A szerző a szocialista büntetőjog külön alapelveinek tekinti a *büntetés individuálisításának elvét* (124. p.). Megállapítja, hogy a bíróságnak a szocialista jogtudatból kiindulva olyan büntetést kell kiszabnia, amely teljes mértékben megfelel nemcsak az elkövetett cselekmény társadalomra veszélyessége fokának, de a tettes személyiségét jellemző körülményeknek is. A bíróságnak figyelembe kell vennie mind a felelősséget súlyosító, mind az azt enyhítő körülményeket is.

Fejtegetéseit a bírósági gyakorlatból vett példákkal támasztja alá. Ugyanakkor hangsúlyozza a szerző, hogy a bíróságnak a büntetés kiszabásánál szigorúan meg kell maradnia a törvény által megszabott keretek között, s ennek az elvnek az alkalmazása nem jelentheti a bíróság fölérendelését a törvénynek és a törvényhozónak, amint ez az imperialista államokban van, ahol kisebb vagy nagyobb mértékben fokozatosan felszámolják a burzsoá törvényességet.

Végül a szocialista büntetőjog alapelveinek tekinti a szerző azt az elvet, hogy a *büntetőjog rendszerének úgy kell felépülnie, hogy az megfelelően azoknak a társadalmi viszonyoknak, amelyeket a törvény a bűnös cselekményekkel szemben védeni kíván* (128 p.). A szocialista büntetőjog: 1. azokat a társadalmi viszonyokat védi a bűnös cselekedetekkel szemben, amelyek a dolgozók érdekeit juttatják kifejezésre, és 2. csak a társadalmi viszonyok ellen irányuló olyan cselekmények miatt állapít meg büntetőfelelősséget, amelyek lényegüket tekintve társadalomra veszélyesek. A szocialista büntető-törvények rendszerének meg kell felelnie annak a feladatnak, hogy azokat a társadalmi viszonyokat védje, amelyeknek megszilárdulására és fejlődésére a munkásosztály diktatúrája és a szocializmus építése érdekei szempontjából szükség van. Rámutat a szovjet hatályos büntetőtörvények rendszerében mutatkozó egyes hiányosságokra (pl. a szocialista gazdaság elleni bűncselekmények nincsenek egy fejezetben összefoglalva, az igazságszolgáltatás elleni bűncselekményeket külön fejezetbe kell foglalni).

A büntetőjog különös részében foglalt rendelkezések csoportosításánál a bűncselekmények általános, különös (ezt egyébként a szerző fajlagos tárgynak nevezi) és közvetlen tárgyából kell kiindulni, amely alakzatok különböző fokban konkretizálják a büntetőtörvény által védett társadalmi viszonyokat. A bűncselekmény tárgyát csak azok a társadalmi viszonyok alkotják, amelyeket a büntetőtörvények szankcióik megállapítása útján védenek.

A szerző itt két jelentős problémát tárgyal. Az egyik a büntetőjogi szabályozás tárgyának kérdése. Megállapítja, hogy a jogrendszer tagozódása a tárgy szerint, azaz az adott jogágazat által szabályozott társadalmi viszonyok szerint történik. A jogi szabályozás módszerének a jelentősége, a jogi szabályozás tárgyához viszonyítva, alárendelt szerepet tölt be. A büntetőjogi szabályok nem azokat a társadalmi viszonyokat szabályozzák, amelyek a bűncselekmény tárgyát képezik, hanem azokat a sajátos jogviszonyokat, amelyek az elkövető és az állam között jönnek létre a bűncselekmény elkövetése okából.

A másik jelentős elméleti probléma a bűncselekmény tárgyának a meghatározása.³ A bűncselekmény tárgyát azok a társadalmi viszonyok alkotják, amelyeket a büntetőtörvény véd a bűnös támadásokkal szemben, miközben a bűncselekmény tárgyaként jelentkezhetnek mind a szocialista alaphoz, mind a felépítményhez tartozó társadalmi viszonyok.

A mi számunkra különösen érdekesek a szerző fejtegetései az állami vagy társadalmi vagyon fosztogatásával elkövetett bűncselekmények és a személyi tulajdon elleni bűncselekmények tárgyát illetően. A szocialista tulajdon fosztogatásánál a bűncselekmény tárgya az állami és társadalmi vagyon. Aki ez ellen a közvetlen tárgy ellen tör, ezzel megsérti a szocialista társadalom termelési, gazdasági viszonyait is. Ezek alkotják a bűncselekmény általános tárgyát. A személyi tulajdon eltulajdonításával elkövetett bűncselekmények esetében a bűncselekmény tárgyát az állampolgárok személyi tulajdona alkotja. Az állampolgárok személyi tulajdon elleni bűncselekményeket az egyes állampolgárok vagyontárgyai ellen elkövetett támadások útján követik el. Ezek a vagyontárgyak alkotják a személyi tulajdon elleni bűncselekmények közvetlen tárgyát.

³ A szovjet szerzőket a bűncselekmények tárgyának a meghatározásával kapcsolatban foglalkoztató problémák világos megértéséhez meg kell enliteni egy olyan terminológiai nehézséget, amely az orosz jogi nyelvben (és jelen esetben a bolgár jogi nyelvben is) használt kifejezések fordításával kapcsolatos. B. SZ. MANYKOVSKIJ a jelen műben a következő fogalmakat különbözteti meg: *obsesij objekt* (általános tárgy), *rodovoj objekt* (különös vagy fajlagos tárgy) és *nyeposredstvenij objekt* (közvetlen tárgy). B. SZ. NYIKIPOROV és T. L. SZERGEJEVA elmélete szerint a következő két fogalmat kell megkülönböztetni: *objekt* (jogi tárgy) és *predmet* (elkövetési tárgy). Az ismertetésben e terminusokat a zárójelben megjelölt kifejezéssel jelöltem, mivel ezek adják vissza legjobban a tartalmukat.

Szerző a bűncselekmény tárgyának a meghatározását illetően vitába száll B. Sz. Nyikiforovnak és T. L. Szergejevának azzal a konstrukciójával, amely szerint meg kell különböztetni a bűncselekmény jogi tárgyát és elkövetési tárgyát. E felfogás szerint a szocialista tulajdon fosztogatásának az elkövetési tárgyat a vagyontárgyak alkotják, a jogi tárgyat pedig a szocialista tulajdonjogi viszonyok. E felfogás hibája az, hogy kihagyja látóköréből azokat a gazdasági, termelési viszonyokat, amelyek ténylegesen e bűncselekmények általános tárgyát alkotják. Nem tud továbbá megfelelő magyarázatot adni ez az elmélet az élet és testi épség elleni bűncselekmények esetében, mint-hogy ez esetben a bűncselekmény elkövetési tárgyát az ember alkotná, tehát az embert tárggyá változtatja.

II

A könyv második részében szerző a szocialista büntetőtörvények általános részének rendszerével foglalkozik. Fejtegetéseit annak a kérdésnek a tárgyalásával kezdi, hogy milyen rendszerben kell felépülnie a Szovjetunió és a szövetséges köztársaságok büntetőtörvényei akkor még csak előkészítés alatt álló Alapelveinek. Mivel ezt a jogszabályt időközben a Szovjetunió Legfelső Szovjetje 1958. december 25-én elfogadta, szerző idevonatkozó megállapításainak csupán az elfogadott jogszabállyal való összehasonlításuk szempontjából van érdekessége. Szerző a rendszer kérdését lényegében a később elfogadott jogszabállyal azonos módon oldja meg azzal a különbséggel, hogy a fiatalkorúak büntetőfelelősségéről szóló rendelkezéseket véleménye szerint külön fejezetbe kell felvenni.⁴

Az Alapelvek rendszerének a megtárgyalása után szerző rátér arra a kérdésre, hogy milyenek kellene lennie az OSZFSZK előkészítés alatt álló új Btk-ja általános része rendszerének. Abból indul ki, hogy helytelen lenne, ha valamennyi szövetséges köztársaság Btk-jába egyszerűen csak átvinnék az Alapelvek rendszerét. Véleménye szerint itt is figyelembe kell venni minden egyes köztársaság büntetőtörvényeinek sajátosságait, s a büntetőtörvénykönyvek rendszerét ezeknek megfelelően kell megállapítani. Mindezek alapján, az OSZFSZK jelenleg hatályban levő Btk-ja általános részének a rendszerét is figyelembe véve, az OSZFSZK-t illetően a következő rendszer elfogadását javasolja: I. Rész: Az OSZFSZK büntetőtörvényeinek feladatai. 1. A büntetőtörvények feladatai a társadalmi és állami rendszer és a jogrend védelme terén. 2. Büntetőfelelősségnek csak a törvény által büntetendőnek nyilvánított cselekmények esetén van helye. 3. Büntetést csak a bíróság szabhat ki. II. Rész: A Btk hatályának keretei. III. Rész: A bűncselekményről. IV. Rész: A büntetésről. V. Rész: A büntetés kiszabásának rendjéről.

Könyvének ebben a részében szerző külön paragrafus alatt rövid tájékoztatást ad az egyes népi demokratikus országok Btk-jai Általános részének rendszeréről.

III

A harmadik rész a szocialista büntetőtörvények különös részének a rendszerével foglalkozik. Először is történelmi áttekintést ad az eddig elfogadott szovjet büntetőtörvények rendszeréről, majd ismerteti e rendszer kérdésében felmerülő irodalmi álláspontokat és vitát, és arra a következtetésre jut, hogy az OSZFSZK Btk-ja különös része rendszerének ilyennek kellene lennie: 1. Államellenes bűncselekmények (I. Ellenforradalmi bűncselekmények; II. Egyéb államellenes bűncselekmények). 2. A szocialista tulajdon elleni bűncselekmények. 3. A személy elleni bűncselekmények. 4. Az állampolgárok politikai és munkajogai elleni bűncselekmények. 5. Az állampolgárok személyi tulajdona elleni bűncselekmények. 6. Hivataltal bűncselekmények. 7. A szocialista gazdálkodás elleni bűncselekmények. 8. A szocialista igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények. 9. Az igazgatás rendje elleni bűncselekmények. 10. A közrend és közbiztonság elleni bűncselekmények. 11. A Szovjetunió védelmével kapcsolatos kötelezettségek megsértése. 12. Katonai bűncselekmények. 13. A béke és emberiség elleni bűncselekmények.

A könyv végén szerző ismerteti a népi demokratikus országok Btk-i különös részeinek rendszerét, majd rövid történelmi áttekintést ad a burzsoá büntetőtörvények rendszerének fejlődéséről és rámutat a burzsoá és a szocialista büntetőjog rendszere között fennálló gyökeres különbségre.

*

⁴ Ld. A Szovjetunió 1958. évi büntetőjogi szabályai. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1959.

A könyv értékeléséhez hozzátartozik, hogy az 1958-ban jelent meg Szófiában bolgár nyelven, tehát szerzője jóval azt megelőzően írta, mint amikor a szovjet büntetőjog új Alapelveit elfogadták, sőt még mielőtt az ezekben az Alapelvekben foglalt tételek megfelelően kikristályosodtak volna. Ez a körülmény azonban nemhogy csökkenti, hanem még csak emeli az értékét, mint ahogy valamennyi lényeges elméleti kérdésben a később elfogadott törvényben foglalt állásponttal lényegében azonos megoldást javasol. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a könyv világos választ ad a büntetőjog sok olyan nagyjelentőségű kérdésére, amelyekben eddig az irodalomban különböző vitás álláspontok voltak. Vonatkozik ez különösen a bűnösség fogalmára és a bűncselekmény törvényi tényállásáról szóló tanításra. Világos választ igyekszik adni továbbá a könyv a bűncselekmény tárgyának fogalmával kapcsolatban tisztázatlan kérdésekre.

Röviden meg kell még említeni két olyan elméleti kérdést, amelyek véleményem szerint érdeklődésre tarthatnak számot a magyar jogászság körében. Az egyik, a szerzőnek az a világos álláspontja, amely szerint a szocialista büntetőjogban nem érvényesülhet az a tétel, hogy a törvény nem ismerése nem mentesít és hogy helyett a társadalomra veszélyesség tudata játszik szerepet.⁵ A másik, a szerzőnek abban a kérdésben elfoglalt világos álláspontja, hogy a társadalmi tulajdon elleni bűncselekményeket és a személyi tulajdon elleni bűncselekményeket a tárgyak különbözőségére tekintettel a Btk különös részének különböző fejezeteibe kell foglalni. Ennek a kérdésnek kidolgozandó Btk-nk rendszere szempontjából igen nagy jelentősége van.

Összegezve: B. Sz. Manykovszkijnak itt ismertetett könyve a büntetőjog szempontjából rendkívül értékes munka, és csak sajnálni lehet, hogy a magyar jogászok számára nyelvi okokból nem válhat teljes egészében hozzáférhetővé.

Az Acta Juridica, folyóiratirodalmunk fejlődésének újabb állomása

I

Állam- és jogtudományi folyóiratirodalmunk egyik képviselője, az Állam- és Jogtudományi Intézet lapjaként és az egész magyar állam- és jogtudomány fórumaként megjelenő *Jogtudományi Közlöny* több évtizedes múltira néz vissza. Jelen volt a századcleji kodifikációs harcoknál, a burzsoá magyar jogtudománynak a feudalizmus erőivel szembeni lassú térhódításánál, megélte a Horthy-korszak éveit is — míg 1945 után, éppen 15 éve, egy emberségesebb jog szolgálatába állhatott. Ma már XV-öt számoló „új évfolyamai” — harcokkal teli úton bár — hamar a szocialista jog, a szocialista állam építésének orgánumává lettek. Elsősorban e lap hasábjain kísérhető végig az a forradalmi átalakulás, amelyen az egész magyar jogrendszer, az egész magyar állam- és jogtudomány átment. A szocialista építésnek minden területen való megkezdése a nagy feladat „lebontása”, differenciálása, egyes szakaszok sikeres befejezése természetesen egyre több és sokrétűbb feladatot állított a szocialista állam és jog gyakorlati és elméleti művelői elé. Az új és megnövekedett feladatok új és megnövekedett utak és formák igénybevételének szükségét jelentették jogirodalmunk vonatkozásában is. A Jogtudományi Közlöny mellett ma már az állam- és jogtudományi folyóiratok egész spektruma áll előttünk: Az *Állam és Igazgatás*, a *Magyar Jog*, az *Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője*, a három állam- és jogtudományi kar időszakos kiadványai, az *ünkari Acták*, és végül a Magyar Jogász Szövetség kiadásában francia és orosz nyelven megjelenő *Revue de Droit Hongrois*, ill. *Obzor Vengerszkovo Prava*. Egy bizonyítéka ez a kép annak a ténynek, hogy — amint ezt egy, az *Állam és Igazgatás* újbóli megjelenése kapasan nem is olyan régen közlített cikk írja — „a szocialista építést szolgáló állam- és jogtudományunk fejlődésében kezdettől fogva jelentős tényező volt a folyóiratirodalom. A folyóirat természeténél fogva mozgékonyabb, időszerűbb, jobban tud a mindennapi élet gyakorlatában felmerülő konkrét feladatokhoz kapcsolódni, tágabb teret ad az építő bírálatnak, vitának, mint az önálló kiadványként megjelenő, mélyebb elmélyülést igénylő monografikus irodalom, amelynek számos előfeltétele — különösen a szocialista fejlődés első időszakában — nem is volt meg. Bár tudománytörténetünk

⁵ Ld. ezzel kapcsolatban VISKI László: Szándékosság és társadalomra veszélyesség. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1959.

még nem dolgozta fel rendszeresen ezt az időszakot, mindezek már ma is aláhúzzák az állam- és jogtudományi folyóiratok jelentőségét a szocialista építés elvi kérdéseinek kidolgozásában és a gyakorlati munka irányításában.¹ Bizonyos, hogy folyóiratirodalmunk egészének általában az volt és az ma is a feladata, ami ebből a jelentőségéből folyik. Egy-egy folyóirat ezen egységes feladat egy-egy szintjének, egy-egy viszonylag önálló részének minél teljesebb megoldását van hivatva szolgálni. Azzal természetesen, hogy része az egésznek és hogy bizonyos tevékenységi formái közvetlenül is az egész cél szolgálatában állnak. Ha a részfeladatokat nem is lehet egymástól, különösen az egészről elválasztani, a tényekből és a kitűzött célokból mégis a következő — behatóan itt nem részletezhető — „munkamegosztás” olvasható ki. A *Jogtudományi Közöny* általában fóruma a gyakorlat és az elmélet találkozásának mind a szerzőket, mind a tárgyalat kérdéseket, mind a közölt munkák jellegét (módszerét és színvonalát) tekintve. Egyedül ezt a szerepet tartósan nem vállalhatta. Nyilvánvaló ui., hogy a fejlődés során ez mennyiségileg annyira megnövekedett igények kielégítését kellett volna jelentse, amelyek egy lap keretét már szétfeszítették volna. Ez a mennyiségi növekedés a lap profilját is túlságosan „elnyújtotta” volna az egyre szaporodó, kisebb jelentőségű, egyébként szintén fontos gyakorlati kérdések — a dolog természetéből folyó nagy terjedelmet igénylő — gyakorlati-technikai taglalásától egészen a nagyobb, elvi jelentőségű problémák monografikus mélységű tárgyalásáig. Emellett az egész államapparátus átalakítása, az új államszervezet kiépítése és egészséges funkcionáltatása a jogtudományon belül az ezzel összefüggő kérdések hadának minél sokoldalúbb, különösen sürgető kidolgozását tette szükségessé. Ez egyrészt az általánosan állam- és jogtudományi jellegű *Jogtudományi Közöny* profilját túlzottan széthúzta volna, másrészt pedig a lap terjedelmét emelte volna a még célszerűnél nagyobbra. A feladatoknak ez a differenciálódása és megnövekedése tette szükségessé a megfelelő megoldási formák megteremtését, ami — az előbbi vonatkozásban — a *Magyar Jog*, az utóbbi esetben pedig az *Állam és Igazgatás* (1952-ig Állam és Közigazgatás) megindításában jutott kifejezésre. — A kezdeti időszakban a *Jogtudományi Közöny* egyik lényeges feladata volt a baráti államok, különös n a szovjet állam- és jogtudomány eredményeinek hazai megismertetése, propagálása. Ez a feladat oly súllyal jelentkezett, hogy hamarosan egy önálló kiadvány kereteit érte el a *Jogtudományi Közöny* mellékleteként kiadott *Szovjetjogi Cikkgyűjtemény* (1954-től megszűnéséig Cikkgyűjtemény) formájában. — A szocialista magyar jogrendszer fontosabb jogintézményeinek a külföld számára történő dokumentális ismertetését szolgálja a *Magyar Jogász Szövetség* kiadásában a *Revue de Droit Hongrois*, illetőleg *Obzor Vengerszkovo Prava* címen megjelenő periodika, amelyben francia és orosz nyelven, a tárgyalat jogintézmények kapcsán egy-egy tájékoztató tanulmány és a tárgykörbe tartozó fontosabb jogszabályok kerülnek közlésre. — Mint magas szintű elméleti folyóirat, 1957-ben indult meg a Magyar Tudományos Akadémia *Állam- és Jogtudományi Intézetének Értesítője*. Megindítását két tényező tette szükségessé. Egyrészt az, hogy bár a *Jogtudományi Közöny* az Intézet folyóirataként szerepel, szerzői köre ennél jóval nagyobb (gyakorlatilag minden a jogtudomány iránt érdeklődő szerző részére nyitva áll, nagyobb részt nem is az Intézetben készült tanulmányok táplálják), és nem tudta már biztosítani az Intézet színvonalban és mennyiségileg örvendetesen fejlődő publikációs igényeit. Az Intézet ilyen értelmű fejlődése folytán másrészt szükségessé és lehetségessé vált olyan jellegű állam- és jogtudományi munkák közzététele, amelyek a *Jogtudományi Közöny* kereteit mind módszerben, mind pedig terjedelemben meghaladták. Olyanok nevezetesen, amelyek monografikus alapossággal [szélesebb elméleti házissal, a történelmi fejlődés és a gyakorlati élet sokoldalú vizsgálatával, a külföldi joganyag és jogtudományi irodalom teljesebb számításba vételével] a szocialista állam és jog elvi jelentőségű, fontosabb kérdéseit hivatottak feldolgozni, amelyek az adott kérdésekben az állami munkát magasabb, elvi-elméleti szinten segítik. Szükségessé és lehetőségessé vált továbbá a burzsoá állam és jog lényegének az eddiginél magasabb szintű kritikai feltárása.² — Sok vonatkozásban azonos rendeltetéssel indult meg az ún. *kari Acták*, amelyek az egyetemek mint tudományos műhelyek egyes eredményei publikálásának sajátos műfaját (az egyetemi oktatók nagyobb terjedelmű tanulmányainak általában külön füzetekben való közlését) jelentik.

Ebben a helyzetben indult meg 1959-ben a Magyar Tudományos Akadémia idegen nyelvű állam- és jogtudományi folyóirata, az *Acta Juridica*.

¹ -os, Az „Állam és Igazgatás” megjelenéséhez. *Jogtudományi Közöny*, 1959. 7—8. sz. 428. p.

² Az Állam- és Jogtudományi Intézet *Értesítője*, I. Köt. (1957), 1. sz. Előszó. 4. p.

Az *Acta Juridica* célkitűzése a szocialista magyar állam- és jogtudomány eredményeinek a külföld számára való megismertetése, hozzáférhetővé tétele. A szerkesztőbizottság a folyóirat első számában közzétett beközönlőjében kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy a magyar szocialista állam- és jogtudomány már elérte azt a szintet, hogy eredményei számot tarthatnak a nemzetközi jogtudományi nyilvánosság érdeklődésére.³ Monografikus magas szintű tanulmányaival, amelyek — feltárva és bemutattva Magyarországot és a baráti államok jogtudományának eredményeit, számot vetve a burzsoá jogtudomány nézeteivel — a szocialista magyar jogrendszer legfontosabb kérdéseivel foglalkoznak; könyvismertetésekkel (megvédett disszertációk annotációival), amelyek útján általános tájékoztatást ad a megjelenő jogtudományi munkák egész problematikájáról, az érintett munkák érdemi mondanivalójáról és eredményeiről; dokumentációs és tájékoztató közleményeivel, amelyekkel a magyar jogtudományi élet (kongresszusok, konferenciák, vitatülések stb.) fontosabb eseményeiről tudósít több célt is kíván szolgálni. Ezek közül kettőt kell kiemelni. Az egyik az a törekvés, hogy a magyar állam- és jogtudomány minél hathatósabban járuljon hozzá a szocialista állam- és jogtudomány fejlődéséhez és fejlesztéséhez. A másik az a meggyőződés, hogy a szocialista jog hazai forrásból való, magas szintű tanulmányok útján történő ismeretése és megismerése a nem szocialista jogászai közvéleményt illetően sokban hozzá fog járulni a szocialista jog és jogtudomány tárgyilagosabb megítéléséhez. Röviden arról van szó, hogy a magyar állam- és jogtudomány művelői kötelezettségét érezték annak, hogy a jog fejlődéséért vívott tudományos küzdelmüket, ennek egyes eredményeit a nemzetközi jogtudományi élet nyilvánossága elé tárják. Bizonyos, hogy ezzel — a szocialista jogtudomány fokozottabb fejlesztése mellett — a nemzetközi megértés ügyét is szolgálják. Ezeket a törekvéseket, a magyar állam- és jogtudományok emögött álló fejlettségét honorálta a Magyar Tudományos Akadémia, amikor az *Acta Juridica* megindítását lehetővé tette. Az évenként egy kötetben (két kettős számban), kb. 400—500 oldalon megjelenő folyóirat minden arra érdemes — általában magyar nyelven már megjelent, színvonalát és tudományos értékét tekintve időtállóan bizonyult — tanulmány számára nyitva áll. Egyes tanulmányok vagyloosan angol, francia, német és orosz nyelven jelennek meg. A tanulmányokat két, a tanulmány közlési nyelvével eltérő nyelven felvett rezümé követi. A folyóirat ezzel is biztosítani kívánja az egyes tanulmányok problematikájának, eredményeinek minél nagyobb publicitását. A szerkesztőbizottság arra törekszik, hogy a lapon keresztül minél teljesebb képet adjon a magyar jogtudományi kutatásokról, azok eredményeiről: a szocialista állam és jog lényegéről, az egész jogrendszer és egyes ágazatainak főbb problémáiról, az elmélet nézőpontjairól és főbb tételeiről, a történeti diszciplinák lényegesebb fejezeteiről, a szocialista jog egésze keretében a magyar szocialista jogrendszer fejlődésének sajátosságairól, a burzsoá jogtudomány nézeteinek és eredményeinek mikénti értékeléséről. Egyszóval a szükségeset és a lényegest arról, amit adott viszonyaink között a magyar állam- és jogtudomány jelent.

Bár az eddig megjelent másfél kötet még nem érthette el e kép teljességét, tartalma mégis alkalmas arra, hogy az eddig mondottak realitását bizonyítsák. A *tanulmányrovatban* eddig a következő tárgyú (című) cikkek jelentek meg: A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga (Szabó Imre), Szükséghelyzet a nemzetközi jogban (Buza László), Prevenció és vétkesség (Eörsi Gyula), A semlegesség az Egyesült Nemzetek rendszerében (Hajdu Gyula), A tulajdonjog formái és a szocialista jogrendszer tagozódása (Világhy Miklós), Az államhatalmi és államigazgatási szervek hatáskörének kérdései (Bihari Ottó), A konstanzi „bulla” hatása a főkegyúri jog fejlődésére (Csizmadia Andor), Az államigazgatás meghatározása (Kovács István), Az ártatlanság védelme (Király Tibor), A magyar földtulajdonjog feudális jellegének megszűnése (Sarlós Márton), Decentralizáció és demokratikus centralizmus (Schmidt Péter), Az államigazgatási eljárási törvény jogorvoslati rendszere (Szamel Lajos), A társadalomra veszélyesség és a bűnösség viszonya a büncselekményfogalom felépítésében (Viski László), Az üzemi tanács és az üzemi kollektíva (Weltner Andor), A büntetés és a büntetési rendszer kérdéséhez (Hámori Éva), Az objektív felelősség történetéhez (Mádl Ferenc), Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia (Péteri Zoltán). — A *recensiones-rovat* értékelte és bemutatta Szabó Imre: A burzsoá állam- és joghőkezelet Magyarországon, Eörsi Gyula: A tervszerűdések, Marston Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve, Institúciók, Csánádi György: A meg-

³ *Acta Juridica*, Vol. I. (1959), fasciculi 1—2., 1. p.

bizási jogviszony, Haraszi György: A Nemzetközi Bíróság joggyakorlata, Hajnóczy József közjogi politikai munkái (szerk.: Csizmadia Andor), Adám Antal: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, Seres Imre: A földtulajdonjog a magyar mezőgazdasági termelészövetkezetben, Szamel Lajos: A jogforrás és Viski László: Szándékosság és társadalomra veszélyesség című munkáját, valamint beható kritikával illetett egy, az ún. Szabad Európa Bizottság által a magyar állam- és jogtudományról megjelentetett bibliográfiai kiadványt. — A *varia-rovat* egyebek között olyan jelentős vitákról ad részletes tájékoztatást, mint „a magyar népi demokratikus jogrendszer és tagozódása”, valamint „az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata” tárgyában rendezett, nagy érdeklődést kiváltott vitáulések; érdemi beszámolót közöl olyan országos szintű rendezvényekről, mint pl. az Alkotmány 10. évfordulója alkalmából rendezett Jogászkonferencia; annotálja a megvédett disszertációkat; rendszeresen beszámol a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának tevékenységéről stb.

Befejezésül — a címre vissza utalva — meg kell állapítani, hogy az Acta Juridica folyóiratirodalmunk fejlődésének újabb jelentős állomása. A fejlődés jelentős állomása a szónak abban az értelmében, hogy vázolt céljaival csak állam- és jogtudományi irodalmunk minőségi és mennyiségi színvonalának meghatározott fejlettségi állapotától feltételezetten indulhatott el útjára. Attól a fejlettségi állapotától feltételezetten amelyet ma már elért, amelyet röviden vázoltunk. Nem arról van szó, hogy az Akadémia illetékes szervei egy, ezúttal az Acta Juridica megindítására vonatkozó aktussal (nem ki- anyagi áldozattal is) növelték ügyintéző tevékenységüket. Ez a formai, a dologi felté- telek biztosítását jelentette a meglévő és gyarapítandó tartalom kibontakoztatására. A magyar állam- és jogtudomány művelőie a feladat, hogy a forma és a tartalom egységét biztosítsák és fejlesztésén állandóan munkálkodjanak.

Ezzel üdvözljük a most már lassan két éves — az Akadémiai Kiadót dicsérő, kiállításában is szép — Acta Juridicát.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

Kézirat beérkezett: 1960. V. 20. — Példányszám: 600. — Terjedelem: 10*5 (A/5) ív

60/51133 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Lenát György

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Янош Бер</i> : К нормативному характеру Конституции Венгерской Народной Республики	119
<i>Миклош Вилаги</i> : Теоретические основы правовой охраны продуктов творческой деятельности в системе социалистического права	138
<i>Вилмош Пешка</i> : Философия права экзистенциализма	168
<i>Золтан Петери</i> : К вопросу о понятии «Rule of Law»	202
<i>Йозеф Халас</i> : Важнейшие институты государственного права в новой конституции Франции	233
<i>Дьюла Алапи</i> : Некоторые теоретические вопросы тождества и процесса идентификации в криминалистике	262
<i>Габриелла Гаранчи</i> : Дисциплинарная и уголовно-правовая ответственность трудящихся	295

В конце отдельных трактатов излагается их краткое содержание на русском и французском языках

Обзор

<i>Тибор Пап</i> : Г. М. Свердлов: Советское семейное право	313
<i>Калман Кулчар</i> : Прогресс человечества, тотальное государство и социология. (Примечки на маргинеze книги Саломона: «The Tyranny of Progress»)	319
<i>Ференц Маркуш</i> : Б. С. Маньковский: Основные принципы и система социалистического уголовного права	329
— — : «Журнал Acta Juridica» — новая веха по пути развития венгерской журнальной литературы	334

Ára : 20,— Ft

Évi előfizetés : 60,— Ft

SOMMAIRE

Études

<i>János Beér</i> : Le caractère normatif de la Constitution de notre République populaire	119
<i>Miklós Vildághy</i> : Les principes fondamentaux de la protection des oeuvres intellectuelles dans les systèmes juridiques socialistes.....	138
<i>Vilmos Peschka</i> : La philosophie existentialiste du droit	168
<i>Zoltán Péteri</i> : Sur la notion de la «Rule of Law»	202
<i>József Halász</i> : Les principales institutions de droit public de la nouvelle Constitution française	233
<i>Gyula Alapy</i> : Quelques problèmes théoriques de l'identité et de la procédure d'identification dans la criminalistique	262
<i>Mme Gabrielle Garancsy</i> : La responsabilité disciplinaire et pénale du travailleur	295

Les résumés en langues russe et française sont à trouver après chaque étude

Revue

<i>Tibor Pap</i> : Sverdlov, G. M. : Droit de famille soviétique	313
<i>Kálmán Kulcsár</i> : Progression humaine, Etat totalitaire et la sociologie. (Quelques notes à la marge du livre de Salomon : The Tyranny of Progress).....	319
<i>Ferenc Márkus</i> : B. Sz. Manykovsky : Les principes fondamentaux et le système du droit pénal socialiste	329
—, „Acta Juridica”, une nouvelle étape dans l'évolution de nos périodiques scientifiques	334